

İNSANLIĞIN KIRMIZI ÇİZGİSİ:
KUDÜS

Editörler

Mefail HIZLI

Ahmet GÜÇ

Süleyman SAYAR

Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı / **İnsanlığın Kırmızı Çizgisi: Kudüs**

Editörler / Mefail HIZLI - Ahmet GÜÇ - Süleyman SAYAR

Fotoğraflar / Didem HIZLI

Görsel Tasarım / Yakup ŞAHİNER

ISBN / 978-605-9968-93-5

Basım Yılı ve Yeri / 1. Baskı; Nisan 2019, Star Matbaacılık / Bursa

BURSA
KÜLTÜR A.Ş.

Yapım / © 2019 Bursa Kültür A.Ş. Bu kitabın tüm yayın hakları Bursa Kültür A.Ş.'ye aittir. Yazılı izin olmadan kısmen ya da tamamen yeniden basılamaz.

Dağıtım / Bursa Kültür A.Ş. - Merinos Atatürk Kongre Kültür Merkezi B Kapısı
Osmangazi-Bursa/Türkiye

Tel: + 90 224 253 26 46 **Faks:** + 90 224 253 14 85
info@bursakultur.com / www.bursakultur.com

İnsanlığın Kırmızı Çizgisi: Kudüs

Editörler:

Prof.Dr. Mefail HIZLI

Prof.Dr. Ahmet GÜÇ

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR

Bölüm Yazarları:

(Soyadları Alfabetik Sırayla)

Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL

Prof. Dr. Âdem APAK

Prof. Dr. Nuh ARSLANTAŞ

Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ

Prof. Dr. Ahmet GÜÇ

Prof. Dr. Mefail HIZLI

Prof. Dr. Bilal KEMİKLİ

Prof. Dr. Abdürrezzak TEK

Doç. Dr. Eldar HASANOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Alaattin DOLU

Dr. Öğr. Üyesi H. Hüseyin GÜNEŞ

Dr. Öğr. Üyesi Feyza Betül KÖSE

Dr. Öğr. Üyesi Doğan Süleyman SAYAR

Dr. Öğr. Üyesi Doğan Sezai SEVİM

Dr. Öğr. Üyesi Doğan YAVAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Doğan Murat YURTSEVER

Dr. Mustafa ÖKSÜZ

Nurgül ÇEBİ

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	7
ÖNSÖZ	9
<i>TARİH, DİN VE SİYASET EKSENİNDE KUDÜS</i>	15
İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE KUDÜS	17
Nuh ARSLANTAŞ - Nurgül ÇEBİ	17
YAHUDİLİĞİN BİR DÖNEMİNE DAMGASINI VURAN MABED: BEYT-İ MAKDİS	33
Ahmet GÜÇ - Süleyman SAYAR	33
HIRİSTİYANLIK AÇISINDAN KUDÜS	59
Prof. Dr. Ahmet GÜÇ	59
İSLÂM AÇISINDAN KUDÜS	84
Âdem APAK	84
İSLAM FETİHLERİNİN ÖRNEK BİR MODELİ: HZ. ÖMER'İN KUDÜS'Ü FETHİ	92
Feyza Betül KÖSE	92
TARİHTE ÜÇ AYRI DÖNEMDE KUDÜS	101
Hüseyin ALGÜL*	101
YAHUDİ ULUS DEVLETİ YASASININ TEOLOJİK TEMELLERİ	110
Eldar HASANOĞLU	110
MEĞÂRİBE VAKIFLARI SİCİLİ (KUDÜS CEMAAT TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ VE MEĞÂRİBE VAKIFLARI)	121
Hasan Hüseyin GÜNEŞ	121

OSMANLILAR DÖNEMİNDE KUDÜS	131
KUDÜS'TE OSMANLI VAKIFLARI	133
Mefail HIZLI	133
OSMANLILARIN KUDÜS'E VEFASI VE VEDASI	149
Sezai SEVİM	149
MESCİD-İ AKSÂ VE KUBBETÜ'S-SAHRE TAMİRLERİ	170
Doğan Yavaş	170
KUDÜS'TE HAYIRSEVERLİK (1700-1750)	195
Alaattin DOLU	195
XVI. YÜZYIL FİLİSTİN NÜFUSUNA BİR BAKIŞ	209
Mustafa ÖKSÜZ	209
KÜLTÜR VE EDEBİYATIMIZDA KUDÜS	224
<i>BURSA'DA KUDÜSLÜ BİR MUTASAVVIF: ABDÜLLATİF KUDSÎ</i>	225
Abdurrezzak TEK	225
AHMED FAKİH'İN KUDÜS'Ü	242
Bilal KEMİKLİ	242
DÖRT ŞAİRİN MISRALARINDA KUDÜS	247
Murat YURTSEVER	247
MÜELLİFİ MEÇHUL BİR SEYAHATNAMEYE GÖRE KUDÜS	260
Nurettin GEMİCİ	260
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	279
BİBLİYOGRAFYA	281

SUNUŞ

Sizleri; yedi güzel adamdan biri olan ve hala bütün gücüyle Kudüs’ü savunan Nuri Pakdil’in dizeleriyle selamlamak istiyorum:

Tûr dağını yaşa

Ki bilesin nerde Kudüs

Ben Kudüs'ü kol saati gibi taşıyorum

Ayarlanmadan Kudüs'e

Boşuna vakit geçirirsin

Buz tutar

Gözün görmez olur

Gel

Anne ol

Çünkü anne

Bir çocuktan bir Kudüs yapar

Adam baba olunca

İçinde bir Kudüs canlanır

Yürü kardeşim

Ayaklarına bir Kudüs gücü gelsin...

Kudüs...

Sezai Karakoç’a göre gökte yapıлып yere indirilen şehir. Tanrı şehri, bütün insanlığın şehri...

Şairlerimize göre Kudüs sevilmeden insanlığa girilmez...

Üç semavi dinin ortak paydasında yer alan kutsal Kudüs, tarihi boyunca birçok katliam, yağma ve yıkıma maruz kalmış ve barış, huzur ve güven ortamının uzun süre hasretini çekmiştir.

Gerçekten de Kudüs, islâm tarihi boyunca anıldığı adıyla “Dârü’s-Selâm” (Esenlik Şehri) niteliğine ilk kez ve sadece müslümanlar eliyle kavuşmuştur. 6000 yıllık tarihi boyunca, pek çok peygamberi bağrına basan ve müslümanların ilk kiblesi olan Kudüs, Hristiyan ve Yahudiler için de değişik yönleriyle kutsal sayılmıştır.

Osmanlı’nın büyük değer verdiği ve mübarek addettiği Kudüs, müslümanlar için Kâbe’nin yer aldığı Mekke’den ve peygamber efendimizin ravzasının bulunduğu Medine’den sonraki üçüncü kutsal şehirdir.

İsrail, 1967'deki altı gün savaşı'nda o zamana kadar Ürdün'ün kontrolü altında bulunan doğu Kudüs'ü işgal etti. O tarihten bu yana da İsrail işgali altında bulunuyor. Biz ülke olarak, 1967 sınırları dâhilinde başkenti doğu Kudüs olan Filistin devletinin kurulmasının kalıcı barış için doğru olduğunu söylüyoruz.

ABD'nin büyükelçiliğini taşıma kararı başından beri talihsiz bir karardı. Bu karar birleşmiş milletler kararlarına aykırı bir uygulamadır. Sayın Cumhurbaşkanımızın da belirttiği gibi, ABD bu son adımıyla çözümün değil sorunun bir parçası olmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla ABD, Ortadoğu barış sürecindeki arabuluculuk rolünü kaybetmiştir. Birtakım hesaplarla üç semavi dinin kutsalı olan Kudüs'ün statüsünü değiştirmeye yönelik adımlar tüm itirazlara rağmen bugün hayata geçiriliyor.

Biz bu tabloya itiraz ediyoruz.

İslam İşbirliği Teşkilatı Zirvesi ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda alınan kararlara rağmen hakları ihlal edilen Filistinli kardeşlerimizin onurlu davalarını savunurken, İsrail'in eli kanlı katilleri tarafından şehit edilmesini içimiz kan ağlayarak takip ediyoruz.

Biz kez daha İsrail'in, Filistinlilerin şehadeti ve yüzlerce masum kardeşimizin yaralanmasıyla sonuçlanan eylemlerini lanetliyoruz.

Bir kez daha güçlü bir şekilde haykırmaktayız ki: “İsrail dünyanın gözü önünde apaçık bir soykırım gerçekleştirmektedir. Buna asla sessiz kalmayacağız. Kudüs müslümanların kırmızıçizgisi, insanlığın kadim silüeti, bağımsız Filistin Devleti'nin başkentidir.

Filistin ve Filistinliler asla yalnız değildir.

Türkiye, Cumhurbaşkanımızın öncülüğünde mazlumun yanında durmaya, hakkın, adaletin ve vicdanın yılmaz savunucusu olmaya devam edecektir. Bizler her şart ve ortamda Kudüs'ü savunmaya devam edeceğiz.

Elinizde tuttuğunuz bu eser de Kudüs hassasiyetimizin önemli bir sonucudur.

“İnsanlığın Kırmızı Çizgisi: Kudüs” kitabında, ülkemizin farklı üniversitelerinde konunun uzmanı olan akademisyenlerimiz Kudüs konusunu değişik boyutlarıyla ele aldılar. Okudukça Kudüs'ün tarihini, değerlerini ve şimdiye kadar hiç duymadığınız özelliklerini öğreneceksiniz.

Üç bölümden oluşan kitabımızın hazırlanmasında emeği geçen editörlerimiz Prof.Dr. Mefail HIZLI, Prof.Dr. Ahmet GÜÇ ve Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR ve yazılarıyla katkı sağlayan bütün akademisyenlerimize şükranlarımı sunuyor, “İnsanlığın Kırmızı Çizgisi: Kudüs” kitabımızın hayırlara vesile olmasını diliyorum. Saygılarımla.

Alinur AKTAŞ

Bursa Büyükşehir Belediye Başkanı

ÖNSÖZ

Üç ilâhi dinin kutsal saydığı Kudüs, binlerce yıllık geçmişiyle önemini kaybetmemiş bir şehirdir. Birçok peygamberin uğrak yeri olan bu kutsal şehir, Hz. Peygamber'in (as) Mirac'a yükseldiği yer olan Mescid-i Aksâ'yı barındırması sebebiyle Müslümanlar tarafından son derece değerli kabul edilmiştir. Mekke ve Medine'den sonra Kudüs, Müslümanlar için üçüncü kutsal beldedir.

Hz. Ömer tarafından 638 yılında Müslümanlar tarafından fethedilerek özgürleştirilen Kudüs, daha sonraki dönemlerde defalarca Hristiyanlar tarafından gerçekleştirilen ve özellikle Müslümanların bu şehir ile bağlarını koparmayı amaçlayan Haçlı seferleri boyunca çok büyük katliam ve yıkımlara sahne olmuştur. Hristiyanlarca düzenlenen bu Haçlı seferleri sırasında sadece Müslümanlar değil, Yahudiler de kılıçtan geçirilmiştir.

Kudüs, Yavuz Sultan Selim'in padişahlığı döneminde 1516'da gerçekleşen Mercidâbık Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına katılmıştır. Şehri yönetimi altına alan Osmanlı Devleti, bu bölgeye verdiği önemin bir göstergesi olarak büyük bayındırlık ve vakıf girişimlerinde bulunmuştur. Özellikle Kanunî Sultan Süleyman döneminde çok yoğun imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

401 yıl boyunca ecdadımızın elinde kalan Kudüs'te, her anlamda büyük bir barış ve huzur dönemi olarak geçen dört asır boyunca üç ilâhi dinin mensupları özgür bir şekilde dinlerini yaşama fırsatı bulmuşlardır. Hakikaten Kudüs, tarih boyunca yakalayamadığı ve öyle görünüyor ki bir daha da yakalayamayacağı gerçek din ve vicdan hürriyetinin en güzel örneğinin adresi olmuştur.

Osmanlıların barış yurdu haline getirdiği Kudüs'le ilgili hayata geçirdikleri en büyük proje şu ilkeye dayanıyordu: Kudüs güvenli, huzurlu ve barış içinde yaşadığı sürece bütün dünyada ya da en azından çok büyük bir bölümünde huzur ve barış hâkim olur. Kudüs'ün huzur ve barışını tehlikeye sokmak ise bütün bir dünyayı içinden çıkılmaz sorunlara ve huzursuzluk iklimine sürükler. Osmanlılar da Kudüs'te adalet, huzur ve barışın tesisi için çok dikkatli bir yönetim ile bunu tamamlayan çok kapsamlı maddî ve manevî faaliyetlere imza atmışlardır

Doğrusu Kudüs'ün, çok dikkatli, özenli, samimi, adaletli ve dinî inançlara oldukça saygılı bir duruşla idare edilmediği sürece huzur ve barışın yaşandığı bir şehir olma özelliğini bir daha elde etmesi nerdeyse mümkün görünmüyor.

Osmanlıların bu topraklardan ayrıldığı 11 Aralık 1917 tarihinden bu yana, yani yüz yılı aşkın bir süredir ise Kudüs, hep kaos, belirsizlik ve gerginliklerin

yaşandığı bir şehir haline gelmiştir. Ne yazık ki, son zamanlarda tamamen siyasi olarak Kudüs'ün statüsü hakkında alınan son derece yanlış bir kararla bu şehrin barış ve huzur beldesi haline dönüşmesi umutlarının giderek tükendiğine şahit oluyoruz.

ABD Başkanı Trump'ın Orta Doğu'yu kontrol ve İsrail'in güvenliğini garanti altına almayı hedefleyen tamamen siyasi kararının coğrafyayı önlenemez kaos ve belirsizliklere sürükleyeceğini tahmin etmek güç değildir. Kudüs'ün statüsünü değiştiren ve onu İsrail'in başkenti olarak tanıyan kararın ABD Büyükelçiliğinin buraya taşınmasıyla perçinlendiği görülmektedir. Ancak bu teşebbüslerin hukukî, tarihî ve dinî açılardan oldukça büyük sorunlar taşıdığı kuşkusuzdur. Hüsrân ve felaketle neticelenebilecek bir kıvılcım olan bu kararın gözden geçirilmemesi ve düzeltilmemesi durumunda Orta Doğu ve dünyadabir barıştan söz edilmesinin imkânsız hale geleceğini belirtmemiz gerekmektedir. Son derece sorumsuzca, sağduyudan uzak ve dünyanın mevcut durumunu ve sorunlarını önemsemekten uzak olarak alınan kararı şiddetle kınıyoruz.

Mescid-i Aksâ başta olmak üzere, Kudüs'teki bütün kutsal mekânların mevcut statüsünün korunması ve gereken saygının gösterilmesi Filistin ve Orta Doğu barışı açısından oldukça önemlidir. 1967'de kabul edilen sınırlarında, başkenti Kudüs olan, egemen ve bağımsız bir Filistin devleti talebi noktasında geri adım atılmasının büyük bir yıkıma yol açacağı kanaatindeyiz. Bütün Müslümanları ve sağduyu sahibi insanları kahreden bu talihsiz kararın yeniden gözden geçirilerek düzeltilmesi için çabalarımızı sabırla devam ettireceğiz.

Net olarak ifade etmek gerekir ki Kudüs, tüm Müslümanların göz bebeğidir, namusudur, kutsalıdır. Birleşmiş Milletler kararlarıyla da hukukî statüsü tespit edilmiş bu kutsal şehrin İsrail'in başkenti haline getirilmesi kararı bölgedeki huzur ve güvenliği olumsuz etkileyeceği gibi, insanlığın vicdanını da kanatacak ve birlikte yaşama kültürünü ve barışı sekteye uğratacaktır.

Gerçekten de yüzyıllar boyunca Osmanlı değerleriyle gerçek kimliğini kazanan Kudüs'ün güven, huzur ve barışın belki de dünyadaki en önemli adresi haline geldiğini düşünüyoruz. Bir asırdır bunalımlara sahne olan ve son zamanlarda bazı yanlış siyasi söylemlerle daha da içinden çıkılmaz bir hale sokulan Kudüs için modern dünyanın bir çözüm üretmediği aşîkârdır. Osmanlıların Kudüs'e yakışacak şekilde uyguladığı ve bütün bir dünyanın imrendiği model ve yaklaşımdan başka bir çıkış yolunun kısa vadede gerçekleşmeyeceği de ortadadır.

Medeniyetimizin en müstesna şehirlerinden biri olan Kudüs, aynı zamanda özellikle Osmanlılar tarafından kazandırılan pek çok yapı ve eserle tam bir vakıf şehri kimliğine bürünmüş, hayır ve hasenatın yağmur gibi yağdığı ve iyiliklerin de en ücra köşede bile hissedildiği bir belde haline gelmiştir. Şüphesiz bütün canlılara uzanan bir merhamet elinin, tüm din mensuplarını kuşatması ve her din anlayışına saygıyı temel ilke alması son derece tabiidir. Dolayısıyla Kudüs ve

çevresine inşa edilen vakıf eserlerinin diğer din mensuplarını da hoşnut ettiğini ve şehirdeki barış ve huzurun yaygınlaşmasında etkili olduğunu ifade etmek mümkündür.

Öte yandan, muhteşem ecdadın, Kudüs'ün İngilizler tarafından mahvedilmesini önlemek amacıyla şehri teslim ederken gösterdikleri duruşun da altını önemle çizmek isteriz. Osmanlılar, yüzyıllar boyunca hizmet ettikleri bu mübarek şehirden ayrılırken bile muhataplarına önemli bir ders vermişlerdir. Hakikaten tam bir sorumluluk anlayışıyla tarihe, dine ve mabede gösterdiği hassasiyet ve her zaman gıpta edilmeyi hak eden bu eşsiz duruş sebebiyle ecdadımızın hayır, rahmet ve minnetle hatırlanmayı hak ettikleri ortadadır.

Sadece Müslümanlar için değil, bütün bir insanlığın da kırmızı çizgisi durumundaki Kudüs hakkında ülkemizde özellikle son on yılda birtakım akademik faaliyetler ve yayınlarda yoğunluk gözlenmektedir. Kudüs'le alâkalı olarak gelecek yıllarda da ülkemizde daha birçok etkinlik ve yayının vücut bulacağını ve bunun giderek artacağını düşünüyoruz.

İşte elinizdeki bu kitap, Osmanlı Türklerinin ayrılmak zorunda kaldıkları 1917'den tam 102 yıl sonra Kudüs ve Mescid-i Aksâ hakkında kamuoyunu doğru bilgilendirmek amacıyla hazırlanmıştır. Ülkemizde bu alanda söz sahibi akademisyenlerin kaleme aldıkları son derece kıymetli yazılarından oluşan bu çalışmada dinî, tarihî, kültürel, sosyal ve mimarî açıdan değerlendirmeler yer almaktadır. Medya ve sanal ortam bilgileriyle sınırlı kalan ve genellikle yanlış içeriklere sahip malumattan öteye gidemeyen bu konu hakkında halkımızın ve özellikle üniversite gençliğinin bilgilendirilmesinin faydalı olacağı şüphesizdir.

Kudüs ve Mescid-i Aksâ bilincine katkı vereceğini ümit ettiğimiz bu kitabın konuyla alâkalı araştırmalara yeni bir soluk getireceği kanaatindeyiz. Böylece Kudüs'ün, sadece siyasî ve hamasî özelliğiyle değil, daha çok bu kutsal beldeyi besleyen diğer hususların günümüz için ne değer taşıdığı gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Kitap üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm tarih, din ve siyaset ekseninde Kudüs'ü irdelemekte, İkinci bölümde Osmanlılar dönemi boyunca bu kutsal beldeye kazandırılan vakıflar ve eserler, ecdadın bu şehirdeki varlığı ve önemi gibi hususlara yer verilmektedir. Üçüncü ve son bölümde ise kültür ve edebiyat açısından Kudüs'e dair bazı değerlendirmeler yer almaktadır. Kitabın son bölümünde ise “değerlendirme ve sonuç” kısmının yanı sıra bölümlerin yazımı sırasında yazarlarımızın yararlandıkları kaynaklardan oluşan ve geniş sayılabilecek bir bibliyografya bulunmaktadır.

Bu vesileyle bilimsel donanım ve tecrübelerini, kaleme aldıkları özgün yazılarıyla kanıtlayan ve bizimle paylaşan değerli bilim insanlarına teşekkür ediyoruz. Kitabın okuyucularla buluşmasındaki destekleri için de Bursa Büyükşehir Belediye Başkanı Alınur AKTAŞ'ın şahsında emeği geçen bütün çalışanlarına müteşekkirimiz. Kitabın, ülkemizdeki Kudüs ve Mescid-i Aksâ bilinç

ve araştırmalarına dair birikime mütevazı bir katkı sunması ve okuyuculara faydalı olması dileğiyle...

Editörler

KISALTMALAR

age	: adı geçen eser
agm	: adı geçen makale / madde
agt	: adı geçen tebliğ / tez
as	: aleyhisselâm
Bkz. /bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: editör
H.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Krş.	: Karşılaştırınız
Ktp.	: Kütüphanesi
M.	: Milâdî
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	: Milâttan önce
MS	: Milâttan sonra
nr.	: numara
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
ra	: radiyallahü anh
s.	: sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: sayı
thk.	: tahkik eden
ts.	: tarihsiz
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Üniv.	: Üniversitesi

VGM : Vakıflar Genel Müdürlüğü
vr. : varak
Yay. : Yayınları/Yayıncılık
YKY : Yapı Kredi Yayınları

**TARİH, DİN VE SİYASET EKSENİNDE
KUDÜS**

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE KUDÜS

Nuh ARSLANTAŞ* - Nurgül ÇEBİ**

GİRİŞ

İnsanlığın kayıt altına alınmış geçmişinin, ilk hareketlenme noktası bugünkü Ortadoğu topraklarıdır. Dolayısıyla bu coğrafya insanoğlunun ilk yaşam tecrübelerine ev sahipliği yaptığı gibi aynı zamanda medeniyetin de merkezidir. Ortadoğu'nun Dünya merkezi oluşunda en büyük etken ise üç kutsal din olarak kabul edilen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in bu coğrafya üzerinde doğması ve burayı kutsal olarak ele almasıdır. İşte tam da bu yüzden Kudüs, tarihin ilk çağlarından itibaren Ortadoğu'nun ve dahi dünyanın tartışmasız en önemli şehirlerindendir. Filistin topraklarında, Lut Gölü (Ölüdeniz) ile Akdeniz arasında yer alan şehir, verimli ve güvenli topraklara sahip olduğu için tarih boyunca hep ilgiye mazhar olmuştur. Bu ilgi sadece siyasi ve ekonomik sebeplerle sınırlı değildir. Kudüs'ün rağbet görmesini sağlayan en önemli yönü ise onun dinî fonksiyonudur. Şehir, yeryüzünde üç kitabî din için kutsal özelliği taşıyan yegâne toprak parçasıdır. İsrailoğulları'nın dinî ve siyasî kimliği bu şehirle şekillenmiş; Hristiyanlık'ın peygamberi Hz. İsa elçilik görevinde bu şehri merkeze almış; İslâmiyet'te ise Müslümanların ilk kıblesi bu şehir olmuştur. Yine bu şehir, Hz. Muhammed'in tebliğinin evrenselleşmesini sağlayan “Mirac olayı”na da ev sahipliği yapmıştır. İşte bu sebepten dolayı Kudüs, sadece bir şehir değil; yeryüzünde paylaşılamayan en önemli toprak parçasıdır. Bu yüzden de tarih boyunca kırktan fazla defa el değiştirmiş, elliden fazla muhasara edilmiş, yirmiden fazla işgal görmüştür. İslamiyet'ten önce ise Asur, Babil, Pers, Helen, Roma ve Bizans gibi pek çok büyük imparatorluk bu stratejik bölgeye hem harp getirmiş hem de servet akıtmıştır.¹

Köklü bir geçmişe sahip olan Kudüs'e dair en erken arkeolojik bulgular milattan önce IV. milenyuma kadar ulaşmaktadır. Kudüs'le ilgili yazılı kayıtlara ise ilk defa ikinci milenyumun başlarında rastlanılmaktadır. Bu dönemde bölgede yarı göçebe yığınların yaşadığı, ortak ve sınırlı menfaatler icabı ittifak kuran küçük şehir devletleri olan Kenaniler, Amoritler, Edomitler, Ferisiler, Moabitler, Hititler ve daha başkaları bulunmaktaydı. Bu şehir devletleri krallarla yönetilmekle birlikte çoğu zaman siyasi, askeri ve stratejik açıdan

* Prof.Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı.

** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹ Will Durant, *Kıssatü'l-Hüdâra*, c.2, s.321'den naklen Ahmet Çelebi, *Mukayeseli Dinler Tarihi Açısından Yahudilik* (çev. Ahmet M. Büyükcınar, Ömer F. Harman), İstanbul 1978, s.25; Ömer Faruk Harman, “Kudüs”, *DİA*, c.26, s.323; Arthur Goldschmidt ve JR-Lawrence Davidson, *Orta Doğu'nun Kısa Tarihi*, s.35'ten naklen Levent Ünal, Ahmet Ali Gökdemir, *Jerusalem*, İstanbul, 2012, s.16.

Filistin'e hâkim olmak isteyen dönemin güçlü devletlerine tabi olarak varlıklarını sürdürmüştür. Kudüs ise Kenaniler ya da bir diğer adıyla Fenikeliler tarafından kurulmuştur. Kenanlılar, Girit ve Anadolu'dan gelen denizci bir kavimdir. Bu çağda diğer milletlere kıyasla yüksek bir kültür seviyesini yakalamış olan Kenanlılar, bölgede demirden imal edilen silahları ilk kullanan ve savaş sanatını bilen bir millettir. Kendilerinden sonra bölgeye gelen İbraniler de bu yerli halka *Palishtin*, *Pleshed* demiştir. İşte bu yüzden asırlar sonra bölgenin ismi Palestine (Filistin) olmuştur. Erken Tunç Çağı'na gelindiğinde Kudüs hakkında arkeolojik veriler daha da artmaktadır. Arkeolojik verilere göre bu çağda yerleşim Kudüs'ün en önemli su kaynağı olan Gihon pınarı yakınlarında başlamış; çanak-çömlek atölyeleri, dikdörtgen evler, savunma amaçlı kale ve kuleler inşa edilmiştir. Ayrıca bu döneme ait olduğu düşünülen kaleden Gihon pınarına ulaşan gizli bir geçit tüneli ve mağara mezarlar da ortaya çıkarılmıştır.²

Bölgenin İsrailoğulları ile ilk tanışması ise Hz. İbrahim döneminde gerçekleşmiştir. İsrailoğulları MÖ 13. yüzyılda Yeşu peygamber rehberliğinde bölgeye yerleşmeye başlamıştır. Mısır'daki statüleri gereği uzun süre köle ruhlarını üzerlerinden atamayan İsrail boylarının Kudüs'e yerleşmeleri bölgedeki güçlü uluslar ve kendi boylarının intizamdan uzak olması sebebiyle uzun bir sürece yayılmıştır.³

HZ. DAVUD DÖNEMİ (MÖ 1000-961)

Filistin bölgesine gelmeleriyle birlikte yerleşik hayata geçerek düzenli bir toplum yapısı kazanan İsrailoğulları; Hz. Davud zamanında Kudüs'e girmiştir. 30 yaşında el-Halil (Hevron) merkezli krallığın başına geçen Hz. Davud, yaklaşık yedi buçuk sene sonra Kudüs'ü fethetmiştir. Yahudi tarihinde dört asır sürecek olan monarşik dönem, Kudüs'ün başkent olmasıyla başlamıştır. Hz. Davud döneminde Kudüs, uzlaşmakta zorluk çeken İsrail kabilelerinin birliğine ev sahipliği yapmıştır. Moavlılar, Edomlular, Amalikalıları, Medyenliler ve Suriyelileri hâkimiyeti altına alan Hz. Davud; Kudüs'ü bölgede söz sahibi ve canlı bir şehir haline getirmiştir. Bürokrasi ve siyasete önem veren Hz. Davud; krallığının yeni merkezi Kudüs'ü baştan imar ettirmiştir. İdarî, askerî, dinî ve sivil yapılar bir plan ve düzen içerisinde imar edilerek yeni ve canlı bir şehir oluşturulmuştur. Şehir doğu ve batı olarak ikiye ayrılmış; doğuya kraliyet merkezi kurulmuş batıya ise halk yerleştirilmiştir. Kraliyet şehrinin kuzeyinde Siyon ve Milo kaleleri, kışlalar, kalenin aşağısında hazinenin bulunduğu

²Tekvin 14/18; Tesniye 10/20-27; Avi-Yonah Michael-Shimon Gibson, "Jerusalem: History", *EJd*², c.11,s.144; Teddy Kollek-Moshe Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind: a History of Centuries*,Jerusalem, Tel Aviv, Haifa 1967. s.15-22; Celal Tevfik Karabasan, *Filistin ve Şarkü'l-Ürdün*, İstanbul, 1942, c.1, s.10; Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları* (1948-1988), Ankara, 1988, s.3; Harman, "Kudüs", *DİA*, c.26, s.323; Ali Öner, *Dünden Bugüne Filistin*, İstanbul, 2006, s.18.

³ Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi* (çev. Sevinç Altınçekiç), İstanbul, 2011, s.7; Harman, "Kudüs", *DİA*, c.26, s.325.

kraliyet sarayı, sarayın yanına kohenlerin ve Ahit Sandığı'nın çadırı, bu çadırın arkasında komutan ve bürokratların köşkü ayrıca silah deposu ve kraliyet mezarlığı inşa edilmiştir. Sivil halk ise batıdaki tepelere yerleştirilmiştir. Halk evleri şehrin civarında çokça bulunmasından ve kolayca işlenmesinden ötürü taşlardan yapılmıştır. Sofalı ve su kuyusu bulunan bu evler, tek katlı ve küçük evler şeklinde inşa edilmiştir.⁴

Şehircilik ve imar faaliyetleri yanı sıra Hz. Davud'un Kudüs üzerinde en önemli tasarrufu, Mabel alanını tespit etmesidir. Hz. Davud Ahit Sandığı'nı seyyar durumundan kurtarıp sabit bir mekâna kavuşturmak için Mabel inşa etmek istemiştir. Bu amaçla İsrail halkının ileri gelenlerini çağırarak fikrini paylaşmış fakat bu vazifeyi Hz. Süleyman'a bırakmıştır. Böylece Hz. Davud Kudüs'ün düzenli ve estetik bir şehir olmasını sağladığı gibi Yahudi dini tarihi açısından önemli bir adımda bulunmuştur. Vefatından sonra da büyük bir törenle kraliyet şehri ile Şiloam arasında kral bahçelerine defnedilmiş; fethedip imar ettiği bu şehir ona yine ev sahipliği yapmıştır.⁵

HZ. SÜLEYMAN DÖNEMİ (MÖ 961-922)

Babası Hz. Davud'a nazaran daha farklı bir mizaca sahip olan Hz. Süleyman, güç ve istikrar bakımından kusursuz olarak devraldığı devlette, siyasi ve iktisadi girişimlerde bulunmuştur. Bölgedeki diğer güçlerle ilişki ve uzlaşmaya ayrıca ticari faaliyetlere önem veren Hz. Süleyman Kudüs'ün ticaret güzergâhı üzerinde, imkânları elverişli, popüler bir ticaret şehri olmasını sağlamıştır. Eski Ahit bu durumu biraz da abartılı bir üslupla "Dünyanın değişik yerlerinden pek çok kralın Süleyman'ın bilgeliğinden ve zenginliğinden faydalanmak için Kudüs'e geldiği"ni kaydeder. Bu dönemde Kudüs geçiş güzergâhında olması sebebiyle Suriye ve Irak'tan Mısır'a mal götüren kervanlara; Eyle, Kızıldeniz ve Yemen'le (Ofir) ticaret yapan Fenikeli tüccarlara ev sahipliği yapmıştır. Şehrin hızlı bir şekilde gelişmesindeki bir diğer faktör de Hz. Süleyman'ın şehirde kurduğu ambarlardır. Hz. Süleyman İsrail ülkesini 12 eyalete ayırmıştır. Her eyalet 1 ay süre ile başkentte kralın ve sarayın yiyecek ve içecek gereksinimini karşılamakla yükümlü olmuştur. Bu eyaletlerden gelen mallar da bahsedilen ambarlarda depolanmıştır.⁶

Hz. Süleyman dönemi Kudüs'ünde şüphesiz en büyük ve önemli faaliyet Mabel'in inşasıdır. Mabel fikri ve yer tespiti Hz. Davud'a ait olmakla birlikte inşası oğluna kısmet olmuştur. Hz. Süleyman Mabel'i krallığının dördüncü yılının ikinci ayında yapmaya başlamıştır. Tamamlanması ise 7 sene sürmüştür (yaklaşık MÖ 967 veya 953). Mabel'in inşa edildiği alan, Hz. Davud'un sarayı

⁴ C.M. Watson, *The Story of Jerusalem*, London and New York, 1918, s.28-31.

⁵ Watson, *The Story of Jerusalem*, s.33.

⁶ I. Krallar 4/8-19; Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.43; Avi-Yonah- Gibson, "Jerusalem: History", *EJd*², c.11, s.146.

içerisindeydi. Burası daha önce Hz. Davud tarafından Aravna'dan satın alınarak bir mezbah inşa edilmiştir. Mabel'din bugün Müslümanlara ait Harem-i Şerif'in bulunduğu alanda olduğu kabul edilmekle beraber, yerle bir edilmesi dolayısıyla tam olarak yerinin neresi olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur.⁷

Kendi dönemine kadar Kudüs'ün en önemli yapısı olan Mabel'din inşası tamamlandıktan sonra Ahit Sandığı da Mabel'e yerleştirilmiştir. Mabel'din aşağı kısmında, biraz daha alçak olan tepede (Ophel Tepesi/Mount Ophel) ise Mabel'den bir duvarla ayrılan saray inşa edilmiştir. Hz. Süleyman daha önce ahşap olan sarayın yerine daha muhteşem bir saray inşa etmiştir. Oldukça gösterişli olan sarayın tam yeri hakkında farklı görüşler vardır. Bununla birlikte sarayın, Mabel'den çok daha düşük seviyede olduğu bilinmektedir. Kraliyet sarayı şehirdeki en büyük ve gösterişli bina olmuştur. İç sarayda taht odası ve Hz. Süleyman'ın haremi, sarayın en önemli kısmını oluşturmuştur. Ayrıca Millo'da Hz. Süleyman'ın gözdesi Mısır Prensesi için görkemli bir köşk inşa edilmiştir. Sarayın müstemilatına kapıkulları ve süvariler için kışla, silah depoları ile atlar için büyük ahırlar inşa edilmiştir.⁸

Hz. Süleyman'ın krallığı 40 sene devam etmiştir. Mabel ile onun muhteşem sarayı, Hz. Süleyman'ın Kudüs'ünün dini ve siyasi bakımdan kazanmaya başladığı önemi göstermesi açısından iki somut örnektir. Bilgeliliği ile meşhur olan Süleyman, siyasi ve diplomatik hamlelerle Kudüs'ü bölgenin en önemli şehri haline getirmiş; vefat ettiğinde ise babasının yanına Davud Şehri'ne defnedilmiştir.

YAHUDA KRALLIĞI, BABİL İSTİLASI VE PERS DÖNEMİ (MÖ 922-722)

Hz. Süleyman döneminde birlik ve beraberliğin yanı sıra yüksek refah seviyesine de başkentlik eden Kudüs, onun vefatından sonra bu büyüsunü kaybetmiştir. Hz. Süleyman'ın oğlu Rehoboam döneminde vergi ve benzeri bazı idari tasarruflar bahane edilerek İsrail'in on kabilesi Yeroboam'ın liderliğinde ayaklanmış ve Şekem merkezli İsrail krallığını kurmuştur. Kudüs ise Rehoboam'a sadık kalan iki kabilenin oluşturduğu Yahuda krallığına başkent olarak yola devam etmiştir. Bu siyasi ve coğrafi ayrılık Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın büyük emeklerle mamur hale getirdikleri Kudüs'ün eski debdebeli günlerini kaybetmesine sebep olmuştur. Kudüs, Mısır ile Suriye arasında önemli geçiş noktasında bulunması sebebiyle hedef haline gelmiştir. İsrail krallığının ayrılmasıyla yeterince zor dönem geçiren Yahuda Krallığı Mısır'ın da tacizlerine maruz kalarak güney bölgelerindeki bazı toprakları da Mısır'a

⁷ II. Tarihler 3/1; I. Krallar 6/1; II. Samuel 24; Watson, *The Story of Jerusalem*, s.36-37; Hikmet Tanyu, "Ağlama Duvarı", *DİA*, c.1, s.474-475.

⁸ I. Krallar 7.Bap-8. Bap; Watson, *The Story of Jerusalem*, s.38; Avi-Yonah-Gibson, "Jerusalem: History", *EJd*, c.11, s.146.

vermek zorunda kalmıştır. Bunu Asur'un tacizleri takip etmiş ve Kudüs Asur'a vergiye bağlanmıştır.⁹

Üst üste yaşanan bu siyasi krizler Kudüs'ün dini hayatında da bir takım değişikliklere yol açmış; Yahuda kralı tanrısından umudu kesmiştir. Bu yüzden Asurluların gözüne girebilmek amacıyla Kudüs'e Asur tarzında bir sunak inşa ettirmiş; Kudüs'te putperest inanç tarzının yayılmasına yol açmıştır. Daha sonra Yahudi Peygamber İşaya ve Kral Hizkiya (Hezekiah 727-698) döneminde ise manevi bir uyanış sağlanmıştır. Bu dönemde Kudüs'te siyasi ve dini reformlar gerçekleşmiş; kapatılan Mabel putlardan arındırılmış ve yeniden ibadete açılmıştır. Ayrıca kral Fısıh bayramında İsrail'in hâkim olduğu bölgelerdeki dindashlarını da davet etmiş; böylece Kudüs Hz. Süleyman'ın vefatından sonra bölünen ve rekabet içinde olan kabileleri bir arada ağırlamıştır.¹⁰

Kral Yoşıya (MÖ 640-609) ve Yahudi Peygamber Yeremya döneminde de Kudüs, Hz. Süleyman'dan sonra ilk defa büyük çaplı yenilenmeye şahit olmuş; eski dini-tarihi fonksiyonu canlanmıştır. Bu dönemde putperest unsurlarla donatılan Kudüs yeniden arındırılmıştır. Mabel'in arındırılması sırasında hazinesinde Kanun Kitabı (Sefer Tora) bulunmuştur. Bu kitabın Tevrat'ın ilk beş kitabı (Tora) olduğu kabul edilmiştir. Kral Yoşıya döneminde Babil-Mısır arasında siyasi krizler yaşanmış; Kudüs de bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Nihayetinde Babil Mısır'ı feci bir mağlubiyete uğratmış; Kudüs merkezli Yahuda devleti de Babil'e bağlı vasallık haline gelmiştir (MÖ 602). Bu yeni yönetimi benimsemek istemeyen şehir halkı isyana kalkışmış; Babil kralı Nebukadnezzar (Buhtunnasır) bu defa Kudüs'ü yerle bir etmiştir. İşgal sırasında Mabel'in ve sarayın yıkılmasıyla çöküntüye uğrayan şehir halkı ise Babil'e sürülmüştür (MÖ 587). Mabel'deki tunç sütunlar, ayaklıklar ve tunç havuz parçalanmış; dini törenlerde kullanılan kaplar, kürekler, fitil maşaları, tabaklar, tunç eşyaları ile saf altın ve gümüş buhurdanlar ve bakraçlara el konularak Babil'e götürülmüştür. Mabel'in yıkılışı, Yahudi tarihinde yaşanan en büyük travmadır ve hala nesillere anlatılmaktadır.¹¹

Sürgünden yaklaşık elli yıl kadar sonra Babil imparatorluğu, Persler tarafından yıkılmıştır. Pers imparatoru Koreş (Cyrus) olağanüstü bir imparatordu. Tebaasına karşı hoşgörülü olup; onlara dini, idari ve kültürel özerklik tanımıştır. Bu politika Pers hâkimiyetindeki değişik din ve millet mensuplarına uygulandığı gibi Yahudilere de uygulanmıştır. Böylece Yahudiler Filistin'e

⁹ I. Krallar 12/16; Trude Weiss-Rosmarin, *Jerusalem*, New York, 1950, s.6; Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.59; Oğuz Haluk, *Musevilik*, İstanbul, 1971, s.14; Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi Yahudiliğin Mimari Ezra*, İstanbul, 2007, s.32-33.

¹⁰ II. Tarihler 29/4-5; Watson, *The Story of Jerusalem*, s.47; Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s.19.

¹¹ II. Tarihler 14/15; II. Tarihler 25/9; II. Tarihler 34/3-5; II. Krallar 24/1-2, 13-15; Yeremya 52/17-20; Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.67; Weiss-Rosmarin, *Jerusalem*, s.8; Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s.19-20; Tanyu, "Ağlama Duvarı", c.1, s.474-475; Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi Yahudiliğin Mimari Ezra*, s.32.

dönüp kendi dini ve siyasi otonomilerini kurma fırsatı yakalamıştır (MÖ 539).¹²Babil'den Filistin'e göçler başlamış, yarım asır boyunca sessiz, harabe ve kimsesiz kalan Kudüs yeniden canlanmıştır (MÖ539). Koreş'in izni ve yardımları ile -Hz. Süleyman'ınki kadar gösterişli olmasa da- ikinci Mabet inşa edilmeye başlanmıştır. Tamamlanması 7 sene süren bu ikinci yapıya Zorobabel Mabedi de denilmektedir. Bu dönemde Hagay ve Zekarya peygamberlerin de gayret ve desteği ile Kudüs'ün imarı ve Mabet'in inşası için tekrar harekete geçilmiştir. II. Mabet, birincisine göre çok daha sade ve daha az donanımlı olmasına rağmen, Yahudiler nezdinde birincisinden çok daha etkileyici bulunmuştur. Zira Mabet Kudüs şehrinin harabelikleri arasında inşa edildiği için, bu harabelikler içerisinde muhteşem bir yapı arz etmiştir. Bu tarihten itibaren Kudüs'ün idaresi sivil idareden dini bir yönetim sistemine geçmiş; Pers kralına karşı Kohen gadol sorumlu olmuştur.¹³

Mabet'in inşa edilmesinin ardından 60 sene süreyle şehir bir sessizliğe gömülmüştür. Pers krallığına bağlı vali statüsünde olan Nehemya, şehrin maddi imar ve inşasını; Ezra ise manevi imar ve inşasını sağlayarak Kudüs'ün eski canlılığını kazanmasını sağlamıştır. Nehemya ilk adım olarak şehir surları hakkında bir durum tespiti yapmıştır. İkinci adım olarak surların inşası için Yahudileri gruplara ayırmış; üçüncü aşamada ise yapıları kontrol ederek inşa faaliyetlerini sonlandırmıştır. Ezra'nın gayretleriyle ise dinî ve etnik açıdan yeni bir Yahudi kimliği oluşturulmuştur. Bu yüzden Yahudi tarihinde Ezra, "İkinci Musa" olarak taltif edilmiştir. Yahudiler tarafından unutulana Tora, Ezra tarafından ortaya çıkarılıp halka okunmuş ve açıklanmıştır. Tora, tarihinde ilk defa yazılmış ve kanun sayılmış. Şabat (Sebt) ve bazı diğer ritüeller yeniden yapılandırılmış, dışardan yapılan yabancı evlilikler feshedilmiştir. Hz. Davud'dan itibaren beş yüz sene süreyle Yahudilerin gerçek anlamda siyasi başkentliğini yapan Kudüs, bu dönemde Yahudilerin "manevi başkenti" özelliğini kazanmıştır.¹⁴

HELEN DÖNEMİ (MÖ 332-167)

Ezra'dan sonra Helenlerin Kudüs'e hâkim olmasına kadar bir asırlık sürede Kudüs'le ilgili çok fazla bilgi yoktur. Pers yönetimi çok çabuk güçlenmekle birlikte, o oranda da gücünü kaybetmiştir. Bu sırada Yunanistan'ın kuzeyinde ortaya çıkan Makedonyalılar, Büyük İskender liderliğinde Pers hâkimiyetine karşı batıdan doğuya doğru istilaya başlamıştır. Sıra Kudüs'e geldiğinde İskender, kohen gadol Jaddua'dan kendisine tabi olmasını istemiştir. Pers

¹² Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.73-79; Watson, *The Story of Jerusalem*, s.59.

¹³ Ezra 6/15; Watson, *The Story of Jerusalem*, s.62; Haluk, *Musevilik*, s.16; Tanyu, "Ağlama Duvarı", *DİA*, c.1, s.474-475; Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi Yahudiliğin Mimarı Ezra*, s.73-88.

¹⁴ Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.77; Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi Yahudiliğin Mimarı Ezra*, s.123-126.

devletine bağlı kalacakları cevabı gelince de Kudüs'e yürümeye karar vermiştir.¹⁵

Josephus, bu süreçte çok ilginç bir olayın meydana geldiğini belirtir. İddiaya göre kohen gadol Jaddua, elçinin geldiği gün rüyada Tanrı'dan bir emir almıştır. Kendisine kohenlerle birlikte beyaz elbiselere bürünerek Büyük İskender'i karşılaması emredilmiştir. Büyük İskender ise şehrin savunma yapacağını düşünerek Kudüs'e doğru ilerlerken Mabel Tepesi'ndeki Sheep gate'i açık halde bulmuştur. Daha sonra ise beyaz talite bürünmüş büyük bir kalabalığın kendisine yaklaştığını fark edince oldukça şaşırmıştır. Bu kalabalığın başında kohen gadol Jaddua, "Tanrı" (Yahve) adının yazılı bulunduğu kolyesi ve tacıyla kohenler eşliğinde yürümüş; Büyük İskender de onlara doğru hareket etmiştir. Kohen gadol, İskender ile karşılaştığında büyük bir saygı ile yere doğru eğilerek kendisini selamlamıştır. İskender biraz da alaycı bir tavır ile bu boyun eğişin Tanrı'nın boyun eğişi olduğunu söylemiştir. Ardından da Makedonya'dan hareket etmeden önce gördüğü bir rüyayı anlatmıştır. Rüyasına göre kohen gadola benzer biri Perslere karşı düzenleyeceği seferde başarılı olacağı müjdesini vermiştir. Bu sözlerin ardından İskender, Jaddua'nın elinden tutarak şehre yürümüş, Mabel'e onunla birlikte girmiştir. Böylece Kudüs, Makedonya hâkimiyetini benimsemiştir.¹⁶

Bölgeden rüzgâr gibi geçen İskender'in ani ölümü üzerine büyük imparatorluk parçalanmış; "*Diyadok*" adı verilen bölge valileri bulundukları yerlerde krallıklarını ilân etmiştir. Mısır merkezli Ptolemi (Ptolemaeus) Hanedanından Ptolemi Soter (323-285), iktidar olduktan hemen sonra ise Filistin'e yönelmiştir. Bir Şabat günü Kudüs'e hâkim olmuş; çok sayıda Yahudi'yi Mısır'a sürmüştür. Ptolemeler Yahuda'ya iç işlerinde büyük serbestlik vermiştir. Yahudiler problem çıkarmadıkça ve vergilerini verdikleri sürece otonom yapı içerisinde yaşamış; şehrin başında kohen gadollar ve Yahudi ileri gelenleri bulunmuştur. Mabel Kudüs'ün dini ve sosyal hayatının merkezi haline gelmiş; sofer adı verilen sınıf da toplumsal açıdan önem kazanmaya başlamıştır. II. Ptolemi zamanında ise diaspora Yahudileri, yıllık kişi başı yarım şekellik teberrularını Kudüs'e göndermeye başlamıştır. Fırsat bulanlar ise hac maksadı ile Kudüs'ü ziyaret etmeye çalışmıştır.¹⁷

Ptolemelerin Filistin'deki hâkimiyeti yaklaşık bir asır sürmüştür. MÖ 198 yılında Suriye merkezli Selevki III. Antiyohus (Antiochus III) (MÖ222-187), Ptolemeleri -Kudüs de dâhil- Asya kıtasında bulunan topraklardan çıkarmıştır. Selevki kralı Büyük Antiyohus, Yahudilere "babalarının yaşadıkları

¹⁵ Watson, *The Story of Jerusalem*, s.69.

¹⁶ Watson, *The Story of Jerusalem*, s.69; Watson, *The Story of Jerusalem*, s.70.

¹⁷ Makabelerin Birinci Kitabı 1/1-9; Weiss-Rosmarin, *Jerusalem*, s.11; Michael Avi-Yonah-Menahem Stern-Shimon Gibson, "Jerusalem: Second Temple Period", *EJd*, c.11, s.147; Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.80; Haluk, *Musevilik*, s.16.

kurallar” çerçevesinde şehirde yaşama hakkı tanıyan bir ferman yayınlanmış; Kudüs’e ve halkına çok iyi davranmıştır. Mabel’in ihtiyaçlarına destek olmuş, Mabel’de kurban edilecek hayvanları temin etmiş; halkın vergilerini de azaltmıştır. Yahudiler üç yıl süreyle, kohenler ve soferler ise hayat boyu vergiden muaf tutulmuştur. Bu durum Helen kültürünün cemaat içerisinde yayılmasına da kapı aralamıştır.¹⁸

Antiyohus IV. Epifanes, tahta geçmesiyle birlikte (MÖ 175) Yahudilere karşı tavrı değiştirmiş;bölgeyi Helenleştirmek için radikal adımlar atmıştır. Ülkeyi tek bir kültür potasında eritmek isteyen Antiyohus; Greklerin putperest adetlerini herkese benimsetmek istemiştir. Politikasına destek veren Yason’u (Jason) da kohen gadol ilan etmiştir. Böylece yeni kohen gadol Kudüs’ü Helenistik polis (Helen şehri) kimliğine büründürmek için çalışmalara başlamıştır. Hatta bu amaçla Kudüs’te bir de gymnasium inşa etmiş; şehrin manevi ve sosyal havasını bir anda değiştirmiştir. Gymnasium, genç kohenler ile dini endişesi olmayanların büyük ilgisine mazhar olmuştur. II. Makabeler kitabında kohenlerin Mabel’i terk ederek gymnasiumdaki oyun ve eğlencelere katılmaları büyük bir üzüntüyle anlatılmaktadır.Fakat bütün gayretlerine rağmen kral, onun kendisine sadakatle bağlı olmadığını düşünmüş; yerine ateşli bir helenleştirme taraftarı olan Menelaus’u tayin etmiştir.MÖ 169 yılında Yahudiler arasında meydana gelen fikir ayrılığından faydalanan kral Antiyohus, Menelaus’un da yardımıyla Mabel’i yağmalamıştır. Mabel’i, tanrı Dionysus’a adanan bir mabede dönüştürerek alana en sevdiği tanrısı Zeus Olympius için büyük bir tapınak inşa etmiştir.Yeni haliyle Mabel’de tutsüler yakılmış, mezbahta putlar için domuz sunusu takdim edilmiş, Tevrat tomarları yakılmıştır. Kral, Yahudileri de Grek putlarına tapmaya zorlamıştır. Şabat ibadeti yapanlar ve sünnet olanlar idamla cezalandırılmıştır. Domuz eti yemeyi, Greklerin putları önünde diz çökmeyi ve kralın her ay düzenli olarak tertip ettiği putperest ayinine katılmayı reddeden Yahudiler acımasızca cezalandırılmıştır.Antiyohus’un zulmü bölge çapında bir isyana dönüşmüş ve yerli halk “Kudüs’ü putperest unsurlardan temizlemek ve özgürlüğüne kavuşturmak” için ayaklanma başlatmıştır.¹⁹

HAŞMONAYLAR (MAKKABİLER) DÖNEMİ (MÖ 167-63)

Selevki kralı Antiyohus’un, kohen Matatya ve oğullarını çağırarak; domuz kurban edip putların önünde diz çökmesini istemesi bardağı taşıran son damla olmuş, Matatya dağa çıkarak gerilla hareketi başlatmıştır. Ancak Matatya, isyanın akıbetini görememiş; onun ölümünden sonra isyan oğullarının

¹⁸ H.G. Wells, *Kısa Dünya Tarihi* (çev. Z. İhsan), İstanbul, 1972, s.91-92; Şemsettin Günlaltay, *Suriye ve Filistin/ Yakan Şark III*, Ankara, 1987, s.369-371; Watson, *The Story of Jerusalem*, s.70-71; Avi-Yonah vd. “Jerusalem: Second Temple Period”, *EJd*², c.11, s.147.

¹⁹ Avi-Yonah vd. “Jerusalem: Second Temple Period”, *EJd*², c.11, s.148; Weiss-Rosmarin, *Jerusalem*, s.11; Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.85-86.

gayretleriyle örgütlenmiştir. Nihayetinde Yahudiler, Kudüs'ü putperest unsurlardan temizlemek ve otonom bir idare kazanmak amacıyla isyan etmiş ve yönetime el koymuştur. Böylece Hz. Davud ve Hz. Süleyman döneminde olduğu gibi Kudüs, Yahudilerin dini ve siyasi merkezi olmuştur. Yahudiler şehre hâkim olduklarında Kudüs'ün surları yıkık, evleri harabe durumdaydı. Mabel hala ayakta olmakla beraber mezbah domuz ve benzeri sunularla kirlenilmiş; kapıları ise yakılmış vaziyetteydi. Bu sebeple Yahuda Makabe'nin ilk icraatı, Mabel'i işlevsel hale getirmek olmuştur. Aslına uygun şekilde yeni bir sunak yaptırmış; Mabel'in içini de yenilemiştir. Putperest unsurlardan temizlenen Mabel'e yeni kutsal taslar yapılmış; şamdanları, buhur sunağı ve masa Mabel'in içine yerleştirilmiştir. Mabel'in ön kısmı yeniden dizayn edilmiş, bu kısım altından taşlar ve kabartmalarla süslenerek kapılar ve Mabel'in ambarları tamir edilmiştir. Rivayete göre Mabel'deki şamdanları yakmak için yalnızca bir günlük yağ bulunabilmiş, bu yağ ise sekiz gün boyunca mucizevi bir şekilde yanmıştır. Yeni mezbahın Tanrı'ya adanmasını sekiz gün boyunca kutlayan Yahudiler, kendi takvimlerine göre Kislev ayının 25. günü yeni mezbahta kurbanlar keserek Tanrı'ya şükretmiştir. Mabel'in putperest unsurlardan arındırılması anısına bu gün Hanuka bayramı olarak kutlanılmıştır.²⁰

Haşmonaylar dönemi, uzun süre devletsiz yaşayan Yahudilerin yeniden hürriyetlerine kavuştukları bir dönem olması hasebiyle “altın çağlarından biri” olarak kabul edilmiştir. Haşmonay idaresinin en başarılı dönemi ise 30 yıl süreyle Kudüs'ü yöneten Yohanan Hırkanus zamanı olup bu dönemin en önemli yapısı ise Baris kulesidir. Bu dönem, Yahudiler içerisinde görüş ayrılıklarının ortaya çıkmaya başladığı bir dönem olarak da dikkat çekmektedir. Kral Süleyman döneminden itibaren baş kohen neslinden gelen Sadukiler; kohenlerin oluşturduğu aristokrat ve muhafazakâr sınıfı oluşturuyorlardı. Ferisiler ise çoğunlukla sofer (kâtip) ve rabbilerden (din adamları) oluşuyordu. Esseniler de daha çok münzevi hayat yaşayan Yahudilerden oluşuyordu.²¹ Haşmonaylar arasında kral payesini ilk kullanan idareci ise Yahuda Aristobulus'tur (Judah Aristobulus). Bu dönemde Kudüs'ün batı tepesinin aşağı yamacında yeni bir saray ve Mabel'e uzanan bir de köprü inşa edilmiştir. Kral öldüğünde ise tahtını karısı Salome Alexandre'ye bırakmıştır. Kraliçe, kadından kohen gadol olamayacağı için bu göreve en büyük oğlu Hırkanus'u (Hyrcanus) getirmiştir. Böylece krallık ve kohenlik tekrar ayrı şahsiyetlerin eline geçmiştir. Dokuz yıl sonra kraliçe Salome, kohen gadol Hırkanus'u yerine kral tayin etmiş ve kardeşler arasında taht kavgasını ateşlemiştir. Salome Alexandre'nin ölümünden sonra küçük oğlu Aristobulus tahta göz dikmiş ve abisi kral Hırkanus'u

²⁰ I. Makabeler 4/59; I. Makabeler 4/38; I. Makabeler 4/57-58; I. Makabeler 4/47-50; Watson, *The Story of Jerusalem*, s.74; Avi-Yonah vd., “Jerusalem: Second Temple Period”, *EJd*², c.11, s.148; Weiss-Rosmarin, *Jerusalem*, s.11-12; Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.87.

²¹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.89.

kuşatmıştır. Bir süre sonra kardeşler arasında bir anlaşma sağlanmış; Aristobulus kral, Hırkanus ise kohen gadol olmuştur. İktidar hırsından uzak olan Hırkanus, bir süre sonra danışmanı Antipater'in kışkırtmalarıyla harekete geçmiştir. Kardeşler, Roma'nın önemli askeri ve politik lideri Pompey'den aralarında hakem olmasını teklif etmiştir.²²

ROMA DÖNEMİ (MÖ 64-MS 395)

Haşmonay kralı Aristobulus, kohen gadol Hırkanus ve aralarındaki hakem Roma generali Pompey üçgeni içerisinde bir takım sürtüşmeler ve antlaşmalar yaşanmış; nihayetinde MÖ 64 yılında Pompey Kudüs'e girmiştir. Mabel'e ve hazinesine el sürmeyen Pompey;şehrin yönetimini Hırkanus'un danışmanı Antipater'e; kohen gadolluğu ise Hırkanus'a vermiştir. Kudüs, bu olaydan sonra tekrar bağımsızlığını kaybederek Roma'ya haraç veren bir eyalet konumuna düşmüştür. MÖ 40 yılında Kudüs, Partlar tarafından işgal edilmiş; üç yıl süre ile şehir Partlar'ın elinde kalmıştır. MÖ 37 yılında Roma ve onun yeni Kudüs valisi Antipater oğlu Herod'un kuşatmasından sonra Kudüs geri alınmıştır.²³

Herod ile Kudüs'te yeni bir dönem başlamıştır. Herod Yahudi tebaa ile anlaşmak için çok uğraşmıştır. Zira o ırken Yahudi olmayan ilk idareciydi. Ayrıca yaptığı zulümler ve Roma'nın elinde bir oyuncak olması ona duyulan nefreti arttıran diğer sebepler olmuştur. Herod'un kurduğu krallık, ülkedeki kaosa ve Yahudilerin muhalefetine rağmen, Roma tarafından desteklenmiştir. Bu desteğin sağladığı güven altında Herod, saltanatı boyunca kendisini şehrin imarına adanarak mabet merkezli Yahudiliğin canlanmasını sağlamıştır. Mabel, Kral Herod'un milâttan önce 20 yılında başlattığı çalışma ile eski ölçüleri daha da genişletilerek yeniden yaptırılmışsa da milâttan sonra 70 yılında Kudüs'ün Romalılar tarafından kuşatılması sırasında tekrar yakılıp yıkılmıştır. Ağlama duvarı, Herod'un yaptırdığı mabedin çevresini kuşatan duvarın bir kısmıdır. Herod'un genişlettiği mabet, yoğun hacı ziyaretlerini teşvik etmiştir. Hacı ziyaretlerinin yoğunlaşması da, beraberinde bölgeye para girişini hızlandırmıştır. Krallıkta giderek artan ekonomik refah neticesinde, Kudüs'te para basılmıştır. Herod, bu refahın göstergesi olarak Yukarı Şehir kısmına kraliyet sarayı inşa ettirmiş; sarayı koruması için de Hippocos, Phasael ve Mariamne kulelerini yaptırmıştır. Masada ve Antonia Kalesi'ni tekrar inşa ettikten sonra Herod, Kudüs'e görkemli bir tiyatro binası, pek çok hamam ve heykel yaptırmıştır.²⁴

²² Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.91; Watson, *The Story of Jerusalem*, s.79- 81.

²³ Watson, *The Story of Jerusalem*, s.82; Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.92; Avi-Yonah vd. "Jerusalem: Second Temple Period", *EJd*, c.11, s.149.

²⁴ Conder, *The City of Jerusalem*, s.111; Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews*, s.315; Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s.43; Musa İsmail Basit vd. *Kudüs Tarihi*, s.35'ten naklen Muhittin Çeken, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2015, s.32; Tanyu, "Ağlama Duvarı", *DİA*, c.1, s.474-475.

Herod'dan sonra Kudüs'ün en çarpıcı olayı vali Pilate döneminde Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesidir. Başlangıçta sıradan adliyelik bir vaka gibi görünen olayda Pilate, Yahudilerle ilişkisini bozmama adına dünya tarihinin en önemli olaylarından birinin yaşanmasına sebep olmuştur (MS 33). Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonra dünyanın değişik yerlerinden pek çok Hristiyan, onun yaşadığı, ayak bastığı ve konuşma yaptığı yerleri görmek için Kudüs'e akın etmeye başlamıştır. 66 yılına kadar şehirde küçük bir Hristiyan azınlığı yaşadığı bilinmekle beraber, I. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık çok hızlı bir şekilde yayılmıştır.²⁵ 66 yılı güzünde Kudüs proküratörü Gessius Florus'un kötü yönetimi sebebiyle şehirde başlayan küçük çaplı gösteriler, zamanla büyük bir isyana dönüşmüştür. Yahudiler bu isyan neticesinde kısa süreliğine de olsa bağımsızlığına kavuşmuştur. İktidar kavgalarıyla meşgul olan Roma'da sular durulana kadar Yahudiler özgürlüğün tadını çıkarmış; hatta para bastırmıştır. Roma'daki iç politik çekişme, 69 yılında Vespasian'ın imparator olması ile sonuçlanmış ve oğlu Titus Kudüs'ü geri almak için yola çıkmıştır. Titus, Yahudilerin 70 yılında Fısıh bayramını kutladıkları zaman onları gafil avlamış ve Kudüs'ü kuşatmıştır. Bu Fısıh, Yahudilerin Mabel'de kutladıkları son bayramı olacaktır. O günden bu güne Yahudiler, bayramlarını mabetsiz olarak kutlayacaklardır. Çünkü Titus ve adamları Kudüs'ü ele geçirmekle kalmamış; Mabel'i de ateşe vermiştir. Daha sonra Mabel taş üzerinde taş kalmayacak şekilde yerle bir edilmiştir. Herod'un yaptırdığı üç kule Phasael, Hippicus ve Mariamne kuleleri ile Romanın 10. Lejyonunun yakınında konuşlandığı batı duvarının bir kısmı hariç, Antonia Hisarı da dâhil, şehir neredeyse tamamen tahrip edilmiştir. Roma isyan etme potansiyeli olan diğer tebeasına gözdağı vermek amacıyla böylesine büyük bir katliam ve yıkıma izin vermiştir. Josephus'un ifadesine göre Kudüs'te bırakılacak Roma ordusunun konuşlanması yanında isyan edenlerin akıbetini göstermek amacıyla Yukarı Şehir'in duvarları bilinçli bir şekilde bırakılmıştır. Kuşatmadan sonra Kudüs 61 yıl boyunca ıssız ve harabe bir şehre dönüşmüştür. Yıkıntılar içinde kalan şehir, Roma ordusunun konuşlandığı bir karargâh haline gelmiştir. Şehrin yanı sıra Mabel'in de yıkılması Yahudi halk için ikinci kez büyük bir yıkıma yol açmıştır. Bundan da önemlisi Yahudi tebaa yıkım buhranı ile kalmamış Roma'nın dayatmalarıyla birlikte Kudüs'ten sürülmüştür.²⁶

Roma imparatoru Hadrian (imparatorluğu: 117-138) ise Kudüs'ü Roma kentine dönüştürmek amacıyla şehrin adını Jupiter, Juno ve Minerva isimli üçlü tanrıya nispetle Colonia Aelia Capitolina olarak değiştirmiştir. Arapça İliyâ olarak telaffuz edilen Aelia ismi, İslami döneme kadar uzun asırlar kullanılmıştır. Bu dönemde Kudüs'te ayakta kalan diğer yapılar da yıkılmış; Hadrian'ın Roma

²⁵ Yuhanna 5.Bap; Avi-Yonah vd., "Jerusalem: Second Temple Period", *EJd*, c.11, s.150.

²⁶ Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.127; Weiss-Rosmarin, *Jerusalem*, s.13; Avi-Yonah vd. "Jerusalem: Second Temple Period", *EJd*, c.11, s.151; Watson, *The Story of Jerusalem*, s.114-115.

şehri kurulmuştur. Bu yeni yapılar arasında tiyatro, su kemeri, umumi hamamlar, zafer takı ve onun meşhur caddesi vardır.²⁷

İmparator Hadrian ile birlikte Kudüs'ün -başta adının daha sonra sokaklarının-putperest unsurlarla donatılmış bir şehir olması Yahudiler liderliğinde büyük bir isyana yol açmıştır. (132 yılı). İsyan sonucunda Yahudiler Kudüs'ü ele geçirmiş; 3 yıl boyunca Yahuda'da Kudüs'ün başkent olduğu bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde bağımsızlığın bir sembolü olarak Bar Kohba adına para bastırılmıştır. Paraların bir yüzünde "Kudüs" (Yeruşalayim) veya "Kudüs'ü Özgürleştirme", diğer yüzünde ise "Yıl 1, Yıl 2 ve Yıl 3" ibarelerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bar Kohba isyanı, 135 yılında Roma ile yapılan Beitar'da (Beitar) savaşı ile sona ermiş; isyana öncülük edenler idam edilmiştir. Ancak ayaklanma bastırıldıktan sonra, şehrin inşasını tamamlayan Hadrian şehre sünnetlilerin (Yahudilerin) girmesini yasaklamış, tespit edilenler ise idamla cezalandırılmışlardır. Hatta Yahudiler değil, Hristiyanlığı kabul eden Yahudi kökenli dönmelerin de Kudüs'e girmelerine müsaade edilmemiştir. Yahudiler 2 asır süre ile şehre hiçbir şekilde girememiştir. İki asır sonra miladi IV. asırda senede bir kere, Av ayının 9'unda şehre girerek yıkılan mabetlerine bir gün yas tutmalarına müsaade edilmiştir. Bu yasak zaman zaman müsamahaya rağmen Müslümanların şehre hâkim olmalarına kadar devam etmiştir. Hadrian'ın şehri inşa etmesinin ardından Kudüs önceki durumuna göre küçülse de, eski hareketliliğini yeniden kazanmıştır. Şehrin kuzey tarafında bir meydan ve Venüs'ün şerefine bir tapınak inşa edilmiştir. Mabet Tepesi'nin hemen yanındaki meydana da Serapis ile diğer tanrılara adanan bir tapınak ve ritüel arınmaların yapılacağı bir gölet inşa edilmiştir. Mabet'in bulunduğu alana da İmparator Hadrian'ın büyük boy bir heykeli dikilmiştir. Antonia kalesinin harabeleri üzerine de Capitoline Mabedi inşa edilmiştir. Aelia Capitolina'nın o dönemdeki duvarlarının büyük ölçüde bugünkü Eski Şehir duvarları ile hemen hemen aynı olduğu kabul edilmektedir.²⁸ Bu dönemde şehir 7 bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler uzun süre yargıç (amphodarch) tayin edilen kimselerin adlarıyla anılmıştır. İkinci asrın ikinci yarısından dördüncü asra kadar Kudüs, oldukça sakin bir süreç geçirmiştir. Bazı Roma imparatorlarının şehri ziyaret ettiği bilinmekle beraber bu aralığa dair fazlaca malumat bulunmamaktadır.²⁹

4.asrın başlarında Roma'da bütün taşları yerinden oynatacak büyük bir değişim yaşanmış; İmparator Konstantin (Constantinus MS 306-312) Hristiyanlığı resmen tanımıştır.Hristiyanlık meselesinde gerçekleşen bu büyük gelişme Kudüs'ün de kaderini yakından etkilemiştir. O döneme kadar şehirde Roma ve Yahudiler tarafından ötelenen Hristiyan halk bu defa şehrin avantajlı kitlesi haline gelmiştir. Hristiyanlara yaklaşımından ve uyguladığı dinî reformlardan

²⁷ Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.138-140; Watson,*The Story of Jerusalem*, s.116-119.

²⁸ Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.140.

²⁹ Avi-Yonah Michael-Shimon Gibson, "Jerusalem: Roman and Byzantine", *EJd*², c.11, s.152.

dolayı İmparator Konstantin için “azizlik” payesi uygun görülmüştür. İmparatorluk genelinde dinî konularda meydana gelen ihtilafların, siyasî bir tehdit oluşturmamasından endişelenen Konstantin konsiller düzenlemeye başlamıştır. 325 yılında İznik’te gerçekleşen ilk konsile Kudüs Psikoposu Macarius da katılmış; İmparatoriçe Helena’yı Hz. İsa’nın yadigârı Kudüs’e ziyaret için ikna etmiştir. 326 yılında imparatoriçe Kudüs ziyaretinde Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği yeri tespit etmiş ve burada bir de kabir bulunmuştur. Helena’nın isteğiyle Konstantin burada bulunan Hadrian’ın Venüs tapınağını yerle bir ettirmiş, yerine orijinal bazı kısımları günümüze kadar ulaşan Kutsal Mezar Kilisesi’ni inşa ettirmiştir. Kudüs’ün Hıristiyanlık için önemi, Helena’nın şehri ziyareti ile artmıştır. Böylece Kudüs’e hac akını da başlamıştır. Yahudi felsefeci Philo’nun *Legatio ad Gaium* adlı eserinde ifade ettiğine göre bu dönemde sürgün diyarlarındaki Yahudi cemaatler için de Kudüs önem kazanmış ve onların başkentleri olmuştur. Romalı filozof Pliny’e (Gaius Plinius Secundus 23-79) göre ise Kudüs bu dönemde doğu şehirleri içerisinde en meşhur kent sayılmıştır.³⁰

Menkıbeye göre Konstantin’in Kudüs’te bir kilise yapmaya karar vermesi, gördüğü bir rüyadan sonra olmuştur. Askeri seferlerinden birinde rüyasında Hz. İsa’nın üzerine gerildiği çarmıhı görmüş, gökyüzünde kendisine rehberlik yapan bu çarmıh sayesinde zafer kazandığı için, rüyasında gördüğü yere kilise inşa etmeye karar vermiştir. Bunun ardından da Kudüs Psikoposu Macarius’a bir mektup yazarak Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği yeri tespit etmesini emretmiştir. Kudüs’te inşa edilen bir diğer önemli kilise de, Zeytin Dağı’nın yamacında inşa edilen Eleona Kilisesi’dir (Zeytin Dağı Kilisesi). Grekçe’de “Zeytinlik” anlamına gelen “Eleona”, İmparator Konstantin’in annesi Helena tarafından inşa ettirilmiştir. Bazı kaynaklarda “Havariler Kilisesi” (Church of the Disciples) olarak da isimlendirilen Eleona Kilisesi, Hz. İsa’nın havarileri ile oturup sohbet ettiği ve onlara bazı mucizeler gösterdiğine inanılan mağaranın üzerine inşa edilmiştir. Helena tarafından yaptırılan bir diğer kilise de Hz. İsa’nın doğduğu yere yapılan “Doğuş Kilisesi”dir (Church of Nativity).³¹

VII. BİZANS DÖNEMİ (MS 395-638)

İmparator Theodosios (379-395) Hıristiyanlığı resmi din ilan ettikten sonra aynı asrın sonunda bu devasa imparatorluk mezhep ayrılıkları, iç istikrarsızlıklar, lejyonların iktidar kavgaları ve dış tehditler nedeniyle ayakta durmaya güç yetirememiştir. Batı Roma küçük oğul Honorius’un (395-423) hâkimiyetine girerken, Greek (Bizans) olarak isimlendirilen Doğu Roma ise büyük oğul Arcadius’un hâkimiyetinde kalmıştır. Bu tarihten sonra Kudüs’ün artık Roma ile ilişkisi de kesilmiş, başkenti Konstantin (İstanbul) olan Doğu Roma’ya

³⁰ Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.148.

³¹ Watson, *The Story of Jerusalem*, s.124; Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.148; Avi-Yonah Michael-Shimon Gibson, “Jerusalem: Roman and Byzantine”, *EJd*, c.11, s.152.

bağlanmışır. Kudüs, Greek (Bizans) imparatorluğu hâkimiyetindeki iki asırda sakin bir dönem yaşamıştır. Bizans dönemi Kudüs'ünde pek çok mekân Hz. İsa ile irtibatlandırılarak ziyaretgâh haline getirilmiştir. Kutsal hacın bulunduğı yere Matyrium Kilisesi, Hz. İsa'nın mezarının bulunduğı yere Anastasis Kilisesi, Hz. İsa'nın yükseldiğı yere ise Yükseliş ve Gethsemane Kiliseleri inşa edilmiştir. Ayrıca Kudüs'e başlayan ziyaretçi akını ile şehri dolduran rahip, rahibe, keşiş ve diğeri din görevlileri ve Hristiyan hacılar için manastırlar ve misafirhaneler de inşa edilmiştir. Bu ve benzeri yapılarla Hristiyanî bir karakter kazandırılmaya çalışılan Kudüs'e Yahudilerin girme yasağı da yenilenmiştir.³²

MS 5. ve 6. asırda Kudüs'te Hz. İsa ile irtibatlandırılacak başka bir mekân kalmayınca; bu defa mekânlar Hz. Meryem ile irtibatlandırılmışır. Günümüzde St. Anne Kilisesinin olduğı yerde Hz. Meryem'in doğduğı yer olması hasebiyle St. Mary Kilisesi inşa edilmiştir. Aynı isimle Kidron Vadisi'nde Hz. Meryem'in kabrinin üzerine de bir kilise inşa edilmiştir.428 yılında faal bir din adamı olan Juvenal (420-458) Kudüs piskoposu olmuş; İmparatoriçe Eudocia'yı Kudüs'ü ziyarete davet etmiştir. 438 yılında Bizans sarayından kovulan Eudocia, Kudüs'e gelip yerleşmiştir. İlginçtir ki İmparatoriçe Eudocia hem koyu bir Hristiyan olup Kudüs'ün Hristiyanî bir karakter kazanmasında etkili olmuş hem de Yahudilere konan Kudüs'e girme yasağını da hafifletmiştir. Eudocia, yüklü miktarda para harcayarak şehre Siyon Dağı tarafında bir duvar yaptırmıştır. Ayrıca inancı uğruna ölen ilk Hristiyan Aziz Stephen anısına kilise inşa ettirmiştir.³³

İmparator Justinian zamanında (527-565) ise şehirde Samiriler ayaklanmış, Kudüs bu ayaklanma sırasında çok büyük zarar görmüştür. Şehrin dışındaki kiliseler tahrip edildiğinden imparator tahrip edilen mabetleri yeniden inşa etmek zorunda kalmıştır. Bu sırasında, Nea (Yeni) adında yeni bir bazilika da inşa etmiştir. Bu dönemde inşa edilen St. Mary Kilisesinin yanında fakir Hristiyanların tedavi edildiğı bir hastane, şehre gelen Hristiyan hacıların konaklayabileceğı misafirhane de inşa edilmiştir. Bu yüzyılda inşa edilen bir diğeri kilise de günümüzde Yahudi mahallesinin bulunduğı Kutsal Ruh (Holy Ghost) olarak da isimlendirilen St. Sophia Kilisesi'dir.³⁴

Bizans hâkimiyetinde kısmen dingin bir süreç yaşayan ve Hristiyan mimarisiyle donatılan Kudüs'ün bu görkemli durumu Sasanilerin Filistin'e hâkim olmasıyla yerle bir olmuştur (614). Bizans ile Sasani karşılaşmasında, Celile bölgesindeki Yahudiler II. Keyhüsrev'in ordusuna bütün imkânlarını

³² Watson, *The Story of Jerusalem*, s.125-126; Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.149; Weiss-Rosmarin, *Jerusalem*, s.27.

³³ Onun Yahudilere karşı müsamahalı tavrı, Yahudiler tarafından gönderilen bazı mektuplarla diasporadaki Yahudiler ile de paylaşılmıştır. Bkz. Joseph Dan-Angel Saenz-Badillos, "Letters and Letter Writers", *EJd*², c.11, s.669.

³⁴ Watson, *The Story of Jerusalem*, s.127; Avi-Yonah Michael-Shimon Gibson, "Jerusalem: Roman and Byzantine", *EJd*², c.11, s.153.

seferber etmiştir. Nihayetinde ise Kisra II. Keyhüsrev, 20 günlük sıkı bir kuşatmadan sonra Kudüs'ü istila etmiş; şehrin yönetimini de Yahudilere vermiştir. Roma ve Bizans döneminin kını ile yönetime geçen Yahudiler Kudüs'te 90 bin civarında Hristiyan'ı  ld rm   ve kiliselerin çoğunu da yakmı tır. Golgotha, Kutsal Mezar kiliseleri, St. Stephen, St. Sophia, St. Mary ve Eleona kiliselerinin tamamı yakılmı tır. Savaşın bitiminde 24 bin Hristiyan esir alınmış; bunlar Mamila Göleti yanında toplandıktan sonra kılıçtan ge irilm  tir. Patrik Zacharias ile Hz. İsa'nın üzerinde gerildi ine inanılan  armı  (True Cross)Sasani ordusu tarafından g t r lm  t r. Sasaniler bir süre sonra  ehir idaresini Yahudilerden alarak Hristiyanlara devretmi ; Hristiyanlar da vakit kaybetmeden Kudüs'teki kutsal yapıları yeniden inşa etmeye ba lamı tır. Toplanan yardım paraları ile sadece Merkad-i İsa Kilisesi yeniden inşa edilebilmiştir.³⁵

Kudüs kan ile imtihan olurken Bizans topraklarında da Herakliyas, İmparator Phocas'ı öldürüp yönetime el koymuştur. Tahtını sa lamla tırdıktan sonra da Herakliyas, Sasanilerin ele geçirdiği toprakları geri almak üzere harekete geçmiştir. Sasani zaferinden sonra Herakliyas, 21 Mart 629 yılında gösterişli bir törenle Kudüs'e girmiş, Kutsal  armı  ve diğer mukaddes bakiyeleri tekrar Kudüs'e emanet etmiştir.³⁶ Sasanilere yardım eden Yahudiler, ihanetlerinin cezasını bulmuş; bir kısmı öldürülürken bir kısmı da  hirden çıkarılmıştır.³⁷Bizans, zafer sarho lu u ile Kudüs'e yeniden Hristiyan bir imaj vermekle u ra ırken bu sıralarda Mekke'de İ l miyet do mu tur. Diğer dinlerin aksine do u undan kısa bir süre sonra devlet dini olan İ lamiyet, kısa zamanda güçlenmiş ve İ l m'ın evrensel mesajını tebliğ etmek üzere fetihlere ba lamı tır. Hz. Peygamber dönemiyle ba layan bu tebliğ, Hz. Ömer zamanında Kudüs'e kadar ulaşmıştır. Antlaşma yoluyla  ehre girilerek Kudüs' n mukaddes ruhu incitilmemi tir. Asırlar boyunca her istila edenin kan d kt  , yıkıp yeniden inşa ettiği bu mukaddes belde İ l m olmuş; bütün halkını din, dil, ırk ayırmaksızın ba rına basmasını ilk defa bu dönemde   renmi tir. Böylece yeryüzünde paylaşılması en zor toprak olan Kudüs, Müslümanlar vesilesiyle  zg r, canlı ve huzurlu bir  ehir haline gelmiştir.

SONUÇ

Kudüs, eski dünyanın nabzının attığı Ortadoğu'da insanlığa asırlarca hizmet etmiş kadim bir ba kenttir. Daha da mühimi yeryüzünde    ilahi dine ve onların mensuplarına asırlarca ev sahipliği yapmış mukaddes bir beldedir. En çok saygı gösterilip, en çok hizmet edilmek istenen fakat diğerinin en çok yok sayıldığı ve

³⁵ Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.152; Avi-Yonah Michael-Shimon Gibson, "Jerusalem: Roman and Byzantine", *EJd*, c.11, s.153; Watson,*The Story of Jerusalem*, s.128- 130.

³⁶ Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.152.

³⁷ Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind*, s.152; Avi-Yonah Michael-Shimon Gibson, "Jerusalem: Roman and Byzantine", *EJd*, c.11, s.153.

en çok kanın döküldüğü mukaddes bir beldedir. Ona sahip olma arzusuyla her istila edenin tarihi dokusunu yerle bir ettiği ve kendilerince ona en çok yakışan (!) şekilde her seferinde yeniden inşa edilen mukaddes bir beldedir.

Kudüs'ün destansı serüveni Gihon Pınarı etrafında bir avuç insanla başlamış; bugün Ortadoğu'nun incisi sayılarak dünya üzerinde paylaşılması en zor şehir olmuştur. Peygamberler iskânı ile kutsallaşan belde, ilk defa Hz. Davud zamanında başkent olmuştur. Ayrıca tarih boyunca kurulan diğer üç Yahudi devletinin döneminde de Kudüs başkent sayılmıştır. Asur, Babil, Pers, Helen, Roma ve Bizans gibi büyük imparatorluklar döneminde ise Kudüs eyalet statüsünde sayılmış; valiler veya din adamları tarafından yönetilmiştir. Bu dönemlerde valiler, sadakat ve itaat potansiyeline bağlı olarak özerk yönetime sahip olmuştur. Asur döneminde Kudüs'ün başkent olduğu bölge bölünmüş; Babil istilasıyla şehir, tarihindeki ilk büyük yıkıma şahit olmuştur. Yerle bir edilen Kudüs sokakları kan ile dolmuş, yarım asır kadar harabe olarak kalmıştır. Doğu'da yıldızı parlayan Perslerin dini, idari ve kültürel özerklik tanınması Kudüs'e yeniden hayat vermiştir. İskender döneminde ise doğu ve batının, paganizm ile monoteizmin buluştuğu kozmopolit bir şehir haline gelmiştir. Helenist Ptolemy, Selevki hanedanlıkları ve Yahudi Haşmonaylar ile Kudüs uyum sürecini kaybetmiş; isyan ve direniş merkezli bir şehir haline gelmiştir. Asrın dev gücü Roma hâkimiyetinde ise Kudüs, uzun soluklu ve inişli-çıkışlı günlere şahit olmuştur. Roma Valisi Herod döneminde özerk ve refah bir süreç yaşayan şehir, Hz. İsa'nın doğması ve Yahudilerin Bar-Kohba ayaklanması ile büyük bir karışıklığa uğramıştır. Mabet ikinci defa yıkılmış; üstelik İslâmî döneme kadar Yahudilerin şehre adım atması dahi yasaklanmıştır. Roma'nın doğu-batı olarak ikiye ayrılmasıyla birlikte artık Bizans toprakları sayılan şehre Hristiyan bir imaj kazandırılmıştır. İslâmiyet'in doğuşu ve Hz. Ömer dönemi fetihleri ile birlikte ise Kudüs'te İslâmî dönem başlamıştır.

YAHUDİLİĞİN BİR DÖNEMİNE DAMGASINI VURAN MABED: BEYT-İ MAKDİS

Ahmet GÜÇ* - Süleyman SAYAR**

GİRİŞ

Yahudi tarihinin çeşitli dönemlerinde farklı ibadet yerleriyle karşılaşmaktadır. Kitab-ı Mukaddes'e göre İsrailoğulları tarihinin Hz. İbrahim'le başlayıp oğlu İshak ve torunu Yakub ile devam eden atalar döneminde sade ve göçebe bir hayat yaşayan Yahudi ataları, dini vecibelerini yerine getirebilmek için her konakladıkları yerde veya önemli gördükleri mahallerde birer mezbah (atlar, sunak) yapmışlardı. Bu ibadet yerleri arasında en meşhurları Şekem³⁸, Beytel³⁹, Mamre⁴⁰ ve Berşeba (Beer-Şeva)⁴¹ gibi yerlerdir⁴².

Hız. Musa, kavmini Mısır esaretinden kurtardıktan sonra onlarla çölde kırk yıl ortak bir hayat sürmüş ve Tanrı'nın talimatıyla yine Tanrı'nın ikameti ve ibadetlerin ifası için bir mesken (mişkan) yapılmıştır. “Toplanma çadırı” (ohel Mo'ed) veya “makdis” (migdaş) diye bilinen bu mabed Yahve'nin Musa ile konuştuğu⁴³ ve halkıyla zaman zaman buluştuğu⁴⁴ yerdı. Hız. Musa, çöl hayatı boyunca İsrailoğulları'nın bütün dini faaliyetlerini buradan yönlendirdiği gibi Yahudiler de başta kurban olmak üzere bütün ibadetlerini burada yerine getirirlerdi. Çadıra kutsiyet kazandıran önemli hususlardan birisi Tanrı'nın orada İsrail halkı arasında ikamet ettiğine dair inanç, diğeri de Ahid Sandığı'nın⁴⁵ çadırın en kutsal bölümünde muhafaza edilmiş olmasıdır. Bu

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

³⁸ *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, İstanbul: Yeni Yaşam Yay., 2009, Tekvin, 12/6-7, 33/19-20.

³⁹ Tekvin, 12/8; Hâkimler, 20/26; I. Samuel, 7/16-17.

⁴⁰ Tekvin, 13/18.

⁴¹ Tekvin, 21/33, 26/23-25.

⁴² Ahmet Güç, “Mâbed”, *DİA*, Ankara: TDV Yay., 2003, c.27, s.278.

⁴³ Çıkış, 33/7-11; Sayılar, 12/8.

⁴⁴ Çıkış, 33/7-11.

⁴⁵ Bu sandığa Bakara, 2/248'de işaret edilmiştir.

sebeple sandığı içinde bulunduran çadıra⁴⁶ “şehâdet çadırı” da (mişkan ha-’Edut, ohel ha-’Edut) denilmiştir⁴⁷.

Dikdörtgen şeklindeki çadır kutsal mekân ve en kutsal mekân (kudsü’l-akdes) olmak üzere iki kısma ayrılmıştı⁴⁸. Kapısı doğuya açıktı, kutsal mekânın etrafını çeviren bir de avlu vardı⁴⁹. Toplanma çadırı Süleyman Mabedi’nin tam yarısı kadar olup⁵⁰ onun yapımında model kabul edilmiştir. Toplanma çadırı, İsrailoğulları Kenan topraklarına girdikten sonra da uzun süre kullanılmış olup Hâkimler döneminde Şilo’ya⁵¹, Saul döneminde Nob’a (Nov)⁵², daha sonra Gibeon’a (Givon)⁵³ taşınmış, nihayet Kral Süleyman onu mabedin içine koymuştur⁵⁴.

Kenan bölgesine yerleşen İsrailoğulları’nın ibadetlerini yerine getirdikleri çeşitli yerlerin en önemlileri, Hâkimler döneminde onların başlıca kutsal mekânı olan ve toplanma çadırının kurulduğu Şilo ile Süleyman Mabedi’nin inşa edildiği Kudüs’tür⁵⁵. Kudüs Mabedi, İsrailoğulları tarihinin ilk döneminde inşa edilen tüm mabedlerin sonuncusudur. Hz. Davud’un kendi krallık döneminde Kudüs’te bir mabed inşa etme teşebbüsü: a. Ahid Sandığı’nın Kudüs’e getirilmesi ve b. Gelecekte inşa edilecek olan mabedin yerinde bir mezbahın yapılması şeklinde iki aşamada gerçekleşmiştir. Sandığın Kudüs’e getirilmesiyle ilk adım atılmıştır. Atılmış olan ikinci adım ise, gelecekte inşa edilecek olan mabedin yerinde Davud (as) tarafından bir mezbahın yapılmış olmasıdır.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi İsrailoğulları, başlangıçta Kenanlılara ait kutsal yerlerde ibadet etmişler ve zamanla bu yerleri, Yahve’ye ibadet edilen mekânlar haline getirmişlerdir. Şu bir gerçek ki, Hz. Davud’un, ilahi huzurun bir sembolü sayılan Ahid Sandığı’nı oraya getirmesiyle Kudüs, Yahve tarafından seçilmiş bir ibadet yeri olarak kabul edilmiştir. Bu noktada, sandığın Kudüs’e getirilişinden kısaca bahsetmek gerekecektir.

⁴⁶ Sayılar, 18/2.

⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Güç, *Dinlerde Mabel ve İbadet*, İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2011, s.97-100; “Mâbed”, *DİA*, c.27, s.279.

⁴⁸ Çıkış, 26/33.

⁴⁹ Çıkış, 27/9-19.

⁵⁰ I. Krallar, 6/2’de, “Kral Süleyman’ın Rab için yaptığı tapınağın uzunluğu altmış (27 m.), genişliği yirmi (13,5 m.), yüksekliği otuz arşındı (2,3 m.)” denilmektedir.

⁵¹ Yeşu, 18/1.

⁵² I. Samuel, 4/3-11.

⁵³ I. Tarihler, 16/39, 21/29.

⁵⁴ I. Krallar, 8/4.

⁵⁵ Güç, “Mâbed”, *DİA*, c.27, s.279.

AHİD SANDIĞI'NIN KUDÜS'E GETİRİLMESİ

Hız. Davud (MÖ 1010-970)⁵⁶, Kudüs'ü fethinden ve Filistinlilere karşı ilk zaferinden sonra o sırada Kiryath-Yearim'de bulunan Ahid Sandığı'nın kontrolünü Filistinlilerden almış ve onu geri getirmeye gitmiştir. Sandık, dinî alay eşliğinde, sevinç çıgıkları, trampet sesleri arasında, Hız. Davud tarafından kurbanlar kesilerek ve önünde yapılan danslarla geri getirilmiştir⁵⁷. Davud'un bu hareketi, sonuçları bakımından önemliydi: Her şeyden önce Kudüs'ün merkez yapılması, siyasi açıdan onun şahsi zaferi olup İsrail'in on iki kabilesinden herhangi birinin bölgesine ait değildi. O, tüm kabilelerin saygı duyduğu ve daha önceleri müşterek ibadetlerinin merkezi noktası olan sandığı oraya yerleştirmişti. Bunun yanında Davud, ülkenin çeşitli bölümleri üzerinde gücünü artırmış ve kendi tahtı etrafında ulusal birliği temin etmişti. Fakat dinî görünüm daha da önemliydi. Ahid Sandığı için Kudüs'te kutsal bir mekânın yapılması, Şilo'daki mabede ve çöldeki cemaat çadırına mirasçı olacağı anlamına geliyordu. Ahid Sandığı'nın Kudüs'e yerleştirilmesi, on iki kabilenin dinî geleneklerinin orada birleştirilmesi ve Kudüs'ün, İsrail ulusunun Mısır'dan çıkışından kutsal toprakların fethine kadar uzanan kurtuluş tarihinin merkezi noktası olması anlamına da geliyordu. Böyle yapmakla, aynı zamanda Yâhve inancının devamlılığı da garanti altına alınmış olacaktı.

Öyle anlaşılıyor ki, Davud'un Ahid Sandığı'nı Kudüs'e taşımadaki amacı, Kudüs'ü İsrail'in dinî merkezi yapmaktır. Fakat sandığın bir çadırda muhafaza edilmesi gerekiyordu. Çünkü onu koymak için elverişli bir yer yoktu. Bunun üzerine o, Yahve için bir "Ev" yapmayı düşünmüştü. Fakat Peygamber Nathan'ın kendisine getirdiği şu ilahi emirle, bundan vazgeçirilmiştir: "...O gece Rab Natan'a şöyle seslendi. Git kulum Davud'a şöyle de: Rab diyor ki, oturmam için bana sen mi tapınak yapacaksın?... Sen ölüp atalarına kavuşunca, senden sonra soyundan birini ortaya çıkarıp krallığını pekiştireceğim. Adıma bir tapınak kuracak olan odur..."⁵⁸. Böyle bir mabed yapma şerefının onun yerine geçecek olan oğlu Süleyman'a sakladığı I. Tarihler, 22/6-10'da şöyle bildirilmiştir: "Davut, oğlu Süleyman'ı yanına çağırır. Onu İsrail'in Tanrısı Rab için bir tapınak kurmakla görevlendirdi. Sonra Süleyman'a şöyle dedi: 'Oğlum, Tanrım Rab adına bir tapınak kurmak istedim. Ama Rab bana, sen çok kan döktün, büyük savaşırlara katıldın' dedi. Benim adıma tapınak kurmayacaksın. Çünkü yeryüzünde gözümün önünde çok kan döktün. Ama barışsever bir oğlun olacak... Adı Süleyman olacak... Adıma bir tapınak kuracak olan odur...". Görüldüğü üzere, Davud'un mabedi yapmasına izin verilmeyişine gerekçe

⁵⁶ Davud (as) muhtemelen MÖ 1040-970 yılları arasında yaşamış [bkz. Baki Adam, "Yahudilik", *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ed. Baki Adam), Ankara: Grafiker Yay., 2017, s.73]; 1010-970 yılları arasında da hükümdar-peygamber olarak görev yapmıştır.

⁵⁷ II. Samuel, 6/1-19.

⁵⁸ II. Samuel, 7/1-17; ayrıca bkz. J.D. Douglas, *The New Bible Dictionary* (NBD), London, 1962, s.865.

olarak, onun savaşçı birisi olarak çok kan dökmüş olması gösterilmiş ve “Süleyman, barışçı kral anlamına gelen ismiyle bu görev için takdir edilmişti”⁵⁹ denilerek, mabedin yapımının oğlu Süleyman’a müyesser kılındığı bildirilmiştir⁶⁰.

Davud’un (as), Ahid Sandığı’nı Kudüs’e getirdikten sonra atmış olduğu ikinci adım orada bir mezbah inşa etmek olmuştur.

DAVUD’UN KUDÜS’TE BİR MEZBAH İNŞA ETMESİ

Kudüs’ü İsrailoğulları’nın ortak ibadet merkezi yapmak isteyen Dâvud (as), Ahid Sandığı’nı Kudüs’e getirip geçici yerine yerleştirdikten sonra Yahve’ye bir mabed inşa etmeyi düşünmüş, bunun için mabedin inşa edileceği yeri Yevuslu Aravna’dan satın alarak bir mezbah yapmış ve burada ibadeti başlatmıştır. Bu husus, II. Samuel, 24/24-25’te şu şekilde açıklanmıştır: “...Böylece Davud harman yerini ve öküzleri elli şekel gümüş karşılığında satın aldı. Davud orada Rabbe bir sunak kurup yakmalık sunuları ve esenlik sunularını sundu”. I. Tarihler, 21/25-26’da da şöyle denilmektedir: “Böylece Davud harman yeri için Ornan’a (Aravna) altı yüz şekel (6.9 kg.) altın ödedi. Davud orada Rabbe bir sunak kurup yakmalık sunuları ve esenlik sunularını sundu. Rabbe yakardı. Rab yakmalık sunu sunağında gökten gönderdiği ateşle onu yanıtladı”.

Davud’un (as), Süleyman Mabedi’nin inşa edileceği yerde bir mezbah yapmasıyla ikinci adım atılmıştır⁶¹. Ancak, onun Kudüs’te kurmuş olduğu kutsal çadırın görevini daha sonra Süleyman Mabedi yerine getirecekti⁶². Hz. Davud’a, Kudüs’te bir mabed inşasına izin verilmemesine rağmen o, mabedin yapımı için gerekli olan malzemeden, kutsal objeler için kullanılacak kaplara, mabedin inşasında çalıştırılacak işçilerden, rahiplerin sınıf ve görevlerini belirlemeye kadar her şeyi hazırlamıştır⁶³. Onun bu mabed yapma teşebbüsü hakkında bilgi vermek uygun olacaktır.

C. HZ. DAVUD’UN BEYT-İ MAKDİSİ İNŞA ETME TEŞEBBÜSÜ

⁵⁹ I. Tarihler, 22/9-10.

⁶⁰ II. Samuel, 7/1-17.

⁶¹ Roland de Vaux, *Ancient Israel, Its Life and Institutions* (trans.by John MC HUGH), London, 1988;

Douglas, *NBD*, s.615.

⁶² S.G.F. Brandon, *A Dictionary of Comparative Religion* (DCR), London, 1970, s.379.

⁶³ “Davud, ...ölmeden önce, Tapınağın yapımı için büyük hazırlık yaptı...” (I. Tarihler, 22/2-16).

1. Beyt-i Makdis'in Yerinin Tespiti

Beyt-i Makdis'in yerinin tespiti ile ilgili olarak II. Samuel 24. bapta şöyle bir olay anlatılmaktadır: "...Bunun üzerine Rab o sabahdan belirlenen zamana dek İsrail ülkesine salgın hastalık gönderdi. Dan'dan Beer-Şeva'ya dek halktan yetmiş bin kişi öldü. Melek Yerusâlim'i yok etmek için elini uzatınca, Rab göndereceği yıkımdan vazgeçti. Halkı yok eden meleğe, 'Yeter artık! Elini çek' dedi. Rabbin meleği Yevus'lu Aravna'nın harman yeri üzerinde duruyordu. Davud, halkı öldüren meleği görünce, Rabbe, 'Günah işleyen benim, ben suç işledim. Bu koyunlar ne yaptı ki? Ne olur beni ve babamın soyunu cezalandır' dedi. O gün Gad davud'a gitti. Ona, 'Gidip Yevus'lu Aravna'nın harman yerinde Rabbe bir sunak kur' dedi. Davud Gad'ın sözü uyarınca Rabbin buyurduğu gibi gitti... Harman yerini elli şekel gümüş⁶⁴ karşılığında satın aldı. Davut orada Rabbe bir sunak kurup yakmalık sunuları ve esenlik sunularını sundu. Rab de ülkeyle ilgili yakarıyı yanıtladı ve salgın hastalık İsrail'den kaldırıldı"⁶⁵. "Davut, 'Rab Tanrı'nın Tapınağı ve İsrail için yakmalık sunu sunağı burada olacak' dedi"⁶⁶. Böylece bir kurtuluş mesajı alınmış, İsrail ulusuna gelen veba durdurulmuş, meleğin görüldüğü yerde bir mezbah yapılmış ve orada kurbanlar kesilmek suretiyle ibadet başlatılmıştı⁶⁷.

Şu halde, Yahve'nin meleği Yevuslu Aravna'nın harman yerinde Davud'a görüldüğü için Davud o yeri Aravna'dan satın alarak bir mezbah yapmış⁶⁸ ve bu yeri, "Yahve'nin Evi"; mezbahı da, İsrail için, ateşte yakılan kurban mezbahı olarak tahsis etmişti⁶⁹. Bu durumda, mabedin yeri rastgele seçilmiş olmayıp bir teofani⁷⁰, Yahve'nin meleğinin orada Davud'a görünmesi, meleğin görüldüğü yer üzerinde mezbahın yapımı, ibadetin başlatılması ve ilk kurbanların takdimiyle belirlenmişti⁷¹. Bütün bunlar o yerin mabed yapımı için elverişli kutsal bir yer olduğunu gösteriyordu⁷². Böylece, bir yerin kutsal olduğunun anlaşılması ve orada mabed yapılabilmesi için gerekli olan tüm diğer unsurlar tamamlanmış oluyordu.

⁶⁴ I. Tarihler, 21/25'te Davud'un, harman yeri için Ornan'a 600 şekel altın ödediğinden bahsedilmektedir.

⁶⁵ II. Samuel, 24/1-25. I. Tarihler, 21/25-26'da da benzer bilgiler yer almaktadır.

⁶⁶ I. Tarihler, 22/1.

⁶⁷ II. Samuel, 24/24-25.

⁶⁸ II. Samuel, 24/16-25.

⁶⁹ 1. Tarihler, 22/1, II. Tarihler, 3/1; Luc.H. Grollenberg, *Atlas of the Bible* (trans.Mary F. Helund), USA, 1959, s.137.

⁷⁰ II. Tarihler, 3/1.

⁷¹ de Vaux, age, s.309.

⁷² de Vaux, age, s.310-311.

H. Süleyman, Yahve'nin daha önceki vadini sonradan hatırlamış; kendisini, babasının düşündüğü fakat savaşlar sebebiyle gerçekleştiremediği planın uygulayıcısı olarak takdim etmiş⁷³ ve babası tarafından satın alınan ve mabed yapımı için elverişli hale getirilen işte bu yer üzerinde mabedin inşasına başlamıştı⁷⁴.

Burada bir hususa açıklık getirmek gerekecektir. Beyt-i Makdis'in Süleyman Peygamber tarafından yapılmış olduğu Kitab-ı Mukaddes'te ve konu ile ilgili kaynaklarda açıkça belirtilmiş olmasına rağmen, özellikle Sâd suresinin 21. ayetinde geçen "mihrab" kelimesinden hareketle, bazı İslâmî kaynaklarda Beyt-i Makdis'in Davud Peygamber tarafından inşa edilmiş olduğu, dolayısıyla Beyt-i Makdis'in Davud zamanında mevcut olduğu yönünde bir kanaat belirtilmiştir. Söz konusu ayette geçen "mihrab" kelimesine genellikle "mabed" anlamı verildiği gibi, Âl-i İmran, 3/37, 39; Meryem, 19/11. ayetlerde geçen "mihrab" kelimesine de genelde "mabed" anlamı verilmiştir. Âyetler sırasıyla şöyledir:

"...Zekeriyya'yı da onun bakımı ile görevlendirdi. Zekeriyya onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya (mihrab) her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur ve 'Ey Meryem! Bu sana nereden?' diye sorar, o da 'Allah tarafından' cevabını verirdi..." (Âl-i İmran, 3/37).

"O (Zekeriyya) mabedde (mihrab) durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle seslendiler..." (Âl-i İmran, 3/39).

"Bunun üzerine Zekeriyya, mabedden (mihrab) kavminin karşısına çıkarak onlara, özel bir işaret diliyle, 'Sabah akşam Allah'ı tenzih edin' dedi" (Meryem, 19/11).

"Davacıların hikâyesi sana ulaştı mı? Bu adamlar mabedin (mihrab) duvarına tırmanıp Davud'un yanına girmişlerdi" (Sâd, 38/21).

Dikkat edilecek olursa, ilk üç ayet Zekeriyya'nın (as) ve H. Meryem'i himayesi ile ilgilidir. Sâd suresi 21. ayette ise, Davud'a (as) gelen davacıların haberinden bahsedilmektedir. Bu ayette anlatılmak istenen hadisenin aslı şöyledir: Davud (as) bir mabedde ibadetle meşgul iken iki kişi, mabedin duvarını aşarak ansızın onun karşısına çıkmışlardı. Muhtemelen onlar, Allah tarafından gönderilmiş iki melekti. Fakat Davud onların, daha önce yaptığı bir hata sebebiyle kendisine zarar vermelerinden kaygılanıp telaşa kapılmıştı. Onlar, Davud'un telaşa düştüğünü görünce korkulacak bir şey olmadığını söylemişler ve ayette belirtildiği şekilde geliş maksatlarını anlatmışlardır⁷⁵.

⁷³ I. Krallar, 5/1-18.

⁷⁴ II. Tarihler, 3/1-2.

⁷⁵ H. Karaman-M. Çağrıçı-İ.K. Dönmez-S. Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, c.4, Ankara: DİB Yay., 2006, s.574; ayrıca bkz. Harman, "Dâvud", *DİA*, c.9, s.23-24.

Şu halde, Davud (as) ve Zekeriyya (as) ile ilgili olarak anlatılanlara konu olan dört ayette de “mihrab” kelimesine genellikle “mabed” anlamı verilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için “mihrab” kelimesine verilen anlamlara daha ayrıntılı olarak bakmak gerekmektedir.

“Mihrab, malumdur ki mescitlerin ön tarafında imamın duracağı mevkii mahsustur. Zikr-i kül irade-i cüz tarikiyle mescide, keza en şerefli, en ileri mevkie dahi mihrab denilir. Fakat burada mihrabtan murat, mescitte merdivenle çıkılır bir mahfil olduğu beyan ediliyor ki Hz. Meryem, Zekeriyya (as) tarafından buraya konulmuş ve burada muhafaza edilmiş idi”⁷⁶.

“Toplantı mahallinin ön kısmına veya yüksekçe yapılmış özel bölümüne, ibadet ve dua için kapanılan ve genellikle merdivenle çıkılan özel mekâna mihrab denir. İslam kültüründe camilerin ön tarafında imamın namaz kıldırırken duracağı yere de mihrab adı verilmiştir”⁷⁷.

“‘Mabed’ diye tercüme ettiğimiz mihrab kelimesi, ‘özel ibadet yeri’ anlamına gelmektedir. Ayette Zekeriyya’nın (as) özel ibadet ve dualarını yaptığı yeri ifade eder; Zekeriyya özel ibadetlerini burada yapar, toplu ibadet için Beytü’l-Makdis’e çıkardı”⁷⁸.

Konumuz açısından, Sâd, 38/21. ayete verilen meallere de göz atmak gerekecektir:

“Bir de ‘hasım kıssası’ geldi mi sana? Hani yüksek duvardan aşıp köşke girdikleri zaman”⁷⁹.

“Davacıların kıssasından haberin oldu mu? (Davud’un ibadet ettiği mabedin duvarlarına tırmanan iki kişinin kıssasından)”⁸⁰.

“Ve tapınağın duvarına tırmanan davacıların haberi sana ulaştı mı?”⁸¹.

“Sana davacıların haberi geldi mi? Hani onlar duvarı aşarak mabede girmişlerdi”⁸².

“Ey peygamber! Birbiriyle davalı kişilerle ilgili kıssa sana ulaştı mı? Hani iki kişi mabedin duvarına tırmanıp, aniden Davud’un huzuruna çıkıverince Davud onlardan korkmuştu...”⁸³.

⁷⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, İstanbul: Eser Kitabevi, ts., c.2, s.1094.

⁷⁷ *Kur’ân Yolu*, c.1, s.550.

⁷⁸ H. Karaman-M. Çağrıncı-İ.K. Dönmez-Gümüş, S., *Kur’ân Yolu Meâli*, İstanbul, 2014, s.304.

⁷⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Kur’ân-ı Kerim Meâli*, (sad. L. Cebeci-S.Kılıç), İstanbul, 2011, s.247.

⁸⁰ Muhammed Esed, *Kur’ân Mesajı: Meal-Tefsir*, İstanbul: İşaret Yay., 1999, c.3, s.926.

⁸¹ Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur’ân*, (çev. ve ed. Ahmet Baydar), İstanbul: Beyan Yay., 2008, s.484.

⁸² H. Altuntaş-M. Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meâli*, Ankara: DİB Yay., 2006, s.453.

“Davacıların hikâyesi sana ulaştı mı! Bu adamlar mabedin duvarına tırmanıp Davud’un yanına gelmişlerdi”⁸⁴.

“Sana o davacıların haberi geldi mi? Hani onlar mihraba (Davud’un bulunduğu yere girmek için) yüksek duvardan tırmanmışlardı”⁸⁵.

Örnek olarak verdiğimiz Kur’ân meallerinde, Sâd, 38/21. ayette geçen “mihrab” kelimesine, genellikle “mabed” olmak üzere, “köşk, tapınak” gibi manalar da verilmiştir. Daha önceki ayetlerde geçen “mihrab” kelimesi de dâhil edilerek, “Kelimenin Kur’ân-ı Kerim’deki kullanımları (Âl-i İmran, 3/37, 39; Meryem, 19/11; Sâd, 38/21) ve konuya ilişkin tarihi bilgiler göz önüne alındığında, ayette geçen ‘mihrab’ kelimesiyle Beytülmakdis’te yüksekçe yapılmış özel bir odanın kastedildiği anlaşılmaktadır” denilmektedir⁸⁶.

Aslında bu tespit ilk üç ayette (Âl-i İmran, 3/37, 39; Meryem, 19/11) geçen “mihrab” kelimesi açısından doğrudur. Çünkü o ayetlerde Zekeriyya’dan (as) ve Hz. Meryem’e nezaret etmesinden söz edilmektedir. Evet, Zekeriyya (as) zamanında Beytülmakdis mevcuttu ve Âl-i İmran, 3/37, 39; Meryem, 19/11. ayetlerde geçen “mihrab”tan kastedilen de Beytülmakdis içerisinde bulunan özel bir oda idi. Fakat Sâd, 38/21. ayette geçen “mihrab”tan maksat, Beyt-i Makdis içerisindeki özel bir oda değildir. Çünkü, (MÖ 1010’da) otuz yaşında kral olmuş ve kırk yıl altı ay saltanat sürdükten sonra, (MÖ 970’te) yetmiş bir yaşında vefat etmiş olan⁸⁷ Davud Peygamber zamanında Beyt-i Makdis henüz inşa edilmiş değildi. Beyt-i Makdis, Davud’un (as) mabed yapımı için satın aldığı, fakat Allah izin vermediği için yapımını gerçekleştirmediği, ancak Ahid Sandığı’nı koymak ve ibadet etmek üzere geçici olarak mezbah yaptığı yerde Süleyman Peygamber tarafından sonradan inşa edilmiştir. Ayrıca Davud Peygamber, Zekeriyya (as)’dan çok daha önceki bir zamanda yaşamıştır⁸⁸.

O halde Sâd, 38/21. ayette geçen “mihrab”tan kasıt, Davud Peygamber’in Ahid Sandığı’nı Kudüs’e getirdikten sonra, mabed yapımı için Yebûsî Aravna’dan satın aldığı yerde yapmış olduğu “mezbah” olmalıdır. II. Samuel, 6/17-18’de bu

⁸³ A. Şener-M. Cemal Sofuoğlu-M. Yıldırım, *Yüce Kur’ân ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli*, İzmir, 2014.

s.453.

⁸⁴ *Kur’ân Yolu Meâli*, s.453.

⁸⁵ Ebûl’alâ el-Mevdûdî, *Tefhîmü’l-Kur’ân Kur’ân’ın Anlamı ve Tefsiri*, V, 60, 2. bs., İstanbul: İnsan Yay., 1996.

⁸⁶ *Kur’ân Yolu*, c.1, s.550.

⁸⁷ Bkz. II. Samuel, 2/11, 5/4-5; I. Tarihler, 29/27; Ö. Faruk Harman, “Dâvûd”, *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1994, c.9, s.24.

⁸⁸ Zekeriyya (as) ve yaşadığı dönem hakkında bkz. Mahmut Aydın, “Zekeriyya”, *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 2013, c.44, s.211.

hususla şöyle açıklık getirilmektedir: “Rabbin sandığını getirip Davud’un bu amaçla kurduğu çadırın içindeki yerine koydular. Davud Rabbe yakmalık sunular ve esenlik sunularını sunmayı bitirince, her şeye egemen Rabbin adıyla halkı kutsadı”.

Burada bir hususa daha açıklık getirmek gerekmektedir. O da, İsrailoğulları tarihinin mabed öncesi ve mabedli döneminde en yaygın ibadet olan kurban ibadetinin nerede sunulması gerektiği meselesidir. İsrailoğulları’nda kurban, ancak Tanrı Yahve tarafından işaret edilen ve bu yüzden kutsal kabul edilen belirli mekânlarda sunulurdu. Kutsal mekânlar, Tanrı’ya kurbanların sunulduğu dini yerlerdi. Kurbanın bizzat takdim edildiği yere de altar (mezbah) denilirdi. Altar, bir kutsal mekândaki asli unsurdur. İbranice’de altar karşılığında kullanılan kelime ise mizbeah (yani mezbah)’tır. Mizbeah, “boğazlamak” anlamına gelen bir fiil kökünden gelir. Bu sebeple, “Kurban etme düşüncesiyle boğazlamak” anlamına da gelir. Mezbah, kurban dini merasimi geliştirildiğinde daha geniş bir anlam kazanmıştır. Dolayısıyla altar (mezbah), mahiyeti ne olursa olsun, insanların kurbanlarını sundukları yerd⁸⁹.

Aslında İsrailoğulları’nda kurbanı belirli yerlerde takdim etme uygulaması atalar döneminden beri vardı. Atalar dönemi ile ilgili anlatımlarda rastlanan “bir altar (mezbah) yaptı” gibi ifadeler, gerçekte bir kutsal mekân kurmak anlamında kullanılmıştır⁹⁰. İsrail’deki genel telakkiye göre bir evle ocak arasındaki ilişki ne ise, kutsal mekânla altar arasındaki ilişki de o idi. Çünkü mabed Tanrı’nın evi sayıldığından, Tanrı’nın evinin de bir ocağı olması gerekirdi. İşte mabedde bulunan altar bu ocağın vazifesini görürdü. Bu fikir: Lamba’nın mabedde daima yanık tutulması gibi⁹¹, ateş de devamlı olarak altar üzerinde yanmalıdır⁹² şeklindeki bir düşünceyle açıklanmıştır⁹³.

Verilen bu açıklayıcı bilgilerden sonra, Süleyman Peygamber’in Beyt-i Makdis’i inşası ve Beyt-i Makdis hakkında bilgi vermek uygun olacaktır.

D. HZ. SÜLEYMAN’IN BEYT-İ MAKDİSİ İNŞASI

⁸⁹ Bkz. de Vaux, age, s.406; Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban*, İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2003, s.224-225.

⁹⁰ Bkz. Tekvin, 12/7-8, 13/18, 26/25, 33/20; de Vaux, age, s.406.

⁹¹ Çıkış, 27/20-21; Levililer, 24/2-4.

⁹² Levililer, 6/5-6; karş. II. Makkabiler, I/18-36.

⁹³ Bilgi için bkz. Güç, *Kurban*, s.225-226.

Beyt-i Makdis'in inşasına ne zaman başlandığı ve ne zaman sona erdiği konusunda kaynaklarda farklı bilgilere rastlanmaktadır⁹⁴. I. Krallar, 6/1, 37-38'de yer alan bilgilere göre, "İsrail halkı Mısır'dan çıktıktan dört yüz seksen yıl sonra Süleyman, krallığının dördüncü yılının ikinci ayı olan Ziv ayında Rabbin tapınağının yapımına başladı... Rabbin tapınağının temeli dördüncü yılın Ziv ayında atıldı. On birinci yılın sekizinci ayı olan Bul ayında tapınak tasarlandığı biçimde bütün ayrıntılarıyla tamamlandı. Tapınağın yapımı Süleyman'ın yedi yılını almıştı". Şu halde, Beyt-i Makdis'in inşası Hz. Süleyman'ın idaresinin (MÖ 970-930) dördüncü yılında başlayıp on birinci yılında sona ermiştir.

Hız. Süleyman, mabedin yapımı için gerekli olan kerestenin Lübnan'dan getirilmesi hususunda Tyre Kralı Hiram'la (MÖ 968-935)⁹⁵ bir anlaşma yapmıştı⁹⁶. İnşaatta kullanılacak taş ise, Kudüs yakınından çıkarılıyordu⁹⁷. İş gücünün büyük bir kısmı, mecburi askerliğe tabi tutulan İsraililerce sağlanıyordu⁹⁸. Ancak, Lübnan'da kereste kesenler, ağaçları taşıyan gemiciler, Kudüs'te çalışan marangoz ve taşçılardan oluşan sanatkâr işçilerin tamamı Fenikeliydi. Mabedin girişine sağlı sollu olarak dikilecek olan "Yakin (Yahin)" ve "Boaz" adındaki iki sütunu ve diğer bronzları dökecek olan Tyre'li usta Hiram da, annesi bir İsraili olmasına rağmen, aslen Fenikeliydi⁹⁹. Ayrıca mabedin uzunluk, genişlik ve yükseklik gibi ölçüleri, kaç kat olacağı, oda sayısı ve bölümleri, kullanılacak kerestenin cinsi, duvarlara yapılacak kaplama, kabartma ve diğer süslemeler bizzat Yahve tarafından bütün teferruatıyla bildirilmişti¹⁰⁰. Besalel'in ifadesiyle Mabed, "En iyi malzemeden oluşan muhteşem bir yapıydı"¹⁰¹.

Mabedin yapımı tamamlandıktan sonra Ahid Sandığı Hz. Süleyman tarafından, İsrail cemaatinin de katıldığı bir törenle, mabedin en kutsal yerine (kudsü'l-

⁹⁴ Örnek olarak bkz. *Encyclopedia Judaica*, Jerusalem, 1972-1978, c.12, s.535; Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001, c.1, s.109. Moshe-Sevilla Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruslayim, 1981, s.32-33.

⁹⁵ Yusuf Besalel bu tarihleri M.Ö. 980-946 olarak vermiştir. Bkz. age, c.1, s.109.

⁹⁶ I. Krallar, 5/1-12; Epstein, *Isidore Judaism*, Great Britain, 1977, s.36.

⁹⁷ I. Krallar, 5/13-18; *The Jewish Encyclopedia*, USA, 1905, c.12, s.98.

⁹⁸ I. Krallar, 5/29, 31; *Judaica*, c.12, s.535.

⁹⁹ I. Krallar, 7/14-15, II. Tarihler, 2/14, 3/15; *Judaica*, c.12, s.537; Besalel, age, c.1, s.109.

¹⁰⁰ Bkz. I. Krallar, 6/1-36; II. Tarihler, 3/1-17, 4/1-22.

¹⁰¹ Geniş bilgi için Besalel, age, c.1, s.109.

akdes) konulmuştur¹⁰². Süleyman Peygamber'in Kudüs Mabedi'ni inşası, aynı zamanda onun büyük başarısı olarak değerlendirilmiştir¹⁰³.

1. Bölümleri

Alışılmış Önasya planı üzere Fenikeli ustalar tarafından yapılan mabed, doğudan batıya doğru bir avlu, giriş (vestibul), kutsal mekân ve kuds'ül-akdes gibi bölümlerden meydana gelmiştir¹⁰⁴. Vestibul (giriş) hem İbranice'de hem de Fenike dilinde "Saray" ve "Mabed" anlamlarında kullanılmıştır. İbadet için tahsis edilen yerdir. Ayrıca buraya "Ulam" da denir¹⁰⁵. Ulam, "bir şeyin önünde olmak" anlamını ifade eden bir kökten gelir. Vestibul'dan sonra kutsal mekân gelir. Kutsal mekâna "Hekal" da denir¹⁰⁶. İbranice olan bu kelime, "büyük ev" anlamına gelen Sümerce "E-gal"den gelmiştir. Kutsal mekânda (Hekal), kurban keserken kullanılan malzemelerle birlikte Altın Buhur Mezbahı, yakılan takdimeler için bir bronz mezbah, mayasız ekmek takdimi için kullanılan masa ve on şamdan vardı¹⁰⁷. Daha sonra da, Yahve'nin orada hazır bulunuşunu temsil eden ahid sandığının konulduğu en kutsal mekân (kuds'ül-akdes) gelir¹⁰⁸. Buraya İbranice "arka oda, en iç mekân" anlamında "Debir" de denilirdi. Burası senede bir defa, keffaret âyini günü açılır ve yalnız başrahip girebilirdi¹⁰⁹. Burada Yahve'nin huzuru bir bulutla temsil edilirdi¹¹⁰. Bu kısım, beş basamakla çıkılan ve bir kapısı olan yüksekçe bir yer olup tahta bir duvarla diğer bölümlerden ayrılmıştı¹¹¹.

Mabedin girişinde de iki bronz sütun vardı¹¹². Bunlar, eski Kenan mabedlerinin önünde duran dikili taşları hatırlatıyordu. Bu sütunlara verilen Yakın (pekiştirecek) ve Boaz (kuvvet bunda) isimleri o dönemde bunların, eski Yakın Doğu'da, mabed ve hanedanın devamlılığının bir sembolü sayıldığını

¹⁰²I. Krallar, 8/6.

¹⁰³Bkz. Douglas, *NBD*, s.615.

¹⁰⁴ John R. Hinnells, *Dictionary of Religions* (DR), Great Britain, 1988, s.324; Douglas, *NBD*, s.1244-1245; I. Krallar, 6/3, 7/19.

¹⁰⁵ I. Krallar, 6/3, 7/19.

¹⁰⁶ I. Krallar, 6/3.

¹⁰⁷ Bkz. I. Krallar, 6/4, 8/22, 9/25; *The Jewish Encyc.*, c.12, s.85; Douglas, *NBD*, s.1244; Johannes B. Bauer, *Encyclopedia of Biblical Theology* (EBT), London, 1976, s.900.

¹⁰⁸ I. Krallar, 6/5, 19-23. Mabedin bölümleri hakkında geniş bilgi için bkz. *The Jewish Encyc.*, c.12, s.91-92; *Judaica*, c.12, s.535-536.

¹⁰⁹ I. Krallar, 6/19; de Vaux, *age*, s.313; Douglas, *NBD*, s.302-303.

¹¹⁰ I. Krallar, 6/3-22, 8/10.

¹¹¹ Bauer, *EBT*, s.899-900.

¹¹²I. Krallar, 7/15-22; II. Tarihler, 3/15-17.

gösteriyordu. Bu sütunlar, o devirde aynı anlayışı yansıtan Mısır sütunları model alınarak yapılmıştı¹¹³. Yine “Yeni Krallık Dönemi”nde Mısır’da, senelik olarak düzenlenen bir şenlikle Firavunların, Amon-Re mabedleri önünde, Güneş’in sembolleri olarak iki sütun dikmeleri âdetti. Aynı anlayış o dönemde Asurlular, Fenikeliler ve Kıbrıslılar için de geçerliydi¹¹⁴. Kudüs’ün MÖ 586’da işgali sırasında söz konusu sütunlar kırılmış ve bunların yapımında kullanılan metal de Bâbil’e götürülmüştür¹¹⁵. Hezekiel’in yapmayı düşündüğü mabedde bunların yerini ağaç sütunlar almıştır¹¹⁶. Mabedin ön avlusunda da bir bronz leğen¹¹⁷, on adet büyük el leğeni¹¹⁸ ve bir de yakılan takdimeler mezbahı bulunuyordu¹¹⁹. Ayrıca avluda, rahiplerin kullanması veya başka amaçlar için yapılmış çok sayıda yapı vardı¹²⁰.

2. Ulusal Mabed Haline Getirilişi

Geniş bir alan üzerinde inşa edilen mabed, saray ve müştemilatının içinde bulunduğu binalardan sadece biriydi. Doğu’nun başka yerlerinde mabed ve saray, mimari tarzları ve görevleri ayrı olmakla beraber, genellikle birbirine bitişikti. Mısır’da ise, mabed daha geniş yer işgal ederdi. Ona bitişik olan saray, Firavun’un daimî ikamet yeri olmayıp sadece mabedi ziyarete veya âyinleri icraya geldiğinde kaldığı mekândı. Fakat Kudüs’te durum böyle değildi. Suriye ve Mezopotamya’da da mabed, kral ve saray mensuplarının ibadet ettikleri, saraya ilave edilmiş krallığa ait küçük tapınak durumundaydı. Bu husus, o dönemde Beyt-i Makdisle mukayese edilen Tainat mabedi için de geçerlidir¹²¹.

Bütün bu özelliklerinden dolayı pek çok yorumcu Süleyman Mabedi’ni bir saray mabedi, kral ve ailesinin özel mabedi olarak kabul etmiştir. O, sarayla yan yana olup daha geniş bir alanı kaplamıştır. Bu mabed, Hz. Davud’un halkın parasıyla satın aldığı yerde Hz. Süleyman tarafından yaptırılmış ve yine onun tarafından ibadete açılmıştır. Kendisinden sonra gelenler de mabede bağışta bulunmuşlardır¹²². Onlar mabedin inşasında çalışmayı, mabede ait binaların

¹¹³ Bkz. de Vaux, age, s.314-315; Bauer, *EBT*, s.899-900.

¹¹⁴ Bkz. *Judaica*, c.12, s.541.

¹¹⁵ II. Krallar, 25/13.

¹¹⁶ Hezekiel, 40/49.

¹¹⁷ L Krallar, 7/23-26.

¹¹⁸ I. Krallar, 7/27-39.

¹¹⁹ II. Krallar, 16/14; Bauer, *EBT*, s.900.

¹²⁰ Bkz. Douglas, *NBD*, s.1245.

¹²¹ de Vaux, age, s.320.

¹²² de Vaux, age, s.320.

tamiri ve eskiyen eşyasının değiştirilmesini ve mefruşatını da üstlenmişlerdir¹²³. Onların avluda kurulmuş kendi kürsüleri vardı¹²⁴. Yoaş, sivil hizmetçilerini, dindarların takdimelerini toplamak ve dağıtmakla görevlendirmişti¹²⁵. Kısacası Kudüs'teki mabed, Beytel'deki gibi, kral himayesinde bir mabed idi¹²⁶. Fakat mabedin kral himayesinde olması, onun saraya bitişik bir kutsal mekândan başka bir şey olmadığı anlamına da gelmez. Çünkü kral, mabedin kurucusu ve koruyucusu sıfatıyla, taşıdığı kutsallıkla ve ibadetteki meşru rolü sebebiyle devraldığı imtiyazlarla ona müdahale veya nezaret etme yetkisine sahipti¹²⁷. Fakat Kudüs Mabedi, Beytel'deki mabed gibi özel bir yer olmayıp¹²⁸ krallığın mabedi; hem kralın hem de halkın milli bir Tanrı'ya birlikte ibadet ettikleri ulusal bir mabed idi. Bu özelliğini çeşitli safhalardan geçerek elde etmişti. Kral Süleyman'ın ölümünden hemen sonra Yeroboam (MÖ 931-910) Dan ve Beytel'de ibadet etmeye başladığı zaman açıkça mensuplarının Kudüs'teki mabede gitmelerine engel olmaya çalışıyor¹²⁹ ve kendi nüfuz sahası içinde halkı için bir mabed yapmak istiyordu¹³⁰. Birleşik Krallık için de Kudüs Mabedi aynen böyle olmuştu. Rehoboam'da açık bir şekilde onu, Yahuda Krallığı için ulusal bir mabed olarak devam ettirme düşüncesi vardı.

Hz. Davud'un Ahid Sandığı'nı Kudüs'e getirmedeki amacı, onu kendi özel mabedi için müsadere etmek değil, aksine onunla tüm kabileler için Kudüs'ü ibadet merkezi yapmaktı. Bir mabed inşa etmeyi ilk defa düşündüğünde de, Yahve adına ve O'nun da içinde bulunabileceği bir "ev" yapmak istemişti¹³¹. Bu ev, Hz. Süleyman'ın inşa ettiği ve "tüm İsraille" takdis ettiği "ev"di¹³². Şüphesiz böyle bir mabed yapma düşüncesinin temelinde, dinî olduğu kadar siyasi amaçlar da vardı. Mabed ve saray, sanki Yahve ve halkını idare etmesi için seçtiği kral, birbirleriyle kapı komşusu olarak yaşıyorlarmış gibi yanyana idi. Yani mabed Yahve'yi, saray da kralı temsil ediyordu. Bu durum, İsrail ulusunun son amacının teokratik bir devlet kurmak olduğu şeklinde yorumlanmıştır¹³³.

¹²³II. Krallar, 15/35, 16/10-18, 18/16, 23/4.

¹²⁴II. Krallar, 11/14, 16/18, 23/3.

¹²⁵II. Krallar, 12/5-17, 22/3-7.

¹²⁶Amos, 10/13.

¹²⁷de Vaux, age, s.113-114.

¹²⁸Amos, 10/13.

¹²⁹1. Krallar, 12/26-33.

¹³⁰Grollenberg, age, s.148-149; Epstein, age, s.38.

¹³¹II. Samuel, 7/1-6.

¹³²I. Krallar, 8/1-5, 13, 62-66.

¹³³de Vaux, age, s.320-321.

3. Mabed-İbadet İlişkisi

Başlangıçta İsrail kabileleri, bulundukları her yerde takdimelerini Yahve'ye sunarlardı. İşte bu amaçla, çöldeki seyahatleri esnasında yanlarında küçük bir çadır taşır ve bunu, Yahve'nin kendi aralarında bulunuşunun bir sembolü olarak, konakladıkları yerin merkezine kurarlardı. Ayrıca Filistin'e yerleştikten sonra da, Yahve'ye ibadet için özel yerler tahsis etmişlerdi. Aynı zamanda Kenanlılara ait pek çok mabedin idaresini de ele geçirip oralarda da Yahve'ye ibadet etmişlerdi. Fakat bu durum, aynı anda birden fazla tanrıya ibadet edilmesine yol açmıştı. Bazı zamanlarda halk, aynı yerde Yahve'ye, Baal'e ve Aştarte'ye dua ediyordu. Bu dönem bir şaşkınlık dönemi idi. Halk, Yahve'nin saf ibadetini Baal'inkiyle tamamen birleştirmişti¹³⁴.

Daha sonra Süleyman (as), Kudüs'te büyük bir mabed yaptı ve İsraililer o zaman bunu dinlerinin merkezi olarak telakki ettiler. Ayrıca onlar Yahve'nin bu mabedi kendi adına tahsis ettiğine ve O'nun, mabedin içindeki derin, karanlık ve gizli odada (kudsü'l-akdes) özel bir tarzda hazır bulunduğu inanmaya başladılar. Zamanla, Yahve'ye gerçekten ibadet eden kişinin, O'na yalnız Kudüs'teki mabedde bir kurban takdim edebileceği anlayışı hâkim oldu¹³⁵. Nihayet Kral Yeşu, MÖ 622'de Mabedi, orada Yahve'nin yegâne meşru kutsal mekânı haline getirmek suretiyle, ibadetin tek merkezde yapılmasını sağladı¹³⁶.

İbadetin belli yerlerde yapılması fikri, aslında Yahudi peygamberlerinin öğretilerine ters düşüyordu. Çünkü onlar, Tanrı'nın lütuf ve inayetinin yeryüzünün her tarafını kaplayacağını öğretiyorlardı. Onun için de, “bu durum, Tanrı'ya yalnız bir yerde ibadet etmeyi gerekli kılar mı veya O'na yalnız bir yerde ibadet etmeye delalet eder mi?” sorusunu soruyorlardı¹³⁷.

İbadetin belli merkezlerde yapılması gerektiği fikrinin ortaya çıkışı, o yerin Tanrı tarafından seçilmiş olduğu anlayışına bağlanmış ve bu husus Tevrat'ın Tesniye Kitabı'nda şöyle açıklanmıştır: “...Fakat kendi ismini oraya koymak için Allah'ınız Rabb'in, bütün sıptlarınızdan seçeceği yeri, O'nun meskenini ayıracaksınız ve oraya geleceksiniz...”, “Sakın yakılan takdimelerini, gördüğün her yerde arzetme; fakat yakılan takdimelerini Rabb'in sıptlarının birinde seçeceği yerde arzedeceksin ve sana emretmekte olduğum bütün şeyleri orada yapacaksın”¹³⁸. Böylece Mabedin Yahve'nin ikamet yeri olduğu anlayışı, O'nun orada özel bir şekilde hazır bulunduğu anlayışını da beraberinde getirmiştir.

¹³⁴ Helmer-Ström Ringgren, Ake V., *Religions of Mankind, Today-Yesterday* (ed. J. C.Greig, trans.by Niels L. Jensen), USA, 1967, s.126.

¹³⁵ David A. Brown, *A Guide to Religions*, London, 1975, s.115.

¹³⁶ Ringgren-Ström, age, s.126.

¹³⁷ Yehezkel Kaufman, *The Religion of Israel* (trans.by Moshe Greenberg), Great Britain, 1961, s.161-162.

¹³⁸ Tesniye, 12/5-7, 13-14.

Ayrıca bu anlayış, ibadetin Mabedde yapılması gerektiği düşüncesinin de temeli olmuş ve inananlar tarafından Mabede saygı duyulmasını sağlamıştır¹³⁹.

Bu fikir İsrail'e monarşi döneminin sonundan itibaren hâkim olmaya başlamış ve Krallar Kitabı'nda anlatılan dönem boyunca devam etmiştir. Ancak, peygamberlerin düşüncesinde böyle bir anlayışın hiçbir temeli yoktur. Hiçbir peygamber, Tanrı'ya özel bir yerde ibadet edilmesi gerektiğini iddia etmemiştir. Böylece ibadetin merkezileştirilmesi fikri, peygamber öğretisinin sonucu değildir. Çünkü onlar, Allah'ın rahmetinin yeryüzünün her tarafını kapladığını öğretmişlerdir¹⁴⁰. Ancak, peygamberlerin karşı koymasına rağmen Kudüs Mabedi zaman içerisinde, kurban ibadetinin meşru olarak yerine getirilebileceği biricik yer olarak kabul edilmiştir. Fakat onun MS 70'de tahrip edilmesiyle, Yahudilik hem mezbahtan hem de kurban ibadetinden mahrum kalmıştır¹⁴¹.

4. Toplum Hayatındaki Yeri

Süleyman Mabedi İsrail oğullarının dinî merkeziydi. Bu özelliği, krallığın ikiye ayrılmasına ve Yeroboam'ın Beytel'de rakip bir mabed yapmış olmasına rağmen devam etmiştir. O zaman İsrail'in Şilo bölgesinden çıkan bir peygamber olan Ahiyyah, Yahudi devletinin ikiye ayrılacağını önceden haber vermiş ve Kudüs'ten, Yahve'nin seçmiş olduğu şehir¹⁴² diye söz etmiştir. Kuzey'deki Krallık'ta yaşayan dindar Yahudiler de Kudüs'e bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. Hatta şehrin düşüşünden sonra bile Şekem'den, Şilo'dan, Sâmiriye'den Mabedi ziyarete gelenler, takdimelerini harabe halindeki Mabede getirmişlerdi¹⁴³. Kudüs'ün kutsal şehir kabul edilmesi, Süleyman Mabedi'nin orada yapılmış olmasına bağlanmıştır¹⁴⁴.

Mabedin toplum hayatında önemli bir yere sahip olmasının sebeplerinden bazıları şunlardır:

a. Her şeyden önce mabed, “Yahve'nin Evi” sayılıyordu. Ahid Sandığının oraya getirilmesiyle Tanrı Yahve, adeta evinin mülkiyetini üstlenmiş ve mabedi bir bulut kaplamıştı¹⁴⁵. Çöl hikâyelerinde geçen bu bulut, Yahve'nin Cemaat Çadırı'ndaki huzurunun işareti sayılıyordu¹⁴⁶. Hz. Süleyman, mabedin takdisi esnasında sesli olarak okuduğu kısa şiirde, “Yahve'ye bir ikamet yeri; ebedi

¹³⁹ Bauer, *EBT*, s.901.

¹⁴⁰ Kaufman, age, s.161-162.

¹⁴¹ de Vaux, age, s.331.

¹⁴² I. Krallar, 2/32.

¹⁴³ Yereya, 41/5.

¹⁴⁴ de Vaux, age, s.325.

¹⁴⁵ I. Krallar, 8/10.

¹⁴⁶ Çıkış, 33/9, 40/34-35; Sayılar, 12/4-10.

olarak yaşayacağı bir ev yaptığını” söylemişti¹⁴⁷. Yahve’nin kendi mabedinde hazır bulunduğu şeklinde yorumlanan bu inanç, ibadetin orada yapılmasının ve insanların dindarane âdetlerinin yegâne sebebi olarak kabul ediliyordu¹⁴⁸. Hezekiel’in, Asur Kralı Sanherib’in tehdit mektubunu aldığı anda derhal Yahve’nin mabedine gidip onu Yahve’nin huzurunda açışını bunun daha çarpıcı bir örneğini teşkil etmekteydi¹⁴⁹. Mezmurların ibadetle ve mabedle birleştirilmesi de bunun bir başka delili sayılıyordu. Çünkü Mezmurlarda genellikle “Yahve’nin evine” veya “sarayına” bağlılıktan söz edilmektedir. Bunun sebebi olarak da, Yazıcıların, Tanrı’nın mabedde yaşadığından emin olmaları gösteriliyordu¹⁵⁰.

Orada yapılan ibadet hakkındaki istisnaya rağmen, peygamberler de aynı inancı: “Yahve Sion’dan gürler ve sesini Kudüs’ten işittirir”¹⁵¹ şeklindeki sözleriyle paylaşıyorlardı. İşaya’ya da peygamberlik görevi mabedde verilmişti. O, tahtında otururken Yahve’yi ve takdis gününde olduğu gibi, mabedi dolduran bulutu görmüştü¹⁵². Mabed, “Yahve’nin Dağı” Sion üzerinde yapılmıştı¹⁵³. Sion, özellikle İşaya’dan sonra dinî bir anlam yüklenmişti¹⁵⁴. Yeremya’ya göre de Yahve’nin inayetinin tahtı Sion’daydı¹⁵⁵. Bununla beraber, Tanrı’nın, halkı arasındaki bu huzuru bir lütuf olup halk O’na karşı sadakatsiz davrandığında bu lütuftan yoksun kalacaktı¹⁵⁶. Nitekim Hezekiel, Yahve’nin inayetini, İsrail’in günahlarıyla kirletilmiş olan mabedi terkederken görmüştü¹⁵⁷. Fakat İsrail oğullarına göre Tanrı, tahtının yeri olacak yeni mabede geri gelecek ve onların arasında ebediyen yaşayacaktı¹⁵⁸.

b. Mabedin toplum hayatında önemli bir yere sahip olmasının diğer bir sebebi de, onun bir seçim alameti oluşuydu. Tanrı’nın, mabedde hazır bulunuşu bir lütuftu. Kendi halkı arasında, bu şehirde ve bu mabedde yaşamayı bizzat kendisi

¹⁴⁷ L Krallar, 8/13.

¹⁴⁸ de Vaux, age, s.326.

¹⁴⁹ II. Krallar, 19/14.

¹⁵⁰ Mezmurlar, 27/4, 42/5, 76/3, 18, 122/1-4, 132/13-14.

¹⁵¹ Amos, 1/2.

¹⁵² İşaya, 6/1-4.

¹⁵³ İşaya, 2/2-3.

¹⁵⁴ Bkz. Tesniye, 33/2; I. Krallar, 8/10-13; de Vaux, age, s.281.

¹⁵⁵ Yeremya, 14/21.

¹⁵⁶ Yeremya, 7/1-15, 26/1-15.

¹⁵⁷ Hezekiel, 8/6, 16-17, 10/18-19.

¹⁵⁸ Hezekiel, 43/6-8.

tercih etmişti. Mabel yapılmadan önce yeri, tanrısal bir işaretle belirlenmişti¹⁵⁹. Yani Yahve Sion’u kendi evi olarak seçmişti¹⁶⁰. Böylece Sion, Tanrı’nın, ikameti için seçtiği dağdı¹⁶¹. Kısaca belirtmek gerekirse, ulusal mabel tüm Yahudi ibadetinin ve dinî hayatının Kudüs’teki tarihi merkezi olup¹⁶² onun orada yapılmış olması, İsrail kùltlerinin bir merkezde toplanmasına sebep olmuştur. Bu da onlara hem siyasi hem de dinî yönden avantaj sağlamıştır¹⁶³.

5. Mabelin Yıkılışı ve Safhaları

İsrail oğullarının Mısır’dan çıkışlarının dört yüz sekseninci yılında¹⁶⁴ Kral Süleyman tarafından yaptırılan ve dört asır ayakta kalabilen Mabel, Kral Süleyman’ın hükümdarlığı süresince Yahudi ibadetini Kudüs’te merkezileştirmeye ve İsrailin dinî birliğini güçlendirmeye hizmet ederek, bütün diğer Yahudi kutsal yerleri arasında ilk sırayı almıştı. Hz. Süleyman’ın ölümünden sonra krallık ikiye ayrıldığında o, Güney’deki Yahuda Krallığı tarafından kullanılıyordu. Defalarca yağmalanmasına ve hasar görmesine rağmen, Bâbilliler’in MÖ 586’da Nabukadnezar (Buhtunnasr) yönetiminde Kudüs’ü tahribine kadar ayakta kalmıştı¹⁶⁵. İşte bu döneme “I. Mabel Dönemi” denilmektedir.

Her ne kadar Mabelin yıkılışı sebebi olarak, İsrailin günahları ile onun kirlenmiş olması ve bunun üzerine Yahve’nin inayetinin orayı terketmesi gösterilmişse de¹⁶⁶, bunu hazırlayan başka sebepler de vardı. Yeni Ahid’de de belirtildiği gibi mabel, amacının dışında kullanılmaya başlanmıştı. Hz. İsa’nın tebliğ yıllarına rastlayan bu dönemde mabelin durumu şöyle açıklanmaktadır: “...Yeruşalim’e geldiler, İsa mabelde girip mabelde olan satıcıları ve alıcıları dışarı atmağa başladı; sarrafların masalarını, güvercin satanların iskemlelerini devirdi. Ve bırakmıyordu ki, kimse mabelin içinden bir kap geçirsin. Ve öğretip onlara diyordu: ‘Bütün milletler için benim evime dua evi denilecek’¹⁶⁷ diye yazılmış değil midir? Fakat siz onu haydut ini’ ettiniz”¹⁶⁸. Başkâhinler ve

¹⁵⁹ II. Samuel, 24/16; II. Tarihler, 3/1.

¹⁶⁰ Mezmurlar, 132/13.

¹⁶¹ Mezmurlar, 68/17, 76/2, 78/68.

¹⁶² Chad Boscawen, *Religious Systems of the World*, New York: Mac Millan, 1982, s.24; Pike, *ERR*, s.371.

¹⁶³ Ninian Smart, *The World’s Religions*, Great Britain, 1989, s.206.

¹⁶⁴ I. Krallar, 6/1-38.

¹⁶⁵ II. Krallar, 24/8-16, 25/9, 13-17; Douglas, *NBD*, s.1245; Hinnells, *DR*, s.324; *Grolier Universal Encyclopedia*, New York, 1965, c.19, s.30.

¹⁶⁶ Hezekiel, 8/10; de Vaux, age, s.326.

¹⁶⁷ İşıya, 56/7.

¹⁶⁸ Yeremya, 7/11.

yazıcılar bunu işitip onu nasıl helak edeceklerini araştırıyorlardı; zira kendisinden korkuyorlardı¹⁶⁹. Yine bir gün İsa mabedden çıkarken öğrencilerinden biri ona şöyle demişti: “Muallim, bak, ne biçim taşlar, ne biçim binalar!”. İsa da ona: “Bu büyük binaları görüyor musun? Burada taş üstünde yıkılmadık taş bırakılmayacak” diye cevap vermişti¹⁷⁰.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Güney’deki Krallık Yehuda’nın ve dolayısıyla mabedin yıkılışı, peygamberlik görevi MÖ 626’dan MÖ 586’da Kudüs’ün düşüşüne kadar süren Yeremya’nın zamanına rastlar. Yeremya, Yahudi ulusunun felaketini önceden görmüş, fakat muhtemel felaketi önleme çabaları fayda vermemişti. Neticede Kudüs yerle bir edilmiş ve Yahudi ileri gelenleri Bâbil’e sürgüne götürülmüşlerdi. Bu dönem, hem Yahudi ulusunun hem de Yahve dininin ayakta kalabilmesi için dikkatli olunması gereken bir dönemdi. Çünkü üst sınıflar sürgün edilmiş, sadece çiftçilikle uğraşanlar yerinde kalmış; mabed tahrip edilmiş ve Ahid Sandığı, bir daha ele geçmemecesine kaybolmuştu¹⁷¹. Mabedde yalnız Hz. Süleyman’ın on şamdanının yerinde, kutsal mekânda, yedi kollu şamdan, mayasız ekmek takdimi için konulan masa ve buhur altarı kalmıştı¹⁷². Artık bir daha Ahid Sandığı olmayacak, buna rağmen Yahve’nin inayeti mabedi dolduracak¹⁷³; O, bizzat İsrail oğulları arasında orada ikamet edecekti¹⁷⁴. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen sürgündeki Yahudiler, Kudüs’teki mabedin aracılığı olmaksızın Tanrı, Tanrı’ya yapılacak ibadet ve dua hakkında pek çok şey öğrenmiş¹⁷⁵ ve Yahve’ye ibadet etmeye devam etmişlerdi¹⁷⁶. Bu arada, kaybolmuş vatana hasret duygusu muhafazakâr bir geleneği devam ettirmede güçlü bir faktör olmuştu. Sürgündekiler aynı zamanda Hezekiel gibi lider peygamberleri de ortaya çıkarmışlardı. Hezekiel rahip ailesinden olup Kudüs’teki kurban ibadetini yeniden ihya etmek için çok çaba sarfetmişti. Onun, MÖ 571’de, gelecekte mabedin yeniden inşası ile ilgili vizyonu¹⁷⁷ ve bu konudaki iyimserliği,

¹⁶⁹ Markos, 11/15-18; Luka, 19/45-46; Yuhanna, 2/13-18.

¹⁷⁰ Markos, 13/1-4; bkz. Luka, 19/41-44, 20/5-8, 21/20.

¹⁷¹ Smart, *The Religious Experience of Mankind*, New York, 1969, s.359-360; Douglas, *NBD*, s.1246.

¹⁷² Douglas, *NBD*, s.1246.

¹⁷³ Hezekiel, 44/4.

¹⁷⁴ Hezekiel, 43/7.

¹⁷⁵ Brown, *age*, s.105.

¹⁷⁶ Epstein, *age*, s.83. Sürgün döneminde Yahudilerin Bâbil mabedlerinde ibadet ettikleri ve onlardan etkilendikleri söylenir. Bkz. Boscawen, *age*, s.24.

¹⁷⁷ Hezekiel, 40/1-49, 43/1-27; Douglas, *NBD*, s.1245.

öncülüğünü yapmaya çalıştığı halkın isteklerine uygundu. Böyle bir umut olmasaydı toplum parçalanabilir ve İsrail'in mirası batırılmış olabilirdi¹⁷⁸.

Her ne kadar Hezekiel, sürgünde iken gördüğü bir vizyonla yeniden inşa edilmiş bir mabed ve hedefine ulaşmış bir Kudüs görmüş ve bunu uzun uzun anlatmışsa da¹⁷⁹, Kudüs'teki Mabed henüz onarılmış değildi. Bununla beraber Hezekiel'in, Mabed'in yıkılmadan önceki halini görmüş ve idealindeki Mabed'i de aynı şekilde canlandırmış olabileceği de düşünülmüştür. Fakat burada önemli olan, bu vizyonun ortaya çıkmasını sağlayan düşünce ve musibetin anlaşılmasını sağlayan ideal idi. Burada Hezekiel, tebliğinin özünü oluşturacak olan kutsallık, temizlik ve maneviyat düşüncelerine kesin açıklık kazandırmayı planlıyordu. Mabed, dinî esaslara göre yürüyecek bir hükümranlılığın odak noktasını oluşturacaktı. Hezekiel'in bu teolojik düşünceleri, daha sonra yapılacak olan mabedin özelliklerinden çok, Yahudi düşüncesi üzerinde daha derin izler bırakmıştır¹⁸⁰.

Nitekim MÖ 538'de¹⁸¹ İran İmparatorluğunu Batıya doğru genişleterek Bâbil'i fetheden İmparator Krus, Yahudilerin Kudüs'e dönüp mabedi yeniden inşa etmelerine izin verdiği gibi, Nabukadnezar tarafından yağmalanarak götürülen altın ve gümüş eşyaları da, tekrar Kudüs'e dönen Yahudilere teslim etmişti¹⁸². Farklı zamanlarda pek çok grup Kudüs'e geri dönüp yavaş yavaş mabedi yeniden inşa işine, harabeler üzerinde, eski bulunduğu yerde altarın yapımıyla başlamışlardı¹⁸³. Mabedin yeniden inşası, Yahuda valisi Zerubabel'in idaresi altında ve Şehbazar'ın kontrolünde¹⁸⁴, MÖ 515'te tamamlanmıştır¹⁸⁵. Böylece "II. Mabed Dönemi" başlamıştır. Ancak bu yeni yapı, Süleyman Mabedi'nin modeline göre yapılmış olmasına rağmen¹⁸⁶ daha az gösterişliydi. Ahid Sandığı sürgün esnasında kaybolduğundan, kudsü'l-akdes de boş kalmıştı¹⁸⁷.

¹⁷⁸ Smart, *Religious Experience*, s.360.

¹⁷⁹ Bkz. Hezekiel, 40/44.

¹⁸⁰ de Vaux, age, s.322-323.

¹⁸¹ Epstein, age, s.80.

¹⁸² Ezra, 5/14-16.

¹⁸³ Ezra, 3/2-6; Smart, *Religious Experience*, s.362-363; de Vaux, age, s.323; Brown, age, s.105; Douglas, *NBD*, s.1246.

¹⁸⁴ Bu ikisinin aynı şahıs olduğunu söyleyenler de vardır. Bkz. *Judaica*, c.12, s.547.

¹⁸⁵ Ezra, 5/16; *Judaica*, c.12, s.547; Epstein, age, s.81.

¹⁸⁶ *The Jewish Encyclopedia*, c.12, s.85.

¹⁸⁷ *Glorier Universal Encyclopedia*, c.19, s.30; Herod tarafından yeniden yaptırılan mabed hakkında geniş bilgi için bkz. *The Jewish Encyclopedia*, c.12, s.85-89; *Judaica*, c.12, s.550.

Böylece mabedin yeniden inşası tamamlanmış, fakat her şey bitmemişti. Helenistik çağ, çok geçmeden Yahudiliği yeni problemlerle karşı karşıya getirmişti. Filistin, iki helenistik kültürel merkez olan Suriye ve Mısır arasında bulunuyordu. Ülke, siyasi olarak sonunda Suriye'ye bağlandı. Helenistik tesir Yahudiler arasında, dinde olduğu kadar kültürde de kendini hissettirdi. Pek çoğu bu yeni eğilime karşı olumlu bir tavır takındı. Hasidîler veya Muhafazakâr adı verilen diğerleri ise, atalarının inancına bağlı kalarak helenistik tesirden uzak durdular. Sonunda Suriye Kralı IV. Antiochus Epiphanes, MÖ 168'de, Kudüs'teki mabedde ibadeti yasaklayıp MÖ 167'de bir Zeus heykelini mabedin içine koyup¹⁸⁸ kendisine karşı gelenlere işkence etmeye başlayınca Yahudilerle onun arasında şiddetli bir çatışma meydana geldi. Kutsal mekândaki yedi kollu şamdan, mayasız ekmek takdimi için kullanılan masa ve buhur altarı, Epiphanes tarafından ganimet olarak götürüldü ve bunların yerine bir putperest altarı veya bir heykel yerleştirildi¹⁸⁹. Fakat dört yıl sonra, Yudas Makkabi idaresinde Yahudiler, bağımsızlıklarını yeniden elde etmeyi başardılar¹⁹⁰ ve mabed, zafer kazanmış bir tavırla yeniden takdis edildi. Aradan bir yıl geçer geçmez, MÖ 163'te de mabede Romalı kumandan Pompey hâkim oldu. Fakat onu yağmalamadı¹⁹¹. Yahudi yüksek rahibi, yaklaşık bir yüzyıl boyunca Kudüs'te küçük bir krallığı idare etti. Romalılar Yunanlıları yendikten sonra, MÖ 63'ten itibaren Suriye ve Filistin'i de yönetmeye başladılar. Romalılar, yüksek rahiplere birkaç yıl mücadele ettikten sonra, Filistin'in farklı kısımlarının kendi adlarına idaresini, yarı Yahudi olan Herod ailesine bıraktılar. Fakat MÖ 37'den itibaren Romalı memurlar, Yahuda eyaletine ve Kudüs'e hâkim oldular. Dolayısıyla Yahudiler, bu tarihten itibaren Roma hâkimiyetine girmiş oldular¹⁹².

Sürgün sonrası onarım zamanından beri bakıma muhtaç hale gelen Mabed, MÖ 37-4 arasında Yahuda Krallığı'nı ele geçiren Herod tarafından muazzam bir şekilde yeniden inşa edilmeye başlandı. Yeni binanın esas temeli MÖ 19'da atıldı ve on yıl sonra tamamlandı. O, önemli ölçüde genişletilmiş ve güzelleştirilmişti. Fakat birçok avlu, MS 64'e kadar tamamlanamadı¹⁹³. Ancak yeni bina bir asırdan fazla da ayakta kalamadı. MS 6'da Yahuda eyaleti Romalılar tarafından doğrudan ilhak edildi. Bu arada Romalı Vali Pontius Plate'in idaresi, çoğu zaman Yahudilerin dinî ve millî duygularını rencide

¹⁸⁸ Grollenberg, age, s.188.

¹⁸⁹ I. Makkabiler, 1/54; Douglas, *NBD*, s.1246.

¹⁹⁰ Ringgren-Ström, age, s.130; *Glorier Universal Encyclopedia*, c.19, s.30.

¹⁹¹ Bkz. I. Makkabiler, 4/36-59.

¹⁹² Smart, *Religious Experience*, s.342; Brown, age, s.105-106.

¹⁹³ *The Jewish Encyclopedia*, c.12, s.85; *Judaica*, c.12, s.550; Smart, *Religious Experience*, s.378-379; *Glorier Universal Encyclopedia*, c.19, s.30; Pike, *ERR*, s.371; Hinnells, *DR*, s.324.

ediyordu. Taşradaki Romalı memurların bozulma ve zorbalığı; bayraklarında imparatora ait tasvirleri taşıyan Lejyonların (bir alaya mensup erler) kutsal şehre gönderilişi, Yahudi duygusallığına aleni hakaret sayılıyordu¹⁹⁴. Bunun üzerine MS 66'da Yahudilerin yeniden başlatmış olduğu bağımsızlık teşebbüsü, başarısızlıkla sonuçlandı. Şiddetli bir çatışmadan sonra Titus idaresindeki Romalı askerler Kudüs'ü zaptettiler. MS 70'de de Mabedi tahrip ettiler ve Yahudileri kendi yurtlarından dağıttılar. Ayrıca tüm imparatorluk üzerindeki Yahudiler, Roma'daki Jüpiter tapınağının idame masrafı için vergi ödemek zorunda bırakıldılar¹⁹⁵. "II. Mabel Dönemi" de bu şekilde sona ermiştir.

MS 70'de Kudüs'ün tahrip edilişi, Yahudi dininin kesin olarak yok oluşu anlamına gelmedi. O dönemde ilgi odağı, şeriat kaidelerine bağlılık, kutsal metin çalışmaları ve sinagog ibadetine o kadar kaymıştı ki, Mabel'in yıkılması ve Mabel kültürünün ortadan kalkması bir felaket derecesine varmadı. Başlangıçta Yahudiliğin manevi merkezi, Yavne'deki (Yabne) Yeshivah Akademisi iken¹⁹⁶, Bar Kohba'nın başkaldırısının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra (MS 132-135), bu merkez Galile oldu. Ayrıca Filistin dışında, Bâbil'de, sonraki yüzyıllarda Yahudiliğin gelişmesinde başlıca rolü oynayacak olan geniş bir Yahudi kitlesi de bulunmakta idi¹⁹⁷.

6. Yıkılış Sonrası Durum

MS 70'de tahrip edilen Mabel, MS 132'de Yahudilerin, Simon Bar Kohba önderliğinde Romalılara karşı yeniden ayaklanması üzerine tamamen yıkıldı. Yahudiler buradan sürüldü ve şehir, "Colonia Aelia Capitolina" adı altında bir sömürge haline getirildi. Bu arada Mabel'in yerinde Romalılar tarafından bir de putperest tapınağı inşa edildi. MS IV. yüzyıl başlarında İmparatorluğun Hristiyanlığı kabul etmesiyle Kudüs, bir hac ve ziyaret merkezi haline getirildi. İmparator Konstantin, MS 330'da, Mabel'in bulunduğu yerde, Hristiyanların İsa'nın mezarının olduğunu kabul ettikleri yerde, Kıyâmet Kilisesi'ni yaptırdı¹⁹⁸. Daha sonra Meryem Ana Kilisesi de Jüstinyen tarafından yaptırılmıştı. Ancak, Hristiyanlara ait dinî yapılar, MS 614'te İran hükümdarı Hüseyin tarafından tahrip edilmiştir.

MS 638'de şehir Müslüman Araplar tarafından fethedildi. Böylece Kudüs, Arap-İslâm medeniyetinin merkezlerinden biri haline geldi. Hz. Ömer devrinde,

¹⁹⁴ Smart, *Religious Experience*, s.378-379.

¹⁹⁵ Brown, age, s.105-106; *Glorier Universal Encyclopedia*, XIX, 30; Smart, *Religious Experience*, s.342.

¹⁹⁶ Yeshivah Akademisi, geleneksel Yahudiliğin başlıca eğitim kurumu idi. Burada 18-20 yaş grubuna dâhil tüm erkek çocuklar eğitim görürdü. Bkz. Hinnells, *DR*, s.356; Epstein, age, s.112.

¹⁹⁷ Ringgren-Ström, age, s.131-132.

¹⁹⁸ Bkz. Mathews-Smith, *DRE*, s.207.

Mabed zemini üzerinde tahta veya tuğladan sade bir mescid ve muallaktaşı (Hacer-i Muallaka) üzerinde bir musalla yapıldı. Emeviler döneminde, Abdülmelik bin Mervan MS 691’de, muallaktaşın üzerinde Kubbetü’s-Sahre’yi yaptırdı¹⁹⁹. Yine Abdülmelik bin Mervan tarafından yapımına başlanan Mescid-i Aksa, oğlu Velid tarafından tamamlandı.

Kubbetü’s-Sahre’nin bir ziyaret yeri olmasına karşılık Mescid-i Aksa, ibadet mahallidir. Bugün Mescid-i Aksa deyince genellikle, İslâm kaynaklarında zikredilen ve Halife Abdülmelik’ten, Osmanlı Halifesi Kanuni Sultan Süleyman’a kadar gelip geçen pek çok halife ve hükümdar tarafından burada inşa edilen Kubbetü’s-Sahre, mezar türbe, tekke, zaviye, sebîl gibi dinî yapıların bulunduğu, yüz kırk dört dönümlük bir arazi üzerine serpiştirilmiş “binalar külliyesi” anlaşılır. Aynı zamanda Mescid-i Aksa, Kubbetü’s-Sahre’nin güneyinde ve ona yakın bir yerde, Abdülmelik tarafından inşa edilmiş olan caminin adıdır. Mescid-i Aksâ’yı oluşturan bu yapılar bugün hala ayakta olmakla beraber, Süleyman Mabedi’nden sadece Ağlama Duvarı adı da verilen²⁰⁰ Batı duvarı günümüze ulaşmıştır²⁰¹.

Görüldüğü gibi Süleyman Mabedi, MS 70’te Romalılar tarafından tahrip edildikten sonra, Yahudiler onu bir daha yeniden inşa edememişlerdir. Ancak bazı Yahudiler, Mesih döneminde Üçüncü Mabed’in inşa edilebileceğine inanırlar²⁰². Bu sebeple Yahudi halkı, Kutsal Mabed’in yeniden inşası ve İlahi Huzur’un oraya tekrar geleceği umudunu günümüze kadar yitirmemişlerdir. Ortodoks Yahudi dua kitabında bu Mabed’in kurbanlarla yeniden ihya edilebileceği umudu yer alır. Bununla beraber, onların reformcu ve muhafazakâr kesiminin dua kitaplarında, kurbanların yeniden ihyası umudunu açıkça gösteren ifadelerle rastlanmaz²⁰³.

Bu noktada, Süleyman Mabedi, MS 70’te Romalılar tarafından yıkıldığı ve Emeviler dönemine kadar aynı isimle yeniden inşa edilemediğine göre, İsrâ ve Miraç hadisesinin akabinde müşrikler Hz. Peygamber’e, Mescid-i Aksa ile ilgili soruları niçin sordular? Onların bu soruları sordukları sırada Beyt-i Makdis yıkılmış durumda değil miydi? Yıkılmış durumda idiyse, Hz. Peygamber sorulara neye göre cevap verdi? Veya “Mescid-i Aksa” ifadesiyle ne

¹⁹⁹ Gerek Batılılarca gerekse Müslümanlarca Kubbetü’s-Sahre’den “Ömer Camii” diye bahsedilmiş olması doğru değildir. Bkz. Pike, *ERR*, s.208; *Türk Ansiklopedisi*, Ankara: MEB Yay., 1975, c.22, s.329-330.

²⁰⁰ Brandon, *DCR*, s.605; *Glorier Universal Encyclopedia*, c.19, s.30.

²⁰¹ İslâm Konferansı Teşkilâtı, *Kudüs (Tarihî Belge)*, (çev. Acar Tanlak), Suudi Arabistan, 1988, 32; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1980, c.2, s.409-412; F. Buhl, “Kudüs”, *İslâm Ansiklopedisi* (İA), Eskişehir: MEB Yay., 2001, c.11, s.953 vd.; *Türk Ansiklopedisi*, c.22, s.329-330.

²⁰² Hinnells, *DR*, s.324.

²⁰³ *Encyclopedia Britannica*, USA, 1970, c.21, s.828.

kastediliyordu? gibi sorular akla gelebilir. Özellikle Müslüman camiada ve İslâmî kaynaklarda tartışma konusu olan bu hususa değinmek gerekmektedir.

Bu ve benzeri soruların cevabına geçmeden önce, konu ile ilgili âyet ve hadisleri göz önünde bulundurmak uygun olacaktır. İlgili âyetle şöyle denilmektedir: “Kulu Muhammed’i bir gece Mescid-i Haram’dan, kendisine bir kısım âyetlerimizi göstermek için, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah’ın şânı yücedir...”²⁰⁴.

Hz. Peygamber de konu ile ilgili bir hadisinde şöyle demiştir: “Mescid-i Aksâ’ya sefer ettiğimi söylediğimde Kureyş beni yalanlayınca, Mescid-i Haram’a gidip Hicir’de²⁰⁵ ayakta durdum. Daha sonra Allah, Beyt-i Makdis’i ile gözümün arasındaki mesafeyi kaldırdı da, (denemek için ne sordularsa) ona bakarak onun nişanelerinden Kureyş’e haber vermeye başladım”²⁰⁶.

Bu husus, Ebu Hüreyre’den gelen bir rivayette daha açık bir şekilde şöyle anlatılmıştır:

“Kureyş, bana seyahat ettiğim yerlerden soruyordu. Özellikle Mescid-i Aksâ’ya dair öyle şeyler sordular ki, ben İsrâ gecesi onlarla ilgilenip tespit etmemiştim. Bu yüzden o kadar zor bir duruma düştüm ki, hayatımda hiçbir zaman öyle zorlanmamıştım. Bunun üzerine Allah Teâlâ, benimle Beyt-i Makdis arasında engel olan mesafeyi kaldırdı. Şimdi ben Beyt-i Makdis’i görüyordum. Ne sordularsa, muhakkak ona bakarak cevap vermiştim”²⁰⁷.

İbn Sa’d’ın, Ümm-i Hânî’den konu ile ilgili rivayetinde de Hz. Peygamber şöyle demiştir:

“Kureyş bana, Mescid-i Aksâ’nın kaç kapısı var diye sormuştu. Halbuki ben Kudüs Mescidi’nin kapılarını saymamıştım. Fakat karşımda mescid tecelli edince, ona bakmaya ve kapıları saymaya başladım”²⁰⁸.

Ayet ve hadislerden de anlaşılacağı gibi, Mescid-i Aksâ’nın varlığı Kur’ân ve Sünnet ile de kabul ve teyid edilmiştir. Bu da gösteriyor ki, Hz. Süleyman tarafından inşa edilen ve çeşitli tahriplerden sonra Yahudiler tarafından defalarca onarılan Mabed, her ne kadar Romalılar tarafından son defa tahrip

²⁰⁴ İsrâ, 17/1.

²⁰⁵ Hicir, Kâbe’nin Kureyş tarafından inşası sırasında yapı malzemesi yetişmediği için Beyt’in dışında bırakılan kısımdır. Bkz. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Ankara: DİB Yay., 1978, c.6, s.55; c.10, s.59.

²⁰⁶ el-Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahihu’l-Buhârî*, İstanbul, 1979, Menâkıbu’l-Ensar, 41; Tefsîru Sûre 17, 3; Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac, *Sahih-i Müslim*, Kahire, 1955, İman, 276; Tefsîru Sûre 17, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut, ts., c.3, s.377.

²⁰⁷ Müslim, İman, 278.

²⁰⁸ Bkz. *Tecrid Terc.*, c.10, s.60.

edilmişse de, bir Mescid-i Aksa olgu ve imajı asla zihinlerden silinememiştir. Öte yandan, İslâmî anlayışa göre, “Yeryüzünün her tarafı mescid” sayıldığından²⁰⁹, binanın yıkılmış olması oranın mescid olma özelliğini ortadan kaldırmaz. Nitekim Hz. Muhammed, “Mescid-i Aksa, yeryüzünde inşa edilen ikinci mesciddir”²¹⁰; “Ancak şu üç mescide ibadet ve ziyaret amacıyla gidilir. Bunlar: Mescid-i Haram, benim mescidim (yani Mescid-i Nebi) ve Mescid-i Aksa’dır”²¹¹ buyurmak suretiyle, Mescid-i Aksâ’nın bu özelliğini koruduğuna işaret etmiştir. Konu ile ilgili diğer pek çok hadisi ile de hem ashabını bilgilendirmiş hem de bu anlayışı canlı tutmuştur.

Öte yandan, ticaret kervanlarıyla devamlı olarak Suriye ve Şam’a gidip gelen Kureyşliler de, bir Mescid-i Aksa gerçeğinden haberdardı. Hiç değilse onlar Kudüs’ün coğrafi durumunu, Mescid-i Aksâ’nın Kudüs’teki yer ve konumunu gidip görmüşlerdi. Mescidin yeri o dönemde de muhafaza edildiği gibi, “Ağlama Duvarı” adı verilen “Batı Duvarı” yıkılmamıştı. Mescidin yerinin ve bir duvarının korunmuş olması bile, Mescid hakkında bazı bilgilerin edinilmesine yardımcı olabilirdi. Ayrıca Tevrat’ta da, Beyt-i Makdis (Mescid-i Aksa) hakkında ayrıntılı bilgi verilmişti. Gerek o bilgilerden, gerekse İsrailiyyat türü anlatımlardan hareketle de Mescid-i Aksa hakkında bazı sorular sormak mümkündür. Aynı şekilde, ticaret amacıyla Kudüs’e gidip gelenlerin, orada temas kurdukları Yahudilerden Mescid-i Aksa hakkında birtakım bilgileri öğrenmiş olmaları da imkân dâhilindedir.

Kaldı ki, bu soruları soran müşriklerin esas gayesi, Mescid-i Aksa hakkında bilgi edinmek de değildi. Onların amacı, Hz. Muhammed’i, İsrâ ve Miraç hadisesi ile ilgili olarak verdiği haberlerde yalanlamak ve bazı sorularla onu zor durumda bırakmaktı. Fakat Yüce Allah buna fırsat vermemişti. Bu durumda Mescid-i Aksa konusunu İsrâ ve Miraç mucizesi ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Eğer Hz. Muhammed, Allah’ın kudreti ve yardımıyla, bir gecede Mescid-i Haram’dan Mescid-i Aksâ’ya, oradan da Sidre-i Münteha’ya götürülmüş²¹²; semada peygamberlerle görüşmüş; Kudüs’te onlarla birlikte namaz kılmış ve onlara imam olmuşsa²¹³ ve bunlar birer mucize olarak gerçekleşmişse, Hz. Muhammed’in Mescid-i Aksa hakkında vermiş olduğu bilgi ve cevapları da aynı çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. Aksi takdirde ya konu ile ilgili âyet ve hadisleri görmezlikten gelmek veya tarihî gerçekleri inkâr etmek gerekecektir. Oysa âyet ve hadisleri görmezlikten gelmek ve hiçe saymak, iman nokta-i nazarından mümkün olmadığı gibi, tarihî gerçeklere ters düşmek de ilim nokta-i nazarından imkânsızdır.

²⁰⁹ Buhârî, Teyemmüm, 1; Salât, 56; Müslim, Mesâcid, 3, 4, 5.

²¹⁰ Buhârî, Enbiyâ, 10, 40; Müslim, Mesâcid, 1, 2.

²¹¹ Buhârî, Mescid-i Mekke, 1, 6; Müslim, Hac, 415, 511, 512, 513.

²¹² Necm, 53./14.

²¹³ Müslim, İman, 278.

SONUÇ

Hız. İbrahim’le başlayıp oğlu İshak ve torunu Yakub’la devam eden “Atalar Dönemi”nde sade ve göçebe bir hayat yaşayan Yahudi ataları, her konakladıkları yerde ve önemli gördükleri mahallerde birer mezbah (sunak) yaparak dini vecibelerini yerine getirmişlerdir. Nitekim Şekem, Beytel, Mamre ve Berşeba bu ibadet yerlerinin en başta gelenleri arasında yer almaktadır.

Hız. Musa ve Harun öncülüğünde Firavunların zulmünden ve Mısır esaretinden kurtarıldıktan sonra çölde kırk yıl kalan İsrailoğullarının dini hayatlarının merkezinde de, Hız. Musa tarafından inşa edilen “Cemaat Çadırı” (Çadır Mabel) vardı. Hız. Musa’dan sonra, Yeşu önderliğinde Kudüs’e gitmek üzere yola çıkan İsrailoğulları, Kudüs’ün Davud (as) tarafından tamamen ele geçirilişine kadar geçen yarı-yerleşik, yarı-göçebe bir hayat sürmüşlerdir. Yaklaşık iki asır süren bu yolculuk esnasında da her konakladıkları yerde bir mezbah inşa ederek, o yerlerde dini görevlerini yerine getirmişlerdir. Bunlardan bazıları: Gilgal, Şilo, Benyamin Mispahı, Gibeon, Ofra, Dan’dır. En sonuncusu da Kudüs’tür²¹⁴. Bu döneme, “Mabel öncesi dönem” denilmektedir.

Kudüs Davud (as) tarafından fethedildikten sonra, İsrailoğulları ilk defa yerleşik hayata geçmişlerdir. Hız. Musa zamanında çölde Cemaat Çadırı’nda muhafaza edilen Ahid Sandığı’nın Davud (as) tarafından Kudüs’e getirilmesiyle Kudüs İsrailoğullarının dini ve siyasi hayatlarının merkezi haline getirilmiş ve İsrailoğulları tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu döneme asıl damgasını vuran ise, Hız. Süleyman tarafından Kudüs’te inşa edilen Mabel (Beyt-i Makdis) olmuştur. Böylece İsrailoğulları tarihinde Mabel’li dönem başlamıştır. Beyt-i Makdis’in nihaî olarak MS 70’te Romalılar tarafından yıkılmasıyla bu Mabel’li dönem sona ermiş olup Beyt-i Makdis’in yıkılışından sonraki döneme de “Mabel sonrası dönem” adı verilmiştir. Kudüs’ü İsrailoğulları açısından önemli kılan ve Kudüs’e kutsallık kazandıran en önemli yapı ise, Kudüs’te inşa edilmiş olan Beyt-i Makdis’tir.

Netice itibariyle belirtmek gerekirse, Yahudi terminolojisine göre mabel denilince ilk önce Beyt-i Makdis akla gelir. Beyt-i Makdis, Yahudilerin dini ve siyasi hayatında önemli bir yeri olan, Tanrı’nın isteği üzere ve O’nun gösterdiği yerde yapılmış başlıca ibadet ve ziyaret (hac) yeri idi. Burası aynı zamanda yanı başında, İsrail’in on iki kabilesini yöneten kralın oturduğu, böylece dini ve siyasi birliğin sağlandığı kutsal mekândı. İşte bu öneminden dolayı Yahudilik’te mabel öncesi dönem, mabelli dönem ve mabel sonrası dönem ayrımı yapılmıştır. Dindar Yahudilere göre Beyt-i Makdis’in yerini hiçbir mabel tutamaz. Her ne kadar mabel sonrası dönemde birer ibadet mekânı olarak sinagoglar (havralar) devreye girmişse de, sinagoglar, ihtiyaca binaen ortaya çıkmış dini yapılarıdır.

²¹⁴ Bkz. Güç, *Dinlerde Mabel ve İbadet*, s.101-106.

HIRİSTİYANLIK AÇISINDAN KUDÜS

Prof. Dr. Ahmet GÜÇ*

GİRİŞ

Dünyanın en meşhur şehirlerinden birisi olup üç ilahi din açısından da kutsal sayılan²¹⁵, üç ilahi dinde de önemli bir yere sahip olan ve oldukça eski bir tarihi geçmişe sahip bulunan Kudüs şehrinin adının geçtiği bilinen en eski belgenin M.Ö. XIX ve XVIII. Yüzyıllara ait Mısır metinleri olduğu ifade edilmiştir. Geçmişte çok farklı isimlerle anılan Kudüs şehrinin Batı dillerindeki adı Jerusalem, İbranice adı Yeruşalayim'dir. Yeruşalayim isminin, "Kurmak, tesis etmek" anlamına gelen yârâh'tan gelmiş olmasının daha muhtemel olduğu yönündeki görüşü benimseyen Saadia Gaon, Ahd-i Atik'in Arapça tercümesinde İşaya'daki (44/28, 51/17) Yeruşalayim kelimesini "Dârüsselâm" (Barış yurdu), 40/2'deki Yeruşalayim'i ise, "Medînetüsselâm" (Barış şehri) olarak çevirmiştir. Kelimenin ikinci kısmını oluşturan şalayim'in aslı ise şalem veya şalim'dir. Bu kelimenin de "barış" anlamına geldiği kaydedilmiştir²¹⁶. Kudüs şehri Moriya, Yebus, Sion, Davud'un şehri ve Ariel gibi isimlerle de anılmıştır. Ayrıca Kudüs'e adalet yurdu, inananlar şehri, barış şehri, doğruluk şehri, Allah'ın şehri, orduların rabbinin şehri, mukaddes şehir gibi isimler de verilmiştir. Şehrin Arapça'daki adı olan Kuds'ün bu son isimden geldiği belirtilmiştir²¹⁷. Arapların belirli bir zamandan beri el-Kuds ismini verdikleri bu şehri eski müellifler genellikle Beytü'l-Makdis (bazılarına göre de Beytü'l-Mukaddes) diye isimlendirmişlerdir. Aslında bu isim İbranice Bet ha-Mikdaş kelimesinin tercümesi olup mabed (Süleyman'ın Mabedi) manasına geliyordu. Sonra şehir için de kullanılmıştır²¹⁸.

Kudüs'ün tarihi, M.Ö. dört binli yıllara kadar dayandırılmaktadır. İslam tarihçilerine göre ilk kurucuları Amâlika olan Kudüs şehri, tarih sahnesine ilk defa Erken Bronz çağında, diğer bazı eski Ken'ân şehirleriyle birlikte çıkmıştır. XIX ve XVIII. Yüzyıllara ait Mısır metinlerinde Kudüs bir Ken'ân site devleti olarak zikredilmiştir²¹⁹.

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı

²¹⁵ *The New Bible Dictionary* (NBD), (ed. J. D. Douglas), London, 1962, s.614; *Encyclopedia of Religion and Religions* (ERR), (ed. E. Royston Pike), London, 1951, s.208; S.G.F. Brandon, *A Dictionary of Comparative Religion* (DCR), London, 1970, s.371.

²¹⁶ Bkz. Douglas, *NBD*, s.615; Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, c.26, s.323.

²¹⁷ Harman, "Kudüs", *DİA*, c.26, s.323-324.

²¹⁸ F. Buhl, "Kudüs", *İslam Ansiklopedisi* (İA), Eskişehir: MEB Yay., 2001, c.6, s.953.

²¹⁹ Harman, "Kudüs", *DİA*, c.26, s.324.

Kaynaklarda belirtildiğine göre, tarihte kırktan fazla el değiştiren, elliden fazla işgale uğrayan Kudüs, Helenistik dönemin (332-63) ardından 63 yılında Pompeus tarafından işgal edilmiştir. İmparator I. Konstantin'in ilk defa Hristiyanlara inanç özgürlüğü ve ibadet serbestisi tanınması, ardından da İmparator Theodosyus tarafından Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini ilan edilmesinden sonra Kudüs Hristiyanların eline geçmiştir; 638 yılında Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar da Hristiyanların elinde kalmıştır²²⁰.

Kudüs İncillerde önemli bir yer işgal etmiştir. Mesela Markos İnciline göre Hz. İsa, halka tebliğ faaliyetine Galile bölgesinde başlamış, onların olumsuz tavrı üzerine Kudüs'e yönelmiş, şehre girmiş ve mabedi temizlemiştir. Yahudi otoritelerinin tepkisiyle karşılaşınca şehrin cezalandırılacağını ve mabedin kirlileceğini haber vermiştir. Şehrin dışında çarşıya gerildiğinde ise mabedin perdesi yırtılmıştır. Diğer İnciller Kudüs'le ilgili bu bilgilere bazı ilavelerde bulunmuşlardır. Yuhanna İncili, Hz. İsa'nın birçok defa Kudüs'e geldiğini kaydetmiştir. İncillere göre Hz. İsa'nın dünyevi hayatı Kudüs'te sona ermiş, havariler de "kutsal ruh"u orada almışlardır²²¹.

Hristiyanlığın en belirgin vasfı, Hz. İsa ile ilgili inanç ve telakkiler üzerine temellendirilmiş bir din olmasıdır²²². Dolayısıyla Kudüs'ün Hristiyanlık açısından önemini de Hz. İsa'nın doğduğu, hayatını geçirdiği, tebliğ faaliyetinde bulunduğu, çarşıya gerildiği, öldüğü, gömüldüğü, yeniden dirildiği, göğe yükseltildiği ve yeryüzüne tekrar geleceği yerler açısından değerlendirmek gerekmektedir.

HZ. İSA'NIN DOĞDUĞU YER OLARAK KUDÜS

İncillerde genellikle "Nâsıralı" diye takdim edilmesine rağmen (Matta, 2/23), Hz. İsa'nın Beytlehem'de (Beytullahim) doğduğu bilinmektedir. Mesela Matta, İsa'nın Kral Hirodes devrinde Yahudiye'nin Beytlehem Kenti'nde (2/1); Luka, Yahudiye'de Davud'un şehri olan Beytlehem'de doğduğunu kaydetmiştir (2/4-7). Markos ve Yuhanna ise Beytlehem'den ve İsa'nın orada doğduğundan hiç bahsetmemiş, sadece Nâsıra'yı onun memleketi olarak göstermişlerdir (Markos, 1/9; Yuhanna, 1/45). Aslında İsa dünyaya gelmeden önce annesi Meryem Nâsıra'da ikamet etmekteydi (Luka, 1/26-27). Mısır dönüşünde de aile yine Nâsıra'ya yerleşmiş (Matta, 2/22-23) ve İsa'nın hayatının otuz yılı orada geçmiştir.

²²⁰ Harman, "Kudüs", *DİA*, c.26, s.325.

²²¹ Harman, "Kudüs", *DİA*, c.26, s.326.

²²² Harman, "İsa", *DİA*, c.22, s.466.

İnciller’de verilen bilgiye göre İsa, Kral Hirodes günlerinde Beytlehem’de bir ahırda dünyaya gelmiş; kırk gün sonra, Yahudi geleneğine uygun olarak²²³ Rabbe takdim edilmek üzere mabede götürülmüş, daha sonra müneccimler gelmiş ve İsa’yı doğduğu ahırda değil bir evde bulmuşlardır (Matta, 2/11). Müneccimlerin ziyaretinden hemen sonra, Hirodes’in İsa’yı öldürme planı üzerine meleğin uyarısıyla Yusuf, İsa’yı Mısır’a götürmüş ve Hirodes’in ölümünden sonra geri dönmüşlerdir (Matta, 2/19-22)²²⁴. Luka İncili’ne göre aile, İsa’nın Kudüs’te Rabbe takdim edilmesinden hemen sonra Nâsıra’ya dönmüştür (Luka, 2/22, 39; bk. Matta, 2/19-22).

Yine İncillerde belirtildiğine göre Hz. İsa’nın annesi Meryem, Zekeriyya’nın hanımı Elizabeth’in kız kardeşinin çocuğudur; İsa’yı babasız dünyaya getirmiştir (Matta, 1/18-20). Ancak, İncillerde Meryem’in anne ve babasından bahsedilmemiş, sadece İsa’nın doğumundan önce Galile’nin Nâsıra şehrinde oturduğu (Yuhanna, 1/26), Davud’un evinden Yusuf adlı bir dülgere nişanlı olduğu kaydedilmiştir (Matta, 13/55). Meryem’in teyzesi Elizabeth, Harun soyundan olduğuna göre (Luka, 1/5) Meryem de aynı soydan olmalıdır. Hz. İsa’nın teyzesinin oğlu ve ondan altı ay büyük olan Yahya da, İsa’dan önce tebliğ faaliyetine başlamış ve göklerin melekûtunun çok yakın olduğunu haber vererek insanları tövbeye çağırmıştır. Gelenler günahlarını itiraf edip Yahya tarafından vaftiz edilmişlerdir. Nitekim otuz yaşlarındaki İsa da (Luka, 3/23) Yahya tarafından vaftiz edilmiştir²²⁵. Şehristânî’ye göre davetinin süresi üç yıl, üç ay, üç gündür²²⁶.

HZ. İSA’NIN TEBLİĞ FAALİYETİNDE BULUNDUĞU YER OLARAK KUDÜS

Tebliğ Faaliyeti (Peygamberlik) Öncesi Dönem

HZ. İsa, Yahudi bir anneden dünyaya gelmiş, Yahudi geleneğine uygun olarak doğumunun sekizinci günü sünnet ettirildikten sonra, Rabbe adanmak üzere ailesi tarafından Kudüs’e götürülmüş (Luka, 2/22-28), Fısıh Bayramı vesilesiyle ve bayram geleneğine uygun olarak on iki yaşında ailesiyle birlikte Kudüs’e gitmiş (Luka, 2/42), bir ara ailesinden koparak Yahudi din adamlarının Beyt-i Makdis’teki ilmi tartışmalarına katılmış, onları dinlemiş, onlara sorduğu sorular ve kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplarla dikkatleri üzerine çekmiştir (Luka, 2/43-47). Otuz yaşına kadar Yahudi şeriatına göre yetiştirilmiş olan İsa

²²³ Yahudi geleneğine göre insandan hayvana kadar her şeyin ilkinin Rabbe takdim etmek gerekiyordu. Bkz. Çıkış, 13/2, 12; 22/29; Sayılar, 3/13; Ahmet Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban*, İstanbul, 2003, s.174-178.

²²⁴ Bkz. Harman, “İsa”, *DİA*, c.22, s.466-467.

²²⁵ Harman, “İsa”, *DİA*, c.22, s.467.

²²⁶ Şehristânî, *Milel ve Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi)*, (çev. Mustafa Öz), İstanbul: Litera Yay., 2008, s.199.

da aslında İsrail oğullarına peygamber olarak gönderilmiş²²⁷, kendisine otuz yaşında tebliğ görevi verildiğinde de (Luka, 3/23) gidip bu görevini Beyt-i Makdis'te açıklamıştır.

Tebliğ Faaliyetine (Görevine) Başlaması

Galile'nin Nâsıra Kenti'nden olan İsa, Yahya tarafından Şeria Irmağı'nda vaftiz edilip Kutsal Ruh'la teyit edildikten sonra, Kutsal Ruh tarafından çöle gönderilmiş ve çölde kaldığı kırk gün boyunca şeytan tarafından denenmiştir. Yahya'nın tutuklanmasından sonra, Tanrı'nın müjdesini duyurarak Celile'ye gitmiş, orada bulunanlara: “Zaman doldu. Tanrı'nın egemenliği yaklaştı. Tövbe edin, Müjde'ye inanın” diye seslenmiştir (Markos, 1/9-15).

O sırada, Celile Gölü'nün kıyısından geçerken, balıkçılık yapan ve göle ağ atmakta olan Simun ile kardeşi Andreas'ı gören İsa onlara: “Ardımdan gelin. Sizleri insan tutan balıkçılar yapayım” demiş; onlar da hemen ağlarını bırakıp ardından gitmişlerdir. Biraz ileri gidince Zebedi'nin, tekne de ağlarını onaran oğulları Yakup'la Yuhanna'yı görmüş ve hemen onları çağırmıştır. Onlar da babalarını işçilerle birlikte tekne de bırakıp İsa'nın ardından gitmişlerdir. Sonra da Kefernahum'a girmişlerdir. İsa Şabat günü havraya gidip halka vazetmeye başlamış; halk onun öğretilerine şaşıp kalmıştır. Çünkü onlara din bilginleri gibi değil, yetkili biri gibi öğretiyordu (Markos, 1/16-22; bk. Matta, 4/18-22; Luka, 5/1-11). İsa havradan çıkar çıkmaz, Yakup ve Yuhanna ile birlikte Simun ve Andreas'ın evine gitmiştir. Bu arada mucizeler göstermeye; çeşitli hastalıklara yakalanmış pek çok kişiyi iyileştirmeye ve insanlara musallat olan cinleri kovmaya başlamıştır (Markos, 1/29-34). Sonra havarilere, “Başka yerlere, yakın kasabalara gidelim. Oralarda da Tanrı sözünü duyurayım. Bunun için çıkıp geldim” demiştir. Böylece, Tanrı sözünü duyurmak üzere bütün Celile bölgesini dolaşmış; bir taraftan da mucize göstermeye devam etmiştir (Markos, 1/38-45).

Birkaç gün sonra tekrar Kefernahum'a geldi. O sırada kendisine, dört kişinin taşıdığı bir felçli getirildi. İsa ona, “Oğlum, günahların bağışlandı” dedi. Orada oturan bazı din bilginleri: “Bu adam neden böyle konuşuyor? Tanrı'ya küfrediyor. Tanrı'dan başka günahları kim bağışlayabilir?” diye düşündüler (Markos, 2/1-7).

Bir gün İsa yine çıkıp göl kıyısına gitti. Yoldan geçerken, vergi toplama yerinde oturan Alfay oğlu Levi'yi gördü. Ona, “Ardımdan gel” dedi. Levi de kalkıp İsa'nın ardından gitti. Sonra Levi'nin evinde yemek yerken birçok vergi görevlisi ile günahkâr, onunla ve öğrencileriyle birlikte sofraya oturmuştu.

²²⁷ Bu husus bizzat İsa tarafından İncil'de ve Kur'an'da şöyle açıklanmıştır: “Kutsal Yasa'yı (şeriatı-Tevrat'ı) ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmaya geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim” (Matta, 5/17); “Meryem oğlu İsa da şöyle demişti: Ey İsrail oğulları! Bilin ki benden önceki Tevrat'ı doğrulamak ve benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiyi müjdelemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş elçiyim...” (Saff, 61/6); “Onu İsrail oğullarına elçi olarak gönderecek ve o şöyle diyecek...” (Âl-i İmran, 3/49).

Ferisilerden bazı din bilginleri, “Niçin vergi görevlileri ve günahkârlarla birlikte yemek yiyor?” diye sordular. Bunu duyan İsa onlara, “Sağlamların değil, hastaların hekime ihtiyacı var. Ben doğru kişileri değil, günahkârları çağırmaya geldim” dedi (Markos, 2/13-17). Bazı kişiler de İsa’ya gelip, “Yahya’nın öğrencileri ve Ferisiler oruç tutuyor da senin öğrencilerin neden tutmuyor?” diye sordular. İsa bu soruya: “Güvey aralarında olduğu sürece davetliler oruç tutar mı? Ama güveyin aralarından alınacağı günler gelecek, onlar işte o zaman, o gün oruç tutacaklar...” (Markos, 2/18-20) diye karşılık verdi.

İsa, bir Şabat günü ekinler arasından geçiyordu. Öğrencileri yolda giderken başakları koparmaya başladılar. Ferisiler İsa’ya, “Bak, Şabat günü yasak olanı neden yapıyorlar?” dedi. İsa onlara, “Başkâhin Aviyatar’ın zamanında Davut, Tanrı’nın evine girdi, kâhinlerden başkasının yemesi yasak olan adak ekmeklerini yedi ve yanındakilere de verdi. İnsan Şabat günü için değil, Şabat günü insan için yaratıldı. Bu nedenle İnsanoğlu Şabat gününün de Rabbi’dir” (Markos, 2/23-28) dedi. İsa yine bir gün havraya girdi. Orada eli sakat bir adam vardı. Bazıları İsa’yı suçlamak amacıyla, Şabat günü hastayı iyileştirecek mi diye onu gözlüyorlardı. İsa, eli sakat adama, “Kalk, öne çık” dedi. Sonra havradakilere, “Kutsal Yasaya göre Şabat günü iyilik yapmak mı doğru, kötülük yapmak mı? Can kurtarmak mı doğru, can almak mı?” diye sordu. Oradakilerden ses çıkmadı. İsa, çevresindekilere öfkeyle baktı. Yürekerinin duygusuzluğu onu üzmüştü. Sonra adama, “Elini uzat!” dedi. Adam elini uzattı, eli yine sapasağlam oluverdi. Bunun üzerine Ferisiler dışarı çıktılar. İsa’yı yok etmek için Hiroides yanlılarıyla hemen görüşmeye başladılar (Markos, 3/1-6).

Daha sonraki bir zamanda İsa, öğrencileriyle birlikte göl kıyısına çekildi. Celile’den büyük bir kalabalık onun ardından geldi. Ayrıca, bütün yaptıklarını duyan büyük kalabalıklar Yahudiye’den, Yerusâlim’den, İdumeya’dan, Şeria Irmağı’nın karşı yakasından, Sur ve Sayda bölgelerinden kendisine akın etti...Çeşitli hastalıklara yakalananlar ona dokunmak için üzerine üşüşüyordu (Markos, 3/7-10).

Havarilerini Seçmesi

Şüphesiz Hz. İsa’nın, gerek hayatta iken sürdürdüğü gerekse hayatından sonraki dönemde devam ettirilen tebliğ faaliyetlerinde havarilerin çok önemli bir yeri vardır. İşte bundan dolayı İsa, dağa çıkarak istediği kişileri yanına çağırdı. Onlar da yanına gittiler. İsa bunlardan on iki kişiyi yanında bulundurmak, Tanrı sözünü duyurmaya göndermek ve cinleri kovmaya yetkili kılmak üzere seçti. Seçtiği bu on iki kişi şunlardır: “Petrus adını verdiği Simun, Zebedi’nin oğulları Yakup ve Yuhanna, Andreas, Filipus, Bartalmay, Matta, Tomas, Alfay oğlu Yakup, Taday, Yurtsever Simun ve İsa’ya daha sonra ihanet edecek olan Yahuda İskariyot” (Markos, 3/13-19).

Daha sonra, öğrencileriyle birlikte gölün karşı yakasına, Gerasalılar’ın memleketine vardılar. İsa gittiği yerlerde yine mucize göstermeye ve hastaları

iyileştirmeye devam ediyordu. Bu sırada havra yöneticilerinden Yair adında biri geldi. İsa'nın ayaklarına kapanarak, "Küçük kızım can çekişiyor. Gelip ellerini onun üzerine koy da kurtulsun, yaşasın" diye yalvardı. İsa, havra yöneticisine, "Korkma! Yalnız iman et!" dedi. Sonra Petrus, Yakup ve Yakup'un kardeşi Yuhanna ile birlikte havra yöneticisinin evine vardıklarında, acı acı ağlayıp feryat eden bir kalabalıkla karşılaştı. İçeri girerek onlara, "Niye gürültü edip ağlıyorsunuz? Çocuk ölmedi, uyuyor" dedi. Onlar ise kendisiyle alay ettiler. İsa kalabalığı dışarı çıkardıktan sonra çocuğun anne-babasını ve kendisiyle birlikte olanları alıp çocuğun bulunduğu odaya girdi. Çocuğun elini tutarak ona, "Talita kumi!" dedi. Bu söz, "Kızım sana söylüyorum, kalk" demektir. On iki yaşında olan kız hemen kalktı, yürümeye başladı. Oradakileri derin bir şaşkınlık aldı. İsa, "Bunu kimse bilmesin" diyerek onları uyardı ve kıza yemek verilmesini buyurdu (Markos, 5/1-43).

Kendi Halkı Tarafından Reddedilmesi

İsa oradan ayrılarak kendi memleketine gitti. Öğrencileri de ardından gittiler. Şabat günü olunca havrada öğretmeye başladı. Söylediklerini işiten birçok kişi şaşıp kaldı. "Bu adam bunları nereden öğrendi? Kendisine verilen bu bilgelik nedir? Nasıl böyle mucizeler gösteriyor? Meryem'in oğlu; Yakup, Yose, Yahuda ve Simun'un kardeşi olan marangoz değil mi bu? Kız kardeşleri burada, aramızda yaşamıyor mu?" diye soruyorlardı. Ve gücenip onu reddettiler. İsa da onlara: "Bir peygamber, kendi memleketinden, akraba çevresinden ve kendi evinden başka yerde hor görülmez" dedi (Markos, 6/1-4). Hz. Hatice'nin yakını olan Varaka b. Nevfel de, peygamberliğinin ilk günlerinde kendisi ile görüşen Hz. Peygamber'e, "...Senin getirdiğini getiren her bir kimseye (peygambere) mutlaka düşmanlık edilmiştir"²²⁸ demişti.

On İki Elçisini Görevlendirmesi

İsa, kendisine karşı sergilenen bu tavırlara rağmen, çevredeki köyleri dolaşarak tebliğ faaliyetine devam ediyordu. On iki elçisini yanına çağırdı ve onları ikişer ikişer halk arasına göndermeye başladı. Onlara kötü ruhlar üzerinde yetki de verdi. Ayrıca onlara, yolculuk esnasında ne yapmaları, gittikleri yerde veya misafir oldukları evde nasıl davranmaları gerektiğine dair tavsiyelerde bulundu. Böylece öğrenciler yola çıkıp insanları tövbeye çağırmaya başladılar (Markos, 6/1-12). Daha sonra İsa'nın yanına dönerek yaptıkları ve öğrettikleri her şeyi ona anlattılar (Markos, 6/30).

Yahya'nın Öldürülmesi

Bu sırada Kral Hirodes de olup bitenleri duydu. Çünkü İsa'nın ünü her tarafa yayılmıştı. Bazıları, "Bu adam, ölümden dirilen Vaftizci Yahya'dır. Olağanüstü

²²⁸ Buhârî, Bed'ü'l-vahiy, 1, Ta'bîr, 1; Müslim, İman, 252.

güçlerin onda etkin olmasının nedeni budur” diyordu. Başkaları, “O İlyas’tır” diyor, yine başkaları, “Eski peygamberlerden biri gibi bir peygamberdir” diyordu. Hiroides bunları duyunca, “Başını kestiğim Yahya dirildi...” (Markos, 6/14-29) diyerek Yahya’nın dirildiğini zannetti.

Daha sonra, Yeruslüm’den gelen Ferisiler ve bazı din bilginleri, İsa’nın çevresinde toplandılar. Öğrencilerinden bazılarının ellerini yıkamadan yemek yediklerini gördüler. Ferisiler, hatta bütün Yahudiler, atalarının töresi uyarınca ellerini iyice yıkamadan yemek yemezlerdi. Ferisiler ve din bilginleri İsa’ya, “Öğrencilerin neden atalarımızın töresine uymuyorlar, niçin ellerini yıkamadan yemek yiyorlar?” diye sordular. İsa: “Yeşaya’nın, siz iki yüzlülerle ilgili peygamberlik sözü ne kadar yerindedir! Siz Tanrı buyruğunu bir yana bırakmış, insan töresine uyuyorsunuz” diye cevap verdi. Halkı yine yanına çağırıp onlara, “Hepiniz beni dinleyin ve şunu belleyin: İnsanın dışında olup içine giren hiçbir şey onu kirletemez. İnsanı kirleten, insanın içinden çıkandır” dedi (Markos, 7/1-16).

İsa oradan ayrılarak Sur bölgesine gitti. Sonra Sur bölgesinden ayrılarak, Sayda yoluyla Dekapolis bölgesinin ortasından geçerek tekrar Celile Gölü’ne geldi (Markos, 7/24-37). Orada bazı mucizeler gösterdikten sonra, tekneye binip Dalmanuta bölgesine geçti (Markos, 8/1-10). Sonra öğrencileri ile Beytsayda’ya geldiler (Markos, 8/22). Öğrencileriyle birlikte Filipus Sezariyesi’ne bağlı köylere gitti. Yolda öğrencilerine, “Halk benim kim olduğumu söylüyor?” diye sordu. Öğrencileri ona şu karşılığı verdiler: “Vaftizci Yahya diyorlar. Ama kimi İlyas kimi de peygamberlerden biri olduğunu söylüyor”. O da onlara, “Siz ne dersiniz, sizce ben kimim?” diye sordu. Petrus, “Sen Mesih’sin” cevabını verdi. Bunun üzerine İsa bu konuda kimseye bir şey söylememeleri için onları uyardı (Markos, 8/27-30).

İsa’nın Ölüp Dirileceğini Önceden Bildirmesi

İsa, İnsanoğlu’nun (yani kendisinin) çok acı çekmesi, ileri gelenler, başkâhinler ve din bilginlerince reddedilmesi, öldürülmesi ve üç gün sonra dirilmesi gerektiğini onlara anlatmaya başladı. Öğrencileriyle birlikte halkı da yanına çağırıp şöyle konuştu: “Ardımdan gelmek isteyen kendini inkâr etsin, çarmıhını yüklenip beni izlesin.” (Markos, 8/31-38). Sonra, “Size doğrusunu söyleyeyim” diye devam etti. Altı gün sonra, yanına yalnız Petrus, Yakup ve Yuhanna’yı alarak yüksek bir dağa çıktı. Onların gözü önünde İsa’nın görünümü değişti. O anda Musa ile İlyas öğrencilere göründü. İsa ile konuşuyorlardı. Bu sırada bir bulut gelip onlara gölge saldı. Buluttan gelen bir ses, “Sevgili oğlum budur, onu dinleyin!” dedi. Dağdan inerlerken İsa, İnsanoğlu ölümünden dirilmeden orada gördüklerini hiç kimseye söylememeleri için onları uyardı (Markos, 9/1-13). Öteki öğrencilerin yanına döndüklerinde, onların çevresinde büyük bir kalabalığın toplandığını, birtakım din bilginlerinin onlarla tartıştığını gördüler (Markos, 9/14-29).

İsa, öğrencileriyle birlikte oradan ayrılmış, Celile bölgesinden geçiyorlardı. Hiç kimsenin bunu bilmesini istemiyordu. Öğrencilerine öğretirken şöyle diyordu: “İnsanoğlu, insanların eline teslim edilecek ve öldürülecek, ama öldürüldükten üç gün sonra dirilecek”. Onlar bu sözleri anlamıyor, ona soru sormaktan da korkuyorlardı. Sonra Kefernahum’a vardılar. Eve girdikten sonra İsa onlara, “Yolda neyi tartışıyordunuz?” diye sordu. Hiç birinden ses çıkmadı. Çünkü yolda, aralarında kimin en büyük olduğunu tartışmışlardı. İsa oturup on ikileri yanına çağırdı. Onlara: “Birinci olmak isteyen en sonuncu olsun, herkesin hizmetkârı olsun” dedi (Markos, 9/30-35). İsa oradan ayrılıp Yahudiye’nin Şeria Irmağı’nın karşı yakasındaki topraklarına geçti. Yanına gelen bazı Ferisiler onu denemek amacıyla, “Bir erkeğin, karısını boşaması Kutsal Yasa’ya uygun mudur?” diye sordular. İsa karşılık olarak, “Musa size ne buyurdu?” dedi. Onlar, “Musa, erkeğin bir boşanma belgesi yazarak karısını boşamasına izin vermiştir” dediler. İsa onlara, “İnatçı olduğunuz için Musa bu buyruğu yazdı” dedi (Markos, 10/1-12).

Kudüs’e (Yeruşalim’e) Dönüş

Öğrencileriyle birlikte yola çıkmış Kudüs’e gidiyorlardı. İsa önlerinde yürüyordu. Öğrencileri şaşkınlık içindeydi, ardından gelenler ise korkuyorlardı. İsa on ikileri yine bir yana çekip kendi başına gelecekleri anlatmaya başladı: “Şimdi Yeruşalim’e gidiyoruz. İnsanoğlu, başkâhinlerin ve din bilginlerinin eline teslim edilecek. Onlar da onu ölüm cezasına çarptıracak ve öteki uluslara teslim edecekler. Onunla alay edecek, üzerine tükürecek ve onu kamçılıyıp öldürecekler. Ne var ki o, üç gün sonra dirilecek” dedi (Markos, 10/32-34).

Sonra, Zebedî’nin oğulları Yakup ve Yuhanna İsa’ya yaklaşıp, “Öğretmenimiz, bir dileğimiz var, bunu yapmanı istiyoruz” dediler. İsa onlara, “Sizin için ne yapmamı istiyorsunuz?” diye sordu. “Sen yüceliğine kavuşunca birimize sağında, ötekimize de solunda oturma izni ver” dediler. Bunu işiten on öğrenci Yakup’la Yuhanna’ya kızmaya başladılar. İsa onları yanına çağırıp: “Bilirsiniz ki, ulusların önderleri sayılanlar, onlara egemen kesilir, ileri gelenleri de onlara ağırlıklarını hissettirirler. Sizin aranızda böyle olmayacak. Aranızda büyük olmak isteyen, ötekilerin hizmetkârı olsun. Aranızda birinci olmak isteyen, hepinizin kulu (hizmetçisi) olsun. Çünkü İnsanoğlu bile hizmet edilmeye değil, hizmet etmeye ve canını birçokları için fideye olarak vermeye geldi” dedi (Markos, 10/35-45). Daha sonra, Eriha’ya geldiler (Markos, 10/46 vd.).

Kudüs’e (Yeruşalim’e) Girişi

Kudüs’e yaklaşıp Zeytin Dağı’nın yamacındaki Beytfaci ile Beytanya’ya geldiklerinde İsa, iki öğrencisini önden gönderdi. Onlara, “Karşınızdaki köye gidin. Köye girer girmez, üzerine daha hiç kimsenin binmediği, bağlı duran bir sığa bulacaksınız. Onu çözüp bana getirin” dedi. Sıpayı İsa’ya getirip üzerine kendi giysilerini yaydılar. İsa sıpayı bindi. Birçokları giysilerini, bazıları da çevredeki ağaçlardan kestikleri dalları yollara serdiler. Önden gidenler ve

arkadan gelenler şöyle bağıryorlardı: “Hozana! Rabbin adıyla gelene övgüler olsun! Atamız Davud’un yaklaşan egemenliği kutlu olsun! En yücelerde hozana!”. İsa Yerusâlim’e varınca tapınağa gitti, her tarafı gözden geçirdi. Sonra vakit ilerlemiş olduğundan on ikilerle birlikte Beytanya’ya döndü (Markos, 11/1-11).

Oradan Yerusâlim’e geldiler. İsa tapınağın avlusuna girerek oradaki alıcı ve satıcıları dışarı kovdu. Para bozanların masalarını, güvercin satanların sehpalarını devirdi. Yük taşıyan hiç kimsenin tapınağın avlusundan geçmesine izin vermedi. Halka öğretirken şunları söyledi: “Evime, bütün ulusların dua evi denecek” diye yazılmamış mı? Ama siz onu haydut inine çevirdiniz. Başkâhinler ve din bilginleri bunları duyunca İsa’yı yok etmek için bir yol aramaya başladılar. Ondand korkuyorlardı. Çünkü bütün halk onun öğretisine hayrandı. Akşam olunca İsa ile öğrencileri kentten ayrıldı (Markos, 11/15-19).

10. İsa’nın Yetkisi Meselesi

Yine Yerusâlim’e geldiler. İsa tapınakta gezinirken başkâhinler, din bilginleri ve ileri gelenler onun yanına gelip, “Bunları hangi yetkiyle yapıyorsun, bunları yapma yetkisini sana kim verdi?” diye sordular (Markos, 11/27-33). İsa onlara benzetmelerle konuşmaya başladı. İsa’nın bu benzetmelerde kendilerinden söz ettiğini anlayan Yahudi önderler onu tutuklamak istediler. Ancak halkın tepkisinden korktukları için onu bırakıp gittiler (Markos, 12/1-12).

Sorularla Tuzağa Düşürmeye Çalışmaları

Daha sonra, söyleyeceği sözlerle tuzağa düşürmek amacıyla Ferisilerden ve Hirodes yanlılarından bazılarını İsa’ya gönderdiler. Bunlar gelip İsa’ya, “Öğretmenimiz. Senin dürüst biri olduğunu, kimseyi kayırmadan, insanlar arasında ayırım yapmadan Tanrı yolunu dürüstçe öğrettiğini biliyoruz. Sezar’a vergi vermek Kutsal Yasa’ya uygun mu, değil mi? Verelim mi, vermeyelim mi?” dediler. Onların ikiyüzlülüğünü bilen İsa: “Beni neden deniyorsunuz? Bana bir dinar getirin bakayım” dedi. Parayı getirdiler. İsa, “Bu resim, bu yazı kimin?” diye sordu. “Sezar”ın dediler. İsa da, öyleyse “Sezar’ın hakkını Sezar’a, Tanrı’nın hakkını Tanrı’ya verin” dedi. İsa’nın bu sözlerine şaşakaldılar (Markos, 12/13-17).

Bu defa da, ölümden sonra diriliş olmadığını söyleyen Sadûkiler İsa’ya gelip şunu sordular: “Öğretmenimiz. Musa yazılarında bize şöyle buyurmuştur: Eğer bir adam ölür, geride bir dul bırakır, ama çocuk bırakmazsa, kardeşi onun karısını alıp soyunu sürdürsün...”. İsa onlara şöyle karşılık verdi: “Ne Kutsal Yazıları ne de Tanrı’nın gücünü biliyorsunuz. Yanılmanızın nedeni de bu değil mi? İnsanlar ölümden dirilince ne evlenir ne evlendirilir, göklerdeki melekler gibidirler. Ölümlerin dirilmesi konusuna gelince, Musa’nın Kitabı’nda, alevlenen çalıyla ilgili bölümde Tanrı’nın Musa’ya söylediklerini okumadınız mı? ‘Ben İbrahim’in Tanrı’sı, İshak’ın Tanrı’sı ve Yakup’un Tanrı’sıyım’ diyor. Tanrı

ölülerin değil, dirilerin Tanrısıdır. Siz büyük bir yanılgı içindesiniz”. Onların tartışmalarını dinleyen ve İsa’nın onlara güzel cevap verdiğini gören bir din bilgini yaklaşıp ona, “Buyrukların en önemlisi hangisidir?” diye sordu. İsa şöyle karşılık verdi: ‘En önemlisi şudur: Dinle ey İsrail! Tanrı’nız Rab tek Rab’dır. Tanrın Rabbi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün aklınla ve bütün gücünle seveceksin’. İkincisi de şudur: ‘Komşunu kendin gibi seveceksin’. Bunlardan daha büyük buyruk yoktur”. Din bilgini İsa’ya, “İyi söyledin, öğretmenim...” dedi (Markos, 12/18-34).

Din Bilginlerini Eleştirmesi

İsa öğretirken şöyle dedi: “Uzun kaftanlar içinde dolaşmaktan, meydanlarda selamlanmaktan, havralarda en seçkin yerlere ve şöenlerde başköşelere kurulmaktan hoşlanan din bilginlerinden sakının. Dul kadınların malını mülkünü sömüren, gösteriş için uzun uzun dua eden bu kişilerin cezası daha ağır olacaktır” (Markos, 12/38-40).

İsa tapınaktan çıkarken öğrencilerinden biri ona, “Öğretmenim! Şu güzel taşlara, şu görkemli yapılara bak!” dedi. İsa ona, “Bu büyük yapıları görüyor musun? Burada taş üstünde taş kalmayacak, hepsi yıkılacak!” dedi. İsa, Zeytin Dağı’nda, tapınağın karşısında otururken Petrus, Yakup, Yuhanna ve Andreas özel olarak kendisine şunu sordular: “Söyle bize, bu dediklerin ne zaman olacak, bütün bunların gerçekleşmek üzere olduğunu gösteren belirti ne olacak?”. İsa onlara anlatmaya başladı: “Sakin kimse sizi saptırmasın. Birçokları, ‘Ben oyum’ diyerek benim adıma gelip birçok kişiyi saptıracaklar. Savaş gürültüleri, savaş haberleri duyunca korkmayın. Bunların olması gerek, ama bu daha son demek değildir. Ulus ulusa, devlet devlete savaş açacak; yer yer depremler, kıtlıklar olacak. Bunlar doğum sancılarının başlangıcıdır...” dedi (Markos, 13/1-23).

Ölümünün Yaklaşması

Fısıh ve Mayasız Ekmek Bayramı’na iki gün kalmıştı. Başkâhinlerle din bilginleri İsa’yı hileyle tutuklayıp öldürmenin bir yolunu arıyorlardı. “Bayramda olmasın yoksa halk arasında kargaşalık çıkar” diyorlardı. Bu arada on ikilerden biri olan Yahuda İskariot, İsa’yı ele vermek amacıyla başkâhinlerin yanına gitti. Onlar bunu işitince sevindiler, Yahuda’ya para vermeyi vaat ettiler. O da İsa’yı ele vermek için fırsat kollamaya başladı (Markos, 14/1-11).

Fısıh Yemeği

Fısıh kurbanının kesildiği Mayasız Ekmek Bayramı’nın ilk günü öğrencileri İsa’ya, “Fısıh yemeğini yemen için nereye gidip hazırlık yapmamızı istersin?” diye sordular. O da öğrencilerinden ikisini şu sözlerle önden gönderdi: “Kente gidin, orada su testisi taşıyan bir adam çıkacak karşınıza. Onu izleyin. Adamın gideceği evin sahibine şöyle deyin: ‘Öğretmen, öğrencilerimle birlikte Fısıh yemeğini yiyeceğim konuk odası nerede?’ diye soruyor. Ev sahibi size üst katta

döşenmiş, hazır büyük bir oda gösterecek. Orada bizim için hazırlık yapın”. Öğrenciler yola çıkıp kente gittiler. Her şeyi, İsa’nın kendilerine söylediği gibi buldular ve Fısıh Yemeği için hazırlık yaptılar. İlahi söyledikten sonra dışarı çıkıp Zeytin Dağı’na doğru gittiler (Markos, 14/12-26).

Bu arada İsa öğrencilerine, “Hepiniz sendeleyip düşeceksiniz. Çünkü şöyle yazılmıştır: ‘Çobanı vuracağım, koyunlar darmadağın olacak’. Ama ben dirildikten sonra sizden önce Celile’ye gideceğim” dedi. Petrus ona, “Herkes sendeleyip düşse bile ben düşmem” dedi. İsa da, “Sana doğrusunu söyleyeyim. Bu gün, bu gece, horoz iki kez ötmeden sen beni üç kez inkâr edeceksin” dedi. Petrus yine üsteleryerek, “Seninle birlikte ölmem gerekse bile seni asla inkâr etmem” dedi. Öğrencilerin hepsi de aynı şeyi söyledi (Markos, 14/27-31).

İsa Getsemani Bahçesi’nde!

Sonra Getsemani denilen yere geldiler. İsa öğrencilerine, “Ben dua ederken siz burada oturun” dedi. Petrus’u Yakup’u ve Yuhanna’yı yanına aldı. Hüzünlenmeye ve ağır bir sıkıntı duymaya başlamıştı. Onlara, “Ölesiye kederliyim. Burada kalın, uyanık durun” dedi. Biraz ilerledi, yüzüstü yere kapanıp dua etmeye başladı. “Mümkünse o saati yaşamayayım. Abba/Baba, senin için her şey mümkün, bu kâseyi benden uzaklaştı. Ama benim değil, senin istediğin olsun” dedi. Öğrencilerinin yanına döndüğünde onları uyumuş buldu. Petrus’a, “Simun, uyuyor musun? Bir saat uyanık kalamadın mı? Uyanık durup dua edin ki, ayartılmayasınız. Ruh isteklidir, ama beden güçsüzdür” dedi. Yine uzaklaştı, aynı sözleri tekrarlayarak dua etti. Geri geldiğinde öğrencilerini yine uyumuş buldu. Onların göz kapaklarına ağırlık çökmüştü. İsa’ya ne diyeceklerini bilemiyorlardı. İsa üçüncü kez yanlarına döndü, “Hala uyuyor, dinleniyor musunuz? Yeter! Saat geldi. İşte İnsanoğlu günahkârların eline veriliyor. Kalkın, gidelim. İşte bana ihanet eden geldi” dedi (Markos, 14/32-42).

Tutuklanıp Yüksek Kurul’un (Sanhedrin’in)²²⁹ Önüne Çıkarılması

Tam o anda, İsa daha konuşurken, on ikilerden biri olan Yahuda çıkageldi. Yanında başkâhinler, din bilginleri ve ileri gelenler tarafından gönderilmiş kılıçlı sopalı bir kalabalık vardı. İsa’ya ihanet eden Yahuda, “Kimi öpersem, İsa odur. Onu tutuklayın, güvenlik altına alıp götürün” diye onlarla sözleşmişti. Gelir gelmez İsa’ya yaklaştı. “Rabbi” diyerek onu öptü. Onlar da İsa’yı yakalayıp tutukladılar. İsa onlara, “Niçin bir haydutmuşum gibi beni kılıç ve sopalarla yakalamaya geldiniz? Her gün tapınakta, yanı başınızda öğretiyordum, beni tutuklamadınız. Ama bu, Kutsal Yazılar yerine gelsin diye oldu” dedi. O zaman öğrencilerinin hepsi onu bırakıp kaçtı (Markos, 14/43-52).

²²⁹ Yunanca synedrion (bir konsil) kelimesinden gelen Sanhedrin, Hz. İsa zamanında Kudüs’te bulunan en yüksek hukuk kurumunu ve Yahudi konsilini ifade etmektedir. Yahudi dünyasının problemleri ile ilgilenmek, vergi toplamak ve sivil bir mahkeme olarak çalışmak bu kurumun yaptığı başlıca görevler arasında yer almaktaydı. Hz. İsa’ya ölüm cezasını da Sanhedrin vermiştir. Bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yay., 1998, s.332.

İsa'yı görevli başkâhine götürdüler. Bütün başkâhinler, ileri gelenler ve din bilginleri de orada toplandı. Başkâhinler ve Yüksek Kurul'un öteki üyeleri, İsa'yı ölüm cezasına çarptırmak için kendisine karşı tanık arıyor ama bulamıyorlardı. Başkâhin ona yeniden, "Yüce Olan'ın Oğlu Mesih sen misin?" diye sordu. İsa, "Benim. Ve sizler, İnsanoğlu'nun Kudretli Olan'ın yanında oturduğunu ve göğün bulutlarıyla geldiğini göreceksiniz..." dedi. Bunun üzerine, başkâhin giysilerini yırtarak, "Artık tanıklara ne ihtiyacımız var? Küfrü işittiniz, buna ne diyorsunuz?" dedi. Hepsi İsa'nın ölüm cezasını hak ettiğine karar verdiler. Bazıları onun üzerine tükürmeye, gözlerini bağlayarak onu yumruklamaya başladılar. "Haydi, peygamberliğini göster!" diyorlardı. Nöbetçiler de onu aralarına alıp tokatladılar (Markos, 14/53-65).

Petrus'un İsa'yı İnkâr Edışı!

Petrus aşağıda, avludayken, başkâhinin hizmetçi kızlarından biri geldi. Isınmakta olan Petrus'u görünce onu dikkatle süzüp, "Sen de Nâsıralı İsa ile birlikteydin" dedi. Petrus ise bunu inkâr ederek, "Senin neden söz ettiğini bilmiyorum, anlamıyorum" dedi ve dışarıya, dış kapının önüne çıktı. Bu arada horoz öttü. Hizmetçi kız Petrus'u görünce çevrede duranlara yine, "Bu adam onlardan biri" demeye başladı. Petrus tekrar inkâr etti. Çevrede duranlar az sonra Petrus'a yine, "Gerçekten onlardansın; sen de Celile'lisin" dediler. Petrus kendine lanet okuyup and içerek, "Sözünü ettiğiniz o adamı tanımıyorum" dedi. Tam o anda horoz ikinci kez öttü. Petrus, İsa'nın kendisine, "Horoz iki kez ötmeden beni üç kez inkâr edeceksin" dediğini hatırladı ve hüngür hüngür ağlamaya başladı (Markos, 14/66-72). Böylece İsa'nın önceden söyledikleri gerçekleşmiş oldu.

Vali Pilatus'un Huzuruna Götürülüşü

Sabah olunca başkâhinler, ileri gelenler, din bilginleri ve Yüksek Kurul'un öteki üyeleri bir danışma toplantısı yaptıktan sonra İsa'yı bağladılar, götürüp Pilatus'a teslim ettiler. Pilatus ona, "Sen Yahudilerin Kralı mısın?" diye sordu. İsa, "Söylediğin gibidir" cevabını verdi (Markos, 15/1-5).

Pilatus, her Fısıh Bayramı'nda halkın istediği bir tutukluyu salıverirdi. Pilatus onlara, "O ne kötülük yaptı ki?" dedi. Onlar ise daha yüksek sesle, "Onu çarmıha ger!" diye bağırdılar. İsa'yı ise kamçılattıktan sonra çarmıha gerilmek üzere askerlere teslim etti (Markos, 15/6-15). Askerler İsa'yı, Pretorium denilen vali konağına götürüp bütün taburu topladılar. İsa'yı Golgota, yani Kafatası denilen yere götürdüler. Sonra onu çarmıha gerdiler. İsa'yı çarmıha gerdiklerinde saat dokuzdu. Üzerindeki suç yaftasında, "Yahudilerin Kralı" diye yazılıydı. (Markos, 15/6-32).

İsa'nın Ölümü, Gömülmesi ve Yeniden Dirilişi

Öğleyin on ikiden üçe kadar bütün ülkenin üzerine karanlık çöktü. Saat üçte İsa yüksek sesle, "Elohi, Elohi, lema şevaktani" yani, "Tanrım Tanrım, beni neden

terk ettin?” diye bağırdı. Orada duranlardan bazıları bunu işitince, “Bakın, İlyas’ı çağırıyor” dediler. Aralarından biri koşup bir süngerini ekşi şaraba batırdı, bir kamışın ucuna takarak İsa’ya içirdi. “Dur bakalım, İlyas gelip onu indirecek mi?” dedi. Ama İsa yüksek sesle bağırarak son nefesini verdi. O anda tapınaktaki perde yırtılarak yukardan aşağıya ikiye bölündü. İsa’nın karşısında duran yüzbaşı, onun bu şekilde son nefesini verdiğini görünce, “Bu adam gerçekten Tanrı’nın oğluydu” dedi. Olup bitenleri uzaktan izleyen bazı kadınlar da vardı. Aralarında Mecdelli Meryem, küçük Yakup ile Yose’nin annesi Meryem ve Salome bulunuyordu. İsa daha Celile’deyken bu kadınlar onun ardından gitmiş, ona hizmet etmişlerdi. Onunla birlikte Yerusolim’e gelmiş olan daha birçok kadın da olup bitenleri izliyordu (Markos, 15/33-41).

O gün Hazırlık Günü, yani Şabat gününden önceki gündü. Artık akşam oluyordu. Bu nedenle, Yüksek Kurul’un saygın bir üyesi olup Tanrı’nın Egemenliği’ni umutla bekleyen Aramatyalı Yusuf geldi, cesaretini toplayarak Pilatus’un huzuruna çıktı, İsa’nın cesedini istedi. Pilatus, İsa’nın bu kadar çabuk ölmesine şaşıtı. Yüzbaşısı çağırıp, “Öleli çok oldu mu?” diye sordu. Yüzbaşısından durumu öğrenince Yusuf’a, cesedi alması için izin verdi. Yusuf keten bez satın aldı, cesedi çarmıhtan indirip beze sardı, kayaya oyulmuş bir mezara yatırarak mezarın girşine bir taş yuvarladı. Mecdelli Meryem ile Yose’nin annesi Meryem İsa’nın nereye konulduğunu gördüler (Markos, 15/42-47).

Şabat günü gelince, Mecdelli Meryem, Yakup’un annesi Meryem ve Salome gelip İsa’nın cesedine sürmek üzere baharat satın aldılar. Haftanın ilk günü sabah çok erkenden, güneşin doğuşuyla birlikte mezara gittiler. Aralarında, “Mezarın içindeki taşı bizim için kim yana yuvarlayacak?” diye konuşuyorlardı. Başlarını kaldırıp bakınca, o kocaman taşın yana yuvarlanmış olduğunu gördüler. Mezara girip sağ tarafta, beyaz kaftan giyinmiş genç bir adamın oturduğunu görünce çok şaşırdılar. Adam onlara, “Şaşırmayın!” dedi. Çarmıha gerilen Nâsıralı İsa’yı arıyorsunuz. O dirildi, burada yok. İşte onu yatırdıkları yer. Şimdi öğrencilerine ve Petrus’a gidip şöyle deyin: “İsa sizden önce Celile’ye gidiyor. Size bildirdiği gibi, kendisini orada göreceksiniz”. Kadınlar mezardan çıkıp kaçtılar. Onları bir titreme, bir şaşkınlık almıştı. Korkularından kimseye bir şey söylemediler (Markos, 16/1-8).

İsa, haftanın ilk günü sabah erkenden dirildiği zaman önce Mecdelli Meryem’e göründü. Meryem gitti, İsa ile bulunmuş olan, şimdi ise yas tutup gözyaşı dökten öğrencilerine haberi verdi. Ne var ki onlar, İsa’nın yaşadığını, Meryem’e görüldüğünü duyunca inanmadılar. Bundan sonra İsa kırlara doğru yürümekte olan öğrencilerinden ikisine değişik bir biçimde göründü. Bunlar geri dönüp öbürlerine haber verdiler, ama öbürleri bunlara da inanmadılar. Daha sonra İsa, sofrada otururlarken on birlere göründü. Onları imansızlıklarından ve yüreklerinin duygusuzluğundan dolayı azarladı. Çünkü kendisini diri görenlere inanmamışlardı (Markos, 16/9-14).

Nihayet İsa onlara şöyle buyurdu: “Dünyanın her yanına gidin. Müjdeyi bütün yaratılışa duyurun. İman edip vaftiz olan kurtulacak, iman etmeyen ise hüküm giyecek. İsa, onlara bu sözleri söyledikten sonra göğe alındı ve Tanrı’nın sağında oturdu. Öğrencileri de gidip Tanrı sözünü her yere yaydılar. (Markos, 16/15-20).

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Hz. İsa’nın tebliğ faaliyetinde bulunduğu yerler arasında Galile (Celile) bölgesi, Galile Gölü çevresi, Kefernahum (Celile Gölü Kıyısında bulunan bir yer, Matta, 4/13), Gerasalılar’ın memleketi, Sur, Sayda, Dekapolis, Dalmanuta, Beytsayda, Filipus Sezariyesi, Yahudiye bölgesi, Şeria Irmağı çevresi, Eriha, Yeruşalim (Kudüs), Zeytin Dağı, Zeytin Dağı’nın yamacındaki Beytfaci ve Beytanya yer almaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse Hristiyanlık, Nâsıralı İsa üzerinde yoğunlaşan bir Yahudi Mesihî hareketi olarak Galile’de başlamıştır. İsa çarmıha gerildikten sonra ise, bu hareketin merkezi Kudüs olmuştur²³⁰. John R. Hinnells bu hususu: “İsa pek çok öğrencisini Galile’de edinmiş olmasına rağmen, ilk Hristiyan Kilisesi (Cemaati), İsa’nın ölümünden yedi hafta sonra Kudüs’te oluşturulmuştur” şeklinde ifade etmiştir²³¹. Dolayısıyla, Hz. İsa’nın tebliğ faaliyetinde bulunduğu yerleri: a. Ailesinin yaşadığı ve kendisinin de hayatının önemli bir kısmını geçirdiği Galile bölgesi ve çevresi b. Kudüs ve çevresi şeklinde iki ana başlık altında toplamak mümkündür.

HZ. İSA’DAN SONRAKİ GELİŞMELER

Hristiyanlık teolojisinde Hz. İsa’nın dünyevi hayatından çok ölümü, yeniden dirilmesi ve göğe yükseltilişi önem taşımaktadır. Zaten bugünkü İncillerde İsa’nın dünyevi hayatına fazla önem verilmediği gibi fazla yer de verilmemiştir. Onun dünyevi hayatını ön plana çıkaran, çocukluğu ve gençliği hakkında bilgiler veren diğer İnciller de sahih kabul edilmemiştir. İsa ile ilgili Hristiyanlık dışı kaynaklar ise yok denecek kadar azdır²³². Diğer taraftan, M.Ö. 63’ten itibaren Roma İmparatorluğu’nun hâkimiyet alanına giren Kudüs ve çevresi, Hz. İsa’nın doğduğu, yaşadığı, tebliğ faaliyetinde bulunduğu ve bu dünyadan ayrıldığı dönemlerde Roma İmparatorluğu tarafından atanan valiler tarafından yönetiliyordu. Nitekim Hz. İsa’nın doğduğu günlerde Kudüs’te Yahudilerin yöneticisi, Roma İmparatorluğu tarafından atanan Kral Herod idi. Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği günlerde de Kudüs, Vali Pontus Pilatus tarafından yönetiliyordu. İsa’nın çarmıha gerilme emrini veren de Pilatus idi. M.S. 70’te Kudüs yine Romalılar tarafından yakılıp yıkılmış, Beyt-i Makdis tahrip edilmişti.

²³⁰ Brandon, *DCR*, s.373.

²³¹ *The Penguin Dictionary of Religions*, (ed. John R. Hinnells), London, 1988, s.172.

²³² Pelin Çift-Ö. Faruk Harman, *Kudüs’ün Gizemli Tarihi*, İstanbul: Destek Yay., 2017, s.99.

Hız. İsa ve ona tabi olanlara Romalılar tarafından gösterilen düşmanlık ve yapılan zulüm Hristiyanlığın ilk üç asrı boyunca devam etmiştir. Ancak, İmparator I. Konstantin tarafından M. 313'te ilan edilen Milan Fermanı ile birlikte Hristiyanlara tanınan din özgürlüğü ve ibadet serbestisi sayesinde Hristiyanlar ilk defa rahat bir nefes almışlardır. M. 381'de İmparator Theodosyüs tarafından, putperestliğin yasaklanarak, Hristiyanlığın İmparatorluğun resmi dini olarak ilan edilmesinden sonra ise, Hristiyanlık, o güne kadar karşısında yer alan ve yayılmasına engel olan Roma İmparatorluğu'nun gücünü ve desteğini bu defa arkasına alarak dünyanın dört bir yanına hızlı bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur.

Şu halde, Hız. İsa'nın bu dünyadan ayrılışından sonraki süreçte şekillenen günümüz Hristiyanlığı açısından Kudüs'ün önemini Hız. İsa'nın Kudüs merkezli tebliğ faaliyeti alanları, daha sonra tutuklandığı, yargılandığı, çarmıha gerildiği, öldüğü, gömüldüğü, yeniden dirildiği ve göğe alındığı yerler açısından değerlendirmek gerekecektir.

Hız. İSA'NIN TUTUKLANDIĞI, ÇARMIHA GERİLDİĞİ, ÖLDÜĞÜ, GÖMÜLDÜĞÜ VE YENİDEN DİRİLDİĞİ YER OLARAK KUDÜS

Her ne kadar Hız. İsa, hayatının önemli bir kısmını Galile bölgesi ve çevresinde geçirmiş ve tebliğ faaliyetinin önemli bir kısmını Galile ve çevresinde sürdürmüşse de, bu dünyadan ayrıldıktan sonraki süreçte, özellikle Kudüs ve çevresindeki tebliğ faaliyetinde bulunduğu, tutuklandığı, çarmıha gerildiği, öldüğü, yeniden dirildiği ve göğe alındığı yerler ön plana çıkarılmış ve bu yerlerde inşa edilen kilise vb. dini mekânlarla, Hız. İsa ve daha sonraki Hristiyanlık açısından hatıra değeri bulunan yerler adeta tescil edilmiş ve bir anlamda kutsallaştırılmıştır. Şüphesiz ki bu kutsal mekânlar içerisinde akla ilk gelenlerden birisi, Hız. İsa'nın doğduğu yerde daha sonra inşa edilmiş olan Doğuş Kilisesi'dir. Dolayısıyla, Doğuş Kilisesi hakkında kısaca bilgi vermek uygun olacaktır.

Doğuş Kilisesi

Doğuş Kilisesi, Hız. İsa'nın doğduğu Beytlehem'de inşa edilmiş olup Hristiyanlar açısından en kutsal mekânlardan birisidir. Hız. Davud'un doğduğu şehir ve Hız. İsa'nın da doğum yeri olan Beytlehem, Kudüs'ün yaklaşık 10 km. güneyinde bulunan bir kasabadır. Hız. İsa doğduğunda burası henüz bir yerleşim yeri değildi. Daha sonra İmparator I. Konstantin tarafından, annesi Helena'nın isteği üzerine M.S. 330'da inşasına başlanan kilise 339 yılında tamamlanmıştır. Kilise, VI. Yüzyılda (565 yılında) çıkan Samaritan isyanlarında tamamen yanmış, Bizans İmparatoru Jüstinyanus tarafından VI. Yüzyılda aslına uygun olarak yeniden restore edilen ve İsa'nın doğduğu geleneksel mağarayı da ihtiva eden kilise (Matta,2/1-2; Luka,2/4-7), Hristiyanlıktaki en eski kiliselerden

birisidir. Günümüzde Rum Ortodoks, Katolik ve Grogeryen Ermeni Kiliseleri arasında paylaşılmaktadır²³³. Burası, Kudüs’e gelen Hristiyanlar tarafından ziyaret edilen en önemli kutsal mekânlardan birisidir. Hz. İsa sonrası Hristiyanlık tarihi açısından akla gelen önemli mekânlardan birisi de Getsemani Bahçesi ve Zeytin Dağı’dır.

Getsemani Bahçesi, Zeytin Dağı ve Dağ Vaazı

Getsemani Bahçesi Hz. İsa’nın hayatındaki en önemli dönüm noktalarından birisine sahne ve şahit olan bahçedir. Çünkü Hz. İsa burada tutuklanmıştır. Onun için bu bahçe ve orada cereyan eden hadiselerin bilinmesi konumuz açısından önem arz etmektedir.

Getsemani Bahçesi

Hz. İsa’nın Romalı askerler tarafından tutuklandığı yer olan Getsemani Bahçesi, şehir duvarlarının dışında, fakirlerin, hastaların ve Roma tarafından istenmeyen kişilerin sığındığı alandır. Bahçedeki Zeytin ağaçlarının Roma zamanından kalma olduğuna inanılmaktadır. (Nitekim 2016 yılında gerçekleştirdiğimiz Kudüs ziyaretinde Kudüslü rehberimiz, “Şu gördüğünüz Zeytin ağaçları iki bin yıllık” diyerek benzer şeyleri söylemişti). Bu ağaçlardan elde edilen yağın, büyük kiliselerde ve kutsama ayinlerinde kullanıldığı; Zeytin çekirdeklerinden ise hatırlı kişilere verilmek üzere tespih yapıldığı ifade edilmektedir. Getsemani Bahçesi aynı zamanda Hz. İsa’nın, havarileri ile birlikte yediği son akşam yemeğinden sonra kendisini duaya verdiği, havarilerinden de dua etmelerini istediği (Markos, 14/32-42), daha sonra da Yahuda İskariyot tarafından ele verildiği bahçedir (Markos, 14/44-47). Bu bahçe Zeytin Dağı’nın eteğindedir.

Günümüzde burada hem bahçe hem de Milletler Kilisesi mevcuttur. Milletler Kilisesi, Hz. İsa’nın insanların arasında son saatlerini geçirdiği, dua ettiği, ölümünün yaklaştığını hissettiği ve hüzünlendiği mekânın üzerine kurulmuş olan bir Katolik Kilisesi’dir. Kilise, 1922-1924 yılları arasında, Getsemani adı verilen yerde inşa edilmiştir. Yapımına çok sayıda ülke katkıda bulunduğu için Milletler Kilisesi denilmiştir. Hz. İsa’nın son gece hissettiği ıstırapın hatırasına kilisenin içi karanlık tutulmuş ve kilisenin içinde konuşmak yasaklanmıştır. Milletler Kilisesi’nin içinde, sunağın önünde duran kayaya, “İsa’nın İstırap Kayası” veya “İstırap Kayası” denilmektedir. Hristiyan telakkisine göre Hz. İsa ihanete uğrayıp yakalanmadan önce bu kayaya kapanarak dua etmiştir²³⁴. Öneme binaen, Zeytin Dağı’ndan ve Hz. İsa’nın “Dağ Vaazı’ndan da söz etmek gerekecektir.

Zeytin Dağı ve Dağ Vaazı

²³³ Brandon, *DCR*, 136; Çift-Harman, age, s.103; Gündüz, age, s.66.

²³⁴ Çift-Harman, age, s.109-111.

Zeytin Dağı, Kudüs'ün doğusunda bulunan tepelik bölgenin en yüksek noktası olup İncillerde Hz. İsa'nın oraya sık sık gittiğinden ve orada dua ettiğinden bahsedilmektedir. Hz. İsa'nın talebeleri, hayranları ve kalabalık bir dinleyici kitlesine Zeytin Dağı'nda verdiği ahlaki sözleri içeren vaazı da Hristiyan ilahiyatında "Dağ Vaazı" veya "Dağdaki Vaaz" olarak isimlendirilmiştir. Hz. İsa bu vaazında, Hristiyanlığın üzerinde önemle durduğu ahlaki prensipleri bir kere daha tekrarlamıştır²³⁵. Bu vaaz Matta İncilinde şu şekilde yer almaktadır:

"Ne mutlu ruhta Yoksul olanlara! Çünkü Göklerin Egemenliği onlarındır.

Ne mutlu yaslı olanlara! Çünkü onlar teselli edilecekler.

Ne mutlu yumuşak huylu olanlara! Çünkü onlar yeryüzünü miras alacaklar.

Ne mutlu doğruluğa acıkıp susayanlara! Çünkü onlar doyurulacaklar.

Ne mutlu merhametli olanlara! Çünkü onlar merhamet bulacaklar.

Ne mutlu yüreği temiz olanlara! Çünkü onlar Tanrı'yı görecekler.

Ne mutlu barışı sağlayanlara! Çünkü onlara Tanrı oğulları denecek.

Ne mutlu doğruluk uğruna zulüm görenlere! Çünkü Göklerin Egemenliği onlarındır" (Matta, 5/3-10). Zeytin Dağı'nın eteğinde yapılan kiliselerden birisi de Gözyaşı Kilisesi'dir.

Gözyaşı Kilisesi

Gözyaşı Kilisesi, Zeytin Dağı'nın eteğinde, Hz. İsa'nın eski şehre bakıp ağladığı yerde bulunan kilisedir. Kilise, 1955 senesinde tamamlanmış olup gözyaşı şeklinde tasarlanmıştır. Hz. İsa buradan şehri ve ikinci mabedi seyredip ağlamıştır. Luka İncilinde olaydan şöyle bahsedilmektedir:

"İsa Zeytin Dağı'ndan aşağı inen yola yaklaştığı sırada, öğrencilerinden oluşan kalabalığın tümü, görmüş oldukları bütün mucizelerden ötürü, sevinç içinde yüksek sesle Tanrı'yı övmeye başladılar. 'Rabbin adıyla gelen Kral'a övgü olsun! Gökten esenlik, en yücelerde yücelik olsun!' diyorlardı. Kalabalığın içinden bazı Ferisiler ona, 'Öğretmen, öğrencilerini sustur!' dediler. İsa, 'Size şunu söyleyeyim, bunlar susacak olsa, taşlar bağıracaktır' diye karşılık verdi. İsa Yeruşalim için ağladı. 'Keşke bugün sen de esenliğe giden yolu bilseydin' dedi. Ama şimdilik bu senin gözlerinden gizlendi" (Luka, 19/37-42)²³⁶. Getsemani Bahçesi ve Zeytin Dağı ile bağlantılı olarak üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de, Hz. İsa'nın tutuklandığı yerden çarşıya gerileceği yere kadar götürülen güzergâhı ifade eden Via Dolorosa (Gül Yolu) veya Elemli Yol'dur.

Via Dolorosa (Gül Yolu), Elemli Yol

²³⁵ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya, 2005, s.155; Gündüz, age, s.89, 404-405.

²³⁶ Çift-Harman, age, s.112.

İncillerde verilen bilgilere göre Hz. İsa, Kudüs ve çevresinde tebliğ faaliyetlerini sürdürürken, Romalı askerler tarafından Kudüs'te, Getsemani Bahçesi'nde tutuklanmış, yakalandığı yerden yargılanıp idama mahkûm edildiği ve çarmıha gerildiği yer olan Golgota (Kafatası, Luka, 23/33) Tepesi'ne kadar yürüyerek götürülmüş, hatta çarmıha gerildiği ağaç kolları sırtında taşıtırılmış; netice itibariyle Kudüs'te ölmüş, daha sonra yapılacak olan Kıyamet Kilisesi'nin bulunduğu yere gömülmüş, üç gün sonra yeniden dirilmiş ve inanişâ göre Zeytin Dağı'ndan göğe yükseltilmiş olup Hristiyanların genel telakkisine göre dünyanın sonuna doğru yine Zeytin Dağı'na inecektir.

İşte Vali Pilatus'un, İsa'nın ölüm fermanını verdiği valilik binasından, İsa Mesih'in sırtında çarmıhı taşıyarak cezasının uygulanacağı Golgota Tetesi'ne kadar uzanan bu yola Elemli Yol ya da Via Dolorosa (Gül Yolu) denilmektedir. Yol üzerindeki duraklar, Kudüs'ün Osmanlı yönetiminde olduğu tarihlerde ortaya çıkmıştır. Her durakta Hristiyan mezheplerine ait bir kilise inşa edilmiştir. Her birinde, İncil'de bu durakta vuku bulan hadiselerin anlatıldığı pasajların okunması geleneği XIX. Yüzyılda yerleşmiştir. 1967'den sonra Kudüs'ün sokak taşlarının sökülüp yeniden yerleştirilmesi esnasında Elemli Yol ve Vadi Caddesi'nin kesiştiği yerde, Antik Roma taş döşemeleri ortaya çıkmış ve bu taşların, Hz. İsa döneminden kalma olduğu iddia edilmiştir. Hz. İsa'nın ayağının değdiği inanan taşların hala yerlerinde durduğu belirtilmektedir²³⁷.

Hristiyanlar, Hz. İsa'nın çektiği ıstırapı hissetmek için bir hac ritüeli olarak on dört duraktan oluşan elemli yolu yürürler. Rivayete göre, Hz. İsa ilk durakta kırbaçlanmış ve hakkındaki yargı kararı onaylanmıştır. İkinci durakta, elbiseleri çıkartılıp çarmıhı Golgota'ya kadar taşıması için sırtına yüklenmiştir. Üçüncü durakta, çarmıhın ağırlığı ve Yahudilerin saldırısına dayanamayarak yere düşmüştür. Dördüncü durakta annesi Hz. Meryem ile karşılaşmıştır. Beşinci durakta, artık taşıyamayacağı çarmıhı bir müddet oradaki bağlılarından biri taşımıştır. Altıncı durakta, Kudüslü bir kadın Hz. İsa'nın yüzünü silmiştir. Yedinci durakta İsa yeniden düşmüştür. Sekizinci durakta, halini görüp ağlayan Kudüslü kadınlara dönerek bir konuşma yapmış, "Ey Kudüs kızları, benim için ağlamayın. Kendiniz ve çocuklarınız için ağlayın. Çünkü öyle günler gelecek ki, 'Kısır olan kadınlara, hiç doğurmamış olan rahimlere, emzirmemiş olan memelere ne mutlu' diyecekler. O zaman dağlara 'Üzerimize düşün!' ve tepelere 'Bizi örtün!' diyecekler. Çünkü yaş ağaca böyle yaparlarsa, kuruya neler olacaktır?" demiştir. Dokuzuncu durakta bir kez daha düşmüştür. Onuncu durakta, çarmıha gerileceği yere gelmiştir. On birinci durakta, çarmıhın dikildiği Golgota Kayası vardır. On ikinci durak, Hz. İsa'nın can verdiği yerdir. On üçüncü durak, cansız bedeninin öğrencileri tarafından indirilerek takdis edildiği ve yağlanıp uzatıldığı Mesh taşıdır. On dördüncü durak gömüldüğü yerdir. Onuncu ve on dördüncü duraklar Kıyamet Kilisesi'nin içindedir. Daha sonra

²³⁷ Çift-Harman, age, s.114.

dirildiği ve göğe çekildiği yer olarak on beşinci durak eklenmiştir. Bazı Hristiyan mezheplerine göre son durak Zeytin Dağı'ndadır²³⁸.

Hristiyan hacıların Elemlı Yolu katetme geleneği IV. yüzyılda İmparator Konstantin döneminden kalmaz. On dört duraktan oluşan gelenek XIV. Yüzyılda Fransisken rahipleri tarafından tespit edilen sekiz merhaleli güzergâh ile başlamıştır. Bugünkü yol XVIII. Yüzyılda tespit edilmiştir. XIX. Yüzyılda bazı yeni durakların eklenmesiyle son şeklini almıştır.

Beş yüz metrelik bir güzergâhtan oluşan Elemlı Yol'un başlangıcı ve ilk durağın, bugünkü Kudüs'ün Aslanlar Kapısı'nın önündeki, Müslümanlara ait el-Ömeriyye İlkokulu'nun önü olduğu söylenmektedir. Elemlı Yol'un on dördüncü ve son durağı ise IV. yüzyılda İmparator Konstantin'in annesi Helena tarafından inşa ettirilen Kıyamet (Diriliş) Kilisesi'nin içindedir. Kıyamet Kilisesi günümüzde Avrupalı Hristiyanlar arasında Haçlılar döneminden kalma "Kutsal Kabir Kilisesi" (Saint Sépulcre) adıyla bilinmektedir.

Elemlı Yol'un kendisi ve yoldaki durakların tamamının sembolik olduğu ve hiçbir tarihi gerçekliğe dayanmadığı kaydedilmekte ise de, yine de Hristiyanlar açısından bu yolu katetmenin, her durakta bir müddet durup İncil'den ilgili pasajları okumanın ve İsa Mesih'in çektiği ıstırapı hissetmeye çalışmanın çok önemli bir hac ritüeli ve mistik bir tecrübe olduğu söylenmektedir.

Günümüzde de Kudüs'e gelen bazı Hristiyan hacılar, Hz. İsa'nın elemi hissederek on dört merhaleli bu yolu sırtlarında haç taşıyarak gerçekleştirmektedirler. Güzergâhın son beş durağı ise Hristiyan âleminin en kutsal mekânı kabul edilen Kıyamet Kilisesi'nin içinde yer almaktadır. Kıyamet Kilisesi'nin içinde, hak sahibi sekiz kiliseye ait ibadet mekânları olan şapeller ve kutsal eşyalar mevcuttur. Burası Süryani, Habeş, Gregoryen Ermeni, Ortodoks ve Katolik Kiliseleri açısından dünyadaki en mukaddes yerdir. Kıyamet Kilisesi'nin içinde ayrıca, Haçlılar döneminde kurulan Kudüs Latin Krallığı'nın kral mezarları ve Rum Ortodoks Kilisesi'nin Kudüs Patrikhanesi de yer almaktadır. Hristiyanların Kudüs'e olan ilgisi, özellikle Konstantin Diriliş Kilisesi'ni inşa ettirdikten sonra artmıştır²³⁹. Çünkü F. Buhl'un de ifade ettiği gibi İmparator, "Hristiyanlar için, mükemmeliyeti ve ihtişamı ile diğer bütün mabedleri geçecek bir ibadetgâh kurmak istemiştir"²⁴⁰.

Bazı Hristiyan mezheplerine göre Elemlı Yol'un son durağının Zeytin Dağı'nda olduğu kabul edildiğinden, Hz. İsa'nın göğe yükseltildiğine inanılan yerde bir yapı inşa edilmiştir. Daha sonra bu yapıya Yükseliş Mabedi adı verilmiştir. Bu mabed hakkında da kısaca bilgi vermek gerekecektir.

²³⁸ Çift-Harman, age, s.116.

²³⁹ İsmail Taşpınar, "Hz. İsa'nın Kudüs'e Düşen Gölgesi", *Derin Tarih Kudüs Özel Sayısı*, 10, İstanbul, 2017, s.28-29; Brandon, *DCR*, s.371.

²⁴⁰ Buhl, "Kudüs", *IA*, c.6, s.954.

Yükseliş Mabedi

Hristiyan inancına göre, Hz. İsa öldükten sonra dirilmiş ve kırk gün daha havarileri arasında bulunmuş, onlara öğüt ve dersler verdikten sonra Zeytin Dağı'nda bulunan bu mekândan göğe çekilmiştir. Bu mekânı hac rotasında on beşinci durak kabul eden Hristiyanlar için burası önemli bir ziyaret yeridir. İsa'nın, binanın zemininde bulunan o taştan göğe yükseldiğine ve orada ayak izinin kaldığına inananlar ve taşı öpüp dua edenler çoktur. Bu mekân, IV. yüzyılda Kudüs'te yaşayan Romalı Azize Pomenya tarafından üstü açık bir yapı olarak inşa ettirilmiş, Persler tarafından yıkılmış, Haçlılar zamanında yeniden inşa edilmiş, SelâhaddînEyyûbi'nin Kudüs'ü fethiyle mekânın üzerine bir kubbe yapılmış ve camiye çevrilmiştir²⁴¹.

HZ. İSA'NIN TEKRAR YERYÜZÜNE İNECEĞİ YER OLARAK KUDÜS

Hristiyan inancına göre havarilerin gözleri önünde semaya yükseltilen ve babasının sağ tarafına yerleşen İsa dünyanın sonuna doğru ikinci defa gelecektir (parousia). İncillerde onun çeşitli alametlerle geleceği anlatılmıştır. İsa gelmeden önce milletlerarası çatışmalar, kıtlık ve depremler, büyük sıkıntılar olacak, birçokları Mesih iddiasıyla ortaya çıkacak, daha sonra güneş kararacak, ay ışığını vermeyecek, yıldızlar düşecek ve bütün bunlardan sonra insanoğlu (İsa) gelecektir (Matta, 24/4-44; Markos, 13/24-31; Luka, 17/23-24, 21/25-31)²⁴².

Hristiyan dünyasında İsa'nın ikinci gelişi ile başlayacak ve bin yıl sürecek olan bir hükümrânlık (millennium) inancı da mevcuttur. Bu inanca göre bin yıllık süre ilk dirilişle ikinci diriliş arasında gerçekleşecektir. Deccâlin hakimiyeti ve Deccâl taraftarlarıyla Mesih taraftarlarının savaşımasından sonra, Mesih taraftarlarının zaferiyle Mesih'in bin yıllık yeryüzü saltanatı başlayacak, bin yılın sonunda yeni bir savaş (armagedon) olacak ve bu savaş iyilerin mutlak zaferiyle sonuçlanacaktır²⁴³. İyilerle kötüler arasında cereyan edecek olan bu savaş, dünyanın en son ve en büyük savaşı olacaktır²⁴⁴.

Armagedon (veya Har-Magedon²⁴⁵) ismi, İbranice “Har” ve “Megiddo” kelimelerinin birleşmesinden oluşmuş olup “Megiddo Dağı” veya “Megiddo Tepesi” anlamına gelmektedir. Burası Kudüs'ün kuzeyinde coğrafi bir yer adıdır. Megiddo Dağı, İsrâil'in kuzeyindeki geniş vadinin sonunda, şimdiki Hayfa yakınlarında Kudüs'ün yaklaşık 88 km. kuzeyinde ve Akdeniz'den 24

²⁴¹ Çift-Harman, age, s.118.

²⁴² Harman, “İsa”, *DİA*, c.22, s.469.

²⁴³ Harman, “İsa”, *DİA*, c.22, s.469. Ayrıca bkz. *Dictionary of The Bible*, (ed. James Hastings), Edinburg 1963, s.660; Douglas, *The New Bible Dictionary*, s.386.

²⁴⁴ Pike, *ERR*, s.30.

²⁴⁵ Douglas, *NBD*, s.505; Brandon, *DCR*, s.99.

km. içeride bir yere denk gelmektedir. Geçmişte burası ticari yolların kesiştiği stratejik bir yerdi. Armagedon, işte bu önemine binaen tarihte pek çok savaşa sebep olmuş ve çeşitli devletlerin egemenliği altına girmiş bir yerdir²⁴⁶. Bu yerden, sadece Vahiy, 16/16'da, “Üç kötü ruh, kralları İbranice Armagedon denilen yerde topladılar” şeklinde söz edilmektedir.

KUDÜS'Ü HİRİSTİYANLIK AÇISINDAN ÖNEMLİ KILAN DİĞER UNSURLAR

Kudüs'ün Hristiyanlık açısından önemini sadece Hz. İsa'nın şahsı ve onun etrafında gelişen teolojik meselelerle de sınırlı tutmamak gerekir. Çünkü Hz. İsa'nın bizzat şahsı değil, onun hayatında seçkin yeri olan şahıs ve azizlerin kabirleri de Hristiyanların gözde ziyaret yerleri arasındadır. Mesela, Hz. İsa'yı dünyaya getiren, Hristiyanlar açısından şefaathane ve merhametin simgesi olarak kabul edilen Hz. Meryem'in kabri de Kudüs'tedir. Burası Kudüs'ün Hristiyanlar tarafından en çok rağbet gösterilen ve ziyaret edilen mekânlarından biridir. Hristiyanlıkta “Tanrı'yı doğuran, Tanrı annesi” (Theotokos) olarak kabul edilen Hz. Meryem, Hz. İsa'dan sonraki en önemli şahsiyet olarak kabul edilmektedir.

Yeni Ahid'deki bilgilerden hareket eden Hristiyanlara göre İsa çarmıha gerilirken annesi Meryem'i Kudüs'te ikamet eden havari Yuhanna'ya emanet etmiştir (Yuhanna, 19/26-27). Hristiyan kaynakları Hz. Meryem'in doksan yaşları civarında Kudüs'te vefat ettiğini nakletmektedirler. “Hz. Meryem'in Bu Dünyadan Geçışı” anlamına gelen “Transitus Mariae” adlı esere göre, çarmıh hadisesinin gerçekleştiği Golgota'da Hz. Meryem üzüntü içerisinde dua ederek Kudüs'te vefat etmiştir. Rivayete göre bedeni, cenaze töreninin ardından havariler tarafından günümüzde Mescid-i Aksa, diğer bir ifadeyle Harem-i Şerif ile Zeytin Dağı arasındaki Kidron Vadisi olarak bilinen Josaphat (Yehoşafat) Vadisi'nde kabre konulmuştur. Günümüzde Hz. Meryem'in kabrinin Kidron Vadisi'nde yer alan ve bulunduğu yere altmış basamakla inilen Assomption Kilisesi'nde olduğuna inanılmaktadır²⁴⁷. Burası V. yüzyılda İmparatoriçe Pulcherie'nin girişimiyle gün yüzüne çıkarılmış ve o günden itibaren de ziyaret edilmeye başlanmıştır. Hristiyanlar Hz. Meryem'in bedeninin göğe yükseldiğine inandıkları için bugün kabrin bulunduğu yer boştur. Burada, kötü ruhları uzaklaştırdığına inanıldığından, günün belirli saatlerinde tütsü yakıldığı ifade edilmektedir.

²⁴⁶ Bilgi için bkz. Mustafa Bıyık, *Armagedon ve Tanrı Krallığı*, Ankara: Aziz Andaç Yay., 2008, s.251-259; Brandon, *DCR*, s.99.

²⁴⁷ Taşpınar, agm, s.25-27. Hz. Meryem'in kabrinin nerede olduğu konusu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Günay Tümer, *Hristiyanlıkta ve İslam'da Hz. Meryem*, Ankara, 1996, s.93; Günay Tümer, “Meryem”, *DİA*, c.29, s.237-239; Çift-Harman, age, s.85; Ali İhsan Yitik, *Hz. Meryem ve Efes-Dinler Tarihi Yazıları*, İzmir, 2001, s.29 vd.; Nuh Arslantaş-Nurgül Çebi, “Pagan Roma'dan Hristiyan Bizans'a Kudüs'ün Zulümle İmtihani”, *Derin Tarih Kudüs Özel Sayısı*, 10, İstanbul, 2017, s.23.

Şüphesiz Kudüs mezarlığı olarak da bilinen Kidron Vadisi'nde sadece Hz. Meryem'in kabri yoktur. Hristiyanlık tarihinin önemli şahsiyetlerinden, İsa'nın kardeşi Yakup'un, Hz. Meryem'in annesi Hanne (Anne/Anna) ile babası İmran'ın (Yoakim/Joachim), Hz. Yahya'nın babası Zekeriyya'nın ve Hz. Meryem'in nişanlısı kabul edilen Aziz Yusuf'un kabirlerinin de burada olduğu kaydedilmektedir²⁴⁸.

Kudüs, ilk konsil kabul edilen Havariler Konsili'nin gerçekleştirildiği yerdir. Dolayısıyla, Hristiyan inancı açısından Hz. İsa'nın hayatının önemli bir kısmını yaşadığı yer olarak Kudüs, tarih boyunca Hristiyanlar için vazgeçilmez, en kutsal topraklar olarak kabul edilegelmiştir. Nitekim Ortaçağ'da Haçlı Seferleri (1095-1272) olarak bilinen ve Avrupalı Hristiyan din adamlarının İslam topraklarını işgalinin dini gerekçesini oluşturan sebeplerin en önemlisi, Kudüs'teki "kutsal kalıntılar"ın (reliques) yıkıldığı, Hristiyan hacıların Kudüs'ü ve kutsal yerleri ziyaretlerinin engellendiği yönündeki iddialar ve "kutsal toprakları kurtarma" sloganı olmuştur²⁴⁹.

Kudüs, Hristiyanların en önemli hac merkezlerinden biri olmanın yanında²⁵⁰, aynı zamanda Hristiyanların kiblesidir. Dolayısıyla Hristiyanlar ibadetlerini doğuya yönelerek yapmaktadırlar. Çünkü İsa Mesih doğuda, Beytlehem'de doğmuş (Matta, 2/1), onun doğumu üzerine müneccimler doğudan gelmişler, doğumuna işaret eden yıldızları da doğuda görmüşlerdir (Matta, 2/1-2). Matta İncili'nde İsa'nın tekrar gelişinin de doğudan olacağına işaret edilmektedir (Matta, 24/27). Kudüs Bizans İmparatorluğu döneminde Hristiyanların eline geçmesine ve onlara göre de kutsal sayılmasına rağmen ilk Kıptî ve Doğu kiliseleriyle daha sonraki dönemlerde Batı kiliseleri doğuya dönük olarak yapılmıştır. Süryanî mimarisinde de bütün kiliseler İsa'nın doğudan geri döneceği inancı gereği bu yöne doğru inşa edilmiştir²⁵¹.

Hristiyanlar, her ne kadar Hz. İsa'nın, "Bütün bunları görüyor musunuz? Size doğrusunu söyleyeyim, burada taş üstünde taş kalmayacak, hepsi yıkılacak!" (Matta, 24/2) şeklindeki sözlerine istinaden Süleyman Mabedi'ni yeniden inşa etmeyi reddettiklerini belirtmişlerse de²⁵², Hz. İsa ile hatırası bulunan her yere bir kilise inşa edip de Süleyman Mabedi'ni yeniden inşa etmeyi düşünmemiş olmaları her şeye rağmen düşündürücüdür?

SONUÇ

²⁴⁸ Taşpınar, agm, s.25-27.

²⁴⁹ Taşpınar, agm, s.29; bkz. Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, İstanbul, 1996, c.24, s.525 vd.

²⁵⁰ Brandon, *DCR*, s.501.

²⁵¹ Bkz. Ahmet Güç, "Kible", *DİA*, c.25, s.365.

²⁵² Buhl, "Kudüs", *IA*, c.6, s.954.

Daha önce de ifade edildiği gibi, Hristiyanlığın en belirgin vasfı, Hz. İsa ile ilgili inanç ve telakkiler üzerine temellendirilmiş bir din olmasıdır. Dolayısıyla bu yazıda, Kudüs'ün Hristiyanlık açısından önemi, her şeyden önce Hz. İsa'nın doğduğu, hayatını geçirdiği, tebliğ faaliyetinde bulunduğu, çarmıha gerildiği, öldüğü, gömüldüğü, yeniden dirildiği, göğe yükseltildiği ve yeryüzüne tekrar geleceği yerler açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Her ne kadar İncillerde genellikle “Nâsıralı” diye takdim edilmişse de, Hz. İsa'nın, Kudüs'ün yaklaşık 10 km. güneyindeki Beytlehem'de (Beytüllahim) doğduğu bilinen bir gerçektir. Ancak, İsa (as) dünyaya gelmeden önce annesi Meryem Nâsıra'da ikamet etmekteydi. Mısır dönüşünde de aile yine Nâsıra'ya yerleşmiş ve İsa'nın hayatının otuz yılı orada geçmiştir. İşte bundan dolayı kendisine “Nâsıralı İsa” denilmiştir.

Davud'un (as) şehri ve Hz. İsa'nın doğduğu yer olarak da bilinen Kudüs İncillerde önemli bir yer işgal etmiştir. Mesela Markos İnciline göre Hz. İsa, halka tebliğ faaliyetine Galile bölgesinde başlamış, onların olumsuz tavırları üzerine Kudüs'e yönelmiş, şehre girmiş ve mabedi temizlemiştir. Yuhanna İncili ise, Hz. İsa'nın birçok defa Kudüs'e geldiğini kaydetmiştir.

İncillerde anlatıldığına göre, Hz. İsa'nın tebliğ faaliyetinde bulunduğu yerler arasında Galile (Celile) bölgesi, Galile Gölü çevresi, Kefernahum, Gerasalılar'ın memleketi, Sur, Sayda, Dekapolis, Dalmanuta, Beytsayda, Filipus Sezariyesi, Yahudiye bölgesi, Şeria Irmağı çevresi, Eriha, Yerusâlim (Kudüs), Zeytin Dağı, Zeytin Dağı'nın yamacındaki Beytfaci ve Beytanya yer almaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse Hristiyanlık, Nâsıralı İsa üzerinde yoğunlaşan bir Yahudi Mesihî hareketi olarak Galile'de başlamıştır. İsa çarmıha gerildikten sonra bu hareketin merkezi Kudüs olmuştur. Bir Hristiyan yazar bu hususu: “İsa pek çok öğrencisini Galile'de edinmiş olmasına rağmen, ilk Hristiyan Kilisesi (Cemaati), İsa'nın ölümünden yedi hafta sonra Kudüs'te oluşturulmuştur” şeklinde ifade etmiştir. Dolayısıyla, Hz. İsa'nın tebliğ faaliyetinde bulunduğu yerleri, ailesinin yaşadığı ve kendisinin de hayatının önemli bir kısmını geçirdiği Galile bölgesi ile çevresi ve Kudüs ile çevresi şeklinde iki ana başlık altında toplamak mümkündür.

Hz. İsa'nın, hayatının son dönemlerinde tebliğ faaliyetinin merkezine aldığı Kudüs, Helenistik dönemin (332-63) ardından 63 yılında Pompeus tarafından işgal edilmiştir. Daha sonraki süreçte, İmparator I. Konstantin'in, MS 313 Milan Fermanıyla ilk defa Hristiyanlara inanç özgürlüğü ve ibadet serbestisi tanınması, ardından da İmparator Theodosyüs'ün Hristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nun resmi dini ilan edilmesinden sonra Kudüs Hristiyanların eline geçmiş; 638 yılında Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar da Hristiyanların elinde kalmıştır.

Her ne kadar Hz. İsa, hayatının önemli bir kısmını Galile bölgesinde geçirmiş ve tebliğ faaliyetinin önemli bir kısmını Galile ve çevresinde sürdürmüşse de, Kudüs'ün Hristiyanların eline geçtiği dönemde, özellikle Kudüs ve

çevresindeki tebliğ faaliyetinde bulunduğu, tutuklandığı, çarmıha gerildiği, öldüğü, yeniden dirildiği ve göğe alındığı yerler ön plana çıkarılmış ve bu yerlerde inşa edilen kilise vb. dini mekânlarla, Hz. İsa ve daha sonraki Hristiyanlık açısından hatıra değeri bulunan yerler adeta tescil edilmiş ve Hristiyanî bir vecheye büründürülmeye çalışılmıştır.

Kudüs'ün Hristiyanlık açısından önemini sadece Hz. İsa'nın şahsı ve onun etrafında gelişen teolojik meselelerle de sınırlı tutmamak gerekir. Mesela, Hz. İsa'yı dünyaya getiren; Hristiyanlıkta, Hz. İsa'dan sonraki en önemli şahsiyet olarak kabul edilen ve Hristiyanlar açısından şefaat ve merhametin simgesi olarak kabul edilen Hz. Meryem'in kabri de Kudüs'tedir. Burası Kudüs'ün Hristiyanlar tarafından en çok rağbet gösterilen ve ziyaret edilen mekânlarından. Ayrıca Hz. İsa'nın hayatında seçkin yeri olan şahıs ve azizlerin kabirleri de Hristiyanların Kudüs'teki gözde ziyaret yerleri arasındadır.

Şüphesiz Kudüs'ün mezarlığı olarak da bilinen Kidron Vadisi'nde sadece Hz. Meryem'in kabri yoktur. Hristiyanlık tarihinin önemli şahsiyetlerinden, İsa'nın kardeşi Yakup'un, Hz. Meryem'in annesi Hanne ile babası İmran'ın, Hz. Yahya'nın babası Zekeriyya'nın ve Hz. Meryem'in nişanlısı olarak bilinen Aziz Yusuf'un kabirleri de burada yer almaktadır.

Hristiyanlık açısından Kudüs, ilk konsil kabul edilen “Havariler Konsili”nin de gerçekleştirildiği yerdir. Dolayısıyla, Hristiyan inancı açısından Hz. İsa'nın hayatının önemli bir kısmını yaşadığı yer olarak Kudüs, tarih boyunca Hristiyanlar için vazgeçilmez, en kutsal topraklar olarak kabul edilegelmiştir. Nitekim Ortaçağ'da Haçlı Seferleri (1095-1272) olarak bilinen ve Avrupalı Hristiyan din adamlarının İslam topraklarını işgalinin dini gerekçesini oluşturan sebeplerin en önemlisi, Kudüs'teki “kutsal kalıntılar”ın yıkıldığı, Hristiyan hacıların Kudüs'ü ve kutsal yerleri ziyaretlerinin engellendiği yönündeki iddialar ve “kutsal toprakları kurtarma” sloganı olmuştur.

Kudüs, Hristiyanların en önemli hac merkezlerinden biri olmanın yanında, aynı zamanda Hristiyanların kiblesidir. Dolayısıyla Hristiyanlar ibadetlerini doğuya yönelerek yapmaktadırlar. Çünkü İsa Mesih doğuda, Beytlehem'de doğmuş, onun doğumu üzerine müneccimler doğudan gelmişler, doğumuna işaret eden yıldızları da doğuda görmüşlerdir Matta İncili'ne göre İsa'nın tekrar gelişinin de doğudan olacaktır (Matta, 24/27). Ayrıca Kudüs, Bizans İmparatorluğu döneminde Hristiyanların eline geçmesine ve onlara göre de kutsal sayılmasına rağmen ilk Kıptî ve Doğu kiliseleriyle daha sonraki dönemlerde Batı kiliseleri doğuya dönük olarak yapılmıştır. Süryanî mimarisinde de bütün kiliseler İsa'nın doğudan geri döneceği inancı gereği bu yöne doğru inşa edilmiştir.

Netice itibarıyla belirtmek gerekirse, Hz. İsa'nın dünyevi hayatı Kudüs'te sona ermiş, havariler de “kutsal ruh”u orada almışlardır. Genel Hristiyan telakkisine göre havarilerin gözleri önünde göğe yükseltilen ve babasının sağ tarafına yerleşen İsa dünyanın sonuna doğru ikinci defa yine Kudüs'e gelecektir.

İSLÂM AÇISINDAN KUDÜS

Âdem APAK*

GİRİŞ

Tevhid inancının önderleri olan peygamberlerin Allah'ın dinini en yoğun olarak insanlara tebliğ ettikleri, aynı zamanda üç ilâhî dinde de önemli bir yere sahip olan ve kutsal sayılan şehir olan Kudüs, tarih boyunca birçok devlet ve milletin ilgi odağı hâline gelmiştir. Kudüs diğer taraftan Hz. Âdem'den bu yana gelen tevhidin yeryüzündeki temsilcisi peygamberlerin mirasıdır. Kudüs, ilk inşa edildiği zamandan itibaren Şam diyarının özellikli dinî başkenti olmuştur. Hz. İbrahim ve Hz. Lut'un Filistin bölgesine gelip yerleşmelerinden itibaren bu bölgenin tümü mübarek kabul edilmiştir:

*“Biz onu (İbrahim'i) ve (yeğeni) Lut'u âlemler için mübarek kıldığımız arza (yere ulaştırıp) kurtardık.”*²⁵³Bereketli kılınan bu bölgenin mübarek olarak kabul edilmesinin nedeni, şüphesiz Cenab-ı Allah'ın hikmetiyle tarih boyunca buradan pek çok peygamberin gelip geçmesi ve burada vefat edip defnedilmesidir.

Müslümanlar bu şehre çeşitli isimler vermiş olup bunların başında “bereket, mübarek olmak” anlamına gelen “kuds” yer almaktadır. Şehrin en yaygın adı olan “kuds” kelimesi Ârâmîce “kudşa”dan gelmektedir ve bu kelime şehri değil, mabedi ifade etmektedir. X. yüzyılın başında Karai bilginler Kudüs şehrini Beytûlmakdis, mabedin bulunduğu alanı da “Kuds” diye adlandırmışlardır. Müslümanların kullandığı İliya ismi Romalılar'ın şehre verdikleri Aelia isminin Arapçalaşmış şeklidir. İslâmî kaynaklarda “İliyâ medînetü beyti'l-makdis” şeklinde de geçmekte ve kısaca İliyâ veya Beytûlmakdis (Beytûlmukaddes) denilmektedir. Aslı Ârâmîce Bethmakdeşa, İbrânîce Bethhamikdaş olan Beytûlmakdis başlangıçta mabedi ifade ederken zamanla şehrin tamamı için kullanılmış, mabedin alanı ise “harem” diye adlandırılmıştır.²⁵⁴

Kudüs ismi Kur'an'da doğrudan geçmemekle birlikte bu şehirden el-Mescidü'l-Aksâ'nın mübarek kılınan çevresi şeklinde bahsedilmiş²⁵⁵, ayrıca bulunduğu bölge “mukaddes toprak”²⁵⁶, “iyi, güzel bir yer”²⁵⁷ olarak nitelendirilmiştir.

* Prof.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı

²⁵³ Enbiyâ, 21/ 71.

²⁵⁴ Ömer Faruk Harman, “Kudüs”, *DİA*, c.26, s.324.

²⁵⁵ İsrâ 17/1.

²⁵⁶ Mâide 5/21

²⁵⁷ Yûnus 10/93.

Hadislerde ise Mescid-i Aksâ'nın, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Resûlullah ile beraber ziyaret amacıyla seyahat edilebilecek üç mescidden biri ve yeryüzünde Mescid-i Harâm'dan sonra inşa edilen ikinci mescid olduğu belirtilmiştir.²⁵⁸ Ayrıca bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in Beytülmakdis'te namaz kılmayı tavsiye ettiği de aktarılmaktadır.²⁵⁹ Kütüb-i Sitte dışındaki rivayetlere göre Hz. İsa nüzûlünden sonra ölünce Medine'de Resûl-i Ekrem'in kabri yanında veya Kudüs'te defnedilecektir.

MÜSLÜMANLARIN KUDÜS ALGISININ TEMELLERİ: MİRAC VE KIBLE

MİRAC

Hz. Peygamber'in, Mescid-i Harâm'dan çevresi mübarek kılınan Mescid-i Aksâ'ya gece götürülmesi şeklinde gerçekleşen İsrâ ve mirac mucizelerinde Mescid-i Aksâ'ya gitmiş olması Müslümanlar için bu şehrin önemini arttırmıştır.

“Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Harâm'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz o, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir”.²⁶⁰

Sözlükte “yukarı çıkmak, yükselmek” anlamındaki urûc kökünden türeyen mirâc kelimesi aynı zamanda “yukarı çıkma vasıtası, merdiven” anlamına gelir. Terim olarak ise Hz. Peygamber'in göğe yükselişini ve Allah katına çıkışını ifade eder. Bu hâdis Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya gidiş ve oradan da yükseklerle çıkış şeklinde yorumlandığından kaynaklarda daha çok “İsrâ ve mirâc” şeklinde geçer.²⁶¹

İslâmî kaynaklara göre mirâc hadisesinin İsrâ ve mirâc olarak iki safhada meydana geldiği zikredilir. Buna göre Allah Resûlü'nün (as) bir gece Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya yaptığı yolculuğa İsrâ, oradan göklere yükselmesine mirâc denilmiştir. Geceleyin yürüme, gece yolculuğu yapma anlamındaki seyr kökünden türeyen İsrâ²⁶² aynı zamanda Kur'ân'da bir sûreye ad olmuştur. Sûrenin ilk âyetine göre Allah, kudretinin işaretlerini göstermek için kuluna (Hz. Peygamber) Mescid-i Harâm'dan çevresi mübarek kılınan Mescid-i Aksâ'ya geceleyin bir seyahat yaptırmıştır. Mirâc kelimesi Kur'ân'da

²⁵⁸ Buhârî, Fazlû's-salat fî mescidi Mekke ve'l-Medîne, 6, Hac, 26, Enbiyâ, 8, 40; Müslim, Hac, 288, Mesâcid, 2; Nesâî, Mesâcid, 3.

²⁵⁹ Ebû Dâvûd, Salât, 14.

²⁶⁰ İsrâ, 17/1.

²⁶¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, İstanbul, 1986, s.493; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dârus-Sâdır, ts., c.2, s.220-222.

²⁶² Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.338-339; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.14, s.382.

geçmemekle birlikte çoğul şekli olan meâric “yükselme dereceleri” mânasında Allah’a nisbet edilmiştir: “Yükselme derecelerinin sahibi olan Allah katından...”.²⁶³ Bu tabirle aynı kökten gelen “merdiven” anlamında meâric bir âyette ve urûc kökünden türemiş fiiller de çeşitli âyetlerde yer almaktadır.²⁶⁴

Gerek hadis kaynakları, gerekse siyer ve delâil kitaplarında isrâ ve mirâcla ilgili birçok rivayet mevcuttur. Özellikle Buhârî ve Müslim’de yer alan rivayetlerin ortak noktalarına göre hadisenin şu şekilde cereyan ettiği zikredilir: Bir gece Allah Resûlü (as), Kâbe’de Hicr veya Hatîm denilen yerde iken -bazı rivayetlerde uykuda bulunduğu sırada veya uyku ile uyanıklık arası bir halde- Cebrâil gelip göğsünü açtı, zemzemle yıkadıktan sonra içine iman ve hikmet doldurup kapattı. Ardından onu Burak adlı bineğe bindirip Beytülmakdis’e götürdü. Allah Resûlü (as) Mescid-i Aksâ’da iki rekat namaz kılıp dışarı çıktığında Cebrâil biri süt, diğeri şarap dolu iki kap getirdi. Resûlullah süt dolu kabı seçince Cebrâil kendisine “fıtratı seçtin” dedi, ardından onu alıp dünya semasına yükseltti. Semaların her birinde sırasıyla Âdem, İsâ, Yûsuf, İdris, Hârûn ve Mûsâ peygamberlerle görüştü; nihayet Beytülma’mûr’un bulunduğu yedinci semada Hz. İbrâhim’le buluştu, ardından Allah’ın huzuruna çıktı. Burada Cenâb-ı Hak ona elli vakit namazı farz kıldı. Dönüşte Hz. Mûsâ, elli vakit namazın ümmetine ağır geleceğini söyleyip Allah’tan onu hafifletmesini istemesini tavsiye etti. Namaz beş vakte indirilinceye kadar Hz. Peygamber’in huzûr-i ilâhîye müracaatı ve Mûsâ ile diyalogu devam etti.²⁶⁵ Başka bir rivayete göre ise Allah Resûlü’ne (as) mirâcda Bakara sûresinin son âyetleri indirilmiş ve Allah’a ortak koşmayanların affedileceği müjdesi verilmiştir.²⁶⁶

KIBLE

İslâm’ın Mekke’de ilk tebliğ edildiği günlerde bu dinin en önemli ibadetlerinden biri olan namazın Mescid-i Aksa’ya yönelerek kılınması İslâm’ın ilk kıblesinin bulunduğu Kudüs şehrinin önemini açıkça gösterir. Hz. Peygamber gerek Mekke döneminde, gerekse hicretten sonra geçen 1.5 yıl boyunca namazlarını Kudüs’e doğru kılıyordu. Mekke’de iken Kâbe’yi arkasına almamak ve iki kutsal mabede de aynı anda dönmüş olmak amacıyla Kâbe’yi kendisi ile Kudüs’ün arasına alarak ibadet ediyordu. Allah Resûlü (sav) Hicretten sonra bir gün ashâbıyla birlikte Benî Selîme’ye ait mescidde öğle namazının ilk iki rekâtını tamamladığında kıblenin değişmesiyle ilgili âyetler nâzil oldu:

²⁶³ Meâric, 70/3.

²⁶⁴ M.F. Abdülbâkî, *el-Mucemu’l-Müfrehes*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts., s.456.

²⁶⁵ Buhârî, Salât, 1, Tevhid, 37; Müslim, İmân, 259, 262-263, Fezâil, 164.

²⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 422; Müslim, İmân, 279.

*“Ey Muhammed!) Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. (Merak etme) elbette seni, hoşnut olacağın kibleye çevireceğiz. (Bundan böyle), yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir. (Ey Müslümanlar!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) hep o yöne dönün. Şüphesiz kendilerine kitap verilenler, bunun Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir. And olsun, sen kendilerine kitap verilenlere her türlü mucizeyi getirsen de, onlar yine senin kiblene uymazlar. Sen de onların kiblesine uyacak değilsin. Onlar birbirlerinin kiblesine de uymazlar. And olsun, eğer sana gelen bunca ilimden sonra onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan, o takdirde sen de mutlaka zalimlerden olursun”.*²⁶⁷

Hicretten sonra 17. ayın başlarında Receb ayında Pazartesi öğle namazında nâzil olan âyetten sonra Hz. Peygamber yönünü Kudüs'ten Mekke'ye doğru çevirdi. Allah Resülü'nün (sav) aynı namazda iki ayrı kibleye dönerek namaz kılmış olması sebebiyle bu mescid “İki Kibleli Mescid” adıyla tanınmıştır.²⁶⁸ Kiblenin değişmesiyle Medine'deki Müslümanlar siyasî bağımsızlıklarının ardından Kâbe'ye yönelmek suretiyle Yahudi ve Hristiyanlara karşı kible bağımsızlığını da kazanmışlardır. Müslümanlar için tespit edilen yeni kible aynı zamanda Mekke'nin onlar tarafından fethedileceğinin ve Kâbe'nin putlardan temizleneceğinin ilk işareti olarak kabul edilmiştir.

Yeni kiblenin artık Kâbe olmasının ardından Müslümanlar namaza ezan ile davet olunmaya başlamışlardır. Bundan sonra Ramazan orucu, zekât ve bayram namazı farz kılınmış, bunlara kurban emri de eklenmiştir.²⁶⁹ Bu şekilde Medine'de toplumun oluşumu ile dinî gelişme birlikte gerçekleşmiştir. Müslümanlar bu ilk kiblenin kutsiyetini idrak ederek tarih boyunca buraya sahip çıkılması gerektiğinin bilinciyle hareket etmiş ve bu mukaddes beldeyi her zaman koruyarak tevhid inancının bayrağı altında bulunması gerektiğine inanmışlardır.

Müslümanların inancı gereği Hz. Peygamber'in ilk kiblesi olan, aynı zamanda İsrâ ve Mirâc mekânı olan bu yere büyük bir önem izafe edip buranın kutsiyetine inanmışlardır. İslâm fetihlerinin ve İslâm'ı bütün insanlığa tebliğ maksadıyla Hicaz bölgesinden çıkarak dünyaya açılmanın ilk günlerinde,

²⁶⁷ Bakara, 2/144-145.

²⁶⁸ Buhârî, Tefsîru'l-Kur'ân 14, 15; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebî), Beyrut, ts., c.2, s.198-199, 256; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts., c.1, s.241-244; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963, c.1, s.271.

²⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c.1, s.246-249; Belâzürî, *Ensâb*, c1, s.271-274.

ulaşılması ve fethedilmesi gereken bir mekân olarak görülen Filistin ve özellikle Beytü'l-Makdis (Kudüs), fetih hareketlerinin başlangıcında İslâm toprağı hâline getirilen ilk yerlerden olmuştur. Bu mirasa sahip çıkmak maksadıyla Kudüs, 638 yılında Hz. Ömer tarafından Bizanslıların elinden alınarak Müslümanların devletinin topraklarına dâhil edilmiştir.

Yermuk savaşından sonra Müslümanlar için İliya'nın yolu açılmış oldu. Burası Kudüs'ün de içinde yer aldığı kutsal bir bölgedir. Hz. Ebû Bekir zamanından beri Filistin ve çevresinin fethine memur edilen Amr b. el-Âs, son olarak Kudüs'ü muhasara altına aldı. Suriye orduları başkomutanı Ebû Ubeyde de emrindeki birliklerle bölgeye gelerek kuşatmaya iştirak etti. Müttefik orduya karşı direnemeyeceklerini anlayan şehir ileri gelenleri, kan dökülmeksizin teslim olmaya karar verdiler. Bu amaçla kuşatmayı idare eden komutanlara gelerek diğer Şam şehirleriyle yapılan anlaşmalara benzer şekilde cizye ve harac mukabilinde sulha razı olacaklarını, ancak şehirlerini bizzat halifeye teslim etmek istediklerini bildirdiler. Durum Medine'ye haber verilince Hz. Ömer kendisinin de Şam'a gelmek niyetinde olduğu cevabını verdi. Câbiye'de komutanlarla buluşan halife, yanına gelen Kudüs elçileriyle görüşüp şehrin teslim anlaşmasını imzaladı (H.16/M.637).²⁷⁰ Hz. Ömer'in Kudüs halkıyla yaptığı antlaşmada şu hususlar yer almıştır:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu sözleşme, müminlerin emîri ve Allah'ın kulu Ömer tarafından, Eyle halkına verilen bir emandır. Onların canlarına, mallarına, kiliselerine, haçlarına, hastalarına ve bütün fertlerine verilen bir teminattır. Onların kiliseleri mesken yapılmayacak ve yıkılmayacaktır. İçindeki kutsal eşyaya dokunulmayacaktır. Kimse dinî inanışından dolayı zorlanmayacak, kimseye asla zarar verilmeyecektir. Buna karşılık, Eyle halkı da, diğer şehirlerin halkı gibi cizye verecektir. Orada bulunan Rumlar çıkarılacak, fakat gidecekleri yere kadar onların güvenlikleri sağlanacaktır. Çıkmak istemeyenler ise Eyle halkı gibi cizye verecektir. Burada kalıp hasadını almak isteyen de hasadını alacak, malını satmak isteyeneye gerekli kolaylık gösterilecektir.”²⁷¹

Antlaşmanın yapılmasından sonra Kudüs'e giren Hz. Ömer, burada bir mescid yapılmasını emrettikten sonra Medine'ye döndü.²⁷² Bu hadisede Müslümanların, mağlup duruma düşen düşmanlarına nasıl insanî bir şekilde muamelede bulundukları görülür. Hal böyleyken, daha sonra Haçlıların Kudüs'ü geri aldıkları zaman Müslümanlara ve onlarla birlikte yaşayan

²⁷⁰ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ-Ömer Enîs et-Tabbâ), Beyrut, 1987, s.188-189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, 1986, c.2, s.347-350.

²⁷¹ Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut: Dâru's-Süveydân, ts., c.3, s.609-610.

²⁷² Taberî, *Tarih*, c.3, s.609-611.

Yahudilere reva gördükleri dikkate alınırsa, aradaki uygulama farkı daha açık bir şekilde ortaya çıkar.

Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen Kudüs'ün fethinin ardından birçok sahâbî ve tâbiîn şehri ziyaret etmiş, bir kısmı buraya yerleşmiştir. Bazı sahâbîlerin Kudüs'te medfun olduğu bilinmektedir. Ubâde b. Sâmî bunlar arasındadır.²⁷³

Emevîler döneminde Muâviye b. Ebû Süfyân'ın devletin merkezini Dımaşk'a nakletmesi Suriye bölgesi gibi Kudüs'ün de önem kazanmasına sebep olmuştur. Abdülmelik b. Mervân ve Süleyman b. Abdülmelik de biat almak için Kudüs'ü özellikle tercih etmişlerdir. Emevî halifeleri Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Abdülmelik Kudüs'ü sık sık ziyaret eden halifeler arasındadır. Ayrıca bu dönemde Kudüs'ü de içine alan Filistin bölgesi valiliğine tayin edilmek büyük şeref pâyesi olarak görülmüş, bu göreve Abdülmelik b. Mervân ve Süleyman b. Abdülmelik örneklerinde olduğu gibi Emevî prensleri veya diğer önemli kişiler getirilmiştir.

Emevîler devrinde Kudüs'te yapılan en önemli imar faaliyeti Kubbetü's-Sahre ve Mescid-i Aksâ'nın inşası olmuştur. Abdülmelik tarafından yaptırılan Kubbetü's-Sahre İslâm mimarisinin en güzel eserlerinden biri olarak kabul edilir.

Kudüs'teki diğer önemli mimari eserlerden Mescid-i Aksâ, Abdülmelik veya oğlu Velîd tarafından inşa edilmiştir. Emevîler döneminde gerçekleştirilen imar ve iskân faaliyetleri neticesinde şehrin Arap nüfusu giderek artmıştır.

Abbâsîler'in iktidara gelmesi ve Bağdat'ın başşehir olmasıyla Suriye ve Filistin bölgeleri nispeten geri planda kaldıysa da özellikle Kudüs, İslâm dünyasında Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal şehir olma özelliğini sürdürmüştür. Nitekim Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, Kudüs'ü 140 (758) ve 154 (771) yıllarında iki defa ziyaret etmiş, ilk ziyaretinde 130 (747-48) yılındaki, ikinci ziyaretinde de o yıl meydana gelen depremden zarar görmüş olan Mescid-i Aksâ'nın yeniden inşasını emretmiştir. Onun oğlu Halife Mehdî-Billâh şehri 163'te (780) ziyaret etmiş, 158 (774) yılındaki bir depremde zarar görmüş olan camiye tamir ettirmiştir. Diğer taraftan şehirde yaşayan veya ziyarete gelen Hristiyanlar da Müslüman idarecilerin ve Hristiyan imparatorların kutsal şehir olarak Kudüs'e verdikleri önemden istifade etmişlerdir. Nitekim Hârûnürreşîd döneminde halife ile Charlemagne arasında kurulan hususi dostluk neticesinde imparator şehri ziyarete gelenlerin kalacakları yerler yaptırmış ve bir kütüphane kurdurmuştur. Charlemagne'ın yerine geçen oğlu Louis de Kudüs'teki Hristiyanların cizyelerini ödemelerine yardımcı olmak için maddî destek vermiştir. Kudüs'e büyük önem veren Me'mûn Harem-i Şerîf'in doğu ve kuzey

²⁷³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, (thk. Muhammed İbrahim-Muhammed Ahmed Aşûr), 1970, (Kitabü'ş-Şi'b), c.3, s.160-161.

kapılarını yaptırmış (216/831), daha sonra Muktedir-Billâh'ın annesi Kubbetü's-Sahre'ye dört güzel kapı hediye etmiştir.

Kudüs Müslümanların hâkimiyetinde bir dinî merkez hüviyetini sürdürdüğü gibi, aynı zamanda II. (VIII.) yüzyılda önemli bir ilim ve öğretim merkezi haline gelmiştir. Nitekim Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa'd ve Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî gibi ulema şehri ziyaret ederek dersler vermişlerdir. Aynı yüzyılda Râbia el-Adeviyye, Bîşr el-Hâfî ve Serî es-Sakatî gibi sûfilerin Kudüs'te bulunması şehri sûfiler için de cazip hale getirmiştir. Hâsılı yaklaşık altı asır hüküm süren Abbâsîler döneminde Kudüs hem dinî ve ilmî gaye ile hem ziyaret ve ticaret amacıyla gelen birçok kişinin güven içinde uğradığı bir şehir haline gelmiştir.²⁷⁴

SONUÇ

Hız. Peygamberin 23 yıllık peygamberlik süresinde 14 yıl boyunca namazlarını Mescid-i Aksa'ya yönelerek kıldığı bu mukaddes mekânın -etrafı mübarek kılınmış mescit ve kutsal şehir Kudüs'ün- işgal altında olması bütün Müslümanlar için onur kırıcı bir durumdur. Bununla birlikte şehir, tarihte zaman zaman işgal edilmişse de Müslümanlar bir şekilde bu beldeyi kurtarmışlardır. Haçlılar büyük ordular hâlinde Filistin'e saldırıp büyük bir katliam gerçekleştirdikten sonra bir asra yakın bir müddet burayı işgal etmişlerdir. İlk fethedildiği yıl 638'den 1099 yılına kadar İslâm beldesi olarak kalan bu mübarek şehir, 1099 yılına gelindiğinde Haçlı ordularınca işgal edilmiş ve 88 yıl gibi tarihte hiç önemi olmayacak kadar kısa bir süre işgal altında kalmıştır.

Selâhaddînel-Eyyubi 1187 yılında Kudüs'ü kuşattığında Beytü'l-Makdis'e beslediği sevgi sebebiyle bu mübarek beldeyi savaş felaketinden korumak istemiş, bunun için de birkaç kez çok elverişli şartlarla Haçlıları teslim olmaya davet etmiş ancak netice alamamıştır. Hristiyanlar şehri savaşız teslim etmeyeceklerini söyleyince Selâhaddîn-i Eyyûbî 20 Eylül 1187'de Kudüs önünde karargâh kurmuştur. Önce kuzeybatı sur kesimine hücum edilmiş, üç gün sonra surda büyük bir gedik açılmıştır. Savunmayı yöneten Balian d'Ibelin, 30 Eylül'de Selâhaddîn'in karargâhına gelip teslim şartlarını konuşmuş, Selâhaddîn çok az bir fidye ödemek şartıyla halkın şehri terketmesine izin vermiştir. Buna göre Haçlılar kırk gün içinde erkek başına 10, kadın başına 5, çocuk başına 2 dinar fidye ödeyeceklerdi. Ayrıca para bulamayan binlerce kişi de serbest bırakılmıştır. Patrik de sadece kendisi için 10 dinar ödemiş, sahip olduğu altın ve gümüş, ayrıca arabalar dolusu servetiyle Kudüs'ten çıkıp gitmiştir. Selâhaddîn'in bu insanca davranışı Kudüs'ü zapteden Haçlılar'ın vahşetiyle tam bir tezat teşkil etmekteydi. 27 Receb 583 (2 Ekim 1187) Cuma günü Selâhaddîn Kudüs'e girmiş, Haçlıların seksen sekiz yıl önce kana buladıkları şehirde hiçbir taşkınlık yapılmamıştır. Haçlılar Kudüs'ten çıkıp

²⁷⁴ Casim Avcı, "Kudüs: Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar", *DİA*, c.26, s.327-328.

giderken Ortodoks ve Ya'kübî Hristiyanlar şehirde kalmışlar, Mûsevîler'in de şehre yerleşmesine izin verilmiş, ayrıca Hristiyanlara ait kutsal yerlerin idaresi Ortodoks kilisesine teslim edilmiştir.²⁷⁵

Yahudilik ve Hristiyanlıkta da kutsal sayılması, Hz. Peygamber'in mi'rac için Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya götürülmesi (isrâ), Müslümanların ilk kiblesi olması ve Kur'an'da atıflarda bulunulmuş olması gibi sebeplerle Kudüs'ün İslâm toplumlarında her zaman önemli bir yeri olmuştur. Unutmamak gerekir ki, kutsal mekânlar, salih kulların sahipliğinde kutsallıklarına paralel olarak korunurlar. İslâm dünyasındaki uyanış ve birlik ruhu güç kazanırsa başta Kudüs olmak üzere kutsal mekânların tekrar Allah'ın kendilerinden razı olduğu salih kulların eline geçecek, buralar kaos ve kargaşanın değil, yeniden huzur ve sükunetin merkezi haline gelecektir.

²⁷⁵ Işın Demirkent, "Kudüs: Haçlılar Dönemi", *DİA*, c.26, s.331.

İSLAM FETİHLERİNİN ÖRNEK BİR MODELİ: HZ. ÖMER'İN KUDÜS'Ü FETHİ

Feyza Betül KÖSE*

Kudüs, 17/638 yılında Hz. Ömer'in hilâfetinde fethedilerek İslâm topraklarının içerisine alınmıştır. Şehrin gerek Müslüman yönetimine geçişi sırasında gerekse hemen sonrasında yaşanan hâdiseler, İslâm fetihlerinin temel prensiplerini görmek bakımından bir örnek arz etmektedir.

Bu çalışmamızda Kudüs'ün fethini hazırlayan sebepler üzerinde kısaca durduktan sonra şehrin İslâmî döneme geçişi sürecini ele alacağız. Fetih süreci ile alakalı rivayetler içerisinde yer alan efsanevî kurgular da çalışmamızda değineceğimiz bir başka husus olacaktır.

Kudüs, Hz. Ebu Bekir döneminde başlayan Suriye fetihleri sürecinde Müslümanlar tarafından alınmış bir şehirdir. Halife'nin Suriye bölgesinin fethi için ilk kez ne zaman ordu gönderdiği konusunda kaynaklarımızda muhtelif rivayetler mevcuttur.²⁷⁶ Taberî'de yer alan bir rivayet 12 yılına işaret ederken,²⁷⁷ Belâzürî'deki bir rivayet ise bu tarihi hicrî 13 yılı Safer ayı (7 Nisan 634) olarak vermektedir.²⁷⁸ Her iki rivayeti naklederek değerlendiren Mustafa Fayda ise Hâlid b. Velîd'in, 13 yılı başında Irak'tan Suriye'ye, buradaki komutanların yardımına gönderilmesinden²⁷⁹ hareketle Suriye'deki orduların ilk kez 13 yılından önce bu bölgeye gönderildikleri kanaatini aktarmaktadır.²⁸⁰

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı

²⁷⁶ Kaynaklarımızda Hz. Ebû Bekr'in Şam fetihlerine başlanması emrini “*Ehl-i Kitap'tan Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın*” mealindeki Tevbe (9) suresinin 29 ile aynı surenin, “*Ey iman edenler! İnkârcılardan hemen yakınınızda bulunanlarla savaşın. Onlar sizin çetin gücünüzü görsünler. Biliniz ki Allah, buyruğuna karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir*” mealindeki 123. ayetine dayanarak gönderdiği kaydı yer almaktadır. Bkz. Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n- Nihâye*, (thk. Ali Şîrî), Beyrut: Daru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1408/1988, c.7, s.5.

²⁷⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't Taberî*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1429/2008, c.3, s.239.

²⁷⁸ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut: Dâru Metkebeti'l-Hilâl, 1988, s.112.

²⁷⁹ Belâzürî, s.247.

²⁸⁰ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri, Dört Halife Dönemi*, İstanbul: Kubbealtı Yay., 2014, s.202-203.

Filistin topraklarına ilk kez gönderilen ordunun komutanlığına ise Amr b. el-Âs atanmış ve Müslümanlar ile Bizans askerleri arasındaki ilk savaş onun komutasında gerçekleşmiştir.²⁸¹ 634 senesi, Gazze, Sebastiye ve Nablus'un Müslümanlar tarafından alındığı yıldır.²⁸² Bölgenin Müslümanlarca fethi, Bizans İmparatoru'nun harekete geçmesine neden olmuştur. Herakleios, Kudüs ve Filistin'in diğer bölgelerini savunma amacıyla kardeşi Theodoros'un kumandasında büyük bir orduyu bölgeye sevk etmiştir.²⁸³ Bu ordu ile Müslümanlar arasında Kudüs'ün çok yakın bir bölgesinde, Remle ile Beytü Cibrîn arasındaki Ecnadeyn'de cereyan eden ve Müslümanların zaferi ile sonuçlanan Ecnadeyn Savaşı'nın önemi bir taraftan tüm Filistin'in kapılarının Müslümanlara açılmasını sağlamak diğer taraftan Kudüs'ün fethinde önemli bir eşiğin atlanması olmuştur. Taberî'nin hicrî 15 yılı olayları içerisinde zikrettiği²⁸⁴ Ecnadeyn'in tarihi, diğer kaynaklarda 13 yılı olarak verilmektedir.²⁸⁵

Kudüs'ün fethi öncesinde en önemli aşamalardan bir diğeri ise Yermük Savaşı olup savaşın nedeni Bizans İmparatoru Herakleios'un, Müslümanların ilerleyişine kesin bir şekilde son vermek istemesidir. Bu amaçla büyük bir ordu hazırlamış ve kumandanlığına yine kardeşi Theodoros'u getirmiş olan İmparator, savaş mahalline gelmeyerek Humus ve Antakya'da kalmıştı. Yaklaşık üç aylık bir bekleyişin ardından Bizans'ın hücumu ile başlayan savaş, önceleri Müslümanlar aleyhine gelişmiş olsa da Hâlid b. Velîd'in tedbir ve taktikleriyle seyir değişmiş ve Bizans'ın yenilgisi, Müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştır. Kadınların da şiddetli çarpışmalara katıldıkları nakledilen²⁸⁶ savaşın Kudüs'ün fethi açısından önemi, bağlı bulunduğu Suriye bölgesinde Bizans hâkimiyetinin kesin bir şekilde son bulmasıdır. O kadar ki İmparator, Yermük sonrasında bulunduğu Antakya'dan ayrılırken, "Elveda Suriye, sana selam olsun! Burası artık düşman için ne güzel bir yurt olacaktır!" demiştir.²⁸⁷ Yermük savaşı, Halife b. Hayyât²⁸⁸ ve Belâzürî'ye göre hicrî 15,²⁸⁹ Taberî'ye göre 13 yılında vukû bulmuştur.²⁹⁰

²⁸¹ Taberî, c.3, s.239; Belâzürî, s.142; İbn Kesîr, c.7, s.7.

²⁸² Taberî, c.3, s.377-378; Belâzürî, 140; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, (thk. Halîl Me'mûn Şiha), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2011, c.2, s.463.

²⁸³ Taberî, c.3, s.258.

²⁸⁴ Taberî, c.3, s.378-379.

²⁸⁵ Belâzürî, s.117.

²⁸⁶ Belâzürî, s.137.

²⁸⁷ Belâzürî, s.138.

²⁸⁸ Ebû Ömer el-Leysî, Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, (thk. Ekrem Ziya Umerî), Şam: Dâru'l-Kalem-Müessesetü'r-Risâle, 1397, c.1, s.130.

²⁸⁹ Belâzürî, c.1, s.138. İbn Kesîr, tarihlendirme konusundaki farklı görüşleri nakletmektedir. Bkz. İbn Kesîr, c.7, s.8.

²⁹⁰ Taberî, c.3, s.244.

Ecnâdeyn ve Yermûk muharebelerinin Müslümanlar lehine sonuçlanmasından Kudüs'ün fethine kadar geçen sürede meydana gelen hâdiseler hakkında oldukça farklı rivayetler bulunmaktadır. Taberî ve İbn Kesîr'de geçen bir rivayette, Ecnâdeyn'den sonra Bizans'ın komutanı Artabon, Amr b. el-Âs'a bir mektup yazarak önce onu övmüş ve Ecnâdeyn'den sonra Filistin'de başka bir yeri almasının mümkün olmadığını söyleyerek geri dönmesini aksi halde öncekilerin uğradığı gibi bir hezimete uğrayacağı tehdidinde bulunmuştur.

Mektubu alan Amr b. el-Âs ise, “Mektubun bana ulaştı. Sen de kendi kavmin içerisinde benim gibisin. Bir hususta hata yapmış ve benim faziletimi anlayamamışsın. Bu beldelerin fethinin sahibinin ben olduğumu zannetmişsin. Mektubumu yanındakilere oku ki seninle benim aramdaki hususu değerlendirsinler” ifadelerini içeren cevabî mektubunu Rumca bilen bir elçiyle beraber Artabon'a göndermiştir. Artabon, mektubu huzurunda hazır olanlara okuyunca onlar, Amr'ın Kudüs'ü fethedemeyeceğini nereden bildiğini komutana sormuşlardı. Bu noktada efsanevî anlatımlar rivayete dâhil olmaktadır. Artabon ilmî yönü güçlü ve dâhi olarak vasıflandırılmış ve şu ifadeleri söylediği kurgulanmıştır: “Beldeleri fethedecek kişinin ismi üç harf, Amr'ın ise dört harftir.” Elçi gelip durumu Amr b. el-Âs'a anlattığında onun, Kudüs'ü fethedecek kişinin, ismi üç harften müteşekkil olan Halife Ömer²⁹¹ olduğunu anlayıp onu bölgeye davet eden bir mektup yazdığı şeklinde bir kurguya gidilmiştir.²⁹²

Bununla birlikte Kudüs'ü Dimeşk'in fethinden sonra şehre yönelen Ebû Ubeyde'nin Kudüs patriklerine ve halkına yazdığı mektupta İslâm'ı kabul etmeleri halinde kanları ve mallarına dokunulmayacağını ve kendileriyle din kardeşleri olacaklarını; şayet kabul etmezlersecizye vermelerinin istendiğini belirttiği nakledilmiştir. Her ikisini de reddetmeleri durumunda Ebû Ubeyde Kudüslülere, ölmeyi hayattan çok arzulayan bir ordu ile kendilerinin üzerlerine yürüyeceğini bildirmiştir.²⁹³ Kudüslülerin bu teklifleri reddetmeleri üzerine ordunun şehri muhasara altına aldığı ve halkın emân dilemesi üzerine Ebû Ubeyde'nin durumu halifeye bildirdiği de rivayet edilmektedir.²⁹⁴

Konuyla ilgili bir diğer rivayette ise Kudüs'ü Amr b. el-Âs'ın kuşattığı ancak şehrin hâkimi Bizanslıların kale içine kapanarak savunmaları sebebiyle kuşatmanın uzun sürdüğü, bu sırada Kınnesrîn ve çevresini fetheden Ebû Ubeyde'nin de Kudüs'e gelerek kuşatmaya katıldığı yer almaktadır. Aradan iki üç gün gibi kısa bir süre geçtikten sonra Kudüslüler, Ebû Ubeyde'ye bölgede fethedilen diğer şehirlerle eşit şartlarda ve emân içeren bir anlaşma yaparak

²⁹¹ Türkçedekinin aksine Amr (عمرو) Arapçada dört, Ömer (عمر) ise üç harften oluşmaktadır.

²⁹² Taberî, c.3, s.379; İbn Kesîr, c.7, s.64. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, c.2, s.463.

²⁹³ Muhammed Hamidullah, *Mecmûatu'l-Vesâiku's-Siyâsiyyeti li Ahdi'n-Nebiyi ve'l-Hilâfeti'r-Râşidet*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1407, s.479.

²⁹⁴ Taberî, c.3, s.380; İbn Kesîr, c.7, s.65.

şehri teslim edebileceklerini yalnız bu emânı bizzat Hz. Ömer'in gelerek imzalamasını istediklerini iletmışlerdir. Bunun üzerine Ebû Ubeyde halifeye bir mektup yazmış ve Kudüs'ü teslim alması için onu bölgeye davet etmiştir.²⁹⁵ Muhasara 16, fetih ise 17 yılında olmuştur.²⁹⁶

Ebû Ubeyde'nin Kudüslüleri İslâm'a davet eden mektubunun benzer içeriğinin Amr b. el-Âs tarafından şehir halkı ve patriklerine yazıldığı ve yukarıda geçen mektuplaşmaların tarafının Ebû Ubeyde değil Amr b. el-Âs olduğu şeklinde de rivayetler bulunmaktadır.²⁹⁷

Belâzurî'nin *Futûhu'l-Buldân*'ında şehrin fetih süreci hakkında farklı bir rivayet daha yer almaktadır. Buna göre Hz. Ömer Câbiye'de iken, Beytü'l-Makdis'e gönderdiği Hâlid b. Sabit el-Fehmî, Kudüslülerle savaşmış sonunda şehir halkı, kalelerin içindeki yerlere mukabil ödeme yapmayı, kale dışındaki yerlerin ise Müslümanlara ait olduğunu kabul etmişti. Bunun üzerine Kudüs'e gelen Hz. Ömer bu şartları onaylamış sonra da Medine'ye geri dönmüştür.²⁹⁸

Vâkıdî'nin aktardıklarına göre Ebû Ubeyde'nin mektubunu Meysere b. Mesbûk gönüllü olarak Hz. Ömer'e götürmüştür. Mektubu alan Halife onu Müslümanlara okumuş onlar da habere çok sevinmişlerdi. Konuyu ashâb ile istişare eden Hz. Ömer, bölgeye gitmeye karar vermiş ve Hz. Ali'yi Medine'de vekil bırakarak bir grup arkadaşıyla birlikte Câbiye'ye doğru hareket etmiştir.²⁹⁹ Ya'kûbî ise Medine'de Hz. Ali değil Hz. Osman'ın vekil bırakıldığına dair bir rivayet nakletmektedir.³⁰⁰ Bu istişare sırasında Hz. Osman'ın halifeye Kudüslüler için bir hakaret olması, onların zelil duruma düşmeleri için taleplerinin yerine getirilmemesini teklif etmiş, Hz. Ali ise halifenin Kudüs'e bizatihi gitmesinin uygun olduğunu ifade etmiştir.³⁰¹

Hz. Ömer'in Şam topraklarına gelişiyile ilgili olarak nakledilen bir rivayet, Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ı övecek şekilde kurgulanmıştır. Buna göre halife Medine'den ayrılmaya karar verdiğinde Hz. Ali ona, neden kendisinin gittiğini sorarak köpek gibi bir düşmana yöneldiğini söylemiş, Hz. Ömer ise ona,

²⁹⁵ Bu mektuplar için bkz. Hamidullah, age, s.479-483.

²⁹⁶ Ahmed b. Ebi'l-Yakûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih, Ya'kûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, (thk. Abdülemîr Mühennâ), Beyrut: Şirketu'l-Âlemi'l-Matbûat, 2010, c.2, s.36; Belâzurî, s.140.

²⁹⁷ Bu mektuplar için bkz. Hamidullah, s.474.

²⁹⁸ Belâzurî, s.140.

²⁹⁹ İbn A'sem, Ahmed b. Muhammed, *Futûh*, (thk. Ali Şîrî), Dâru'l-Edvâ, Beyrut 1411/1991, c.1, s.224.

³⁰⁰ Ya'kûbî, c.2, s.37.

³⁰¹ İbn Kesir, c.7, s.65.

“Abbâs’ın vefatından önce cihad etmek için uğraşıyorum. Çünkü Abbâs’ı kaybederseniz şer, çorap söküğü gibi gelip başınıza çöker” demiştir.³⁰²

Hiz. Ömer’in bu yolculuğuna dair bazı detay bilgilere sahip bulunmaktayız. Hiz. Ömer, Medine’den hareket etmeden önce bölgedeki komutanlarına yola çıktığı haberini göndermiş ve kendisini Câbiye’de karşılamalarını istemiştir. Yezîd b. Ebî Süfyân, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve Hâlid b. Velîd Halife’yi karşılamaya gelmişler, Hiz. Ömer, komutanlarının üzerinde ipek elbise görünce onlara son derece sinirlenerek, “Yolunuzu ne de çabuk şaşırdınız. Beni bu elbiselerle mi karşılıyorsunuz” demiş, komutanların, silahlarını daha rahat kullanabilmek için ipek kumaşı tercih ettiklerini söylemeleri üzerine mazeretlerini kabul etmiştir.³⁰³ Bu gibi rivayetler aynı zamanda Hiz. Ömer’in faziletine, zühd ve takvasına dair anlatılardır.

Bu tür nakillerin bir diğeri de yine Câbiye-Kudüs arası yolculuğa ilişkindir. Komutanlarla birlikte yürürken bir nehirden geçmeleri gerektiğinde Hiz. Ömer atından inerek sandaletlerini eline alıp, hayvanının da ipini tutarak karşıya geçmiştir. Halife’nin bu halini gören Ebû Ubeyde, “Bugün tüm dünyayı imrendiren bir iş yapıyorsun” demiş, Hiz. Ömer ise, “Keşke bunu senden başkası söyleseydi, sizler dünyada insanların en zelili, en hakiri, en yoksulu iken Allah sizi İslâm ile aziz eyledi. Ne zaman bundan başka bir şeyde izzet ararsanız, Allah da sizi zillete uğratar” cevabını vermiştir.³⁰⁴

Yolculuğa dair bir rivayete göre Hiz. Ömer Suriye’ye doğru ilerlerken Ezriat halkından ellerinde kılıçları ve çiçekleriyle gösteri yapan bir grup onu karşılamaya çıkmıştı. Bunu gören Halife: “Ne oluyor? Onları durdurun” dedi. Ebû Ubeyde, “Ey Müminlerin Emiri! Bu onların âdetidir” veya buna “Eğer sen onları bundan men edersen, kendileriyle yapılan antlaşmayı bozacağını zannederler” açıklamasında bulundu. Bunun üzerine Hiz. Ömer, onların gösterilerine devam etmelerine izin verilmesini istedi.³⁰⁵

Hiz. Ömer’in Câbiye’de bulunduğu anlarla ilgili efsanevî rivayetler, kaynaklarda yer almıştır. Bunlardan birine göre bir Yahudi Hiz. Ömer’e gelerek, “Ey Müminlerin Emîri! Allah sana İliya’nın fethini nasip edinceye kadar beldene dönme” demiş, bu sırada gelen atlı bir grup halifeden emân talebinde bulunmuş ve Kudüs’ü teslim etmişlerdir. Cizye mukabilinde sulh yapıldıktan sonra Hiz.

³⁰² Taberî, c.3, s.380; İbnü’l-Esîr, c.2, s.463-464; Cemâlüddîn Ebu’l-Ferec, İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi ’l-Ümem ve ’l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ), Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1412/1992, c.4, s.193.

³⁰³ İbnü’l-Esîr, c.2, s.464; İbn Kesîr, c.7, s.66.

³⁰⁴ Muhammed b. Şihâbiddin Ahmed Suyûtî, *İthâfu ’l-Ahıssa bi-Fezâili ’l-Mescidi ’l-Aksâ*, (thk. Ahmed Ramazan Ahmed), Mısır: Hey’etü’l-Misriyyetü’l-Âmmetü li’l-Kütüb, 1982, c.1, s.231.

³⁰⁵ Belâzürî, s.141.

Ömer, bu Yahudi'yi çağırması ve "Bu adamda ilim vardır" demiştir. Hatta Halife ona deccal ve başka meseleler hakkında da sorular yöneltmiştir.³⁰⁶

Benzer bir rivayet kurgusunda Şam'da Dımeşk Yahudilerinden birisinin, Kudüs ve Remle'nin Müslümanlar tarafından bir türlü alınmadığı süreçte bu haberi verdiği kaydedilmekte ve sonraki günlerde yaşananlar rivayete eklenerek Yahudi haklı çıkarılmaktadır.³⁰⁷

Kudüs ileri gelenleri Câbiye'ye geldiklerinde Hz. Ömer ile görüşmüşler ve istedikleri gibi diğer şehir halklarına verilen emân kendilerine de verilmiştir. Bu emânameyi bizzat Hz. Ömer'in yazdığı rivayet edilmektedir. Emânnamenin en uzun metni Taberî'de yer almakta olup şöyledir:

"Bu, Allah'ın kulu ve Müminlerin Emîri Ömer'in İliya halkına verdiği emândır. Bu emânla, onların canları, malları, kiliseleri ve haçlarıyla, hastaları, sağlıklı olanları ve diğer dindaşları için vermiştir. Kiliseleri mesken olarak kullanılmayacak ve yıkılmayacaktır. Bunlara, avlularına, haçlarına ve mallarına kesinlikle tecavüz edilmeyecektir. Onlara dinde herhangi bir zorlama yapılmayacak ve bundan dolayı bir zarar verilmeyecektir. Yahudilerden hiçbiri İliya'da onlarla birlikte oturamayacaktır.

Kudüslüler diğer şehir sakinleri gibi cizye ödeyeceklerdir. Bizanslıları ve hırsızları şehirden çıkaracaklardır. Şehirden çıkan bir Bizanslının canı ve malı, kendisi emin bir yere ulaşıncaya kadar emniyet altında olacaktır. Başka halklardan Kudüs'te ikamet etmeyi tercih edenler İslâm'ın emânı altında olacak ancak her Kudüslünün ödediği kadar cizye vergisiyle mükellef olacaktır. Kudüslülerden Bizanslılarla birlikte gitmek ve kiliselerini boşaltıp haçlarını götürmek isteyenler bunda özgürdürler ve gidecekleri yere ulaşıncaya kadar emân altındadırlar. İsteyen Bizanslılarla birlikte gider, isteyen cizye ödeyerek ailesinin yanında oturur. Hasatlarını kaldırıncaya kadar kendilerinden vergi alınmayacaktır.

Kudüslüler, cizyelerini ödemeye devam ettikleri sürece bu emânnamede yazılı olan hususlarda Allah'ın ahdi, Resûlullah'ın, halifelerin ve bütün Müslümanların güvencesi altındadırlar."³⁰⁸

Emânnamenin Yahudilerin şehirden çıkarılması ile ilgili maddesi hakkında iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre metnin râvîsi olan Seyf b. Ömer, kişiliği ve mübalağalı sözleri sebebiyle güvenilmeyen biridir.³⁰⁹ Üstelik bu kadar önemli bir madde ne Belâzurî'de ne de Ebû Yusuf'ta yer almaktadır. İskenderiye halkına verilen emânnamede Yahudilerin şehirde oturmalarına izin verileceği yazılmıştır. Bu maddenin Hristiyan kaynaklarında geçiyor olması,

³⁰⁶ Taberî, c.3, s.380; İbnü'l-Esîr, c.2, s.464.

³⁰⁷ Taberî, c.3, s.380.

³⁰⁸ Taberî, c.3, s.381.

³⁰⁹ Seyf b. Ömer'e yöneltilen eleştiriler için bkz. Mahmut Kelpetin, *Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE, İstanbul, 2008, s.43-48.

onlardaki Yahudi düşmanlığının bir yansımasıdır. Bu görüş sahipleri, Hz. Ömer'in cizye ödeyemeyecek durumdaki ihtiyar ve yoksul bir Yahudi'den cizye alınmayıp kendisine Beytülmal'den yardım yapılmasını emretmesini de görüşlerine delil olarak sunmaktadırlar.³¹⁰

Konuya dair ikinci görüş ise, Yahudilerin bölgedeki Hristiyanlar aleyhine birçok faaliyette bulunmaları nedeniyle maddenin emânnameye alındığı şeklindedir. Buna göre Bizanslıların İranlılarla savaşıyor olmalarından yararlanarak Hristiyanları arkadan vurmaya teşebbüs eden Yahudiler, İranlılardan bazı Hristiyan esirleri satın alıp kesmişlerdi. İmparator Heraklius da nerede bir Yahudi yakalanırsa onun kesilmesini emretmişti. İşte Hz. Ömer de meseleye Kudüslülerin lehine yaklaşmış ve aralarında hiçbir Yahudi'nin oturmasına izin verilmeyeceğini belirtmiştir.³¹¹

Taberî'de yer alan emânnâme metni sadece yukarıdakinden ibaret değildir. Daha muhtasar bir metin de bu eserde nakledilmiş olup burada Yahudilerle ilgili madde bulunmamaktadır. Ya'kûbî de oldukça kısa bir emânnâme metni nakletmekte olup bu metinde Yahudiler ile ilgili bir hüküm yer almamaktadır.³¹²

Ya'kûbî, sulh anlaşmasının tarafları hakkında ilim ehli arasında ihtilaf bulunduğunu, Hz. Ömer'in Yahudilerle veya Hristiyanlarla anlaşma yaptığının nakledildiğini ancak Hristiyan görüşü üzerinde sonradan uzlaşıldığını kaydetmektedir.³¹³

Bu arada emânnâmenin can ve mal güvenliği sağlaması, dinî özgürlükleri garanti altına almasının yanında Müslümanlara karşı savaşmış olan Bizanslıları şehri terk edip etmemekte muhayyer bırakması da ayrıca dikkat çekicidir.

Emânnâmede şehrin adı Kudüs olarak değil İliya olarak yer almıştır ki ilk dönem İslâm tarihinde şehir, İliya, Beytü'l-Mukaddes, Beytü'l-Makdis olarak

³¹⁰ Mustafa Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yay., 1989, s.147; Muammer Gül, *XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniv. SBE, Elazığ 1997, s.38; Mustafa Yiğitoğlu, "Hz. Ömer'in Kudüs'ü Fethinden Sonra İzlediğı Tapınak Dağı Politikası", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017, 1 (2), s.138.

³¹¹ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara: TTK Yay., 1989, c.1, s.8; Ahmed Âdil Kemâl, *et-Tarîku ilâ Dımeşk-Fethu Bilâdi's-Şâm-*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1990, s.527; Ali Mazak, *Emevilerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. SBE, İstanbul, 1989, s.69-70.

³¹² Ya'kûbî, c.2, s.37. Emânnâme için ayrıca bkz. Ebû'l-Yümn Mücîruddîn Abdurrahman Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, (thk. Adnan Yûnus Abdulmecîd Ebû Tabâne), Amman: Mektebetu Dendis, 1420/1999, c.1, s.247.

³¹³ Ya'kûbî, c.2, s.37.

adlandırılmıştır.³¹⁴ Esasen bir Roma ismi olan İliya, Müslümanlar tarafından İlyas Peygamber'e dayandırılarak şehir için kullanılmaya devam edilmiştir.³¹⁵

Görüşme ve emânın ardından Hz. Ömer Câbiye'den Kudüs'e gitmiştir. Tarih boyunca başka bir güç tarafından ele geçirilmek istendiğinde tahrip ve yağmaya uğrayan kent, ilk kez bunlar olmaksızın el değiştirmiştir.

Taberî ve İbnü'l-Esîr'de yer alan bir rivayet Artabon ve Theodoros'un, Hz. Ömer'in Câbiye'ye gelmesiyle birlikte Mısır'a gittikleri kaydedilmektedir.³¹⁶ Bu nedenle şehir, yöneticiler tarafından değil Kudüs Patriği Sophronius tarafından teslim edilmiştir.

Şehre mütevazı bir şekilde giren Halife³¹⁷, Patrik'ten kendisine Hz. Davud'un mihrabını göstermesini istemiş ve burada secde etmiştir. Bir sonraki gün ise Müslümanlara sabah namazını kıldırılmıştır.³¹⁸ Şehri teslim aldıktan sonra onu Sophronius eşliğinde gezen Hz. Ömer, rivayete göre Sophronius'a nerede namaz kılabileceğini sormuş, Patrik'in Kıyame Kilisesi'ni göstermesi üzerine Halife, buranın daha sonra Müslümanlar tarafından mescide çevrilebileceği düşüncesiyle buna yol açmamak için namazını kilisenin merdivenlerinde kılmıştır.³¹⁹ Ancak bu anlatının Hristiyanların şehirdeki haklarını her daim korumaya yönelik olarak sonradan kurgulandığı yorumları da yapılmıştır.³²⁰

Hz. Ömer'in Kudüs ziyaretinde Müslüman olan Yahudi asıllı Ka'bu'l-Ahbâr'dan da söz edilmektedir. Hz. Ömer, Muallaktaş'ın (Sahre) yerini bulmak istemiş ve bunu Ka'bu'l-Ahbâr'a sormuştur. Ka'b, Gehinnom (cehennem) vadisinden şu kadar zir'a uzaklıkta diyerek kayanın yerini söylemiş ve ölçülerek bu yer tespit edilmiştir. Ancak bu sırada kayanın üzerinde çöp yığını bulunmaktaydı. Bunun nedeni de şehirde yaşayan Hristiyan ve Yahudiler arasındaki çekişmelerdi. Yahudiler, Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yeri çöplüğe çevirmişler, buna mukabil Bizans İmparatoru Konstantin'in annesi Helena da kayanın bulunduğu ve Yahudilerin kiblesi olan mahallin çöplük haline getirilmesini emretmişti. Hz. Ömer de kayanın bu halinden arındırılmasını istemiş ve çöplerin temizlenmesinde kendisi de bizzat çalışmıştı.³²¹ Hz. Ömer,

³¹⁴ Belâzürî, s.140.

³¹⁵ Bkz. Muammer Gül, "Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler", *Fırat Üniv. SBE Dergisi*, 2011, XI (2), s.308; İsmail Altun, "Hz. Peygamber Döneminde Kudüs'te Mescid-i Aksa Var mıydı?", *Turkish Studies*, 2017, 12 (2), s.6.

³¹⁶ Taberî, c.3, s.380; İbnü'l-Esîr, c.2, s.464.

³¹⁷ İbn Kesîr, c.7, s.70.

³¹⁸ Taberî, c.3, s.382; İbn Kesîr, c.7, s.65.

³¹⁹ Bu anlatı VIII, yüzyılda Hristiyan Theophanes ve X. yüzyılda Hristiyan Eutychus tarafından nakledilmiştir. Runciman, c.1, s.3; F. Buhl, "Kudüs", *İA*, İstanbul, 1977, c.6, s.956.

³²⁰ Buhl, c.6, s.956.

³²¹ İbn Kesîr, c.7, s.68.

bu yere bir mescit inşa ettirmek istemişti. Ka'b'a, "Musallâyı nereye yapmak uygundur?" diye sormuş, Ka'b'ın "Kayaya doğru" cevabı üzerine Hz. Ömer, "Ey Ka'b! Vallahi Yahudilere benzedin" diye ona tepki göstererek kayayı arkaya alacak şekilde mescidi inşa ettirmiştir.³²² Bu mescid, Ömer Mescidi'dir.³²³

Kudüs ve bölgenin fethinden sonra Hz. Ömer buraların idaresini iki kişiye vermiştir. Her ikisi de bölgenin birer yarısını idare edecek olan kişilerden Alkame b. Hakîm Remle'de, Alkame b. Mücezziz ise Kudüs'te ikamet etmişlerdir.³²⁴

Görüldüğü üzere Kudüs'ün Hz. Ömer döneminde fethi, halka verilen emânname, Halife'nin süreç boyunca tavır ve tutumu, inançlara saygı, hak ve özgürlükler gibi konular bakımından örnek bir İslâm fethidir. Halife'nin şehri teslim almak için bizatihi kendisinin Medine'den gelmesi buraya verdiği özel önemi göstermektedir.

³²² Taberî, c.3, s.382.

³²³ İbn Kesîr, c.7, s.65.

³²⁴ Taberî, c.3, s.381; İbnü'l-Esîr, c.2, s.464-465.

TARİHTE ÜÇ AYRI DÖNEMDE KUDÜS

Hüseyin ALGÜL*

Giriş

Kur'ân-ı Kerim'de *Kudüs*'e şu âyetlerde farklı tanımlamalarla işaret edilir:

a. *İsrâ Sûresi*'nin 1. âyetinde *Kudüs*'ten “*el-Mescidi'l-Aksâ ellezî bâreknâ havlehû*: el-Mescidü'l-Aksâ'nın mübarek kılınan çevresi / Çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ” (*İsrâ*, 17/1) diye bahsedilir.

b. *A'râf Sûresi*'nin 137. âyetinde “*Bâreknâ fihâ*: Allah tarafından içi bereketle doldurulmuş / bereketlendirilmiş ülke / içini bereketle doldurduğumuz yer” (*A'râf*, 7/137) şeklinde bahsedilir.

c. *Mâide Sûresi*'nin 21. âyetinde “*el-Arza'l-Mukaddese: el-Arzu'l-Mukaddese* / Kutsal Topraklar” (*Mâide*, 5/21) diye geçer ki, müfessirlere göre bununla “*Beytü'l-Makdis'in de içinde bulunduğu Filistin toprakları*” kastedilmiştir.

d. *Yûnus Sûresi*'nin 93. âyetinde ise “*Mübevee sıdkın ve razeqnâhüm mine't-tayyibât*: Cenâb-ı Hak tarafından kendilerine tertemiz nimetlerin ihsan edildiği güzel ve emin bir yer” (*Yûnus*, 10/93) diye geçmektedir.

Resûlullah (s.a.s)'in hadislerinde de *Kudüs*'ten bahsedilmektedir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

a. *Mescid-i Harâm* ve *Mescid-i Nebvî* ile ziyaret amacıyla seyahat edilebilecek *Üç Mescid*'den biri ve yeryüzünde *Mescid-i Haram*'dan sonra inşa edilen *ikinci Mescid*.³²⁵

b. Bazı hadislerde *Beytü'l-Makdis*'te namaz kılmak tavsiye edilir.³²⁶

c. Hicretten önce yaklaşık olarak üç yıl süreyle *Mekke*'de Hz. Peygamber'in *Kâbe*'yi de önüne almak suretiyle *Kudüs*'e yönelerek namaz kıldığı *Siyer-i Nebî kaynaklarında* yer almaktadır.³²⁷

d. Keza Hz. Peygamber'in hicretten sonra kible âyeti gelinceye kadar Medine'de yaklaşık 17 ay süreyle *Kudüs*'e yönelerek namaz kıldığı

* Prof.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Bursa İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı (Emekli)

³²⁵Buhârî, Fazlû's-Salât Fî Mescid-i Mekke ve'l-Medîne, 6; Hac, 26; Enbiyâ, 8, 40; Müslim, Hac, 288; Mesâcîd, 2; Nesâî, Mesâcîd, 3. Söz konusu rivayetleri bir arada genişçe bulabilmek için bkz. Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, *DİA*, c.29, s.268-271; Ömer Faruk Harman, “Kudüs”, *DİA*, c.26, s.323-327.

³²⁶ Bkz. Ebû Dâvûd, *Salât*, 14.

³²⁷ Meselâ bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c.1, s.243.

bilinmektedir.³²⁸ *Mi'rac* mucizesinde Hz. Peygamber'in *Mekke*'deki *Mescid-i Haram*'dan *Kudüsteki Mescid-i Aksâ*'ya gece götürülmesi (*İsrâ*), orada - rivayetlere göre- gidişte veya dönüşte peygamberlerle namaz kılmış olması Müslümanlar için bu şehrin önemini artırmıştır. Âyette geçen *Mescid-i Aksâ* ile Hz. Süleyman tarafından yaptırılan *Beytü'l-Makdis*'in veya *Kudüs* şehrinin de içinde bulunduğu *Filistin topraklarının* kastedildiği bilinmektedir.³²⁹

Hz. Peygamber'in *Mi'rac*'ta *Mescid-i Haram*'dan *Mescid-i Aksâ*'ya götürülmesi (*İsrâ*), *Mescid-i Aksâ*'nın Müslümanların ilk kiblesi olması, Kur'an'da ve Hadislerde *Mescid-i Aksâ*'ya, *Beyt-i Makdis*'e ve çevresine atıflarda bulunulmuş olması, Hz. İbrahim'den itibaren pek çok peygamberin orada yaşamış ve hizmetlerini o bölgede sürdürmüş olmaları gibi sebeplerle *Kudüs*'ün İslâm dünyasında hep önemli bir yeri olmuştur. Ayrıca *Kudüs*, ilahi dinler geleneğinde de önemli bir yere sahip olmuştur.³³⁰

Kudüs'ün Hz. Ömer Devrinde Fethiyle Başlayan Dönem

Kudüs, Lut Gölü'nün bulunduğu çukur alanın batısında ve Akdeniz kıyılarına kuş uçuşu mesafesiyle yaklaşık 52 km. uzaklıkta olup o dönemde Hristiyanların kutsal merkezi olarak bilinen önemli bir şehirdi.³³¹

Bizans'a karşı Kuzey'de ve Doğu Akdeniz'de Müslümanların *Ecnadeyn* (13/634) ile başlayan askerî zaferleri *Yermuk* (15/636) ile zirveye ulaşmış ve Sûriye bütünüyle Bizans'tan koparılmıştı. İslâm orduları bunu takiben *Filistin*'e yöneldiler. *Yermuk*'tan sonra özellikle Amr b. el-Â s ile Yezîd b. Ebû Süfyan *Ürdün sâhillerini* ve *Filistin bölgesinde* yer alan *Sebastiye, Nablus, Lüdd, Remle, Yübnâ, Amevâs* ve *Beyt-i Cibrin, Nablüs, Yafa* gibi birçok şehri ele geçirmişlerdir.³³² Bu fetihlerin ardından nihayet Amr b. el-Âs, *Kudüs*'ü kuşatmış ve durumu Hz. Ebû Ubeyde'ye iletmışti. Ebû Ubeyde (r.a.) de emrindeki askerî güçlerle bölgeye intikal ederek kuşatmaya katılmış ve şehrin teslim olması için ilgililere elçi göndermişti. *Kudüs*'ün hâkimi olanlar aman dileyerek *Humus, Hama* gibi Suriye şehirleriyle yapılan anlaşmaların muhtevasına uygun bir anlaşmanın yapılmasını ve şehri bizzat halifeye teslim etmek istediklerini cevap olarak iletmışlerdir 16 (637).³³³ *el-*

³²⁸ Bkz. Buhârî, *Salât*, 31; *Tefsîr*, 18; Müslim, *Mesâcîd*, 11-12.

³²⁹ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, c.26, s.323-327.

³³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, c.26, s.323-327; Casim Avcı, "Kudüs: Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar", *DİA*, c.26, s.327-329.

³³¹ Bkz. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, c.26, s.323-327.

³³² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.144-147.

³³³ Kaynaklarda *Kudüs*'ün fethine dair 15 (636), 16 (637) ve 17 (638) yılları verilmiş olup biz Belâzürî'nin kaydettiği yerli halkın anlaşma teklif ettiği tarih olarak 16 (637) yılını ve Hz. Ömer'in gelip şehri teslim aldığı

Kâmil'deki kayda göre Hz. Ömer, Ebû Ubeyde'nin Kudüs halkının talebiyle ilgili yazısını aldıktan sonra Medine'de Hz. Ali'yi kendi yerine vekil bırakarak yola koyulmuştu.³³⁴ Esasında *Suriye fetihlerinde ele geçirilen toprakların durumunu düzenlemek, Müslümanların nerelere ve nasıl yerleşeceklerini görüşmek, gayrimüslimlerin statüsünü belirlemek, askeri teftiş etmek ve divan teşkilâtıyla ilgili kararları görüşmek* de Hz. Ömer için önem taşıyordu.³³⁵ Uzun yolculuktan sonra Hz. Ömer, *Havran bölgesinde* Müslümanlarca ilk fethedilen yerlerden biri olan *Câbiye*'de kumandanlarla bir araya geldi; onlarla çeşitli meseleler etrafında ve özellikle anlaşmanın muhtevası üzerine istişârî bir toplantı yaptıktan sonra *Kudüs*'e giderek şehri *Patrik Sophronios*'tan teslim aldı (17/638).

Şehri teslim alan Hz. Ömer Hristiyanlara can ve mal güvenliği konusunda söz verdi, onlarla -inanç özgürlüğünü de içine alan- bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmada özetle ödeyecekleri tanımlanmış bir vergi karşılığında bölge ahalisine “*can ve mal güvenliğiyle din ve ibadet hürriyeti*” öngörülüyordu. Böylece herkes canı ve malı hususunda herhangi bir kaygı yaşamayacak, dinlerinin gereklerini yerine getirmede de serbest olacaktı. Kiliselerine dokunulmayacak, kilise içinde bulunan ve Hristiyanlarca kutsal sayılan eşyaya el konulmayacaktı. İsteyenler, cizye ödemek kaydıyla anlaşmanın muhtevasında öngörülen haklara sahip olarak şehirde kalabilecekler, bunu istemeyenler güvenlik içinde şehri terk edebileceklerdi. Ayrıca Hz. Ömer, şehirde görevlendirdiği yetkililerle anlaşmada sağlanan hakların devamlılığını da garanti ediyordu. Hiç kuşkusuz bir toplumun huzuru, başarısı ve mutluluğu, bu anlaşmanın içinde yer alan temel insan haklarının tanınmasıyla mümkündü ve Hz. Ömer de bu hakları tanımıştı.³³⁶

Hz. Ömer'in *Kudüs*'te kaldığı süre içinde şöyle bir olayın yaşandığı aktarılır:

Hz. Ömer, şehri temsil eden yetkililerle anlaşmayı imzaladıktan sonra *Kudüs*'e girdi. *Mescid-i Aksâ*'yı ve Hristiyanların kutsal saydığı bazı kiliseleri ziyaret etti. Bir kilisenin içindeyken namaz vakti girdi. Hz. Ömer, kilisenin içinde değil de dışarı çıkarak uygun bir yerde yanındakilere namazı kıldırdı. Hristiyan yetkililer ise ibadetini kilisenin içinde yapabileceği düşüncesiyle Hz. Ömer'in davranışını biraz garipsediler. Hâlbuki Hz. Ömer bir mabet olarak kiliseye saygısı sebebiyle ve o mekânın bir Hristiyan mabedi olarak korunması duyarlılığıyla bunu yapmıştı. Çünkü o eğer kilisenin içinde namazını kılsaydı

tarikh olarak da 17 (638) yılını tercih ettik. Detay bilgi için bkz. Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.144-145; Câsim Avcı, “Kudüs”, *DİA*, c.26, s.327.

³³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c.2, s.500.

³³⁵ Mustafa Fayda Hoca *DİA*'da yazdığı *Câbiye* maddesinde Hz. Ömer'in “*fetihlerden sonra ele geçen toprakların durumunu tanzim ve gayrimüslim halkın statülerini tayin etmek, başkumandan Ebû Ubeyde ve diğer kumandanlarla istişarelerde bulunmak ve onları teftiş etmek üzere Câbiye'ye gelmiş olduğuna dair olan rivayetin daha doğru olduğunu*” belirtiyor. Bkz. Mustafa Fayda, “Câbiye”, *DİA*, c.6, s.538.

³³⁶ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, c.4, s.159-160; Ya'kubî, *Târih*, c.2, s.146 vd.; Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi-Hulefâ-i Râşidîn*, c.3, s.177.

daha sonra gelenler, Ömer burada namaz kılmıştı diye kiliseyi camiye çevirebilirlerdi. Hz. Ömer bu tutumuyla *zimmî hukuku konusunda ne kadar duyarlı davrandığını* göstermektedir.³³⁷

Hz. Ömer, *Kudüs*'te bir cami yapılmasını ve kadı olarak görevlendirdiği Ubâde b. Sâmit'ten halka İslâm'ı öğretmesini istedi. *Kudüs*'e Hz. Osman devrinde de önem verildi ve ciddi yatırımlar yapıldı. Bu dönemde sahabeden ve tâbiûndan pek çok kişi şehri ziyaret etti, bazıları yerleştiler ve hayatlarının sonuna kadar orada yaşadılar.

Emevîler zamanında *Kudüs*, özellikle biat için tercihte öne çıkan şehirler arasındaydı. Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz, Yezid b. Abdülmelik, *Kudüs*'ü sık sık ziyaretleriyle tanınırlar. *Kubbetü's-Sahre*, Emevîler zamanında Abdülmelik b. Mervan devrinde, *Mescid-i Aksâ* ise tercih edilen görüşe göre Velîd b. Abdülmelik devrinde inşa edilmiştir.

Abbasîler zamanında da *Kudüs*, Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal şehir olma özelliğini sürdürdü. Ebû Cafer Mansur, 758'de *Kudüs*'ü ziyaret etti. Keza Mehdî Billâh, 780'de şehri ziyaret etti. Bu dönemde (VIII. Yüzyıl) bir yandan imar faaliyetleri devam ederken, bir yandan da şehir önemli bir ilim merkezi oldu. Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa'd, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî şehri ziyaretle dersler-seminerler verdiler. Aynı dönemde Rabia el-Adeviyye, Bişr el-Hafî, Serî es-Sakatî gibi sûfilerin *Kudüs*'te bulunmaları, şehri daha da ilgi çekici hale getirdi. Abbasîler devrinde hem dinî hem ilmî gaye ile hem de sırf ziyaret ve ticaret amacıyla gelenler için *Kudüs*, güvenli bir şehirdi.

Farklı beldelelerde vefat ettiği halde *Kudüs*'te toprağa verilen bazı Yahudiler gibi Müslümanlardan bazıları da bunu yaptılar. Böylece şehir, kimi Müslümanların başka yerde ölseler de orada toprağa verilmeyi istedikleri bir mekân oldu.

Haçlılar Dönemi

Kudüs, 878 itibariyle Mısır'daki Tolunoğullarına, daha sonra 905 yıllarında İhşidîlere, 969 yılı itibariyle de Fâtımîlere intikal etti.

1071 tarihiyle *Selçuklulara* geçen şehrin hâkimiyeti, bölgedeki siyasî belirsizlikler yüzünden 1098'de tekrar Fâtımîlere döndü. İslâm dünyasının siyasî ihtilâflar sebebiyle parçalanıp za'fa düşmesinden yararlanan Haçlılar maalesef bundan bir yıl sonra şehre girdiler ve büyük katliam yaptılar. Şimdi bu konuyu biraz detaylandıralım:

Asırlar sonra 15 Temmuz 1099'da Haçlı ordusu *Kudüs*'ü Fâtımîlerin elinden aldı. O dönemde Fâtımîlerin hem Selçuklularla hem de Abbasîlerle aralarında husumet vardı. Zaten Haçlılar zaman zaman İslâm ülkelerinin aralarındaki bu husumetlerin meydana getirdiği zafiyeti her zaman bir fırsat olarak

³³⁷ Bu konuda bir yorum için bkz. Ahmet Önkâl, "Dört Halife Dönemi", *İslâm'a Giriş-Evrensel Mesajlar*, (ed. Mehmet Paçacı), Ankara: DİB Yay., 2008, s.406-407.

kullanıyorlardı. Bu sefer de öyle oldu. Haçlılar kendilerine şehri teslim etmek zorunda kalan vali ve onun yakın adamları dışında şehirde bulunan bütün Müslümanları, hatta Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle bütün Yahudileri öldürterek dünya tarihinde eşi görülmemiş bir vahşet sergilediler. Haçlı tarihçisi Fulcherius'un belirttiğine göre Haçlı şövalyeleri ve askerleri, güya Arapların yuttukları altınları bağırsaklarından çıkarmak için onları öldürdükten sonra bağırsaklarını delik deşik ediyorlardı. Haçlı askerleri şehrin sokaklarını baştan sona dolaşıp toplu katliam yaptılar, bir tek canlı bırakmadıkları gibi evleri de yağmaladılar; *Kubbetü's-Sahre*'ye, *Mescid-i Aksâ*'ya ve umumiyetle şehrin tüm camilerine dokunulmaz ümidiyle saklananları da kılıçtan geçirdiler, sinagoglara sığınan Yahudileri de katlettiler. Bu katliamın tanıklarından biri olan tarihçi Raimundus, mabedlerin bulunduğu *Harem-i Şerif* bölgesine giderken cesetlerin ve dizlerine kadar çıkan kan birikintilerinin üzerinden geçmek zorunda kaldığını söyler. Bu dehşetli katliamın acı sonucu, şehirdeki bütün Müslümanların ve Yahudilerin öldürülmüş olmalarıdır. Ayrıca *Mescid-i Aksâ*, Haçlıların kurduğu *Kudüs Krallığı* tarafından maalesef yönetimin merkezi yani saray olarak kullanılmıştır. Haçlılar *Kudüs*'te Müslümanlara ait bütün eserleri hatta *Kubbetü's-Sahre*'yi yağmaladılar, *Mescid-i Aksâ*'daki değerli eşyanın bir kısmını tahrip ettiler, bir kısmına da el koyup kaçırdılar. Camileri ise ya kiliseye çevirdiler ya da başka amaçlarla kullandılar, *Kubbetü's-Sahre*'nin üzerine de haç diktiler.³³⁸

Selâhaddîn-i Eyyûbî Dönemi

Haçlılar 88 yıl boyunca insan haklarına ve inanç özgürlüğüne yer vermeyen baskıcı yapısıyla *Kudüs*'te kaldılar. Fakat bu mezalimin işlendiği ilk günden itibaren tüm İslâm dünyası *Kudüs*'ün Haçlı zulmüne maruz kalması sebebiyle kan ağlıyordu. İslâm ülkeleri ne yapıp edip *Kudüs*'ü geri almak için bir gayretin içine girmişlerdi.

Nihayet beklenen gün geldi; böyle bir sıkıntılı zaman diliminde Selâhaddîn-i Eyyûbî (ö. 1193), Haçlılara karşı mücadelesiyle tanınan bir İslâm kahramanı, *Eyyûbîler hanedanının* da kurucusu ve ilk hükümdarı olarak ortaya çıktı. 1173 yılından itibaren farklı zaman ve mahallerde askerî seferlerde bulundu. Galip ve muzaffer bir kumandan olarak *Kudüs*'e girmeden önce *Hittin*'de 3-4 Temmuz 1187'de Haçlı ordusunu hezimete uğratmayı başardı. Bu galibiyetin sağladığı üstünlük ile bölgede hızlı bir fütuhata girişti; Filistin'de *Akkâ*, *Taberiye*, *Askalân*, *Nablus*, *Remle*, *Gazze* dâhil birçok kaleyi ele geçirdi, irili ufaklı birçok

³³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Işın Demirkent, "Kudüs: Haçlılar Dönemi", *DİA*, c.26, s.329-332; Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, c.14, s.525-546; Vaktiyle *Kudüs*'te yaşanan Haçlı mezaliminin bir benzeri de İskenderiye'de yaşandı. Haçlılar 11 Ekim 1359 tarihinde İskenderiye'ye girdiler, ahaliye görülmemiş zulüm yaptılar, Müslüman halkın çoğunu öldürdüler, farklı mezhebî telâkkiye sahip yerli Hristiyanlarla Yahudiler de bu vahşetten nasiplerini aldılar. Şehirdeki tüm camiler ve türbeler yağmalandı. Ayrıca Haçlılar Müslümanlar, Yahudiler ve yerli Hristiyanlardan oluşan 5000 kişiyi de esir aldılar, şehrin tüm zenginliğini yağmalayıp gemilere yükleyerek ayrıldılar.

yerleşim merkezini fethetti. Bu hızlı fütuhatin ardından 20 Eylül 1187 tarihi itibarıyla *Kudüs*'ü kuşattı ve şehrin teslimini görüşmek üzere çağırttığı bir Haçlı heyetiyle *Askalân*'da görüştü. Heyette bulunan Hristiyanlar şehri teslim etmeme kararını Selâhaddin'e iletiler. Bunun üzerine Selâhaddin *Kudüs*'e yürüdü, 20 Eylül 1187'de *Kudüs* önünde karargâhını kurdu ve kuşatmayla birlikte şehri ele geçirmek için ordusuyla hücumla geçti. Neticede kısa bir sürede farklı cihetlerde surda gedik açmayı başardı, her ne kadar açılan gedik önündeki giriş hareketi şehri savunanlar tarafından önlenmişse de ilerleyen sürede savunma çöktü. Bunun üzerine şehrin savunulmasından sorumlu olan şahıs, Selâhaddin'in çadırına giderek onunla teslim şartlarını görüştü. Artık Selâhaddin-i Eyyûbî'nin önünde şehre girmek için bir engel kalmadı ve nihayet Mi'rac mucizesinin yıldönümü olan 27 Receb 583/2 Ekim 1187 Cuma günü *Kudüs*'e fâtihi olarak girmeye muvaffak oldu.³³⁹

Bakın, Selâhaddin-i Eyyûbî ne yaptı?

Maddî imkânı olan yerli halkın (erkekler için 10, kadınlar için 5, çocuklar için 2 dinar gibi) cüz'î miktarda fidye ödeyerek serbest kalabileceklerini ilân etti. Buna imkân bulamayanlardan ise fidye alınmayacaktı. Böylece yerli halkın bütünüyle serbest bırakılması gerçekleşecekti. Böyle de oldu, koskoca patrik dahi sadece 10 dinar ödeyerek serbest kaldı ve altın-gümüş dâhil arabalar dolusu servetiyle şehri terk etti.

Bu arada *Ortodoks* ve *Yakûbî Hristiyanlar* şehirde kaldılar, Yahudilerin de şehre yerleşmelerine izin verildi. Hristiyanlara ait kutsal mekânların idaresi *Ortodoks Kilisesi*'ne teslim edildi. Selâhaddin-i Eyyûbî, Haçlıların saray olarak kullandığı *Mescid-i Aksâ*'yı yeniden camiye çevirdi.³⁴⁰

Selâhaddin-i Eyyûbî'nin *Kudüs*'ün fethinden sonra yerli halka uyguladığı merhametli tutum ve davranışları, Avrupalıları oldukça şaşırttı, Batı dünyası onun bu merhameti karşısında hayretler içinde kaldı. Çünkü vaktiyle Haçlıların yaptığı uygulamanın bir benzerini yapmış olsaydı muhtemelen tarihçiler onun hakkında “*misliyle karşılık verme hakkını kullandığını*” söyleyeceklerdi. Bunun yerine onun *güçlüyken merhametli ve affedici davranmasının değerini, önemini ve büyüklüğünü tarihe dipnot düştüler*.

Selâhaddin-i Eyyûbî *Kudüs*'ü fethettikten ve şehre İslâmî kimliğini kazandıran bir dizi uygulamalardan sonra duraklamaksızın askerî hareketi sürdürdü ve *Filistin bölgesinin tamamına yakın şehirlerine hâkim oldu*.

Tabii ki Selâhaddin-i Eyyûbî'nin göz kamaştıran başarıları, Avrupa'yı harekete geçirdi. Fransa Kralı Philippe Auguste, Alman İmparatoru Barbarossa ve İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard'ın da dâhil olduğu büyük bir Haçlı

³³⁹ Ramazan Şeşen, “Selâhaddin-i Eyyûbî”, *DİA*, c.36, s.337-340; Işın Demirkent, “Kudüs: Haçlılar Dönemi”, *DİA*, c.26, s.329-332.

³⁴⁰ Demirkent, “Kudüs: Haçlılar Dönemi”, *DİA*, c.26, s.329-332.

ordusu karadan ve denizden *Akkâ*'yı kuşattı. Selâhaddîn-i Eyyûbî hasta ve yorgundu, bununla beraber onlarla iki yıl kadar savaştı, üstelik donanma desteğinden mahrumdu, *Muvahhid*'lerden bu doğrultuda yardım istediye de maalesef sonuç alamadı. Bu süreçte Selâhaddîn'in Haçlılara karşı birlik sağlamak için Abbasî halifesine ve bölgedeki İslâm ülkeleri yöneticilerine haberciler yolladığı fakat olumlu bir sonuç elde edemediği de söylenir.³⁴¹ Buna karşılık Avrupa'nın birleşik ordusu denilebilecek Haçlı ordusu ise, hem karadan hem deniz tarafından çok kalabalık zinde güçlerle savaşıyorlardı. Bu şartlarda *Akkâ*, 12 Temmuz 1191 tarihinde Haçlıların eline geçti, ancak *Kudüs*'e el koyamadılar. Zira Haçlıların bu amaçla planladığı saldırılar Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından sürekli püskürtüldü. Neticede *Kudüs*'e dokunulmaması kaydıyla *Akkâ* ve bir kısım sahil kesimin Haçlılara terk edildiği bir anlaşma yapıldı.³⁴² Bu da gösteriyor ki, Haçlıların *Akkâ*'yı ele geçirmiş olsalar da esas gayeleri olan *Kudüs*'e girmemeyi kabul eden bir anlaşmaya onay vermeleri, hasta olmasına ve yorgun düşmesine rağmen Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin gücünü ve siyasi faaliyetlerindeki tecrübesini göstermektedir.

Sonuç

Esasında biz bu araştırmamızda üç ayrı zaman diliminde veya farklı üç dönemde yani Hz. Ömer, Haçlılar ve Selâhaddîn-i Eyyûbî döneminde *Kudüs*'ün mazhar olduğu veya maruz kaldığı çarpıcı gerçekleri kısmen detaylı bir biçimde naklettik. Şimdi söz konusu araştırmanın sonuç kısmında bu üç ayrı dönemde *Kudüs* ve çevresinde olup bitenleri özet olarak kıyaslamak ve umumi resmi tekrar bir arada göstermek istiyoruz.

Hz. Ömer şehri teslim aldıktan sonra yerli halka ne uygulandı, hatırlayalım:

Yerli halkın canlarına, mallarına, kiliselerine, haçlarına, hastalarına ve bütün fertlerine aman (güvence) verildi.

Kiliseleri camiye çevrilmedi, mesken yapılmadı, yıkılmadı ve kiliselerin içindeki kutsal eşyaya dokunulmadı.

Kimse dinî inancı sebebiyle zorlanmadı, kimseye zarar verilmedi.

Yerli halktan dileyenler cizye ödemesi karşılığında şehirde kalabilme hakkına sahip oldu.

Şehirde kalanlar güven içinde hasadını alabildi, malını satmak isteyenlere gereken kolaylık gösterildi, gitmek isteyenlere ise gidecekleri yere kadar can güvenliği sağlandı.

³⁴¹ Bkz. Süleyman Özbek, "Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübîler'in Siyasi İlişkileri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-Selçuklular*, c.10, İstanbul: Siyer Yay., 2018, s.324-325.

³⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *DİA*, c.36, s.337-340. Bu antlaşma 3 yıl 8 ay süreliydi.

Buna karşılık şehir Haçlılar tarafından ele geçirildiğinde Müslümanlara ve Yahudilere ne yapıldı onu hatırlayalım:

Müslümanları, hatta Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle bütün Yahudileri öldürterek dünya tarihinde eşi görülmemiş bir vahşet sergilediler.

Haçlı şövalyeleri ve askerleri, güya Arapların yuttukları altınları bağırsaklarından çıkarmak için onları öldürdükten sonra bağırsaklarını delik deşik ettiler.

Haçlı askerleri şehrin sokaklarını baştan sona dolaşıp toplu katliam yaptılar, bir tek canlı bırakmadıkları gibi evleri de yağmaladılar.

*Kubbetü's-Sahre'*ye, *Mescid-i Aksâ*'ya ve umumiyetle şehrin tüm camilerine dokunulmaz ümidiyle saklanan Müslümanları kılıçtan geçirdiler, sinagoglara sığınan Yahudileri de katlettiler.

Haçlıların kurduğu *Kudüs* Krallığı, *Mescid-i Aksâ*'yı idare merkezi yani saray olarak kullandı.

Kudüs'te Müslümanlara ait bütün eserleri hatta *Kubbetü's-Sahre*'yi yağmaladılar, *Mescid-i Aksâ*'daki değerli eşyanın bir kısmını tahrip ettiler, bir kısmına da el koyup kaçırdılar.

Bazı camileri kiliseye çevirdiler, bazılarını da başka amaçlarla kullandılar, *Kubbetü's-Sahre*'nin üzerine de haç diktiler.

Şimdi de *Kudüs* Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından ele geçirilince ne gibi gelişmeler oldu, onu hatırlayalım:

Maddî imkânı olan yerli halkın cüz'î miktarda fidye ödeyerek serbest kalabileceklerini ilân etti.

Buna imkân bulamayanlardan ise fidye alınmayacağını belirtti.

Böylece yerli halkın bütünüyle serbest bırakılma şansı doğdu.

Patrik bile sadece 10 dinar ödemek suretiyle serbest kalarak altın-gümüş dâhil arabalar dolusu servetiyle şehri terk etti.

Ortodoks ve Yakûbî Hristiyanları özgür olarak şehirde kaldılar.

Yahudilerin de şehre yerleşmelerine izin verildi.

Hristiyanlara ait kutsal mekânların idaresi *Ortodoks Kilisesi*'ne teslim edildi.

Haçlıların saray olarak kullandığı *Mescid-i Aksâ* yeniden camiye çevrildi.

Görüldüğü gibi *Kudüs* Hz. Ömer ve Selâhaddîn-i Eyyûbî dönemlerinde benzer uygulamalara sahne oldu. Çünkü onları yüksek insanlık ve merhamet duygularıyla icraata sevk eden ana unsur, İslâm dininin onlara insana saygı ile ilgili kazandırdığı temel esaslardı. Onlar, Hz. Peygamber *Hayber Yahudilerine* ve *Necran Hristiyanlarına* nasıl davranmışsa onlar da öyle davranmışlardı, Hz. Peygamber *Hayber Yahudileri* ve *Necran Hristiyanlarıyla* hangi şartları ihtiva eden anlaşma yapmışsa onlar da benzer muhtevaya sahip anlaşmalar

yapmışlardı. Velhasıl burada *adalet vardı, şefkat vardı, merhamet vardı, insana saygı vardı*.

Haçlılar ise hâkim oldukları dönemde *Kudüs*'te insanlık tarihinin en dehşetli katliamlarına ve zulümlerine imza atmışlar; kadın, çocuk demeden herkesi öldürmüşler, şehri yağmalamışlar, mabetleri başka amaçlarla kullanmışlardı. Ne acıdır ki Müslüman olsun Yahudi olsun yerli halktan bir tek kişinin bile şehirde kalmasına izin vermemişlerdi.

Sonuç olarak tarihte Kudüs ve çevresinde söz konusu üç dönemde yaşananlar, İslâm düşüncesinin siyasî yapılara ne kadar olumlu bir etki yaptığını ve yöneticileri insana ve topluma dönük uygulamalarda temel insan hakları konusunda ne derece duyarlı davranmaya sevk ettiğini ortaya koymaktadır.

YAHUDİ ULUS DEVLETİ YASASININ TEOLOJİK TEMELLERİ

*Eldar HASANOĞLU**

Giriş

Siyonizm ülküsünün ürünü İsrail Devleti aşamalı bir şekilde kurulmuştur. Başlangıçta Siyonistler, “Aliya” adıyla bilinen göç dalgaları ile dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Yahudileri Filistin topraklarına getirmiş, bu yolla buradaki Yahudi demografik varlığını garantiye almışlardır. Yine I. Dünya Savaşı’nın ardından İngiltere Mandası kurulmuş, bu yolla Yahudilerin yönetim tecrübesi kazanmaları temin edilmiştir. Nihai olarak ise 1948’de İsrail Devleti kurulmuştur. Bu zaman diliminde yaşanan gelişmeler, bir bakıma İsrail Devleti’nin kurulmasından önce bölgedeki Yahudileri, kurulması hedeflenen bu devletin karşılaşacağı toplumsal, ekonomik, askeri, siyasi vs. sorunlarla nasıl baş edeceklerine, kurulacak devletin nasıl yönetileceğine ilişkin bir antrenman niteliğinde olmuştur. 14 Mayıs 1948’de İsrail Devleti resmi olarak kurulduğunda Batı değerlerini esas alan, demokratik bir sistemi benimsediğini ilan etmiştir.

Seküler yönetim tarzına ve ideallere sahip olan bu devletin kuruluşundan günümüze kadar geçen 70 yılda, dini öğeler zamanla öne çıkmıştır. Dinileşme sürecinin aşamalarını tespit etmek için ülke tarihindeki ciddi kırılma noktalarına bakılmalıdır. Örneğin İsrail’in 1967’de Arap devletleriyle yaptığı savaştan zaferle çıkması, günümüzde Ağlama Duvarı veya Batı Duvarı olarak bilinen Hz. Süleyman’ın ilk yaptırdığı kadim mabedin dış duvar kalıntılarının bulunduğu bölgeyi, yani Kudüs’ün doğu kısmını da ele geçirmesi, İsrail’in Yahudi toplumunda kehanetin gerçekleşmesi gibi algılanmıştır. Dindar-muhafazakâr kitle bunu Mesih’in ayak sesleri olarak nitelendirmiş ve dinî söylemlere sarılmada ciddi heyecan yaşamıştır.

Yine 1980’de Kudüs Yasası çıkarılarak Kudüs şehrinin bütün olarak İsrail Devleti’nin ebedi başkenti olarak ilan edilmesi, dindar-muhafazakâr kitlenin duygularına hitap etmiştir. Bu heyecan, İsrail’in hukuk sisteminde Yahudi şeriatının uygulanması taleplerini beraberinde getirmiştir. Bunu hukuki bir zemine oturtmak amacıyla, hukuk boşlukları olduğu durumlarda “İsrail Mirasına dönüş” ilkesi, yani Yahudi dini hukukunun devlet mahkemelerinde uygulanma imkânı resmi düzeyde kabul edilmiştir.

2000’lerden itibaren İsrail Millet Meclisi Knesset’te temsil açısından sağ partiler ağırlık teşkil etmiş, hükümet koalisyonları onlardan oluşarak iktidarlar temelde dindar-muhafazakâr kitlenin temsilcilerinden kurulmuştur. Bu durum,

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.

İsrail'deki bu kitlenin taleplerini ve beklentilerini karşılamak zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir. Sağ kanattan olan politikacılar özellikle son yıllarda ülkenin yönetim siyasetini Yahudiliğin dini ve milli değerleri doğrultusunda belirlemek için yoğun bir gayret içerisine girmiş, kimi zaman seçmen baskısından kimi zaman duygusal saiklerle İsrail Devleti'nin üzerine inşa edildiği seküler ilkelerden taviz vermek durumunda kalmışlardır. Bu tavizler zincirinin en son halkası, 19 Temmuz 2018'de (İbrani takvimi ile 07 Av 5778) İsrail Millet Meclisi Knesset'in, İsrail Ulus Devleti Yasası'nı kabul etmesidir. Yasanın çıkarılması, İsrail Devleti'nin kurulmasından günümüze kadar geçen zaman içerisinde Siyonizm rüyasının zirve noktasını teşkil etmektedir.

Yasa Metni

Yasanın tam adı “Temel Yasa: İsrail Yahudi Halkının Ulus Devleti Yasası” (*Huk Yesod: Yisrael Medinat ha-Leum šel ha-Am ha-Yehudi*) şeklindedir. Yasanın 2018'de kabul edilmesi, İsrail'in kurulmasının 70. yıldönümüne denk getirilmiş olup sembolik bir anlam taşımaktadır. Yasa, 11 maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler devletin meşruiyeti, sembolleri, dili, takvimi ve tatil günleri, Yahudi diasporasıyla ilişkiler vs. gibi konulara değinmektedir. Yasa, Yahudilerin İsrail'de kendi kaderlerini tayin hakkına sahip olduklarını söylemekte, tartışmalı Kudüs şehrini İsrail'in başkenti olarak ilan etmekte ve Yahudi diasporasıyla ilişkilerde İsrail'in aktif rol almasına yeşil ışık yakmaktadır. İşaret edilmelidir ki yasada “demokrasi” ve “eşitlik” sözleri hiç yer almamaktadır.

1. Temel prensipler

- A. İsrail Devleti'nin üzerinde kurulduğu İsrail toprağı, Yahudi halkının tarihi vatanıdır.
- B. İsrail Devleti, Yahudi halkının ulusal vatanıdır. O, burada kendi kaderini tayin hususunda doğal, kültürel, dini ve tarihi hakkını icra etmektedir.
- C. İsrail Devleti'nde kendi kaderlerini tayin hakkı Yahudi halkına özgüdür.

2. Devletin sembolleri

- A. Devletin adı İsrail'dir.
- B. Devletin bayrağı, kenarlarına yakın yerde iki mavi çizgi ve ortada mavi bir Davut yıldızı olup beyaz renklidir.
- C. Devlet amblemi, her iki tarafta zeytin yaprakları ve altında “İsrail” kelimesi bulunan yedi kollu menora'dır.
- D. Devlet marşı ha-Tikva'dır.
- E. Devlet sembolleri ile ilgili detaylar kanunla belirlenir.

3. Devletin başkenti

Kudüs, bütün ve birleşik olarak İsrail'in başkentidir.

4. Dil

A. Devletin dili İbranicedir.

B. Arapça devlette özel bir duruma sahiptir. Arapçanın devlet kurumlarında veya kurumlarınca kullanılması kanunla belirlenir.

C. Bu yasa yürürlüğe girmeden önce bu madde Arapçanın durumuna zarar vermez.

5. Diaspora topluluğu

Devlet Yahudi göçüne ve diaspora topluluğuna açık olacaktır.

6. Yahudi halkıyla ilişkiler

A. Devlet, Yahudi olmaları veya vatandaş olmaları dolayısıyla, sıkıntıda veya esirlikte olan Yahudi halkına mensup bireylerin refahını sağlamaya çalışacaktır.

B. Devlet, Yahudi halkının üyeleri ve devlet arasındaki yakınlığı güçlendirmek için Diaspora ile çalışacaktır.

C. Devlet, Yahudi halkının kültürel, tarihi ve dini mirasını korumak için diasporadaki Yahudilerle ilgilenecektir.

7. Yahudi yerleşimi

A. Devlet, Yahudi yerleşiminin gelişmesine ulusal bir değer olarak bakmakta olup kurulması ve güçlenmesini desteklemek ve ilerletmek için çalışacaktır.

8. Resmi takvim

A. İbrani takvimi devletin resmi takvimidir ve onun yanında Gregoryen takvimi resmi takvim olarak kullanılacaktır. İbrani takvimi ve Gregoryen takviminin kullanımı yasa ile belirlenecektir.

9. Bağımsızlık Günü ve Anma Günleri

A. Bağımsızlık Günü, devletin resmi ve milli bayramıdır.

B. Yom ha-Zikaron ve Holokost günleri, Devletin resmi anma günleridir.

10. Cumartesi ve Özel Günler

A. Şabat/Cumartesi ve Yahudi bayramları, devletin yerleşik tatil günleridir. Yahudi olmayanlar, Şabat ve bayramlarda tatil yapma hakkına sahiptirler. Bu konunun detayları kanunla belirlenecektir.

11 - Dokunulmazlık

Bu Temel Yasa, Knesset üyelerinin çoğunluğu tarafından geçirilen başka bir Temel Yasa ile değiştirilmedikçe değiştirilemez.

Partilerin yasayı oylaması

İsrail Ulus Devleti Yasası, Knesset'in yaz tatiline çıkmasından hemen önce, 19 Temmuz'da Perşembe'nin erken saatlerinde kabul edilmiştir. Oylamada 55 milletvekili olumsuz, 62 milletvekili olumlu oy kullanmıştır. Böylece yasa oyçokluğu ile Meclis'ten geçmiştir. Başbakan Benyamin Netanyahu yasanın geçmesinin en temel önceliklerinden olduğunu defalarca vurgulamıştır. Netanyahu'nun destek için baskı uygulamaktan çekinmediği ifade edilmektedir. İşaret edilmelidir ki, İsrail Devleti'nin anayasası henüz yoktur. Bunun yerine, anayasa gibi geçerliliğe sahip olan Temel Yasa mevcuttur ve ülkedeki hukuk sisteminin en üst düzey dayanağıdır. Bu oylama ile İsrail Ulus Devleti Yasası da Temel Yasa içerisinde yer almış, bir nevi anayasal statü kazandırılmıştır.

Yasanın içerdiği maddeler, Knesset'te şiddetli tartışmaların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Doğal olarak Müslüman Arap temsilciler yasaya karşı çıkmış ve yasayı demokratik değerleri hiçe saymakla, vatandaşlar arasında eşitsizliğe yol açmakla, ayrımcılık ve ırkçılık içermekle suçlamışlardır. Onlardan başka, sol eğilimli Yahudi milletvekilleri de yasaya karşı çıkmışlardır. Onlar da benzeri suçlamaları dile getirmiş, ülke içerisinde ister Yahudi ve Yahudi olmayanlar düzleminde, isterse de dindar ve dindar olmayan Yahudiler düzleminde ülkede sosyal istikrarın bozulmasına götüreceği, yine bu yasanın dünyada İsrail'in imajını zedeleyeceği ve uluslararası mahfillerde İsrail'in elini zayıflatacağı kaygılarını dillendirmişlerdir. Öte yandan, yasayı destekleyen ha-Bayit ha-Yehudi ve Yahadut ha-Tora ha-Meuhedet partilerinden bazı koyu köktendinci milletvekilleri de yasanın son halini şiddetle eleştirmişlerdir. Ne var ki onların eleştirisi, ironik bir şekilde, yasa tasarısındaki bariz köktendinci ve ayrımcı maddelerinin yumuşatılmasına ilişkin olmuştur.

Oy dağılımı açısından Likud Partisi 28, Kulanu Partisi 9, ha-Bayit ha-Yehudi Partisi 8, Şas Partisi 7, Yahadut ha-Tora ha-Meuhedet Partisi 6, Yisrael Beyteynu Partisi 4 milletvekiliyle bu yasaya destek vermiştir. Yasanın geçmesi için uğraşan Başbakan Benyamin Netanyahu'nun lideri olduğu Likud Partisi milletvekillerinden Benny Begin (Likud Partisi kurucusu eski Başbakan Menahem Begin'in oğlu) çekimser kalmış, Tzipi Hotovely ise oylamaya katılmamıştır. Yasaya karşı çıkan Yahudi milletvekillerinin dağılımı şu şekildedir: 9 milletvekiliyle yasayı destekleyen Kulanu Partisi'nden Akram Hasun, yine 4 milletvekiliyle yasayı destekleyen Yisrael Beyteynu Partisi'nden Hamad Amar yasaya karşı olumsuz oy kullanmışlardır. Yasaya karşı topyekûn olarak olumsuz oy kullanan partiler, yukarıda da işaret edildiği üzere, Müslüman Araplardan başka sol eğilimli Siyonist Birlik, Yeş Atid ve Meretz partileridir. Nitekim Yisrael Beyteynu'dan istifa eden Orly Levy-Abekasis çekimser kalmış, Siyonist Birlik'ten Yossi Yonah da oylamaya katılmamıştır.

Oylamanın ardından Knesset'te yaptığı konuşmada Netanyahu Siyonizm'e ve Siyonizm'in babası olarak bilinen Teodor Herzl'e atıf yaparak şöyle konuşmuştur: *"Bu, Siyonizm tarihinde ve İsrail Devleti tarihinde belirleyici bir an. Herzl'in görüşünü paylaşmasından 122 yıl sonra, varoluşumuzun temel ögesini yasalaştırdık. İsrail, Yahudi halkının ulus devletidir. Bütün vatandaşlarının bireysel haklarına saygılı bir ulus devlet. Ve Orta Doğu'da, sadece İsrail bu haklara saygı duyar. Bu, bizim devletimiz, Yahudilerin devleti. Son yıllarda, bu konuda kuşku uyandırmaya teşebbüs eden bazıları girişimde bulunmuş ve böylece varoluşumuzun ve haklarımızın temellerini kestiren bazı insanlar olmuştur. Bugün, hukukun taşına şunu kazıdık: Burası bizim devletimiz, bu bizim dilimiz, bu bizim marşımız ve bu bizim bayrağımızdır."* Netanyahu, Filistin Yönetimi'nden de bu yasaya saygılı olmayı ve ilerideki barış görüşmelerinde İsrail'in Yahudi karakterini kabullenmeyi ön şart olarak talep etmiştir.

Yasanın çıkma süreci

Bahis konusu yasanın İsrail'in gündemine gelmesi ilk defa değildir. Bu yasa son on yıl içerisinde üç defa gündeme getirilmiştir. 3 Ağustos 2011'de Knesset'te Dışişleri ve Savunma Komitesi Başkanı Avi Dichter öncülüğünde 40 milletvekili İsrail Ulus Devlet Yasası Temel Kanun önerisini sunmuştur. 2018'de kabul edilen yasanın ilk versiyonu olarak nitelendirilebilecek bu öneriye göre İsrail, Yahudi halkının ulus devleti olarak tanımlanacaktı ve kendi kaderini tayin hakkı, sadece Yahudi halkına özgü olacaktı.

İbrani dilini devlet dili olarak öneren ve Arapçaya özel statü sunan, nitekim İbrani takvimini de yasal takvim olarak belirleyen bu yasa, hüküm verirken yargıçların Yahudi şeriatından faydalanmalarını tavsiye ediyordu. Öneri ayrıca, İsrail devletinin her bir vatandaşının kültürünü ve geleneğini koruyabileceği etnik topluluklar kurması gerektiğini belirlemekteydi. Tasarının sonraki versiyonları milletvekilleri Ayelet Şaked, Yariv Levin ve Robert İlatov tarafından kaleme alınmış ve gündeme getirilmiştir. Bu çeşitli taslakların amacı, İsrail Devleti'nin Yahudi karakterini hukuki bir mahiyete dayandırmak ve ona anayasal statü sağlamaktır. İşaret edilmelidir ki, Aralık 2014'te İsrail'de yaşanan hükümet krizi ve 2015'teki zorunlu erken seçim de, 2013'te Netanyahu'nun 14 maddeli Ulus Devlet Yasası teklifi üzerine 33. Hükümette yer alan liberal ve sol kökenli koalisyon ortakları Tzipi Livni ve Yair Lapid'in iktidar koalisyonundan geri çekilmesi neticesinde gelişmiştir. Dolayısıyla, 2018 Ulus Devlet Yasası'nın 2011'de gündeme getirildiği, 2014'te yasalaştırılmaya teşebbüs edildiği ve nihayet 2018'de yasalaştırılmasının başarıldığı söylenebilir.

İsrail Ulus Devleti Yasası, Likud Partisi lideri başbakan Netanyahu'nun ciddi gayretleri neticesinde gündeme sokulmuş ve Knesset'ten geçebilmiştir. Yasanın onaylanması aslında ülkedeki köktendinci Yahudilerin güçlerinin sağlamlaşması, öte yandan demokratik değerlerden uzaklaşarak köktendinci bir eksene kayması anlamına gelmektedir. Yine de bu yasanın şimdi kabul edilmesi

ve maddelerdeki çarpıcılık, Ulus Devlet Yasası'nın ilk gündeme geldiği 2011'den günümüze kadar emsalsiz bir ilerleme kaydettiğini söylemeye imkân vermektedir.

Bu yasa için atanan Knesset özel komisyonu tasarıya nihai şekil vermek için son haftada beş defa toplanmıştır. Normal şartlarda tasarı Anayasa Komisyonu tarafından görüşülmesi gerekirken, Likud Partisi'nin Anayasa Komisyonu'ndaki temsilcisi Benny Begin'in yasaya şiddetle muhalefet etmesi yüzünden Meclis'te bu yasa için Likud Partili Amir Ohana'nın başkanlığında özel komisyon oluşturulmuş ve böylece Begin'in etkisi sıfırlanmıştır. Çünkü onun oyu olmadan sürecin devamı mümkün olmayacaktı.

Tasarı oylamaya sunulmadan önce Yahudi ulusal ve dini değerleri ile demokratik değerlerin çatışmaması için bazı yumuşatma işlemine tabi tutulmuştur. Tasarıda yer alan “sadece Yahudilere özgü yerleşim birimleri oluşturma” içerikli 7. maddenin B şıkkı çıkarılmış, yine hukuk boşluğu durumunda Yahudi şeriatının uygulanması zorunluluğu maddesi kaldırılmıştır. Dinci ha-Bayit ha-Yehudi ve Yahadut ha-Torah ha-Meuhedet partileri ise, köktendincilik eleştirisiyle tasarıdan kaldırılan bu maddelerin iade edilmesini savunmuştur. Yasaya özel komisyon başkanı Ohana ırkçılıkla ilgili eleştirileri reddederek yasanın ırkçılık barındırmadığını, Siyonizm temelleri üzerine inşa edildiğini belirtmiştir. Bu yasanın, 2000 yıllık sürgün hayatından sonra Yahudi halkının kendilerine ait bir ulus devlete kavuşmaları anlamına geldiğini savunmuştur. Yasayı ilk gündeme getiren Dichter ise oylama sırasında Meclis'te tezahürat yapan Arap milletvekillerine bağırarak “*Biz bu topraklarda sizden önce var idik, sizden sonra da var olacağız*” demiştir.

Yasanın gündeme getirilmesinin birtakım nedenleri olduğu ifade edilmektedir. Her şeyden önce, yorumcular zamanlamaya dikkat çekmektedirler. Önümüzdeki aylarda seçime girecek olan Netanyahu'nun ve yasaya destek verenlerin bu yasa ile ellerinin daha da güçleneceği ilk akla gelen sebeptir.

Öte yandan, yaşanan siyasi gelişmelerin de etkili olduğu ifade edilmektedir. Haziran'da üç Arap milletvekilinin sundukları yasa teklifi, diasporadaki Yahudileri ülkeye çekme ve iskân etme hususunda İsrail'i zora sokabilirdi. Bu nedenle yasa çıkarılarak ülkenin bir Yahudi devleti olduğuna kesinlik kazandırılmış oldu. Başka bir sebep, ülkede yükselen köktendinci kitlenin İsrail Yüksek Mahkemesi'nin yargılama sürecine tepkisidir. Yasa, yargılama esnasında Yahudi şeriatına atıf yapılmasını isteyen dindar-muhafazakâr kitlenin talebine yeşil ışık yaktaktadır. Diğer bir sebep de, post-Siyonizm olarak adlandırılan ve özellikle entelektüeller arasında yaygın olan, İsrail'in bir Yahudi devleti olması fikrine karşı olup nitekim eski Yahudi tarihi ve kültürü ile bağ kurulmasına muhalefet eden ve devletin tüm vatandaşların devleti olması gerektiğini savunan akımın ülkede meydana getirdiği infialdir.

Yasaya yönelik tepkiler

Yasa İsrail toplumunda ve resmi dairelerinde büyük tartışmaları beraberinde getirmiştir. Başlangıçtan itibaren insan hakları savunucuları ve sol cenahtan olan politikacılar bu yasanın antidemokratik olduğundan, en ılımlı haliyle bile onun köktendinciliği önelediğinden ve Yahudi olmayan vatandaşların tam ve eşit haklarını temin etmeyeceğinden şikâyet etmişlerdir. Yasanın gündeme gelmesinden itibaren ülkede geniş çaplı protesto hareketleri düzenlenmiş, pek çok eleştiri yazısı kaleme alınmıştır. Genel olarak İsrail'in Yahudi toplumunun çoğunluğunun yasayı desteklediği gibi bir intiba mevcuttur. Walla News'in yaptırdığı kamuoyu araştırmasında katılımcıların %58 kadarı yasayı desteklerken yasaya karşı çıkanlar %34'lerde kalmıştır. İsrail Demokrasi Enstitüsü kamuoyu araştırma sonuçlarına göre ise %45 yasanın gerekliliği hususunda eminken %47 yasaya ihtiyaç olmadığını belirtmiştir.

Köktendinci ve ırkçı maddeleri barındırması gerekçesiyle yasa, 2 milyona yakın Arap vatandaşın haklarını hiçe saydığı ve demokratik değerlerle bağdaşmadığı için muhalefet partileri tarafından eleştirilmiştir. Yasanın aleyhinde oy kullanan muhalefet, yasayı ırkçı ve ayrımcı olarak nitelemişlerdir. Onlara göre İsrail'i etnik ve dini merkezli bir yapı olarak tanımlayan bu yasa aslında kuruluş döneminde esas aldığı ilke ve prensiplere de zıttır. Bu açıdan bakılınca bu yasa sadece onun tabiatını da derinden etkilemekle kalmayıp aynı zamanda İsrail'in dünyadaki imajı üzerinde de olumsuz bir tablo oluşturacaktır. Oylamada çekimser kalan Begin de bu tutumunu izah ederken yasanın insan haklarına aykırı olduğunu söylemiştir.

Oylama sırasında Meclis'te ciddi gerginlik yaşanmıştır. Muhalefet milletvekilleri Meclis'te oylama sırasında "ırkçı, ayrılıkçı yasa" şeklinde tezahürat yapmış, Arap milletvekilleri yasayı nefret suçu olarak nitelemiş, yasa metnini yırtmış ve tezahürat yapmaları sonucu Meclis Başkanı Yuli Edelstein tarafından Meclis'i terk etmek zorunda bırakılmışlardır. Meclis'teki Arap grubun başkanı Eyman Udeh, "şeytanın yasası" olarak nitelendirdiği bu yasayı protesto etmek için taşıdığı siyah bayrağı konuşması boyunca sallamıştır. O konuşmasında, "bu yasa ile Yahudilerin üstünlüğü tescillenmekte ve bize de ikinci sınıf vatandaş olduğumuz söylenmekte" diyerek tepkisini ifade etmiştir.

İsrail Cumhurbaşkanı Ruben Rivlin yasayla ilgili açık mektup yayınlarak "dünyadaki Yahudi halkına zarar verebileceği ve hatta İsrail'in düşmanları tarafından bir koz olarak kullanılacağı" hususunda endişelerini dile getirmiş, yasadaki ayrımcı maddeleri eleştirmiştir. Rivlin'in eleştirisi özellikle yasanın taslak metninde yer alan 7. maddenin B şıkkı üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu şık, sadece Yahudilere özgü olan ve başka kimsenin ikamet edemeyeceği yerleşim birimleri oluşturma hususunda idi. Knesset'in hukuk müşaviri Eyal Yinon ve genel başkan yardımcısı hukukçu Raz Nizri de bahis konusu şıkka karşı çıkarak onun "etnik mensubiyetine dayalı olarak vatandaşlara karşı kişisel ayrımcılık" ile sonuçlanacağı endişelerini dile getirmişlerdir. Yine genel başkanlık ofisinden Eyal Zandelberg bu şıkkı "bariz ayrımcı" olarak nitelemiştir. Gelen tepkiler

sonucunda söz konusu şık yasadaki çıkarılmış ve yasanın son halinde yer almamıştır.

Cumhurbaşkanı Rivlin'den başka Benni Begin, Tzipi Livni, Dan Meridor, Natan Şaranski gibi İsrail siyasetinde önemli konumlarda olan isimler ve insan hakları örgütleri de yasaya yönelik eleştirilerde bulunmuş, sokaklarda tezahüratlarla yasaya karşı olduklarını ortaya koymuşlardır. Hukukçular hem yasanın içeriğinin hem de meşruiyetinin tartışmalı olduğunu beyan etmişlerdir. Kudüs merkezli İsrail Demokrasi Enstitüsü başkanı Yohanan Plesner, yasayı “şövenist ve bölücü” ve “İsrail için gereksiz bir utanç” olarak nitelemiştir.

ABD'deki kuvvetli lobi grubu olan Kuzey Amerika Yahudi Federasyonları Başkanı Jerry Silverman, Netanyahu ile yasadaki maddeler üzerine konuşmak için İsrail'e gitmiştir. Nitekim ABD'de Yahudi diasporasının temsilcilerinden olan Amerika Yahudi Komitesi yasanın oldukça üzüntü verici olduğunu ve “İsrail'i hem Yahudi hem demokratik değerler üzerine kuran kurucuların emeklerini tehlikeye soktuğu” şeklinde açıklama yapmışlardır. Yasanın barış ve güvenliğe karşı çok büyük bir tehlike oluşturduğunu, sömürgeci ve ırkçı amaçlar taşıdığını söylemişlerdir. Reformist Yahudiler Birliği Başkanı Rick Jacobs da yasayı eleştirenlere katılarak yasaya karşı mücadele edeceklerini ve herkesin eşitliğinin temini için mücadele edeceklerini belirtmiştir.

Yasa, Filistin Yönetimi tarafından da şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Filistin Yönetimi yasanın ayrımcı ve ırkçı olduğu, etnik tasfiyeye yol açacağı, Filistinlilerin topraklarına, haklarına, kimliğine ve dillerine karşı bir savaş ilanı anlamına geldiği, ırkçı terörü güçlendireceği, nefret ve tahriki şiddetlendireceği açıklamasında bulunmuştur. Filistin Kurtuluş Örgütü Genel Sekreteri Saip Erekat, yasanın tehlikeli ve ırkçı olduğunu, ayrımcılığı meşrulaştıran ve İsrail'in ayrımcı bir sistem olduğunu ortaya koyduğunu belirtmiştir. Yine, İsrail'in bazı Dürzi vatandaşları da yasaya karşı şiddetli tepki göstermiş ve hatta asker ve polis gibi güvenlik görevlerinde çalışmaktan imtina etmişlerdir.

Yasanın maddelerinin analizi

Bu yasa bir anda ortaya çıkmış olmayıp belli bir süredir İsrail'in gündemini meşgul eden gelişmelerin sonucunda varılan noktadır. 1948'de kurulmasından itibaren yaşanan gelişmeler de dikkate alınırsa, yasa ülkenin var olan milli ve yerli değerlerine hukuki statü kazandırmak gibi sembolik bir anlam taşımaktadır. Çünkü bu yasadaki dile getirilen maddelerin pek çoğu İsrail'in kurulmasından önceki 28 yıllık İngiltere Filistin Mandası ve sonraki 70 yıllık ülke tarihi içerisinde esas alınmış ve yerleşmiş uygulamalardır.

Yasa, İsrail'de anayasal düzeyde bağlayıcılığı olan Temel Yasa olarak tanınmış olup diğer yasalara göre değiştirilmesi oldukça zordur. Nitekim İsrail hukuk sisteminde Temel Yasa ile uyuşmayan kanunlar ve hükümler geçersiz sayılmaktadır. İşaret edilmelidir ki, yasa maddelerinde geçen detayların yargıçlar ve hukukçular tarafından belirleneceği bilgisi, Yahudi üstünlüğü

olgusunun pratikte daha çok etkin olacağını söylemeye imkân vermektedir. Geleneksel olarak Yahudi zihin dünyasında yer alan seçilmişlik fenomeni bu bağlamda etkin olmuştur. Yahudiler, kendilerinin Tanrı tarafından özel olarak seçildiklerine ve “am segula/hazine halk” olduklarına inanmaktadırlar. Bu bağlamda söz konusu yasa evrensel boyutta olan bu inanın ülke siyaseti bazında yasallaşması demektir.

Knesset’in kabul ettiği bu yasa, İnsan Onuru ve Özgürlük Hakkındaki Temel Yasa’nın mahkeme kararlarında uygulanmasını değiştirecek şekilde tasarlanmış ve yargıçların karar alırken İsrail’in Yahudi karakterine öncelik vermesine yeşil ışık yakmıştır. Devletin işleyiş sistemini teolojik bir perspektife kaydıran ve Yahudi karakterini öne çıkarmayı hedefleyen bu yasa İsrail’i demokratik bir devlet olmaktan uzaklaştırmıştır. Görünen o ki, bu yasa uzun vadede İsrail’deki -başta Müslümanlar olmak üzere- azınlıklarla ilişkilerde belli bir tansiyonu da beraberinde getirecektir. Milliyetçiliği ve köktendinciliği öne çıkaran bu yasanın muhalifleri, eleştirilerinde yasanın İsrail dışındaki Yahudilerle ilişkilerde, nitekim İsrail’in uluslararası ilişkiler ağında sorunlara gebe olacağını vurgulamaktadırlar.

Yasada ülkenin, Yahudi halkının eski tarihi toprakları olduğu vurgulanmaktadır. Bu, aslında yeni bir iddia olmayıp henüz İsrail Devleti yokken Siyonizm idesi ve vaat edilmiş topraklar ülküsünün ifadesidir. Yahudi geleneğine göre Tanrı Yahve, Yahudilerin atası Hz. İbrahim ile ahitleşmiş ve Nil nehrinden Fırat nehrine kadar uzanan toprakları ona ve soyundan gelecek olanlara, yani Yahudilere vaat etmiştir. Bu nedenle daha eski çağlarda Hz. Musa, Mısır’dan Yahudileri çıkarmış ve onlara vaat edilen topraklara götürmüştür. Hedefledikleri Kenan diyarına Hz. Yuşa zamanında girebilen Yahudiler zaman içerisinde burada devlet kurmuş, bu devlet parçalanmış, daha sonra yıkılmış ve Yahudiler de dünyanın çeşitli bölgelerine sürgün edilmişlerdir.

Yahudi kaynaklar sürgünün de teolojik bir amaca hizmet ettiğini, Tanrı Yahve’nin namının tüm uluslar tarafından duyulmasının bu yolla sağlandığını ve bu anlamda Yahudilerin “or le-amim/halklar için meşale” olduğunu belirtmişlerdir. Geleneksel Yahudi inancına göre zamanı gelince ilahi kurtarıcı Maşiah/Mesih gelecek ve Yahudileri vaat edilmiş topraklara götürecektir. Bu anlamda söz konusu yasanın bu teolojik amacı hedeflediği ve Mesih’in gelmesi için ortam oluşturduğu yorumları yapılmıştır.

Vaat edilmiş topraklar idesi nedeniyle devletin kuruluşundan itibaren kendilerini Yahudi halkının devleti olarak gören İsrail liderleri, dünyanın çeşitli noktalarındaki Yahudileri ülkeye getirmek için sayısız operasyonlar yapmışlardır. Ne var ki yasa İsrail nüfusunun %20’den fazlasının Yahudi olmadığını göz ardı etmekte ve onların eşit yurttaşlık haklarını ihlale kapı aralamaktadır. En az 1300 yıldır bu toprakta oturan Arapları yok saymakla yasa toy bir ayrımcılık sergilemektedir. Kaderini tayin hakkını sadece Yahudilere özgü olarak belirleyen yasa, İsrail’in Yahudi vatandaşlarını ülkenin doğal ve

tarihsel sahibi olarak nitelemekte ve haklardan istifade konusunda onlara öncelik vermektedir. 2 milyon civarındaki Arap nüfusu yok sayan bu yasa da hiçbir yerde Filistin, eşitlik ve demokrasi sözcükleri geçmez, “Arapça” sözcüğü de sadece bu dili “resmi” düzeyden “özel” düzeye indirme bağlamında zikredilir. Bu açıdan yasa, ırkçılık ve ayrımcılık açısından örnek bir metindir. Yasanın eski taslaklarında İsrail demokratik bir ülke olarak belirlense de, kabul edilen yasa metninde bu kelime hiç geçmez. İsrail’in Yahudi milli ve dini kimliğini öne çıkaran bu yasa aynı zamanda İsrail Bağımsızlık Bildirgesi’ne de ters düşmektedir.

Devletin başkenti, bayrağı, sembolü ve özel günlerle ilgili yasa aslında devletin kurulmasından itibaren var olan realiteyi tekrarlamaktan başka bir şey değildir ve dini anlam barındırmaktadır. Her ne kadar tartışmalı olsa da, Kudüs’ün, İsrail’in ebedi ve bölünmez başkenti olduğu hakkındaki madde de yeni olmayıp 1980’den beri var olan fiili bir realitedir. Kudüs’ün başkent olarak belirlenmesi de yine teolojik mahiyettedir. Her ne kadar Hz. Musa döneminden Babil sürgününe kadar geçen yaklaşık 6 asır boyunca kutsal bir şehir olarak görülmesi de Babil Sürgünü ile birlikte Kudüs Yahudiler için kutsallık kazanmıştır. Bu nedenle müteakip dönemde üretilen dini literatür, Kudüs’ün kutsallığını hep vurgulamış, Yahudi halkının kiblesi, başşehri olduğu üzerinde durmuştur.

Yine İsrail Devleti bayrağı da teolojik çağrışımlar yapmaktadır. Bayrakta yer alan iki çizgi vaat edilmiş toprakların sınırı olan Nil ve Fırat nehirlerini sembolize etmektedir. Sekiz köşeli Davut Yıldızı/Magen David sembolü de yine dini bir mahiyete sahiptir. Nitekim mahkemelerde Yahudi şeriatına başvurulması da yasanın eski taslaklarında bulunmakta olup kabul edilen metinde yer almamaktadır. Ne var ki metinde geçen “Yahudi değerler” olgusu buna kapı aralamaktadır. İsrail Devleti’nin kurucu babaları laik ve seküler bir devlet kurmuş olsalar da bu devletin kurulması doğal olarak dini referanslıdır. Çünkü ister taban bakımından buradaki halk isterse İsrail Devletini destekleyen uluslararası ağ, bu devlete dini bir anlam ve rol yüklemektedir. Asırlardır yaşadıkları ülkeyi geride bırakıp İsrail’e göç eden göçmen kitlesinin motivasyonlarının başında, bu toprakların kendilerine vaat edilmiş olduğu şeklindeki dini söylemlerin geldiği muhakkaktır. Bu inanç ile Yahudiler adeta bir meçhule yelken açarak asırlardır yaşadıkları ülkeleri bırakmış, dini literatürde de sıkça dillendirildiği üzere, üzerinde yaşanmasının bile arınmaya ve dolayısıyla kurtuluşa vesile olduğuna inanılan bu topraklara gelmişlerdir.

Öte yandan, İsrail Devleti’ne sonuna kadar arka çıkan Hristiyan Evanjelistler de bunu dini bir amaçla yapmaktadırlar. Evanjelistler’e göre İsrail’in desteklenmesi, Mesih’in ikinci gelişi için gereklidir. Yine söz konusu yasa, devletin sembolü olarak Menora’yı belirlemiştir. Menora, altı tane kolu olan bir şamdan olup Yahudi tarihinde müstesna yeri olan Hanuka bayramıyla neredeyse özdeşleştirilmiştir. Hanuka bayramı, M.Ö. 165’lerde Selefkî hanedanına karşı başarıyla sonuçlanan Makkabi ayaklanmasının Tanrı tarafından onaylandığı

anısına tesis edilmiştir. Dolayısıyla bu anlamda devletin sembolünün de teolojik bir referansa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yine, yasa ile koruma altına alınan takvim, özel günler ve bayramlar, tatiller hususundaki maddeler de yeni bilgi olmayıp ülke tarihinde yerleşmiş uygulamalardır ve dini referansa sahiptir. Ayrıca, yasa Yahudi şeriatının ülkenin hukuk sisteminde yer tutmasını vurgulamaktaysa da, işaret edilmelidir ki bu yeni ortaya çıkmış bir olgu olmayıp daha önce de düzenlenmiştir.

Ayrımcılık örneği olan diğer madde Yahudi değerlerine atıf yapılmasıdır. Bu atıf sadece Müslümanlara yönelik ayrımcılığı içermeyip aynı zamanda sol veya liberal görüşlü Yahudileri de köktendinciler karşısında tehlikede bırakmaktadır. Nitekim aynı sebeple İsrail, Yahudi mezhepleri içerisinde Ortodoks olmayan mezhep mensupları üzerinde hak kazanmakta fakat yükümlülük altına girmemektedir. Örneğin, bu yasaı kendi köktendinci perspektifiyle yorumlayan yargıçlar, Yahudiliğin nirengi noktalarını bile reddeden Reformist Yahudilerle ilgili işlemlerde daha güçlü pozisyonda olabileceklerdir. Bu, Yahudi geleneğinin temsilcisi konumunda/iddiasında olan Ortodoks mezhebin diğer akımlar üzerinde dominantlığının temini olup bu yolla Yahudi geleneğinin canlandırılması ve egemenliğinin sağlanması anlamına gelmektedir.

MEĞÂRİBE VAKIFLARI SİCİLİ (KUDÜS CEMAAT TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ VE MEĞÂRİBE VAKIFLARI)

Hasan Hüseyin GÜNEŞ*

Selâhaddîn-i Eyyûbî önderliğinde Haçlıların mağlup edilmesinde Meğârib'e'nin³⁴³ çok önemli bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Kudüs'te ve Harem-i Şerif'in çevresinde kurulan en önemli vakıflardan birinin tesisi, tarihe geçen bu askeri harekâtın neticesidir. 582-592/1192-1202 yılları arasında Dımaşk valisi olan Melik Efdal Nureddin Ali b. Selâhaddîn'in 583/1193 yılında tesis ettiği vakıf, Kudüs'te bulunan Mağriblileri özgünleştirdiği söylenebilir. Mücireddin'in XVII. yüzyılda verdiği bilgiye göre, Melik Efdal, Harem-i Şerif'in batı tarafında kalan ve Meğârib'e mahallesi olarak bilinen alanı Kudüs'te bulunan Mağribliler için vakfetmiştir.³⁴⁴ Buna ilave olarak dini ilimlerin tedrisi için Meğârib'e'nin mezhebi olan Malikî fıkına göre öğretim verecek Efdaliyye Medresesi'ni kurmuştur.³⁴⁵ Bu konuda daha çok şey söylenebilir;³⁴⁶ ancak burada Kudüs'te bulunan bazı Meğârib'e vakıfları hakkında bilgi verilecek ve bunları ihtiva eden sicil tanıtılacaktır. Bununla birlikte konuyu tamamlayıcı olarak söz konusu vakıfların ne işe yaradıkları üzerinde durulacaktır.

Ele alınacak sicil, Kudüs'te bulunan Meğârib'e vakıflarını ihtiva etmektedir. İki Mağribli âlim, Muhammed Efendi el-Mehdi b. el-Mehdi el-Cevanî el-Cebelî ve eş-Şeyh Muhammed Efendi b. Muhammed b. Hamid et-Tunusî tarafından şer'îye sicillerinde bulunan vakfiyeler ve bunlara ilişkin belgelerin 1923'te yeni bir deftere istinsah edilmesiyle oluşturulmuştur. Sicil iki nüsha halinde kopyalanmış ve bunlardan biri Kudüs şer'î mahkemesinde muhafaza edilmiş; diğeri ise, o zamanın Meğârib'e vakfı mütevellisine verilmiştir. Ancak 1967 yılında patlak veren savaşta İsrail'in Kudüs'ü işgal etmesi ve Meğârib'e mahallesini yıkıp ortadan kaldırması nedeniyle her iki nüsha da kaybolmuştur.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

³⁴³ Mısır'ın batı sınırından Endülüs'ü içine alan coğrafyaya kadar yaşayan Müslümanlara teşmil edilen adlandırma.

³⁴⁴ Mücireddin el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl fî Ahbâri Kuds ve'l-Halîl*, Amman: Mektebetü'l-Muhtesib, 1973, c.22, s.220-226.

³⁴⁵ Abdüllatif et-Tibavî, *el-Kudsü's-Şerîf fî Târîhi'l-Arabi ve'l-İslâm*, Ürdün: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûn ve'l-Mukaddesâtî'l-İslâmiyye, 1401/1981, s.13-14.

³⁴⁶ Meğârib'e Cemâti ile ilgili şu eserlere bkz. Hasan Hüseyin Güneş, *Kudüs Meğârib'e Mahallesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay. Ankara, 2017; Abdurrahman Muhammed Hamid el-Mağribî, *Tâifetu'l-Meğârib'e 492-922/1099-1516*, Câmiatu Aynu Şems, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mısır 1421/2000. Mahallenin yirminci yüzyıldaki yıkım süreci için şu esere bkz. Hasan Hüseyin Güneş, *Kudüs'ü Yeniden Düşünmek*, Önsöz Yay., İstanbul, 2017.

Bununla birlikte Kudüs müftülerinden eş-Şeyh Sadeddin el-Alemî, bu sicilin bir kopyasını saklamayı başarmıştır.³⁴⁷

Abdurrahman Muhammed Hamid el-Mağribî, çalışmasında bir nüshayı eş-Şeyh Sadeddin el-Alemî'nin oğlu Dr. Ahmed el-Alemî'den temin ettiğini belirtmiş olduğundan, Kudüs'te bulunduğumuz sırada kendisiyle görüştüğümüz Dr. Ahmed el-Alemî, *Vakfiyyetu'l-Meğâribe* adlı bir eserinin bulunduğunu ifade etti.³⁴⁸ Zikredilen sicilin, bu neşrin baskısının piyasada bulunmamasından dolayı İhyâu't-Turâsî'l-İslâmî adlı müessesenin kütüphanesindeki mevcut bir nüshasından istifade ettik.

Sicil, Kudüs Meğaribe cemaatinin vakıflarla bu içli dışlı münasebetini tescillemektedir. Kurmuş oldukları vakıflar, ilmî-içtimaî diğer sahalarda ve gündelik hayatlarının başka alanlarında son derece önemli vazifeleri yerine getirmiştir. Ayrıca bu vakıflar gündelik hayatlarında şehir hayatına intibak etmede kolaylık sağlamıştır. Nitekim Kudüs'e yeni gelen Mağribliler başta olmak üzere ekmek ve sadaka yardımı yapılmakta, kendileri için tesis edilen medresede öğrenim görmektedirler. En önemlisi vakıf müesseseleri sayesinde Kudüs Mağriblileri arasında tarihsel bir hafıza meydana gelmekteydi. Aşağıda bu hafızanın oluşumuna katkı sağlayan bazı vakıfların yanı sıra bunların Meğâribe cemaati için ne gibi fonksiyonları icra ettiğini gösteren bazı örnekler sunulmuştur.

Bunlardan biri Ebu Medyen Zaviyesi'dir. Zaviye, Ebu Abdullah Muhammed b. Şeyh Ebu Medyen Şuayb el-Mağribî el-Osmanî el-Malikî'nin torunu Ebu Medyen Şuayb tarafından 29 Ramazan 720/2 Kasım 1320 yılında tesis edilmiştir. İşbiliyye doğumlu dedesi, döneminin tanınmış sufilerindendir. Muvahhidîlerin hâkim olduğu dönemde ilmî amaçlarla Endülüs'ten Fas'a gitmiş ve Mağribli ulemadan dersler almıştır. Ebu Medyen, özellikle tasavvufa ilgi duymuştur. Bu yolda kendisine *kutub* ve *gavs* denilecek kadar mesafe kat etmiştir. 594/1197-1198 yılında vefat etmiş ve Tilmisan'a defnedilmiştir. Ölümünden sonra namı yayılmış ve müntesipleri artmıştır.³⁴⁹ Bu vakıf Kudüs Mağriblilerinin en önemli ve en kadim vakıflarından biridir.

11 Safer 1118/25 Mayıs 1706 tarihinde Meğâribe cemaatinin Kudüs'teki şeyhi ve aynı zamanda cemaat evkafının mütevellisi olan el-Hâc Muhammed el-Cezâirî ile el-Hâc Musa'nın babasının kurmuş olduğu vakfın nazırı olan Alaeddin arasındaki kuyu açma anlaşmazlığı, soluğu mahkemede almalarına neden olmuştu. Meğâribe vakfının mülkü olan bu ev, aynı zamanda Alaeddin'in babasının vakfına bağlı ev ile yan yanaydı. el-Hâc Muhammed, her ne kadar el-Hâc Alaeddin'e Yahudi'nin meskun olduğu bu evin, su hakkının Meğâribe vakfına ait olduğunu anlatmaya çalıştıysa da bunu başaramamıştı. Cemaat

³⁴⁷ Abdurrahman Muhammed Hamid el-Mağribî, age, s.27.

³⁴⁸ Ahmed el-Alemî, *Vakfiyyetu'l-Meğâribe*, Dâiretu'l-Evkâfi'l-Âmme, basım yeri yok, 1981.

³⁴⁹ Ahmed el-Alemî, age, s.1-2.

şeyhi, delil olarak 5 Receb 1060/4 Temmuz 1650 tarihli satış sözleşmesini kadı efendiye ibraz etmişti. Kadı, gerçekten de Meğâribe vakfının, el-Hâc Alaaddin'in kabullenmek istemediği kuyu açma talebinin yerinde ve hukuki bir talep olduğunu görmüştü. Şeyhin delil olarak sunduğu belge, el-Hâc Alaaddin'in tüm itiraz yollarını kapatmış ve o da durumu kabullenmek zorunda kalmıştı. Böylece Meğâribe şeyhi el-Hâc Muhammed el-Cezâirî, aynı zamanda Yahudi kiracının ve Meğâribe vakfının hakkını korumayı başarmıştı.³⁵⁰

Meğâribe cemaatinin Kudüs'teki şeyhi ve aynı zamanda cemaat evkafının XVIII. yüzyıldaki mütevellilerinden biri olan Seyyid Abdüsselam el-Mağribî de yine vakfın hukukunu müdafaa için mahkeme yolunu tutanlardandı. Bir defasında Kadı efendiye Meğâribe kapısının yanındaki bir yerde bulunan bahçenin vakfa ait olmasına rağmen, Seyyid Muhammed el-Kasrî el-Mağribî tarafından bu gayrimenkule el konulduğunu anlatmıştı. Kendisi de bir Mağribî olan Seyyid Muhammed el-Kasrî, bundan önceki Meğâribe şeyhinin, kendi bahçesine el koyduğunu ve bu bahçeye mukabil de dava konusu olan bahçeyi verdiğini iddia etmişti. Ancak unuttuğu bir şey vardı; iddiasını ispatlamak zorundaydı. Seyyid Muhammed bunu yapamamış; ne bir belge ibraz edebilmiş ve ne de iddiasına tanıklık edebilecek şahitler getirebilmişti.³⁵¹

Bir başka hadise de el-Hâc Ali el-Mağribî ölünce terekesinde bulunan mal varlığı satışa çıkarılınca meydana gelmişti. Satım işlemiyle varislerinden iki oğlu Muhammed ve Abdülkadir ilgilenmekteydi. Meğâribe vakfı nazır ve mütevellisi olan el-Hac Ahmed, terekeden Kuds-i Şerif'te Bâbu'l-Kattânîn olarak bilinen yere yakın, Kürt avlusu olarak isimlendirilen yerdeki evi satın almak istemişti. Meğâribe şeyhi, evin on ikiye bölünmüş olan toplam hissesinin yarısını satın almıştı. Otuz iki zolataya³⁵² satın alınan hisselere, su hakkından ve diğer müştemilatın yararlanma hakkı dâhil edilmişti. Şeyh bu satın alma işlemini yaptırdıktan sonra, alınan gayrimenkulü vakfın üzerine kaydettirmişti.³⁵³ Gerçekten de meydana gelebilecek herhangi bir anlaşmazlıkta belgelerin büyük önemi bulunmaktaydı.

Kudüs'teki Sadât-ı Meğâribe vakfı mütevellisi olan Şeyh Ahmed b. Şeyh Abdülhakim, vakfa ait parayla Abdullah b. el-Hâc Ahmed el-Hammamî'den bir evin 21 hissesinden 10,5 hissesini mahkemede, şahitler huzurunda satın almıştı. Bundan böyle vakıf, hem üç katlı olan bu evde hem de mutfak ve müştemilatında hak sahibi olmuştu. Evin vakıf için en önemli özelliği Meğâribe mahallesinde olmasıydı.³⁵⁴

³⁵⁰ Ahmed el-Alemî, age, s.12-13.

³⁵¹ el-Alemî, age, s.14. 18 Safer 1136/17 Kasım 1723.

³⁵² Osmanlı Devleti'nde kullanılmış olan 30 para değerindeki gümüş sikke.

³⁵³ el-Alemî, age, s.17-18. Rebiulahir 1192/Nisan 1778.

³⁵⁴ el-Alemî, age, s.19-20. Receb 1123/Ağustos 1711.

Sâdât-ı kiramdan olan Seyyid Muhammed b. el-Hâc Abdullah da vakıf için mahkemede tescil işlemi yaptıranlardandı. İlkın 1163 yılının Safer ayında/1750 Ocak’ında Şeref mahallesindeki iki katlı evi, mutfağı ve diğér müştemilatıyla vakfetmişti. Vakfı, kayd-ı hayat şartıyla kendine, kendinden sonra eşit olmak şartıyla erkek ve kız evladına kalacaktı. Onların neslinden de bu şekilde sürüp devam edecekti. Eğer evladı olmaz ise, vâkıfın kız kardeşleri Seyyide Hatice ve Seyyide Ğisan’a ve onların evladına intikal edecekti. Nesillerin son bulması halinde ise, bir diğér Meğâribe vakfı olan Ebi Medyen el-Ğavs vakfına geçecekti.³⁵⁵ Seyyid Muhammed, kurduğı vakfın nâzırı olmayı şart koşmuştu. Tüm gerekçeleri şer’î kanunlara uygun olan bu vakıf, kadı efendi tarafından uygun görölüp tescillenmişti.³⁵⁶

el-Hâc Kasım b. Muhammed b. Abdullah el-Mağribî el-Merakeşî de Kudüs Mağriblilerinin hayırseverlerindendi. Mahallede bulunan yıkık bir evi, Meğâribe sâdâtına vakfetmişti. Bu vakfı, elindeki belgelere istinaden 13 Muharrem 1137/2 Ekim 1724 tarihinde tescil ettirmişti. Vakıf nazırı her gün bu vakfın gelirleriyle ekmek alacak ve Meğâribe fakirlerine dağıtacaktır. Ekmekten yiyenler de Hz. Peygamber’in, sahabe-i kiramın, vâkıfın, ebeveyninin ve tüm Müslüman müteveffânın ruhlarına Fâtiha-yı şerife ihdâ edeceklerdi. Şüphesiz tek şartı bu değildi; vakıf nazırı olacak kişi Meğâribe sâdâtı vakfından da sorumlu olmalıydı. Bu zatın ilk işi, yıkılmış bir halde olan bu evi tamir etmek olacaktı. Bunu gerçekleştirdikten sonra da evi kiraya vermeli, ama kira müddetini uzun tutmayarak en fazla bir yıllığına anlaşıma yapmalıydı; ayrıca, evi hiçbir şekilde satmayacak ve başka bir şey karşılığında değıştirmeyecekti. Sâdât şeyhi olan Seyyid Abdüsselam el-Mağribî’yi de nazır olarak atadıktan sonra başka bir şart koşmamıştı.³⁵⁷

Meğâribe sicilinde zikredilen hadiselerden biri de şöyledir: Hasan b. Ahmed Ağa Sayyur el-Mağribî, yukarıda bahsi geçen Ebi Medyen el-Ğavs vakfının mütevellî vekili olan el-Hac Bilal el-Mağribî’yi dava etmişti. İddiasına göre el-Hac Abdullah Ağa b. el-Hac Muhammed el-Mağribî el-Muhtarî ve onun oğlu Seydi Muhammed Ağa üç evi vakfetmişlerdi. Bu evlerin ikisi Şeref mahallesinde, diğeri Meğâribe mahallesindeydi. Bu iki şahıs vakıflarının nezaretini önce kendileri üzerlerine ve sonra da devam eden nesilleri için şart koşmuşlardı. Nesillerinin inkırazı halinde kardeşlerinin çocuklarına intikali söz konusu olacaktı. Bu durum meydana gelirse vakıf nezareti kendi kardeşi, vâkıf el-Hac Abdullah Ağa’nın kızı ve aynı zamanda ikinci vâkıf Seyyid Muhammed Ağa’nın kız kardeşi merhume Hatice’nin oğlu el-Hac Mustafa Sayyur’a geçecekti. Sonrasında, baba bir kardeşi olan Mustafa vefat edince adı geçen vâkıf da nezaret görevini deruhte etmeye müstahak olmuştu. Buna rağmen el-

³⁵⁵ Bu vakıf hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Hüseyin Güneş, *Kudüs Meğâribe Mahallesi*, s.181.

³⁵⁶el-Alemî, age, s.25-27.

³⁵⁷el-Alemî, age, s.28-30. 16 Şevval 1134/30 Temmuz 1722.

Hac Bilal bu konuda ona karşı gelmişti. Bu durum el-Hac Bilal'den sorulunca, o da vakfiyede belirtilen şartlara göre vâkıfın nesillerinin son bulduğunu ve vakfa nezaret edecek kimsenin kalmadığını ifade etmişti. Buna göre; Şeref mahallesindeki iki ev Ebi Medyen el-Ğavs'ın vakfına intikal edecek ve buradan elde edilen gelir ile Meğâribe fukarasına ekmek alınacaktı. Diğer evin ise, Hameyn-i Şerifeyn, Sahretullâh-i Şerife ve Ebi Medyen el-Ğavs'ın vakıflarına intikal etmesi gerekmekteydi. el-Hac Bilal el-Mağribî, söylediklerini hicri 1159, 1158, 1166 ve 1160 yıllarına ait belgelerle ispat ettikten sonra; Hasan'ın, vâkıfların şart koştuğu nesilden olmadığı ve söz konusu iddiasının geçersiz olduğu anlaşılmıştı.³⁵⁸

Kudüs Meğâribe sicilinde zikredilen bir diğer hayır sahibi ise el-Hâc Abdullah Ağa b. el-Hâc Muhammed Mağribî idi. Bu zat sicillerde *meşharu eimmeti's-sâdâti'l-kirâm* olarak anılan es-Seyyid İbrahim b. Musa Efendi el-Fityanî ve Musa b. Abdülhâdî adlı şahıslardan yirmi dört hisseye bölünmüş bir evin on iki payını satın almıştı. Her iki şahsa da sahip oldukları altışar hisse için iki zolata, toplamda dört yüz zolata ödemişti. Ev, Kudüs'te yaşayan Mağribîlerin daha çok tercih ettikleri Şeref mahallesinde bulunuyordu. İki katlıydı ve müstemilatıyla birlikte düşünüldüğünde bu paraya değecek bir evdi. el-Hâc Abdullah Ağa, bu evi satın aldıktan sonra vakfa dönüştürmüştü; erkek evladı ve onlardan devam edecek neslinin burada oturması için vakfı kendi ailesine tahsis etmişti. Kız çocuklarının bu haktan faydalanmalarını vakfiyeye şart olarak yazdırmıştı. Ancak evlenmeleri durumunda bu haklarından mahrum kalacaklarını da belirtmişti. Bununla birlikte, erkek neslin inkırazı vukuunda hak tamamıyla kız çocuklarının olacaktı. Evde elbette nesilden nesle intikal eden bir yerleşme söz konusu olacaktı; ama tamir ve imarı söz konusu olduğunda kiraya verilebilecekti. Ancak, hayır sahibi üç seneden daha uzun bir süreliğine de kiraya verilmesini istememişti. Evdeki iskân hakkına sahip ilk kişiyle birlikte evin tamir ve imar işlemlerinin başlatılmasını şart koşan vâkıf, evin uzun yıllar ayakta kalmasını sağlamak için bu şartları koşmuştu.³⁵⁹

Sicilden anlaşıldığı kadarıyla Mağribîlerin cemaat bilinci gelişmişti. Öyle ki, vakıflardan bazıları Meğâribe'nin mali sıkıntılar çekmemesi için kendilerini sürekli büyütme ve bunun için yeni arayışlara girmekteydi. Yukarıda adı geçen Ebi Medyen el-Ğavs'ın kurmuş olduğu vakıf bunlardan biriydi. Vakıf mütevellisi el-Hâc Ahmed ez-Zemurî, el-Hâc Bilal el-Mağribî'yi böyle bir iş için vekil kılmıştı. Bunun üzerine el-Hâc Bilal, yaptığı araştırmalar neticesinde, Seyyid Muhammed Fethuddin es-Senusî'nin yıkık halde bulunan iki evini satın almayı düşünmüş ve müteveli el-Hâc Ahmed de bunu münasip bulmuştu. Evler Meğâribe mahallesindeydi. Satış bedeli olarak altmış zolata kararlaştırıldıktan sonra kadı efendiye gidilip gerekli belgeler tanzim edilmişti. Ebi Medyen el-

³⁵⁸el-Alemî, age, s.33-35. Evâhir-i Safer/Temmuz 1799.

³⁵⁹el-Alemî, age, s.42-45. 10 Rebiulahir 1158/12 Mayıs 1745.

Ğavs'ın kurmuş olduğu vakfın şartlarından biri, Kudüs'te sâkin olan Mağribli Müslümanlara ekmek dağıtımının yapılmasıydı. Bu evin asıl satın alınma sebebi buydu. Vakıflar yıkık evleri ve bu tür benzer gayrimenkulleri tespit edip satın alıyor ve tamirden geçirdikten sonra kıymeti artmış bir sermayeye dönüştürüyorlardı.³⁶⁰

Ebi Medyen el-Ğavs vakfı, Mağriplilere ekmek dağıtım işini çok önemsemekteydi. Şerif Musa b. el-Hâc Abdülkadir el-Lemdanî, Kudüs Meğaribe sâdâtının şeyhi ve aynı zamanda Ebi Medyen vakfının mütevellisi olan Şeyh Abdullah ile yaptığı ev satış sözleşmesi bu öneme binaen yapılmıştı. Şerif Musa, kendi ailesine ait ve Kudüs'te Lemdanilerin evi olarak bilinen meskeni, Ebi Medyen vakfına bırakmak istemişti. Şeyh Abdullah bunu uygun görünce hem Şerif Musa hem de ailesinden amcaoğullarına kırk bir zolatalık bir ödeme yapmıştı. Ev alımı tamamlandıktan sonra kiraya verilmişti; elde edilen kiralar da yine ekmek alımına harcanmıştı.³⁶¹

Meğaribe cemaatinden vakıf kuranlar sadece erkekler değildi. Meğaribe kadınları da aynı hassasiyetle vakıflar tesis etmekteydi. Seyyide Cennat binti el-Hâc Muhammed Ağa et-Tavîl el-Mağribî ve Seyyide Hadice binti el-Hâc Muhammed Ağa el-Hoca el-Mağribî bu kadınlar arasındaydı. Bu iki kadın, cemaat arasında hürmet gösterilecek namuslu kadınlar olarak bilinmekteydi (*el-hurmeteyn el-mestûreteyn*). Bâbu'l-Âmûd mahallesinde kendilerine ait iki ev bulunmaktaydı. Bu evleri intifa hakkı kendilerinde kalmak şartıyla vakfetmişlerdi. Bu hak, onlardan sonra erkek ve kız çocuklarına intikal edecek ve payları Kur'ân'ın belirlediği ölçüye göre olacaktı.³⁶²

Bir diğer kadın olan merhume Ğaliye Hanım benzer bir vakıf kurmuştu. Kudüs Rişe mahallesindeki evlerini vakfetmiş, ancak aradan geçen zaman zarfında evler perişan hale gelmişti. Onları onarma işlemleri için de gerekli olan para, vakfın mütevellileri ve aynı zamanda merhumenin torunları olan Abdurrahman ve kardeşi Abdülğani'de yoktu. Düşündükleri çözüm ise uzun müddetli bir kira sözleşmesi için kadı efendinin izin vermesiydi. Bu nedenle Kudüs Şafiî kadı naibinin yanına gidip durumlarını arz etmişlerdi. Kadı efendi, durumun anlatıldığı gibi olup olmadığının tespiti için içlerinde Mimarbaşı el-Hâc Abdüllatif en-Nemrî'nin olduğu bir keşif grubunu göndermişti. Yapılan keşif akabinde durumun, mütevellilerin aktardığı şekilde olduğu anlaşılmıştı. Bundan sonra kadı efendinin huzurunda, kiracı ile anlaşma tanzim edilmişti. Evler, Seyyid el-Hâc Abdürrahim b. Merhum Ali Caunî tarafından doksan yıllığına dokuz yüz altmış zolata karşılığında kiralanmıştı. Kira bedeli keşif ehli tarafından tespit edilmiş ve mütevelliler tarafından uygun bulunmuştu. Bu durum sicile kaydedildiğinde bir hususa daha değinilmişti; uzun süreli kiralama

³⁶⁰el-Alemî, age, s.49-50. 1 Muharrem 1213/15 Haziran 1798.

³⁶¹el-Alemî, age, s.56. 10 Şaban 1198/29 Haziran 1784.

³⁶²el-Alemî, age, s.61. 10 Rebiülevvel 1180/16 Ağustos 1766.

işlemi Hanefî mezhebine göre uygun değildi. Bu sorun Şafî mezhebinin söz konusu mesele hakkında verdiği cevaz ile aşılmıştı; öyle ki, bu karar Kudüs Hanefî kadısı tarafından bile onanmıştı.³⁶³

Sa'd b. Ramazan b. Mes'ad'ın Kudüs dışındaki Beyt Kebse denilen yerde sahip olduğu üzüm, incir, zeytin ve badem bahçelerini vakfetmesiyle bir hadise meydana gelmişti. Zikredilen bahçelerin arazileri Rub'a-yı şerife vakfında cariydi. Bu vakfı ise eski Garb emiri Melik Ali b. Osman kurmuştu. Vakıf Seyyid Ebu'l-Kasım b. Seyyid Abdüsselam'a tasadduk edilmiştir ki bu kişi aynı zamanda vakıf nazırı olarak tayin edilmişti.³⁶⁴

Vakıf zürri bir vakıf olsa da mahalle zaviyelerinden birine gelen Mağribli Kudüs ziyaretçilerinin şehirde barınabilmesi için evin tahsis edilmiş olması önemli bir hizmet olmalıydı. Zira XVI. yüzyıl içerisinde Kudüs'e gelen Mağriblilerin sayısında artış gerçekleşmiş ve bu yüzyılın sonlarına dek devam etmiştir. Şeyh Abdürrezzak'ın, Mescid-i Aksa'yı ziyarete gelen Mağriblilerle sürekli bir temas içerisinde olduğu açıktır. Bu temasları esnasında Kudüs'e gelen Mağriblilerin artan ziyaretçi/nüfus barınma sorununu aşma adına bir adım atmıştır. Zira Rub'a vakfiyesinde Meğâribe cemaati adına konuşan Mağriblilerin kayda geçen ifadelerine göre Bilâdü'-ş-Şâm'a gelmiş birçok Mağribli bulunmaktaydı.

Sonuç

Kudüs Meğâribe cemaati mensuplarının kurduğu vakıflar hakkında ele aldığımız sicilden daha birçok örnek verilebilir. Ancak asıl önemli olan söz konusu vakıfların Meğâribe cemaati için taşıdığı anlamdır. Yerine getirdiği işlevler düşünüldüğünde vakıfların cemaat bilincinin gelişiminde çok önemli roller üstlendiği söylenmelidir. Meğâribe mahallesi Kudüs gibi özel bir şehrin mühim bir mahallesiydi. Bu nedenle cemaati kendi içerisinde, dayanışma için birçok davranış kalıpları geliştirmişti. Verdiğimiz örnekler bunların sadece küçük bir bölümünü oluşturmaktadır.

Son olarak Meğâribe mahallesinin 1967 yılında vuku bulan Arap-İsrail savaşında, İsrail tarafından yıkıldığını hatırlatmamız yerinde olacaktır.³⁶⁵ Harem-i Şerif'e sınırı olan Burak duvarına İsrail tarafından el konulmakla kalmamış; mahalle sakinlerinin evleri, dükkânları, medreseleri ve daha birçok yapısı yerle yeksan edilmiştir. Mahalle işgal edilse de, uluslararası hukuka göre, vakıfların işlerliğinin durdurulamayacağını İsrail tarafına anlatmak pek mümkün görünmüyor. Eğer sicillerde geçen Meğâribe vakıfları tespit edilir ve

³⁶³el-Alemî, age, s.63-65. 25 Cemaziyelevvel 1212/15 Kasım 1797.

³⁶⁴ Ahmed el-Alemî, age, s.46. 12 Ramazan 1013/1 Şubat 1605.

³⁶⁵ Ayrıntı için bkz. Hasan Hüseyin Güneş, "Kudüs'te Bir Vakıf Mahalle: Sekiz Yüz Yıllık Meğâribe Mahallesi ve Serencamı", *Vakıflar Dergisi*, Aralık 2015, sy.44, s.9-35.

bunların envanteri çıkarılabilirse, uluslararası arenada Kudüs sesinin daha gür çıkması sağlanabilir.

Ek- Meğâribe sicilinden bazı vakıflar

BELGEDEKİ ŞAHIS	MEVKÜF	TARİH
Ebu Medyen el-Ğavs	Aynu Karim Köyü	28 Ramazan 730/15 Temmuz 1330
Ebu Medyen el-Ğavs	Ebi Medyen Vakfına ait bir ev ve Vakıf Dükkanları	Ğurre-yi Rebiüssani 1252/Temmuz 1836
el-Hâce Meryem bnt. Abdülkadir el-Mağribî	Meğâribe mahallesinde imar ettiği ev ve bunun batı cihetindeki bir başka ev	2 Cemaziyelevvl 1066/28 Mart 1565
Meğâribe Vakfı mütevellisi	Yahudi mahallesinde bulunan ev	11 Safer 1118/25 Mayıs 1706
Meğâribe Vakfı mütevellisi		18 Safer 1136/17 Kasım 1723
Meğâribe Vakfı mütevellisi	Değirmen	18 Rebiüssanin 1057/23 Mayıs 1647
Meğâribe Vakfı mütevellisi		Evasıt-ı Rebiülahir 1192/Mayıs 1178
Meğâribe Vakfı mütevellisi		Evahir-i Receb 1123/Eylül 1711
Seyyid Muhammed efendi b. Yakub el-Mağribî ve eş-Şeyh el-Hâc Mübarek		27 Cemadiyelula 1223/21 Temmuz 1808
ebu Medyen el-Ğavs vakfı mütevellisi Ahmed el-Mağribî		28 Safer 1226/24 Mart 1811
Mefharü's-Sâdâtî'l-Kirâm es-Seyyid Muhammed b. Mefharu'l-Ağavâtî'l-Kirâm el-Hâc Abdullah Ağabaş Ağa-yı sâbık el-Mağribî	Şeref mahallesindeki iki katlı ev	10 Ramazan 1166/11 Temmuz 1753
el-Hâc Kasım b. Abdullah el-Mağribî el-Merâkeşi b. Ali eş-Şeybanî	Meğâribe mahallesinde münhediz olan ev	13 Muharrem 1137/2 Ekim 1724
Meğâribe Vakfı mütevellisi el-Hâc Muhammed (eş-Şehir) Ebi Zeyyan el-Mağribî		15 Rebiülevvel 1161/15 Mart 1748
Hasan b. Merhum Ahmed Ağa Suyur el-Mağribî	Şeref mahallesinde üç ev Ebu Medyen vakfını dava etmiştir.	Evâhir-i Safer 1214/temmuz 1799
eş-Şeyh el-Hâc (Ahmed el-Vezanî el-Mağribî Ebu Medyen vakfına) Müteveli		7 Zilkade 1231/29 Eylül 1816
eş-Şeyh el-Hâc Ahmed el-Vezanî el-Mağribî Ebu Medyen vakfı mütevellisi		Evahir-i Zilkade 1235/Eylül 1820
el-Hac Abdullah Ağa b. Merhum el-Hac Muhammed el-Mağribî		10 Rebiülahir 1158/12 Mayıs 1745
Sa'd b. Ramazan	Bağ	12 Ramazan 1013/1 Şubat 1605

Sahratullah'ta bulunan Rib'a-yı Şerif Vakfı Nazırı Saka es-Seyyid Ebu'l-Kasım b. es-Seyyid Abdüsselam el-Mağribî		12 Cemadiyelevvel 1013/6 Ekim 1604
el-Hâc Bikal el-Mağribî (Ebu Medyen vakfı mütevellisi el-Hâc Ahmed ez-Zümejrî'nin vekili))		Evail-i Muharrem 1213/Haziran 1789
Şeyh Muhammed b. Şeyh Ahmed Salim		Evail-i Zilkade 1166/Eylül 1753
Sâfiye bnt. Abdullah el-Cezairiyye el-Mağribiyye	350 Esedi kuruş. Bu meblağla bir ev alınmasını şart koştu.	15 Ramazan 1058/3 Ekim 1648
Şeyhu'l-Sadatu'l-Meğâribe Şeyh Abdullah	Meğâribe mahallesinde ev	10 Şaban 1198/30 Haziran 1784
Halil Bükükbaşı b. Ali es-Sivasî		9 Rebiüssani 1083/4 Ağustos 1672
Seyyide Cennat bnt. el-Hâc Muhammed Ağa et-Tavil el-Mağribî; Seyyide Hatice bnt. Muhammed Ağa el-Hoca el-Mağribî	Bâbu'l-Âmûd mahallesinde iki katlı ev	Gurre-yi Rebiülevvel 1181/Ağustos 1767
Meğâribe ile İlgili Değil	Meğâribe ile İlgili Değil	Silh-i Cemadiyelevvel 1212/Kasım 1797
Ümdetu'l-Fuzelâ ve's-Sâdâtîl-Kirâm Dekkazade Seyyid Mehmed Efendi'ye es-Seyyid eş-Şeyh Muhammed Efendi b. Yakub el-Mağribî vekalet etmiştir.		15 Safer 1227/29 Şubat 1812
el-Hâc Kasım b. Muhammed b. Abdullah el-Mağribî el-Merakeşî eş-Şeybanî		3 Muharrem 1137/22 Eylül 1724
Sâdâtu'l-Meğâribe Şeyhi ve Vakıflarının mütevellisi Seyyid Abdüsselam el-Mağribî	Şeref mahallesinde bulunan evin 12 kırat hissesi	10 Receb 1141/9 Şubat 1729
Şeyh Muhammed b. el-Merhum Ahmed el-Mağribî ve Şeyhu'l-Meğâribe Ğays		Evahir-i Rebiülahir 1104/5 Ocak 1693
Ebu Medyen el-Ğavs Vakfı mütevellisi el-Hâc Bilal		11 Muharrem 1212/6 Temmuz 1797
Ebu Medyen vakfı ve Ömer el-Mücerred vakıf mütevellî ve nazırı Şeyh Abdullah el-Mağribî		Evâil-i Muharrem 1199/Kasım 1784
Meğâribenin önde gelenlerinden bir grup		11 Receb 1123/25 Ağustos 1711
Muhammed b. el-Merhûm Muhammed b. Ferkace el-Mağribî el-Malikî sSultân'u'l-mağrib	Remle'de bir hamam	10 Receb 753/22 Ağustos 1322
Mağrib Sultanının vakfına ilişkin tescildir		3 Cemadiyelevvel 983/10 Ağustos 1575

Mağrib Sultanının vakfına ilişkin tescildir		29 Zilhicce 977/4 Haziran 1570
Rib'a-yı şerif vakfı		13 Muharrem 1077/16 Temmuz 1666
Mefharu'l-Ağavâti'l-Kirâm el-Hâc Abdullah Ağa b. Merhûm el-Hâc Muhammed el-Mağribî el-Muhtarî		17 Rebiüssani 1159/Mayıs 1746
Ş.M. Şeyh Muhammed Ağa el-Behlulî		15 Receb 1255/24 Eylül 1839
İsmail b. el-hâc Muhammed el-Meddnî el-Mağribî	Bâbu'l-Hitta'da ev	13 Receb 1171/23 Mart 1758

OSMANLILAR DÖNEMİNDE KUDÜS

KUDÜS'TE OSMANLI VAKIFLARI

Mefail HIZLI*

Giriş

Üç semavi dinin ortak paydasında yer alan kutsal Kudüs, tarihi boyunca birçok katliam, yağma ve yıkıma maruz kalmış ve barış, huzur ve güven ortamının uzun süre hasretini çekmiştir. Gerçekten de Kudüs, İslâm tarihi boyunca anıldığı adıyla “*dârü's-selâm*” (*barış yurdu / esenlik şehri*) niteliğine ilk kez ve sadece müslümanlar eliyle kavuşmuştur.

6000 yıllık tarihi boyunca, pek çok peygamberi bağrına basan Kudüs, üç ilâhi dinin mensuplarının da ilk kıblesi olmuştur. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler için bu şehir değişik yönleriyle kutsal sayılmıştır. Müslümanlar için Kâbe'nin (Mescid-i Haram) yer aldığı Mekke'den ve Hz. Peygamberin (as) Ravzasının (Mescid-i Nebevî) bulunduğu Medine'den sonraki üçüncü kutsal şehir olan Kudüs'e, özellikle Peygamber Efendimizin Mirac hadisesinin başladığı yer olması bakımından oldukça büyük önem atfedilmiştir.

Dinî ve tarihî kaynaklarda Mekke “Mükerreme”, Medine de “Münevvere” sıfatlarıyla birlikte zikredilirken Kudüs için “Şerif” sıfatının kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Müslümanların tarih boyunca Hz. Peygamber için göğe açılan kapının adresi olan Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre'nin de içinde bulunduğu Kudüs, Osmanlıların da büyük değer verdiği ve mübarek kabul ettiği bir belde olmuştur.

Hiz. Ömer Kudüs'e Gelişi

İslâm coğrafyasına dahil olduğu 638 yılında, anahtarlarını teslim almak için Kudüs'e gelen ve Son Peygamber Hz. Muhammed (as)'in en yakın arkadaşlarından biri olan Hz. Ömer'in, şehrin ruhanî lideri ve ileri gelenleri ile birlikte şehri gezerken namaz kılma isteğine papazın kilisede kılabileceği yolundaki teklifini, kılacağı namaz sebebiyle daha sonraları o kilisenin camiye dönüştürülmesi ihtimalini ifade ederek nazik bir şekilde reddetmesi hususu, din ve vicdan özgürlüğü ile kutsal değerlere saygı açısından üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur.

Hiz. Ömer'in Kudüs hristiyanlarına gösterdiği muamele ve verdiği “*emanname*” doğrultusunda, şehirde yaşayanların temel hak ve hürriyetleri koruma adına din, mezhep, çalışma ve seyahat özgürlüklerini garanti altına almasının ne denli önemli olduğu şüphesizdir. Onun başlattığı barış ve huzur hamlesi daha sonraları akamete uğramış ve 1099 yılında Haçlılar Kudüs'ü istilâ

* Prof.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı.

ederken sadece müslümanları değil, şehirdeki yahudilerin hemen tamamını da katletmişlerdi. 1187 yılında Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından barış ruhunun adeta tekrar diriltildiği Kudüs, bu özelliğini daha sonraki yüzyıllarda Eyyûbîler ve Memlûkler dönemlerinde büyük ölçüde devam ettirmiş, ancak bu kutsal kentin manevî ruhuna yaraşan en uygun yönetim anlayışı dört asır boyunca Osmanlılar eliyle gerçekleştirilmiş ve Kudüs bir barış yurdu haline getirilmiştir.

Kudüs'ün Osmanlılar Tarafından Fethi

İstanbul'un fethinden sonra İslam dünyasında büyük bir güç haline gelen Osmanlı Devleti'nin sınırları, Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Dulkadiroğlu Beyliği'ne son vermesiyle Memlûk toprakları olan Suriye'ye dayanmıştı. 24 Ağustos 1516 tarihinde vuku bulan Mercidâbık Savaşını kazanan Yavuz Sultan Selim, daha sonra Mısır'a yürümüş ve beş ay sonra 22 Ocak 1517 tarihinde Memlûkleri bozguna uğrattığı Ridaniye Savaşını müteakip sadece Kudüs değil, Suriye, Filistin ve Hicaz topraklarını da Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına almıştır³⁶⁶.

Yavuz Sultan Selim Kudüs'te

Kudüs'ün hangi tarihte fethedildiğine dair kesin bilgi bulunmamakla birlikte fetih kronolojisi takip edildiğinde Ramazan 922, yani Ekim 1516 tarihinde bu şehrin alınmış olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. 31 Aralık 1516'da bu kutsal şehri ziyaret eden Yavuz Sultan Selim'i, Kudüs Ermeni ve Rum patrikleri ile rahipler ve şehir halkı karşılamışlardı. Sultan, yanındakilerle beraber Kubbetü's-Sahre'yi, Harem-i Şerif'teki kutsal yerleri ziyaret etmiş ve Mescid-i Aksâ'da akşam namazını kılmıştır. Daha sonra kendisini karşılayan Ermeni patriği Serkis'e, tıpkı Hz. Ömer'in emannamesi gibi, verdiği fermanla hristiyanların kutsal yerlerde serbestçe ibadet edebileceklerini ilan etmiş ve her türlü haklarının güvence altına alınmasını sağlamıştır³⁶⁷.

Öteden beri halifeye ve kutsal şehirlere (Mekke, Medine ve Kudüs) sahip olmakla İslâm âlemine karşı üstünlüklerini hissettiren Memlûklerin bu büyük kozu, Mısır seferi ve zaferiyle Osmanlılara geçmiş bulunuyordu. Yavuz Sultan Selim de böylece üç kutsal beldeyi kontrol altında bulundurmak suretiyle İslâm dünyasını en azından siyasi açıdan toparlama fırsatını elde etmiş oluyordu.

Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü ziyaretine ilişkin en önemli detayları, padişahla birlikte bu kutsal şehre gelen ve hatta onun bu şehre girmesini özellikle teşvik

³⁶⁶İsmailHakkıUzunçarşılı,*OsmanlıTarihi*,c.2, Ankara: TTK Yay.,1995,s.284-292.

³⁶⁷YavuzErcan,*KudüsErmeniPatrikhanesi*,Ankara: TTK Yay.,1988,s.11-17. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs ve Mescid-i Aksâ ziyareti hakkında ayrıca bkz. Selâhattin Tansel, "Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab", *Tarih Vesikaları Dergisi*, sy.17, İstanbul, 1958, s.319 vd.; Joseph von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, (çev. Mehmed Atabey), c.3, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1989, s.497; Şükran Yaşar, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.1, sy.2, 2003, s.109-110.

eden tarihçi ve münşi İdris-i Bitlisî'nin³⁶⁸ kaleminden öğreniyoruz. I. Selim, Gazze'nin zafer haberini 26 Aralıkta aldıktan sonra Kudüs'e bir ziyaret yapmak istemiş, ancak bazı paşalar bu ziyaretin riskli ve tehlikeli olabileceği düşüncesiyle buna karşı çıkmıştı. Tam bu sırada İdris-i Bitlisî, padişahın bu kutsal şehri ziyaretinin ne denli önemli ve vazgeçilemez olduğunu, kendisine yazdığı bir mektupla net olarak şu şekilde ortaya koymuştur:

"... Bu mukaddes toprakların hükümdarı olmak zahirî ve manevî saltanat gereğince Hz. Süleyman ve Hz. Davud Peygamberlere mahsustur. Onlara nispet edilir. Güçlü sultanlar ve padişahlar Resulullah'ın halifesi ve o peygamberlerin halefleri mesâbesindedir. Menzil ve makama yakın olunması itibarıyla halef olunana tâzim ve saygı göstermek ise yüce şanlı padişahlara lâyıktır..."

Bu ifadelerden bir hayli hoşlanan I. Selim de Kudüs'e girmeye karar vermiştir. Yanında Bitlisî ve birkaç yakın adamı olduğu hâlde şehri ziyaret eden padişahı korumak üzere 1.000 tüfekli yeniçeri ve 500 sipahi de yanında bulunmuştur³⁶⁹.

Yavuz'un Kubbetü's-Sahre ve Mescid-i Aksâ'yı Ziyareti

Bitlisî'nin sözleri sonrasında padişah kararlı olarak ve her türlü muhtemel tehlikeye karşı bu kutsal makamı görmek için hemen yola çıkmış ve 31 Aralık 1516 tarihinde ikinci vakti Kudüs'e gelmiştir. I. Selim'in beraberinde çok yakını olan bazı devlet adamları ve bin beş yüz asker vardı. Şehrin dışında çadırını kurarak bir süre dinlendi ve Mescid-i Aksâ'daki hizmetlilere haber göndererek akşam namazını orada kılacağını bildirdi. Sonra atıyla şehre girip Kubbetü's-Sahre önlerine geldi, atından indi ve önce burayı ziyaret etti.

Burada "Rummân-ı Dâvûd Nebi" ve "Nahl-i Hamza"yı ziyaret ettikten sonra "Hacer-i Sahre"yi dolaşıp buranın alt kısmına indi ve iki rekât hacet namazı kıldı. Oradan çıkıp yine Kubbetü's-Sahre'nin sol tarafında mihrap önünde namaz kıldı, dua etti. Ardından dışarı çıktı, buranın hizmetlilerine bol bol bahşişler verdi.

Kubbetü's-Sahre'den Mescid-i Aksâ'ya geldi. Buranın hademeleri kendisini ellerinde mumlar olduğu hâlde karşıladı, içeri giren padişah önce etrafa göz attı,

³⁶⁸ İdris-i Bitlisî, Yavuz Selim'in diğerlerinde olduğu gibi özellikle Memlûklere karşı yürüttüğü siyasette başarılı hizmetler icra etmiş, 1516 vve 1517 yıllarında yapılan Mercidâbık ve Ridaniye seferlerine padişahla birlikte katılmıştır. Bu seferler sonrasında Mısır ve tüm Ortadoğu, Osmanlı topraklarına dahil edilmiş, böylece Osmanlılar güneyden de emniyetlerini sağlamıştır. Bitlisî, Mısır seferiyle ilgili olarak Maveraünnehir hanlarına yazılan fetihnameleri kaleme almış, fethini müteakip Mısır'ın nasıl yönetileceği hakkında mütalaalarını sunmuş ve padişahın takdir ve teveccühlerini kazanmıştır. Bitlisî, Osmanlı Devletine yirmi yıldan fazla hizmette bulunmuştur. Bkz. İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihîşt*, c.1, (haz. M. Karataş, S.Kaya, Y. Baş), Ankara: Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yay., ts., s.20.

³⁶⁹ İdris-i Bitlisî'nin verdiği bilgilerle ilgili bir değerlendirme için bkz. Alaattin Dolu, "Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.25/1, 2016, s.29-30.

O sırada 12.000 kandil yakılmış etraf gündüz gibi aydınlanmıştı. Yürüyüp mihrap önüne ulaştı, akşam namazını cemaatle kıldı, namaz bittikten sonra mihrabın iki tarafında bulunan devasa direkleri ziyaret etti, burada biraz durdu, yine mihrap önüne geldi ve iki rekât hacet namazı kıldı, “zıkr u tilâvet”le meşgul olarak bol bol dua etti.

Duasını bitirdikten sonra yatsı namazı vakti girdiği için namazını burada kıldı, hizmetlilere yine bol bol bahşişler dağıttı. Camiden çıktıktan sonra atına bindi, etrafındaki adamları fanus ve meşaleler yakıp ona eşlik ettiler. O gece dışarıdaki otağında kaldı. Ertesi sabah çok sayıda koyun, deve ve öküzün kurban edilmesi için emir verdi. Atına binip tekrar Kubbetü’s-Sahre’yi bu defa gündüz gözüyle ziyaret etti, yine Mescid-i Aksâ’da iki rekat hacet namazı kıldı, oradan çıktıktan sonra da Kudüs’ün bütün seyredilecek mekânlarını dolaştı³⁷⁰.

Osmanlılarda Kudüs’ün Yönetimi

Kudüs’ün de içinde bulunduğu Filistin bölgesi, Yavuz Sultan Selim’in 1516 yılındaki Mercidâbık zaferi sonrasında Osmanlı idaresine girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde bölgedeki geniş çaplı fetih tamamlanmış ve bu topraklar 1917’ye dek hep sancak olarak kalsa da bağlı olduğu merkez kimi zaman değişmiştir.

Yavuz Sultan Selim’in Kudüs’ü fethini müteakip bu bölgedeki idarî yapıya dokunulmamıştır. Bu dönemde Suriye ve Filistin bölgesi idari bakımdan Şam eyaletine bağlı üç sancağa ayrılmıştır: Kudüs-Gazze, Nablus-Safed ve Salt-Aclun. Başlangıçta Kudüs’ün yönetimi Evrenosoğlu’na verilmiş, 25 Eylül 1517’de ise Canberdi Gazali’ye tevcih edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman devrinde Suriye ve Mısır’da eski Memlûk idaresini yeniden kurabilmek için mücadele ettiği anlaşıldığından Canberdi Gazali yakalanarak idam edilmiştir. Bu hadise sonrasında Kudüs, Şam Eyaleti içerisinde müstakil bir sancak haline getirilmiştir.

Suriye ve Filistin bölgesi, bazı dönemlerde birtakım seferlere maruz kalmışsa da Osmanlılardan koparılamamıştır. Sadece 1832-1840 yılları arasında bu bölge, merkezi otoritenin zayıflamasını fırsat bilen Mehmed Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa’nın kontrolüne geçti. 1887’de merkeze bağlı bir mutasarrıflık haline getirilen Kudüs Sancağı’na bağlı olarak Kudüs, Yafa, Gazze ve Halilurrahman gibi önemli şehirler bulunuyordu³⁷¹.

Kısacası, Şam vilayetine bağlı sancaklardan biri olarak yönetilmeye başlanan Kudüs, Sultan Abdülmecid döneminde bir süre Sayda Eyaleti’ne, daha sonra Beyrut’a, Sultan Abdülaziz’in ilk dönemlerinde Suriye vilayetine bağlanmış, 1887 yılından itibaren de doğrudan İstanbul’a bağlı müstakil bir mutasarrıflığa

³⁷⁰ Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Yitik Hazine Yay., 2010, s.244 vd. Ayrıca bkz. Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara: MEB Yay., 1969, s.159-160.

³⁷¹ M. Lutfullah Karaman, “Filistin”, *DİA*, c.13, İstanbul: TDV Yay., 1996, s.92.

dönüştürülmüş, bunun sebebi olarak da bu şehrin malî, idarî ve özellikle siyasî-politik konumunun hassasiyeti gösterilmiştir³⁷².

Osmanlıların Kudüs'e Katkıları

Fethini müteakip Osmanlı tarihi boyunca Mescid-i Aksâ'yı barındırması bakımından “çevresi mübarek kılınan”³⁷³ bir şehir olarak sürekli hürmet beslenen ve ilgi gören Kudüs'e dört asır boyunca çok ciddi yatırımlar yapılmış, hemen her padişah, yakınları ve diğer hayırseverler tarafından vakıflar aracılığıyla pek çok eser kazandırılmıştır.

Şüphesiz Kudüs'ün dinî, sosyal, kültürel, ticarî ve hayatın her alanındaki ihtiyaçların karşılandığı yüzyıllar olarak Osmanlı döneminin ayrı bir yeri ve önemi olmuştur. Yavuz Sultan Selim'in, Kudüs bölgesini fethettikten sonra ziyaretini gerçekleştirdiği ve ibadet ederek yakından görme fırsatı bulduğu Kubbetü's-Sahre ve Mescid-i Aksâ'nın kudsîyetine uygun bir şekilde bakım ve onarımlarını gözden geçirmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Osmanlı tarihi boyunca Kudüs ve barındırdığı kutsal mekânlara en büyük katkı ve yatırım, bölgenin fatihi Yavuz Sultan Selim'in oğlu Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından gerçekleştirilmiştir. Eşi Hürrem Sultan ile birlikte Kudüs'e kazandırdıkları vakıflar ve yapılarla şehre adeta Kanunî'nin asırlarca silinemeyecek imzasının atıldığı söylenebilir. Belki de bunun bir yansıması olarak günümüzde Kudüs merkezinde bir caddeye “Sultan Süleyman” adının verildiğini belirtmeliyiz.

Kanunî Sultan Süleyman'ın Kudüs'te ilk yaptığı imar faaliyeti Hz. Davud'un mezarının da olduğu külliye cami olarak hizmete açmasıdır. Kudüs'teki -yeterince bilinmeyen- ilk Osmanlı eseri işte bu Kanuni Sultan Süleyman Camii'dir. Kanunî'nin kiliseden camiye çevirdiği ilk Osmanlı eseri olan Son Akşam Yemeği Kilisesi, Kudüs'ün Zion Kapısı'nın çıkışında ve Zion Dağı'nı kaplayan yapılar topluluğunun bir parçasını oluşturmaktadır. Sultan Süleyman'ın emri ile Sultan Selim'in Kudüs'ü fethinden 7 yıl sonra, yani hicri 930 miladi / 1524 yılında camiye çevrilmiştir. Osmanlı fethinden önce Fransiskan misyonerlerinin elinde bulunan ve Yahudileri de kışkırtan bu mekânın camiye çevrilmesine Şeyh Şemseddin Muhammed Acemî'nin öncülük ettiği anlaşılmaktadır³⁷⁴.

³⁷²Geniş bilgi için bkz. Işıl Işık Bostancı, *XIX. Yüzyılda Filistin (İdari ve Sosyal-Ekonomik Vaziyet)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2006 s.124-125; Feyza Betül Köse, “Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı”, *BELGÜArdahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, yıl:1, sy.1, Ankara, 2015, s.161-199.

³⁷³ İsra, 17/1.

³⁷⁴ Mehmet Tütüncü, “Kudüs ve Sultan I. Süleyman”, *Düşünce ve Tarih*, Ağustos 2016, s.42.

Kanunî'nin Kudüs'e kendi bütçesinden tek başına yaptırdığı ve kitabeleri bulunan eser sayısı 35'i bulmuştur. Kanunî'den sonra Sultan II. Mahmud'a kadar geçen yaklaşık 250 yıllık süre içinde sadece 5 yapı varken bu padişahın sonra özellikle Batılıların Kudüs'e artan ilgisine karşı koymak amacıyla Osmanlı sultanlarının Kudüs'teki imar faaliyetlerinde bir artış gerçekleşmiştir. Bu sebeple, diğer Osmanlı sultanlarının yaptırdığı eserlerin Kanunî'ye göre çok az olması Kudüs'e bir "Sultan Süleyman Şehri" denmesini haklı kılar.

Kanunî'den sonraki padişahların Kudüs'e ilgisi gittikçe azalmıştır. Kanunî'nin bu şehre yaptırdıklarıyla diğer padişahların katkısı karşılaştırılınca bu durum son derece net olarak ortaya çıkar. Kanunî'den sonra Osmanlı tarihi boyunca diğer padişahların Kudüs'te toplam 26 kitabesi tespit edilmiştir. Kitabelerin, cami, mektep, medrese, hamam vs. yapıların uygun bir yerine -genelde giriş mahallerinin üst ya da yanlarına mermer bir satıl üzerine- ne zaman ve kim tarafından inşa edildiğine dair bilgilerin yer aldığı yazılar olduğunu ifade etmeliyiz. Osmanlı tahtına çıkan 10. padişah Kanunî Sultan Süleyman'dan sonraki 26 padişahın sadece birkaçı bu kutsal şehre vakıf eserleri kazandırmıştır.

İstanbul dâhil diğer hiçbir Osmanlı şehrinde Kanunî Sultan Süleyman'a ait bu kadar çok vakıf eserinin bulunmaması oldukça manidardır. Kudüs ve kutsal mekânlara özel bir ilgisi olduğu anlaşılan Kanunî'nin³⁷⁵, Kudüs'te yaptırdığı bir vakıf yapı kitabesinde kendisini "İkinci Süleyman" (Hz. Süleyman'dan sonraki II. Süleyman) olarak tanımlaması her şeyi açıklar gibidir. Ne yazık ki, bütün bu

³⁷⁵ XVII. yüzyılda bu kutsal kenti ziyaret eden Evliya Çelebi, Kanunî Sultan Süleyman'ın Kudüs'e olan özel ilgisini mübarek bir gecede rüyasında gördüğü Hz. Peygamber (as)'den aldığı talimatla ilişkilendirir ve akabindeki icraatlarını şöyle aktarır:

"...Sene [926/1520] târîhinde Sultân Süleymân ibtidâ-i cülûsunda kal'a-i Belgrad'ı ba'dehu cezîre-i Rodos'u Malta elinden feth edüp mâl-ı Kârûn'a mâlik olup müstakîl pâdişâh oldukda bir leyle-i mübârekde menâmında Hazret-i Risâlet-penâh'ı görüp, 'Yâ Süleymân, kırk sekiz sene mu'ammer olursun ve çok gazâlar edersin, inkırâzû'd-devrân zürriyyetin munkatû' olmaz ve sana şefâ'atim erzânîdir. Lâkin şu gazâ mâlından Mekke ve Medîne'ye bezl edüp Kudüs-i şerîfe bir kal'a inşâ et kim evlâdların asrında küffâr istilâ etmeye. Ve haremine bir havuz ve Sahratullâh'ı tezyîn eyleyüp fukarâ-yı Kudüs'e surre ve atıyyeler ihsân edüp Kudüs-i şerîfi ma'mûr eyle' deyü emr-i Resûlullâh olup derhâl Süleymân Hân hâbdan bî-dâr olup gazâ mâlından bin kîse Mekke'ye ve bin kîse Medîne'ye ve bin kîse bu Kudüs-i şerîfe sâ'ir mühimmât ile Koca Mi'mâr'ı Kudüs'e gönderüp Lala Mustafâ Paşa'yı Mısır'dan ma'zûl edüp Şâm-ı şerîf'i ihsân edüp Kudüs-i şerîf imâretine me'mûr oldukda eyâlet-i Mısır'da ve Şâm'da ve Haleb'de ne kadar üstâd mühendis ve mermer-bür nakkaş-ı Mânî ve Bihzâd üstâdân var ise cem' edüp Kudüs-i şerîf'i ve Sahra-i nazîfi eyle müzeyyen eylemişdir kim Sahra-i şerîfin cennet kapusu üzre: Hâzihî cennâtu adnin fedhulüne hâlidîn âyeti tahrîr olunmuşdur. Hakkâ ki cennet-misâl bir kasr-ı ılliyyîndir." Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), IX. Kitap, İstanbul: YKY, 2005, s.228-229.

sevgiye ve alâkaya rağmen bu muhteşem padişahın çok gitmek istediği Kudüs’e, savaşlar ve seferlerden fırsat bulamadığı için ziyareti gerçekleşmemiştir³⁷⁶.

Kudüs’e en çok ilgi gösteren padişah olan Kanunî Sultan Süleyman döneminde gerçekleştirilen faaliyetler arasında, Eyyûbî hükümdarı el-Muazzam döneminde yıkılan surların yeniden inşası oldukça önemlidir. 1531-1541 yılları arasında yaptırılan ve 868 dönümlük arazinin etrafını çevreleyen Kudüs surlarının uzunluğu 3 kilometreyi, yüksekliği 12 metreyi aşmaktaydı. Üzerinde 34 kulenin bulunduğu bu surlara 7 kapıdan girilmekteydi³⁷⁷. Bu surlar, Kudüs şehrinin son beş yüzyıldır korunarak günümüze ulaşmasında son derece etkili olmuştur.

Peygamber Efendimiz (as)’ın Mirac’a yükseldiği kutsal kayayı çevreleyen ve 7. yüzyıl sonlarında Emevi halifesi Abdülmelik bin Mervan tarafından yaptırılan Kubbetü’s-Sahre’nin süslemeleri Kanunî döneminde gözden geçirilmiş ve bu kapsamda dış yüzü mermer ve çinilerle bezenmiş ve bugünkü görünümünü kazanmıştır.

Kanunî Sultan Süleyman, Mimar Sinan’ı Kudüs’e göndermiş ve Lala Mustafa Paşa’yı da Mısır valiliğinden alarak bu şehrin tamir işlerinde vazifelendirmiştir. Kubbetü’s-Sahre’nin tamiri için Mısır, Şam ve Halep’ten mimarlar, ustalar ve nakkaşlar getirilmiştir. Yapının dış duvarındaki mozaik kaplama sık sık tamirlere ihtiyaç gösterdiği için kaldırılarak yerine çini levhalar konulmuştur. Binanın dış yüzeyi 45.000 çini levhayla kaplanmıştır. Bu çinilerin üzeri Karahisarî Ahmed hattıyla yazılan Yasin suresi ile çevrilmiştir³⁷⁸.

Kanunî Mescid-i Aksâ’nın kuzey yönüne mermer bir yol ve bu yol ile Kubbetü’s-Sahre arasına da büyük bir havuz yaptırmıştır. Harem-i Şerif’te daha 1527’de Sebil-i Bâbu’l-Mahkeme, 1538-39’da Mehmet Bek Mihrabı, bugünkü Kubbetü’n-Nebi’yi yaptıırıp 1561-62’de Kubbetü’s-Silsile’yi tamir ettirmiştir. İhtiyaç görüldüğü farklı zamanlarda Mescid-i Aksâ’nın çeşitli kısımlarının da onarımdan geçirildiği bilinmektedir.

Kudüs’ün en önemli problemlerinden biri olan su konusunda da Kanunî’nin olağanüstü gayretleri olmuştur. Büyük miktarda para su tesisatlarının (kanallar, sarnıçlar, çeşmeler ve hamamlar) inşâ, tamir ve bakımına ayrılmıştır. Bu dönemde Beytullahim ve Halilurrahman arasındaki Kanâtü’s-Sebil olarak bilinen ve Kudüs’e su sağlayan kanal tamir edilmiş, Yafa Kapısı’nın dışında Birketü’s-Sebil olarak isimlendirilen sebil de onarım görmüştür. Daha önce

³⁷⁶ Tütüncü, agm, s.41-42.

³⁷⁷ Kâmil Cemil el-Aseli, “Kudüs: Osmanlı Dönemi Sonrası”, *DİA*, c.26, İstanbul: TDV Yay., 2002, s.335.

³⁷⁸ Hüseyin Özdemir, *Abdülhamid’in Filistin Çılgılığı*, İstanbul: Yitik Hazine Yay., 2010, s.71.

sarnıçlardan su ihtiyacı karşılanan Kudüs'te Kanunî tarafından bir ırmak akıtıldığı ve böylelikle bu sarnıçların işlevlerini yitirdikleri belirtilmektedir³⁷⁹.

Yine bu dönemde şehrin su yolları tamir edilmiş ve çok sayıda çeşmenin inşa edilerek halka hizmet vermesi sağlanmıştır. Kubbetü's-Sahre bölgesinde bulunan bir şadırvan, dönemin Kudüs Valisi Kasım Paşa tarafından 1525 yılında yaptırılmıştır. Bu şadırvanın suyunun geldiği Sultan havuzu da Kanunî'nin Kudüs'te bıraktığı izlerden biridir.

Hürrem Sultan'ın Kudüs'e İlgisi

Kudüs'e yapılan yatırımlar hususunda Kanunî Sultan Süleyman'a cömert bir şekilde eşlik eden eşi Hürrem Sultan'ın önemle hatırlanması bir kadirşinaslık gereğidir. Gerçekten bu şehre adını altın harflerle yazdıran, devletin siyasi başkenti İstanbul, Bağdat, Şam, Konya ve Mekke gibi bazı şehirlerde yaptığı vakıfların yanı sıra ilk kiblemiz Kudüs'e hatırı sayılır eserler kazandıran Hürrem Sultan'ın çabalarını kısaca aktarmak yerinde olacaktır.

Bir cami, hemen karşısında bir imaret, bir han, salih ve müttaki müminlerin kalabileceği 55 odalı bir ribattan oluşan Haseki Sultan Külliyesi adıyla büyük bir yapıyı 1551 yılında Kudüs'e kazandıran ve bunu ciddi vakıflarla destekleyen Hürrem Sultan, bu kutsal şehre ciddi bir ekonomik hareketlilik kazandırmıştır. Hürrem Sultan vakıflarının en önemlilerinden biri, günümüzde de faaliyetini sürdüren imarettir (aşevi)³⁸⁰. “*Haseki Sultan Tekkesi*” adıyla hizmet veren ve Mescid-i Aksâ'nın Meclis Kapısına 100 m. uzaklıkta olan bu aşevi sadece Ramazan ayında değil, yıl boyunca fakirlere ücretsiz yemek vermekte, yaklaşık 100 aileye yılın her günü çorba, haftada iki gün de yemek ve et ikramında bulunmaktadır. 9 görevli ile hizmet vermeyi sürdüren tekkenin günlük giderinin 2 bin 100 dolar olduğu belirtilmektedir. Hürrem Sultan'ın vakfiyesine göre fakirlere, düşkünlere, zayıflara ve muhtaçlara vakfeylediği imaretin, “*nevâlesi bol bir mutfağı, benzeri olmayan temiz bir yemekhanesi, bir fırını, bir kileri, bir de avlusu*” bulunmaktaydı³⁸¹.

Haseki Sultan İmareti'nin işleyişine ve yapısına dair en önemli kaynaklardan biri de Kudüs'teki Halidî Kütüphanesi'nde bulunan vakfiyedir. Bu vakıfnamede yer alan şu cümleler, imaretin nasıl bir potansiyel ve fonksiyona sahip bulunduğunu gözler önüne sermektedir:

“Ve dahi şöyle şart eylediler ki; zikr olan et'imedden hücerât-ı merkûmede mucâvir olan sülehânın her birine her nöbetde bir kepçe aş

³⁷⁹ Feyza Betül Köse, “Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.29, 2017, s.37-38.

³⁸⁰ el-Aseli, agm, s.335.

³⁸¹ Hürrem Sultan'ın vakıf olarak Kudüs'e kazandırdığı yapılar hakkında geniş bilgi için bkz. Cahit Baltacı, “Hürrem Sultan”; *DİA*, c.18, İstanbul: TDV Yay., 1998, s.499-500; Şehri Kartal, *Haseki Hürrem Sultan Yapıları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ FBE, İstanbul 2002, s.244-315.

ve bir fodula ve Cum'a gecesinde bir kıt'a yahni verile; ve mescid-i şerîfîn imamına ve evkâf kâtibine ve [bütün imâret görevlilerine] her nöbetde bir kepçe aş ve iki fodula ve Cum'a gecesinde bir kıt'a yahni verile; ve dahi şöyle şart eylediler ki zıkr olan me'kelde fukarâ ve masâkîn ve zu'afâ ve muhtâcînden her nöbette dört yüz nefer kimesneye her birine bir fodula ve her ikisine bir tas içinde bir kepçe aş ve Cum'a gecesinde bir kıt'a yahni bile verile; ve dahi şöyle şart eylediler ki zıkr olan huddâmdan gayri bir ferde şefaât ve iltimas vasıtası ile ta'am ta'yîn olunub bakraçla hârica alub gitmeyeler şöyle ki bir tarîkle ta'am ta'yîn etdirüb hârica alub giderse harâm ola''³⁸².

450 yıl boyunca yapılan onarım ve eklemeler Haseki Sultan İmâreti'nin günümüze dek ayakta kalmasını ve hizmet vermesini sağlamıştır. Günümüzde yetimler yurdu, meslek okulu, aşevi olarak hizmet vermeye devam eden imarethaneye ait kazanlar ve yemek dağıtım listesi Harem-i Şerîf'teki İslâm Müzesi'nde sergilendiği belirtilmektedir³⁸³.

Haseki Sultan Vakfı, Halilurrahman'ın kutsal yerlerinin vakfı, Eriha yakınlarındaki Nebi Musa Vakfı gibi belli başlı vakıflardan biriydi. Osmanlı Devleti'nin bütün vakıfları belli aralıklarla denetlemeye tabi tuttuğu bilinmektedir. Bundan dolayı Hürrem Sultan Vakfı'nın da kuruluşundan dört sene sonra -1555 yılında- İstanbul Sarayı'ndan Kudüs'e gönderilen Abdülkadir adındaki bir müfettiş tarafından denetimi yapılmış ve sonuçta rapora şu cümleler yazılmıştır:

³⁸² Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik, Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmâreti*, (çev. Dilek Şendil), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2004, s.1. Bu ifadeler benzer şekilde, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Arapça kaleme alınmış Haseki Hürrem Sultan'ın H.964/1557 tarihli vakfiyesinin Osman Keskiöğlü tarafından yapılan tercümesinde de yer almaktadır. 608/2 numaralı defterin 235. sayfa 178. sırasında kayıtlı "Haseki Sultan Vakfı"na ait 964/1557 tarihli vakfiyenin imaretle ilgili kısmında şu cümleler bulunmaktadır:

"...Müşarunileyha vâkıfe yine şart eylemiştir ki, akşam sabah olmak üzere fukara, bîçâre, zuafa ve muhtaçlardan yemekhaneye gelen dört yüz nefer kimseye iki yüz tas yemek verilir, iki kişiyi bir kap yemek düşer, bu yemekler de mücavirlere verilen miktarda aş ve et bulunur. Her birine bir ekmek verilir. Vâkıfenin şartı şöyledir ki; hariçten isteyen kimseye yemek verilmez, ancak hademeler müstesnadır. Bu hususta hiçbir şefaâtçı ve vâsıta kabul olunmaz, iltimas yapılmaz. Her kim bu şartlara aykırı gelüp de muhalefet ederse almış olduğu şey gazabı muciptir, haram ve zehir olur. Âhiretde azaba duçar olur..."

³⁸³ Baha Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri* (25-27 Ekim 2000, Hatay), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2001,s.529.

“Kudüs-i Şerif’e öğle zamanında varub; kat’a kimesnenin haberi yokken doğru imarete varub; ekmeğini ve taamını hazır pişmiş buldukda üzerine adem koyup tâ öğle namazdan eda edince bekledüb badehu üzerine varub; Allah Te’ala’ya malumdur ki taamının lezzetinde ve ekmeğinin vezninde zerre kadar noksan bulunmayub yirmi adedden ziyade ekmek vezn ettirdim; cümlesini doksanar dirhem bulub vakfiye-i şerife mucibince yüzer dirhem kesildiği mukarrer olduktan sonra, kanunları üzere tevzî olunmalı oldukda; evvela me’kele gelecek kimesnelerin tasları koyulup tamam olduktan sonra, ribat hücrelerinde sakin olanları; badehu huddamına verilub ve me’keli vüsat üzere olmadığı ecilden taamı evvela ehl-i ilmin fukarasına badehu sair fukara ve cumraya (cimri) ve badehu hatunlara verildi.

Amma saadetli sultanım bu diyarın fukarası çoktur. Taam evvel bir nöbet verilirmiş. Haliya bir nöbet pişen taam iki nöbet pişmeye (başlamış). O denlü kimesneye aş ve ekmek erişmedi kim denmeğin kimesnelerin ‘Biz aç kaldık’ deyu eyledikleri feryad ve galebelerinden tahayyur oldum”³⁸⁴

Haseki Hürrem Sultan’ın Kudüs başta olmak üzere bu kadar çok sayıda ve çeşitli coğrafyalarda yapı yapabilmesinin en önemli nedeni Kanunî’nin ona verdiği imtiyazlardır. Kanunî Sultan Süleyman, babası Yavuz Sultan Selim’in aksine sevgisini gizlemeden yaşayan, belli eden biridir. Onun şehzadelerine, kızı Mihrümah Sultan’a ve validesi Hafsa Sultan’a olduğu gibi sadrazamları İbrahim Paşa’ya, Rüstem Paşa’ya ve Sokullu Mehmed Paşa’ya ve Şeyhulislam Ebussuud Efendi’ye de olağanüstü yetkiler vererek tanıdığı imtiyazdan Haseki Hürrem Sultan da yararlanmışır³⁸⁵.

Haseki Hürrem Sultan 16. yüzyılın ilk yarısında, yani 1537-38 yılından ölümüne kadar (1558) yaklaşık yirmi yıl boyunca adeta mimarlık alanında sahneden inmemiştir. Haseki Hürrem Sultan’ın Kudüs’teki imaretin yapımına kalkışması ve bu tesislerin son eserleri olması, hastalıklarının başladığı dönemden yatağa düşüp vefat etmesine kadar süren bir döneme tarihlenmesi oldukça manidardır. Manevi açıdan değerlendirildiğinde, özellikle son vakıf eserlerini İslâm’ın en mukaddes üçüncü şehrinde yaptırmış olmasında, cennet

³⁸⁴ Singer, age, s.117-118.

³⁸⁵ Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümranlık ve Kadınlar*, (çev. Ayşe Berktaş Mirzaoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996, s.223; Ayrıca bkz. Kartal, agt, s.49.

kapılarının vefatından sonra kendine açılması temennisinin ağır bastığı düşünülebilir³⁸⁶.

Haseki Hürrem Sultan'ın, ömrünün son yirmi yılına rastlayan vakıf yapılarını inşa etme faaliyetlerinin hemen hemen hepsini hasekilik döneminde yaptırması dikkat çekicidir. Gerçekten de Hürrem Sultan, yapılarını İstanbul'la sınırlı tutmamış, Edirne, Ankara, Aksaray, Konya, Mekke, Medine, Kudüs ve Bulgaristan'da birçok yapıya ya da yapı topluluğuna adını vermiştir. Geniş coğrafyaya yayılan bu kadar çok eser yaptırması bakımından Hürrem Sultan'ın, Osmanlı kadın dünyasında bir ilk, üstelik bunları “valide sultan” sıfatını kullanmadan “hasekilik” döneminde yaptırması açısından da tek olduğunu kaydetmek gerekir³⁸⁷.

Osmanlı Padişahlarının Kudüs'e Kazandırdıkları

Osmanlı hükümdarlarının Kubbetü's-Sahre ve Mescid-i Aksâ gibi manevî değeri oldukça yüksek makamların bulunduğu Kudüs'e büyük kıymet verdikleri şüphesizdir. Bu mübarek yapılar başta olmak üzere hemen her padişah döneminde bütün eserlerin hizmetlerinde aksama olmaması için ciddi çaba sarfedilmişse de bazı hükümdarların isimleri daha çok öne çıkmıştır.

Osmanlı padişahları tarafından Kudüs'e kazandırılan ilk vakfın, bu şehrin Osmanlı idaresine girmesinden önce II. Murad tarafından 1446'da yapıldığını ifade etmeliyiz. O, Manisa Saruhan'da bulunan mallarının gelirinden Kudüs fakirlerine dağıtılmak üzere 200 altın şart kılınmış³⁸⁸, Bursa'da inşa ettirdiği imaretinin vakfından da yine Kudüs fukarası için 24.000 kuruş vakıfta bulunmuştur. Ancak Osmanlılarda hanedan dışından bazı kişilerin Kudüs için II. Murad'dan önce de vakıflarda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Arşiv belgeleri ve kaynaklar, Osmanlıların ilk şeyhulislâmı kabul edilen ve 1431 yılında vefat eden Yıldırım Bayezid dönemi âlimlerinden Molla Fenârî'ye ait Kudüs'te bir medrese ve bir mescidinin bulunduğunu bildirmektedir³⁸⁹. Padişahlar dışında Kudüs'e 1437'de yaptırdığı medrese ile destek veren diğer bir kişi de Emir Mahmud'un kızı İsfahan Şah Hatun'dur. İznik'te bulunan arazilerinin gelirleri ile Kudüs'te bir medrese inşa ettirmiş ve buraya yıllık 288 altın tahsis etmiştir. Bu paraların akçe karşılığı o dönem için 14.400 olarak hesaplanmıştır³⁹⁰.

³⁸⁶ Kartal, agt, s.464-466.

³⁸⁷ Kartal, agt, s.478.

³⁸⁸ Bkz. Midhat Sertoğlu, “II. Murâd'ın Vasiyetnâmesi”, *Vakıflar Dergisi*, sy.8, (Ankara, 1961), s.67-69.

³⁸⁹ Bkz. Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul: İz Yay., 1998, s.49.

³⁹⁰ Medrese vakfiyesinde ödeme yapılması şart kılınmış kişiler ve konular şöyle sıralanmıştır: Medresedeki müderrise 3.800 akçe, medresede ders gören 7 talebeye 2.520 akçe, 7 cüzhana 2.520 akçe, 5 nefer suleha ve fukara 900 akçe, bevvab ve sakaya 820 akçe, burya ve revgan-i zeyt bahasına 820 akçe ve medresenin tamiri

Kudüs'ün fethi sonrasında ve Osmanlı tarihi boyunca şehre katkı veren vakıflar konusunda en önemli isim Kanunî Sultan Süleyman olmuştur. Kanunî tarafından çok köklü biçimde tamir ettirilmiş Kubbetü's-Sahre'nin harap olan dış mozaik kaplamaları çinilerle değiştirilmiştir. Sultan III. Murad, Sultan I. Abdülhamid, Sultan II. Mahmud, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid tarafından da Kubbetü's-Sahre'nin bazı tamiratları yapılmış, özellikle II. Abdülhamid, büyük masraflarla zemine değerli İran halıları döşetmiş, ortaya görkemli bir kristal avize astırmış ve eskiyen çinileri yeniletmıştır³⁹¹.

IV. Murad (1623-1640), şehirde huzur ve istikrarın kısmen tehlikeye düştüğünü görünce güvenliği sağlayabilmek adına Kudüs ile el-Halil yolu üzerinde bir kale inşa ettirmiş, kışla olarak düzenlenen bu kaleye bir komutan (dizdar) ve 40 asker yerleştirilmiştir. Ayrıca kaledekilerin namazlarını kılabilmeleri için bir de mescid yaptırılmıştır.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) Kubbetü's-Sahre'nin yıldızları tazelenmiş ve cami tamir edilmiştir. Göreve ilk geldiği dönemlerde inşa edilen Peygamber Âşıkları Kubbesi, Tevbe ve Rahmet Kapıları, Eşrefiye Medresesi ile Mathara kapısının arasında bulunan bir Osmanlı medresesinin Kudüs'te varlığını sürdüren diğer yapılar arasında zikredilmelidir.

1860 yılında Sultan Abdülmecid (1839-1861) Mescid-i Aksâ'nın tamirine 20 bin, Sultan Abdülaziz (1861-1871) ve ondan sonra da Sultan II. Abdülhamid (1876-1909), buranın onarım ve süslemelerine harcanmak üzere şahsi bütçelerinden 30 biner lira harcamışlardır.

Yoğun faaliyetlerin yaşandığı II. Abdülhamid döneminde Kudüs'te çeşitli imar çalışmaları arasında şehir kaldırımlarla döşenmiş, 1867'de Yafa-Kudüs ve 1870'de de Kudüs-Nablus karayolları açılmış, 1892'de ise liman kenti Yafa ile Kudüs'ü birbirine bağlayan demiryolu hizmete girmiştir.

Nüfusu giderek artan ve her geçen gün büyüyen şehrin daha düzenli yönetilmesini sağlamak amacıyla yine bu dönemde (1863) Belediye teşkilâtı kurulmuştur. Bir süre sonra (1892) Belediye Hastanesinin de hizmet vermeye başladığı Kudüs'te ayrıca saat kuleleri ve çeşmeler/sebiller yaptırılmış, şehrin kanalizasyon sistemi, aydınlatılması ve sokakların ağaçlandırılmasına özen gösterilmiştir³⁹².

Kudüs'ün eğitim ve kültür hayatı da Osmanlılar döneminde önemini korumuştur. İslâm tarihi boyunca farklı müslüman ülkelerden gelen yüzlerce âlim Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmiş ve bir kısmı Kudüs'te yaşamayı tercih

için de 1.000 akçe. Bkz. Mustafa Güler, "XVI. Asrın Sonunda Kudüs Surresine Tahsis Yapan Vakıflar", *Vakıf ve Toplum*, Diyanetsen, sy.5, Mayıs 2017, s.80.

³⁹¹ Nebi Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", *DİA*, c.26, İstanbul: TDV Yay., s.305-307.

³⁹² Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs 1890-1914*, Ankara: Phoenix Yay., 2004, s.178.

ederek şehrin ilmî hayatına katkıda bulunmuştur. Osmanlı döneminde devralınan İslâmî miras korunmuş ve Kudüs, ilmî cazibe merkezi olmayı sürdürmüştür. Şehirde kurulan medreseler vakıflarla desteklenmiş, medreselerin etrafı tasavvufî hayat açısından da canlanmıştır. Mescid-i Aksâ ve Şam Kapısı civarında bulunan birçok tekke ve zâviye ile Mevleviyye, Şâzeliyye, Rifâiyye ve Ahmedîyye gibi tarikatlar şehrin dinî ve kültürel hayatına belirgin katkı sağlamıştır³⁹³.

Kudüs'te Diğer Osmanlı Eserleri

Kudüs'teki diğer Osmanlı eserleri arasında Mescid-i Aksâ'nın kubbesi, Mescid-i Aksâ'nın İmar Heyet Ofisi, Tercüme Odası, Öğretmenlerin Odası, Müezzinler Odası, Sedne Odası, İtfaiye Merkezi, Mescid-i Aksâ Güvenlik Müdürünün odası, Kayıt Bay Çeşmesi, Şalan Çeşmesi Mescidi, Bederi Çeşmesi, Asardiye Medresesinin namazgâhı sayılabilir.

Yapılış tarihleri kesin olarak bilinemeyen Kudüs'teki Osmanlı eserleri de şöyle sıralanabilir: Disi Camii, Ömer-i Safır Camii, Mus'ab Camii, Han Sultan Camii, Ebu Bekir Sıddık Camii, Osman bin Affan Camii, Suveyka Allun Camii, Burak Camii, Şeyh Reyhan Camii, Şeyh Mekki Türbesi, Şeyh Hasan Türbesi, Hz. Süleyman'ın (a.s.) Makamı ve Camii, el-Halil Kapısı Kabirleri, Attarlar Çarşısı Sebili, Zeytinyağı Hanı Sebili, Dercu'l-Vâd Sebili, Dercu Hitta Sebili, Dâri Şeref ve bunlara ilaveten çok sayıda köprü ve çarşı yapımı...³⁹⁴

Osmanlı döneminde Kudüs'te inşa edilen veya onarımı yapılan diğer vakıf eserleri arasında şunlar da zikredilebilir:

Mescidü'n-Nebî (Kubbetü'l-Halilî): Kadı Mehmed tarafından 1172/1710 tarihinde yaptırılmıştır.

Yusuf Ağa Namazgâhı, *Senovbar Namazgâhı* (Mihrab ve Mastabat es-Senovbar): Bâbü'l-Megâribe ile Mescid-i Aksâ arasında yer almaktadır. Osmanlı dönemine ait olduğu bilinse de inşa tarihi ve bânisinin adı tespit edilememiştir.

Şeyh Budeyr Çeşmesi (Osman Bey Kuyusu): 1153/1740 yılında Kudüs Kaymakamı Mehmed tarafından yaptırılmıştır.

Bayram Paşa Çeşmesi (Sebil Şa'lan): Eyyûbî döneminde inşa edilmiş, Memlûk ve Osmanlı döneminde onarım görmüştür.

Kasım Paşa Şadırvanı ve Havuzu (Sebil Bâb el-Mahkeme ve Birket Gaganc): Kanunî döneminde Kasım Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Kubbetü Yusuf, *Kubbetü'l-Nahviyye* ve *Kubbetü'l-Mi'râc*: Eyyûbî dönemi yapısı olup Osmanlı döneminde onarım geçirmişlerdir.

³⁹³ el-Aselî, agm, s.337.

³⁹⁴ Bilgi için bkz. Köse, agm, s.27-44.

Hankāh-ı Özbek (Özbekler Tekkesi), *Afganlar Tekkesi* (Zâviyetü'l-Afganistaniyye), *Hindiler Tekkesi* (ez-Zâviyetü'l-Hindiyye)

Şeyh Ali el-Erdebili Türbesi:832/1429'da Memlükler döneminde inşa edilmişse de 1133/1730-31 yılında Osmanlı üslubunda yenilenmiştir³⁹⁵.

Kudüs Mevlevîhânesi: Kudüs'ün en yüksek bölgesinde inşa edilmiştir. Haçlılar döneminde burada St. Agnes Kilisesi inşa edilmişse de Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethi sonrası kilise camiye çevrilmiş, Osmanlı'nın fethi sonrası ise Mevlevîhâne olarak kullanılmıştır. Kudüs Mevlevîhânesi 1516-1539 yılları arasında yaptırılmış, semâhanesi ise Kudüs Mirlivâsı Hudavend Beğ Abu Sayfayin tarafından 1586'da inşa edilmiştir³⁹⁶.

Ayrıca kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla bu kutsal kentteki *Kâdiriye Zâviyesi*, Kudüs Sancakbeyi Mehmed Paşa tarafından 1043/1634 yılında yaptırılmış, *Nakşibendî Zâviyesi* de aynı sancakbeyinin damadı olan Kapıcıbaşı Sufî Osman Ağa bin Abdülmuin tarafından 1024/1615 yılında bina edilmiştir³⁹⁷.

Şüphesiz, Osmanlı tarihi boyunca Kudüs'te inşa edilen vakıf eserleri bu sayılanlardan ibaret değildir. Bir kısmı günümüze kadar gelen bu eserler dışında

³⁹⁵ Tanman, agt, s.517-530.

³⁹⁶ Mehmet Tütüncü, "Kudüs Tekke ve Zaviyeleri ve Sancakbeyi Mehmed Paşa", *Uluslararası Türk Sanat Tarihi ve Arkeolojisi Sempozyumu-Prof.Dr. Rüçhan Arık- Prof.Dr. Mehmet Oluş Arık Armağanı* (Konya, 25-27 Nisan 2006), s.4-5. Ayrıca bkz. Mehmet Tütüncü, "Kudüs Mevlevîhânesi Tarihi ve Mimarisi", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi-Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyum Bildirileri* (Çanakkale, 25-28 Mayıs 2006), Kültür ve Turizm Bakanlığı, s.701.

³⁹⁷ Kudüs'te inşa edilen vakıf eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif*, (haz. Sevgi Işık-Fatma Ayan), Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yay., 2015; Şerife Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, HÜ SBE, Ankara 2016; Amy Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, (çev. Sema Bulutsuz), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996; Oktay Aslanapa, "Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yüce Anısına Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1989; Tahir Sevinç, "Mescidü'l-Aksa ve Kubbetüs-Sahre Camilerinde İmar ve Tamir Faaliyetleri (1720 ve 1742)", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, c.6, sy.1 (2016), s.111-137; Mustafa Güler, "XVIII. Asrın Sonunda Beytülmakdis'teki Osmanlı Vakıfları", *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi*, 18 (1), 2018, s.1-15; Halide Aslan-Mohanad Alamleh, "Osmanlı Döneminde Kudüs'teki İlmi Hayat", *İslâmî Araştırmalar*, 26 (3), 2015, s.94-98; Elif Kanat, *Kudüs'teki İslami Vakıf ve Eserlerle İlgili Şam Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Hükümler (1742-1830)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013; Ahmad Zaki Khalilia, "Osmanlı Döneminde Filistin Mimarisi", *III.TürkiyeLisansüstüÇalışmalarıKongresi*, 15-18 Mayıs 2014, Sakarya; *BildirilerKitabıIV* (Edebiyat-Şehircilik & Mimarlık) İstanbul, 2014, s.169-182; Fahmi Ansari, "Kudüs'te Kanuni Devrinden Bazı Eserler", <http://www.sabahulkesi.com/2017/06/30/kudueste-kanuni-devrinden-bazi-eserler-fahmi-ansari/> (erişim tarihi: 31.01.2019).

ismi tespit edilememiş çok sayıda çeşme, sebil, ribat, namazgâh ve benzeri vakıf eserinin mevcut olduğunu belirtmeliyiz. Bu muazzaz şehre, ilgili dönemde yüzeysel bir bakışla farkedilebilenler zikredilmiştir. Osmanlıların Kudüs’e yaptıkları vakıf eserlerinin tam bir dökümüne maalesef sahip değiliz. Bu şehrin ne denli Osmanlı rengine büründüğünü ve ne kadar Osmanlı kimliğine sahip olduğunu hamasi bir dille söyleme kolaycılığına yeltenmeden, bu vakıfların özellikle arşiv kaynaklarından gün yüzüne çıkarılması çalışmalarının ihmal edilemeyecek ve ötelenemeyecek derecede ehemmiyet arzettiğini ifade etmek mecburiyetindeyiz.

Üzülerek belirtmek gerekir ki, her karışında Osmanlı hatırası ve her yerde Osmanlı kokusunun hissedildiği bu mübarek şehir, 7 Aralık 1917 günü 20. İngiliz Kolordusunun yoğun yağmur altında başlattığı top atışlarıyla daha fazla harabeye dönmemesi için 3. Türk Kolordusunun 11 Aralık 1917’de geri çekilmesi sonrasında İngilizlerin eline geçmiştir.

Sonuç

401 yıl süren Osmanlı’nın hâkimiyeti sırasında adalet ve hoşgörünün eşsiz örneklerinin yaşandığı Kudüs’ün her taşında, her sokağında, her yapısında ecdadımızın izleri bulunmaktadır. Irk, dil, din ayrımı gözetmeden, adaletli bir icraattan asla taviz vermeden ve bu beldenin kutsallığını unutmadan sergiledikleri yönetim modeli ve bu mukaddes tapraklara yaptıkları sayısız vakıf sebebiyle Osmanlı padişahları Filistin coğrafyasında hâlâ hayırla ve hürmetle anılmaktadır.

Yavuz Sultan Selim’den sonra Osmanlı sultanları, statüsüne bir zarar verilmemesi düşüncesiyle Kudüs ve etrafını tamamen vakıf haline getirmişlerdir. Osmanlılar bu bölgeye hâkim olduklarında Kudüs çevresinde 166 köy vardı. 20. yüzyılın başlarında bu sayı 126’ya düşmüş olmasına rağmen hâlâ bunların 121 tanesi Kudüs’ün gerçek statüsünü belirleyen mabetlere ve dini mekânlara vakfedilmişti. Son zamanlarda yapılan bazı araştırmalara göre sadece Kudüs merkezinde -şimdilik- 9’u gayrimüslimler, diğerleri de Müslümanların olmak üzere 585 vakfın tespit edildiği, bunlardan 26’sının banisinin ise kadınlar olduğu ortaya çıkmıştır³⁹⁸.

Kudüs’e Osmanlıların adaletiyle birlikte hangi dine mensup olursa olsun sosyal hayata doğrudan yansıyan merhamet ve şefkat müesseseleri vakıfların Kanunî döneminde girdiği anlaşılmaktadır. Eşi Hürrem Sultan ile beraber bu mukaddes şehre yapılan vakıf yatırımları şehrin çehresini değiştirmiş, hayatı çok daha iyi yaşanılır hale getirmiştir.

³⁹⁸ Zekeriya Kurşun, “Kudüs’ün Statüsünü Kim Belirleyebilir?”, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/zekeriyaakursun/kudusun-statusunu-kim-belirleyebilir-2041492> (erişim tarihi: 31.01.2019).

Kanunî döneminde kazandırılan vakıf eserleri çok uzun süre bu şehrin ihtiyaçlarını karşılamış ve daha sonraki devirlerde Osmanlı padişahları, birçok peygamberin ismiyle yad edilen Kudüs'e olan ilgilerini devam ettirmiş ve en son II. Abdülhamid döneminde büyük imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

Bu arada Kudüs'te toplam 10 Osmanlı padişahının vakfının bulunduğunu, iki valide sultanın (özellikle Haseki Hürrem Sultan ve Pertevniyal Sultan) da vakıflarının yanı sıra çok sayıda üst düzey devlet adamı, önemli ticaret erbabı ve ilim adamının da bu vakıf inşa etme kervanına katıldığını belirtmeliyiz.

Osmanlıların, hangi ilâhi dinden olursa olsun inançlarına duydukları saygı sebebiyle -kendi peygamberlerinin adını yazmaları son derece tabii olmasına rağmen- üç ilâhi dinin mensuplarının da atası olan bir peygamberin adını Kudüs'ün Şam kapısında kale duvarındaki kitabeye “*Lâ ilâhe illa 'llâh İbrâhîm Halîlu 'llâh*” (*Allah'tan başka ilâh yoktur ve Hz. İbrahim de O'nun dostudur*) ifadesini yazmış olmalarının onurunu sonuna kadar hak ettiklerini vurgulamak gerekir.

OSMANLILARIN KUDÜS'E VEFASI VE VEDASI

Sezai SEVİM*

Giriş

Bu çalışmada, Kudüs'ün Osmanlı'nın eline geçişinden itibaren 401 yıllık dönemde neler yaşandığı konusu kısaca ele alınacak ve ardından da Osmanlı'nın elinden çıkışı incelenecektir. İngilizlerin öncülüğündeki 138 000 askerlik ordu, Gazze, Yafa'yı nasıl istila etti sorusu kısaca cevaplanmaya çalışılacaktır. Ardından da Kudüs önlerine nasıl geldi ve şehri nasıl kuşatarak esir aldı, meydana gelen çarpışmalar ve Osmanlı askerlerinin destansı direnişleri değerlendirilecektir. Ağırlıklı olarak da şehrin düşüşü, askerlerimizin çekilmesi ve teslim edilmesi üzerinde durulacaktır. Ardından, İngiliz askerlerinin öncülüğündeki Haçlı Ordusunun şehre girişi ele alınacak ve değerlendirilecektir. Öncelikle Osmanlı döneminde meydana gelen önemli bazı hadiselerle değinmek yerinde olacaktır.

Yavuz Sultan Selim, Mercidâbık'ta Memlûklülere karşı kazanılan zaferden sonra Halep, Hama, Şam üzerinden güneye doğru ilerleyerek 29 Aralık 1516'da devletin bir kısım ileri gelenleriyle ve askerle birlikte Kudüs'e geldi. Ancak Kudüs, padişahın gelişinden önce muhtemelen Ekim 1516'da Osmanlı yönetimine girmişti. Bu tarihte başlayan ve bir sancakbeyi idaresinde olan Kudüs'teki Osmanlı yönetimi, 1831-1840 yıllarında gerçekleşen Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemi hariç, Aralık 1917'ye kadar yaklaşık dört yüz yıl devam etmiştir.

Bölge, 401 yıllık bu dönemde bazı büyük tehlikeler de atlattı. Kudüs XVIII. yüzyılın sonunda beklenmedik bir tehdide mâruz kaldı. 1798'de Mısır'ı işgal eden Napolyon bir yıl sonra Gazze ve Remle'yi de ele geçirerek Kudüs'ün Akdeniz sahiliyle, ardından kuzeye doğru ilerleyerek Safed'i ele geçirip Şam ile karayolu bağlantısını kesti. Bu gelişmeler Kudüs halkı tarafından tepkiyle karşılandı. Akkâ'da Cezzâr Ahmed Paşa'nın Fransız kuvvetlerine karşı galip gelmesi ve Mayıs 1799'da Fransızların bölgeden tamamen çekilmesi Kudüslülere rahatlattı.

Bu önemli siyasi hadiselerin üzerinde kısaca durduktan sonra artık detaylara girebiliriz.

OSMANLI DÖNEMİNDEKİ GELİŞMELER

Siyasî ve Dinî Durum

* Dr. Öğretim Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Osmanlı döneminde, Kudüs bölgesi Hristiyanlarının kendi aralarındaki ilişkilerin gergin olduğu görülmektedir. Latin kilisesine bağlı olanlarla Rum ve Ermeni kiliseleri mensupları arasında, Hristiyanlarca kutsal sayılan mekânlarla ilgili haklar konusunda sürekli anlaşmazlık çıkmıştır. Bu durum, 1660'lı ve 1670'li yıllarda özellikle Latin kilisesi mensuplarıyla Rum-Ortodoks Hristiyanları arasında kanlı çatışmalara yol açmıştır. Ortodoksların çoğunlukta olmalarına rağmen Latinlerin Avrupa Katoliklerinin desteğini almaları bir başka gerginlik sebebi olmuştur. Fransa'nın Latin kilisesi lehine girişimlerini sürdürmesi ve Rum kilisesinin XVIII. yüzyılda Osmanlı merkez yönetimi üzerinde etkisini arttırarak Habeş, Süryanî ve Kiptî kiliselerinin kendisine bağlanmasını sağlaması Hristiyan mezhepleri arasındaki anlaşmazlıkları körüklemiştir.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki siyasî gelişmeler Kudüs'ü etkiledi. 1807'de Kudüs'ü de içine alan isyan Sayda Valisi Süleyman Paşa tarafından bastırıldı. Bölgede gelişen Vehhâbî tehlikesine karşı 1810 yılında Sayda Valisi Süleyman Paşa Kudüs sancak beyliği görevini de üstlendi. 1821'deki Yunan isyanı Kudüs'te özellikle Rum Ortodokslar arasında hareketlenmelere yol açtı, ancak yetkililerin sıkı tedbirleriyle çatışma çıkması önlendi. 1825'te merkezî yönetimin zaafından yararlanmak isteyen Kudüs civarındaki bazı köyler askere gitmemek ve vergi ödememek için bir isyan başlattılar; Remle-Kudüs arasında etkili olan bedevî şeyhlerden İbrâhim Ebû Goş'un da desteğini alarak kısa sürede şehri ele geçirdiler. Sayda Valisi Abdullah Paşa isyancıları ikna ederek 1826 sonlarında sükûneti sağlayabildi.

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa yönetimi döneminde (1831-1840) Kudüs'te önemli değişiklikler oldu. Onun katı uygulamaları, vergilerin arttırılması, silahsızlandırma ve mecburi askerlik kararları 1834-1838 yılları arasında Kudüs merkezli bir dizi ayaklanmaya yol açtı. Aralık 1840'ta Kudüs tekrar Osmanlı yönetimine girdi. 1838'de Kudüs'te ilk konsolosluğu İngiltere açtı; bunu Prusya, Fransa, Avusturya ve Rusya konsoloslukları takip etti. Bu dönemde misyoner faaliyetleri de hız kazandı. 1841'de İngiliz-Alman Protestan piskoposluğu kuruldu, 1845'te Grek-Ortodoks patriği İstanbul'dan Kudüs'e taşındı ve 1847'de Latin patrikliği canlandırıldı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında da Avrupa kökenli kültürel, dinî, siyasî kuruluşlar Kudüs'teki yatırımlarını arttırarak sürdürdüler. Avrupa devletleri bir taraftan azınlıklar lehine baskılarını arttırırken diğer taraftan kendi aralarında nüfuz mücadelesine giriştiler. İngiltere, bilhassa Yahudilerin hâmilliğini üstlenmeye çalıştığı gibi Kudüs ve çevresinde bir Protestan Hristiyan nüfusu oluşturdu; Fransızlar Katolik cemaat, Ruslar da Ortodoks gruplar üzerinde etkilerini yoğunlaştırdı. 1870'lerden sonra Yahudi göçünün giderek artması, 1882 ve 1905'te iki büyük Yahudi göç dalgası Kudüs'ün nüfus yapısını değiştirmeye başladı. Bu gelişmelere paralel olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle dış kaynaklı yatırımlar şehrin yapılaşmasını sur dışına taşırdı. Yahudiler eski

şehrin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda, Araplar ise şehrin kuzey ve doğusuna doğru yeni yerleşim birimleri kurdular; sur dışında âdeta yeni bir şehir oluştu.

Osmanlı Devleti, Kudüs'ü birçok yönden derinden etkileyecek olan bu gelişmelere karşı bir taraftan Avrupa'nın müdahalelerini sınırlandırmaya, diğer taraftan da Kudüs'ü modernleştirmeye çalıştı. 1863'te Kudüs Belediyesi teşekkül etti ve sancak yönetimini düzenlemek üzere bir idare meclisi kuruldu. Kudüs Belediyesi şehrin temizliği, kanalizasyon sistemi, aydınlatılması, sokakların tanzimi ve ağaçlandırılması gibi alanlarda önemli hizmetler verdi ve 1891'de de belediye hastanesini hizmete açtı. 1886'da Kudüs polis gücü oluşturuldu. 1900'de Yafa Kapısı'nın yakınına bir sebil, kapının üzerine de saat kulesi inşa edildi. Müze ile birlikte, Türkçe, Arapça ve Fransızca oyunların sergilendiği tiyatro da diğer kültürel yatırımlardandı.

Siyasî alanda son dönemin en önemli problemi yasa dışı Yahudi göçü idi. Osmanlı Devleti, Yahudi göçünü ve Yahudilere toprak satışını engelleme girişimleri çerçevesinde birçok tedbir almasına rağmen mahallî ve milletlerarası kaynaklı sebeplerden dolayı tam anlamıyla başarılı olamadı. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Siyonizm ve Filistin'e Yahudi göçüne karşı yoğun çabalar sarf edildi. I. Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle Kudüs'ün geleceği de köklü değişikliklere maruz kaldı.

Nüfus Durumu

Kudüs'ün Osmanlı idaresi altındaki gelişme seyri hakkındaki veriler 1520'lerden itibaren başlar. Bunlardan biri olan nüfus yapısıyla ilgili kayıtlar XVI. yüzyıl boyunca yükseliş seyri takip etmiştir. Memlûkler döneminde 10.000 civarında nüfusu bulunduğu tahmin edilmektedir.

Kudüs'ün alınmasından yaklaşık 9 yıl sonra yapılan, 1525-26 tarihli Osmanlı sayımına göre, aşağıda adı verilen on mahallede Müslümanlar, diğer dinlerden insanlar ile birlikte oturuyordu.

Müslüman: Bâbü'l-Hitta, Bâbü'l-Kattânîn, Zerâine, Rîşe, Benî Hâris, Akabe-i Sit, Hâlidî, Şeref, Bâbü'l-Âmûd, Benî Zeyd'de oturan 616 hane (yaklaşık 3.100 kişi),

Hristiyan: Melkitî, Süryânî ve Ya'kûbîler'in yer aldığı 119 hane (550-600 kişi),
Yahudi: 199 hane (1.000 kişi).

Toplam 934 hane, yaklaşık olarak 4700 kişilik bir nüfusa sahipti.

Bu sayımdan on üç yıl sonra 1538-1539'da ise nüfus;

1168 hane, yetmiş beş bekâr Müslüman,

136 hane, altmış altı bekâr Hristiyan,

224 hane, on dokuz bekâr Yahudi'den oluşuyordu.

Toplam 1528 hane, 160 bekâr, yani yaklaşık olarak 7.900-8.000 kişilik bir nüfusa sahip hale gelmişti.

XVI. yüzyılın ortalarına doğru nüfus en yüksek seviyesine ulaştı. 1554 yılı kayıtlarına göre sekiz mahallede;

1987 hane, 141 bekâr erkek Müslüman,

303 hane 135 bekâr Hristiyan,

324 hane, on üç bekâr Yahudi'den oluşuyordu.

Toplam nüfus 13.000 kişiyi geçti.

Bu tarihlerde şehirde Döğër Türkmenleri'ne mensup bir grup da yerleşmişti (1538'de yirmi iki hane, 1553'te on sekiz hane).

1562-1563'te nüfus miktarı bir önceki sayıma göre biraz azalmayla birlikte hemen hemen aynı kaldı (toplam 2451 hane, 249 bekâr, tahminen 12.600-12.800 kişi).

Sadece Müslümanlara yer verildiği anlaşılan 1596 yılı kayıtlarında 1444 hanenin mevcut olduğu, Hristiyan ve Yahudi nüfus verilerinin noksan bulunduğu dikkati çeker. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar içinde Araplar yanında Anadolu, Kuzey Afrika, Hindistan ve Orta Asya ülkelerinden gelen Müslümanlar da vardı. Özellikle Mağribî olarak geçen grup sayıca kalabalıktı. Hristiyanlar ise Süryânî, Ya'kübî, Ermeni, Rum, Melkitî, Sırp, Frenk ve Gürcü gruplarından meydana gelmekteydi.

Bu yüzyılda Yahudi nüfusundaki kısmî artışın sebebi, Osmanlıların İspanya'dan sürülen Yahudilerin bir kısmına Kudüs'e yerleşme izni vermeleriydi. Yahudiler 1538'den itibaren üç mahalle halinde kaydedilmişlerdi.

1617'de Kudüs'e gelen Polonyalı Simeon burada on iki hane yerli Ermeni, yirmi-otuz hane Kıptî, az miktarda da Rum bulunduğunu; Ermeni, Rum, Frenk ve Sırp'lar'a ait olmak üzere dört manastırın yer aldığını yazar.

Şehri 1671'de etraflı şekilde tavsif eden Evliya Çelebi ise iç kalede Türk garnizonunun bulunduğunu ve yetmiş evin mevcut olduğunu, Hz. Dâvûd varoşundaki kırk hane dışında 1000 evin sur içinde yer aldığını kaydeder.

XVIII. yüzyılın sonunda da Kudüs'ün nüfusunun 14.000'i aşmadığı tahmin edilmektedir.

XIX. yüzyılda Kudüs'ün nüfusuna dair kaynaklar çoğalmaktadır. Osmanlı kaynaklarına göre 1849'da şehirde 6.184 Müslüman, 3.744 Hristiyan ve 1.790 Yahudi olmak üzere 11.682 kişi yaşıyordu.

1850'den itibaren nüfusta giderek artış görüldü. 1870'te toplam nüfus 20.000, 1880'de 30.000 ve 1890'da 40.000 seviyelerine ulaştı. Bu son yıllarda şehirdeki Yahudi nüfus sayısı oldukça arttı ve en kalabalık grup haline geldi. 1900'de 10.000 Müslüman, 10.000 Hristiyan ve 35.000 Yahudi olmak üzere toplam nüfus 55.000'i buldu.

Osmanlı ve Avrupa kaynaklı nüfus rakamları arasında en önemli fark Avrupa kaynaklarında mübalağalı verilen Yahudilerin sayısında ortaya çıkmaktadır. Bu

farkın bir diğer sebebi de Osmanlı kaynaklarının Osmanlı vatandaşlarını esas alması dolayısıyla Kudüs'teki yabancı uyruklu ve yasadışı olarak orada bulunan Yahudileri içermemesidir. Bazen de Yahudi nüfusunun kasten abartıldığı görülmektedir. Siyonist teşkilât görevlisi Arthur Ruppın'ın 1914 yılı Yahudi nüfusunu 45.000 olarak göstermesi bunun açık örneğidir. Aynı yıllara ait Osmanlı nüfus istatistikleri 18.190 Yahudi kaydetmektedir.

Ekonomik Durum

Ticarî ve ekonomik açıdan Kudüs fazla gelir kaynağına sahip değildi. Şehrin civarındaki tarım arazileri yetersiz ve sanayinin gelişmesi için gerekli miktarda ham maddeden mahrumdu. Ticarî açıdan da önemli ticaret yollarının dışında kalıyordu. Bütün bu olumsuzluklara karşı en önemli gelirleri dinî statüsünden kaynaklanmaktaydı. Hacıların ve turistlerin ziyaretleri el sanatlarına ve ticarete bir canlılık kazandırmaktaydı.

Osmanlı dönemi Kudüs'ünde tekstil ve boyacılık, dericilik, sabunculuk ve metal atölyeciliği dallarında sanayi üretimi dikkat çekmektedir. İthalât ve ihracat açısından bakıldığında sabun Mısır'a, tahıl Mısır, Rodos ve Dubrovnik'e ihraç edilirken Mısır'dan pirinç, Şam'dan elbise ve kahve, İstanbul, Irak ve Çin'den bazı tekstil ürünleriyle halı ithal edilirdi. Kudüs gelirleri arasında vergilerin yanı sıra üç kutsal din mensuplarının bölgeye yaptıkları düzenli ziyaretler sırasında yapılan satışlar ve özellikle hediyelik eşya üretiminden elde edilen gelirler de zikredilebilir.

Kudüs'ün en önemli gelir kaynağı ise İstanbul ve Mısır'dan gönderilen sürrelerdir. Dışarıdaki Yahudilerin Kudüs'teki dindaşlarına bir nevi zekât gibi gönderdikleri paralarla Avrupa krallıklarının Hristiyanlara yaptıkları malî destekler de Kudüs için önemli gelir kaynaklarındandı.

Kudüs, 1850'lerden itibaren belirgin bir şekilde gelişmeye ve şehrin nüfusu artmaya başladı. İnşaat sektöründe önemli gelişmeler oldu ve işsizlik azaldı. Daha önce ciddi bir gelir kaynağı oluşturan sabun üretimi XIX. yüzyılın ikinci yarısında geriledi. Bu dönemde Kudüs'te satılan hediyelik eşyaların üretimi de Beytullahim'de yapılmaya başlandı. Osmanlıların son döneminde Kudüs'e gelen Yahudi sayısındaki artış şehrin ekonomik yapısını fazla değiştirmede.

Ulaşım, Eğitim ve Kültür

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ulaşım sisteminde belirgin bir iyileşme gerçekleşti. 1865'te Kudüs telgraf sistemine kavuştu. 1868'de Kudüs-Yafa karayolu ve 1892'de Kudüs-Yafa demiryolu hizmete açıldı. Bu gelişmeler Kudüs'ün dış dünya ile ilişkilerinin gelişmesine, ziyaretçi sayısının artmasına ve ekonomik açıdan gelişmesine önemli katkı sağladı.

Kudüs'ün eğitim ve kültür hayatı da Osmanlılar döneminde önemini korumuştur. İslâm tarihi boyunca farklı Müslüman ülkelerden gelen yüzlerce âlim Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmiş ve bir kısmı Kudüs'te yaşamayı tercih

ederek şehrin ilmî hayatına katkıda bulunmuştur. Osmanlı döneminde devralınan İslâmî miras korundu. Kudüs ilmî cazibe merkezi olmayı sürdürdü. Şehirde kurulan medreseler vakıflarla desteklendi. Medreselerin etrafı tasavvufî hayat açısından da canlandı. Mescid-i Aksâ ve Şam Kapısı civarında birçok tekke ve zaviye yer alarak Mevleviye, Şâzeliye, Rifâiye ve Ahmediye gibi tarikatlar şehrin dinî ve kültürel hayatına belirgin katkı sağladı.

XVIII. yüzyıldan itibaren Kudüs medreseleri ve kültür hayatı gerilemeye başladı. Bunun en önemli sebebi medreseleri ve kültürel hayatı canlı tutan vakıfların zayıflamasıdır. Kudüs'teki eğitim kurumlarını ve dinî-kültürel hayatı canlı tutan vakıflar sadece Kudüs ve civarında değil Anadolu, Mısır ve Suriye'de de bulunmaktaydı. Medreselerden başka bir çeşit eğitim kurumu sayılabilecek hankâhlar, ribâtlar ve zaviyeler de vardı. Bütün bu kurumlarda dinî eğitim hâkimdi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında modern devlet okullarının yanı sıra misyoner okullarının da hızla arttığı görülmektedir.

Kudüs'ün eğitim ve kültürel hayatının en önemli kurumlarından biri de kütüphanelerdi. Bunların en eskisi Mescid-i Aksâ Kütüphanesi idi. Burada bulunan kitapların çoğu Haçlılar tarafından yakılmıştır. Bu kütüphanenin kitapları genel olarak Kur'an ve Kudüs üzerine yazılanlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Eşrefiye ve Kâdiriye gibi büyük medreselerin kendi kütüphaneleri mevcuttu. Memlûk ve Osmanlı sultanlarının Mescid-i Aksâ'ya hediye mushaf göndermeleri âdettendi. Kudüs şer'iyye sicilleri, şehrin özel kütüphaneleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Kudüs, tarihinin hemen her döneminde inşa faaliyetlerine sahne olmuştur. Özellikle Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde yapılan büyük binalar, camiler, medreseler, tekkeler, zaviyeler, ribâtlar ve hankâhlar şehrin ekonomik hayatına önemli katkı sağlamıştır. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında ise tarihinin altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde Kubbetü's-Sahre'de gerçekleştirilen inşa faaliyetlerinin dışında Kudüs surlarının yapımı (1536-1540), vakıflar ve her gün yüzlerce fakiri doyuran Haseki Sultan İmarethanesi zikredilmelidir.

KUDÜS'ÜN İNGİLİZLERCE İŞGALİ SÜRECİ

Osmanlının 1915 ve 1916 yıllarında, Mısır bölgesinde Osmanlı hâkimiyetini tekrar temin etmek ve Süveyş Kanalı'nın kontrolünü elde ederek İngiltere'nin Hindistan'a ulaşmasını engelleyebilmek niyetiyle giriştiği iki kanal harekâtı olumsuz sonuçlanmıştı. Bu hadiseler sebebiyle çatışmaların önemli kısmı Filistin ve Suriye'ye yönlendirilmiş oldu. Aynı dönemde Mekke şerifi emir Hüseyin ile mutabakata varıp ona Suriye-İrak ve Hicaz'ı kapsayan bağımsız bir Arap Devleti sözünü veren İngilizler, o sıralarda Siyonistlere de Filistin'de Yahudi Devleti vaadinde bulunmuşlardı. Böylece İsrail Devleti'nin oluşması için gelişmeleri sağlamış ve Filistin meselesi olarak bilinen olayların ortaya çıkmasını temin etmiş oluyordu.

Kudüs'e Saldırı ve Şehri Ele Geçirme

İngilizler Mart 1917 de 130 000 askerlik ordu ile ilk saldırılarını Gazze'ye yaptılar. Bu saldırının kuvvetinden Kudüs'ün akıbeti de belli oluyor gibi idi. İngiliz askeri birlikleri büyük bir güçle Gazze'ye saldırdılar. Osmanlı ordusu 26 Mart'tan 31 Ekim'e kadar 7,5 ay boyunca Gazze'yi yoksulluk içinde kahramanca savundu. Bu süre içinde İngiliz ordusu defalarca saldırdı ve bazen 3 bin, bazen 2 bin bazen de 7 bin kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Sonunda komutanı değiştirmekte çare arayan İngiltere Devleti, bölgedeki ordunun başına General Allenby'i tayin etti.

Alman subaylarının da yer aldığı Osmanlı ordusunun hali hiç iç açıcı değildi. Siperdeki askerin üzerinde neredeyse üniforma bile yoktu. Cephaneleri de yok gibiydi. Kumanyaları yoktu ve cephede yarı aç yarı tok savaşmak zorundaydılar³⁹⁹. Bu durumdaki kahraman askerlerimiz kuşatmaya ancak üç ay direnebildi ve sonunda İngilizlerin gücü karşısında birçok esir⁴⁰⁰ ve şehit vererek çekilmek zorunda kaldılar.

Birliklerimiz geriye çekilirken amaçları Yarmuk Nehri'ni geçip orada direnmekti. Bunu sezen İngiliz Albay Lawrence, Şerif Hüseyin liderliğindeki hain bazı Arap gruplarıyla işbirliği yaparak, demiryolu ve köprülere sabotajlar yaptılar, erzak depolarına saldırdılar. Osmanlı Ordusu içerden Şerif Hüseyin taraftarı bazı Araplardan, dışarıdan da İngilizlerden büyük bir kuşatma altındaydı; ancak buna rağmen teslim olmuyorlardı. Kudüs'ün düşmesinde Şerif Hüseyin ve yanındaki bazı Araplardan oluşan taraftarlarının büyük rolü olmuştur.⁴⁰¹

General Allenby anılarında bu tabloyu şöyle çiziyor: “Türkler ürküten, delice bir mücadele gücüne sahip. Savaş kabiliyetlerini tamamen yitirdiler ama hala çarpışmaya devam ediyorlar. Bir avuç Türk'ün, siperlerde mahpus olduklarını bile bile ateşi kesmemeleri ve mücadele etmeleri yüzünden zaman kaybediyoruz.”

İngiliz birlikleri 16 Kasım'da Kudüs'ün liman şehri Yafa'ya çıktılar. Askerlerimiz burada üç hafta boyunca göğüs göğüse savaşıyor ve kahramanca direniyordu. Sadece Kudüs savunmasında 30.000 vatan evladı şehit düştü. Osmanlı ordusunun Zeytin Dağı eteklerinde haftalarca süren savunmasından sonra Kudüs düşmüştü.

9 Aralık 1917'de Osmanlı Askerleri Kudüs'ü ağlayarak terk ediyordu. Kudüs'ün Belediye reisi, İngiliz komutanı General Allenby'e Mutasarrıf İzzet

³⁹⁹ Gazze ve Eriha taraflarındaki çarpışmalarda yaralanarak İngilizlere esir düşen ve 15 ay esaret sonrası yurduna dönebilen Mahmud (Yıldırım) (annemin babası) dedem, çarpışmaların arasında İngiliz askerlerinin atlarının pislighinden erimemiş olan arpa, buğday ve yulafları ayırıp ezerek yiyip açlığımızı yatıştırmaya çalışırdık, derdi.

⁴⁰⁰ Mahmud dedem, 3 ayrı tel örgü içinde ve her birinde 3 bin asker ile toplamda 9.000 askerimizle birlikte esir düştük ve 15 ay İngilizlerin elinde kaldık, diye anlatmıştı.

⁴⁰¹ Şerif Hüseyin'in mezarı şimdi Mescid-i Aksa'nın dış duvarlarındaki bölmelerden birindedir. Filistinliler bu mezarları hiç kimse ziyaret etmez ve dua etmez diyorlar.

Bey'in teslim mektubunu götürüp vermesi ile anlaşma sağlanır. Bu mektupta İzzet Bey, "2 gündür şehri bombalıyorsunuz. Mukaddes binalar bombalarınızla yıkılmak üzere. Bu binaları bombalarınızdan korumak için şehri teslim ediyoruz" demiştir. Osmanlı mutasarrıfı şehri terk ederken bir kısım askeri artçı bölük konumuyla burada bırakır ki şehri yağmalama olayı yaşanmasın ve sağ salim teslimat yapılsın diye. Askerlerin her biri belli binaların önüne nöbetçi olarak yerleştirilir. İşte bu artçı bölükten İğdırlı onbaşı Hasan'a da, önyüzbaşı tarafından mukaddes bir binayı koruma kollama nöbeti tutma emri verilmiştir. Üzerinden 55 yıl geçmiş olmasına rağmen, "dört bin yıllık Peygamber Ocağı ordumuzun serhat nöbetçisi gibi" bir Osmanlı askeri olarak Kudüs'e vefasının seviyesini, nöbetini hala sadakatle tutmaya devam etmesinden anlayabiliyoruz.⁴⁰² Teslimat işlemi yapıldıktan sonra İngiliz askerleri şehre girerler. 11 Aralık'ta da General Allanby, gösterişli bir törenle Kudüs'e giriş yapar.

Kudüs'ten Türkler Ne Zaman Çıkarılabilir?

Arap halkı arasında ortaya çıkmış bir kehanet tespit edilmiştir. Buna göre, ancak bir peygamber Nil'in suyunu Filistin'e getirdiği zaman Türkler Kudüs'ten çıkarılabilecekti. Tam 401 yıl süren Osmanlı idaresi sona eriyor ve İngilizler şehri ele geçiriyordu. Şerif Hüseyin taraftarı bazı Araplar bu yüzden, Allenby'e "Allah Nebi" adını verdiler. 1917 sonunda İngilizler Sina Çölünün kuzeyinden Akdeniz kıyısı boyunca Filistin'e demiryolunu ulaştırdıkları gibi, demiryolu hattı boyunca Nil'in tatlı suyunu da bir boru hattı ile Kudüs'e taşımışlardır. Bunun gerçek sebebi ise, narin İngiliz askerlerinin çölün tuzlu suyunu içmeye dayanamamalarıydı.

İngilizlerin Kudüs'e Girmesi

Şehrin bin küsur sene boyunca pek onarılmamış olan surları, Yavuz'un 16. asrın ortalarındaki fethinden sonra Kanuni Sultan Süleyman tarafından yeniden inşa ettirilmiş, Akdeniz sahilindeki Yafa kasabasından Kudüs'e uzanan yolun surlarla birleştiği yere bir kapı yapılmış, buraya "Halil Kapısı" denilmişti. "Halil" sözüyle Hz. İbrahim kastediliyor ve peygamberin Kudüs'e buradan girmiş olduğuna inanılıyordu. Kudüs şehrine dışarıdan girecek olan devlet erkânı, genellikle Hz. İbrahim'in girişte kullandığı ve bu sebeple de onun adıyla anılan el-Halil Kapısı'nı (batılılar Yafa Kapısı derler) kullanırlardı.

Kanunî surları yaptırırken Halil Kapısı'nın üzerine "Lâ ilâhe illâllah, İbrahim Halilullah", yani "Allah'tan başka ilâh yoktur, İbrahim de Allah'ın dostudur" yazan bir kitabe koydurmuş, böylelikle Kudüs'ün sadece Müslümanlara değil, her üç ilahi dine ait olduğunu ifade etmişti.

⁴⁰² Bu gelişmelerin detayı hakkında bilgi için İlhan Bardakçı'nın yazısına bkz. Ek-8.

Eski bir İslam geleneğine göre, ancak Kudüs'ü ele geçiren fâtilh bir hükümdar kapıdan içeriye at sırtında girebilirdi.

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Kudüs'e Girişi

Kudüs Osmanlıların yönetiminde iken, Alman İmparatoru II. Wilhelm İstanbul'dan sonra 1898'de geldiği Kudüs'e gösterişli bir giriş yapmıştır. Kayser, Kudüs'e sadece ziyaretçi olarak geldiği için Kudüs'ü ele geçiren bir hükümdar gibi kapıdan içeriye at sırtında giremezdi. Bu sorunu aşmak için Yafa Kapısı'nın yanındaki surda bir gedik açılıp, Kayser ile kafilesi buradan içeri alındı. II. Wilhelm, imparatorluğunun haşmetini sergileyecek bir tören alayı ile şehre girdi. II. Wilhelm'in arkasında, yirmiden fazla maiyet arabası ve son olarak, yine bir Osmanlı muhafız grubu geliyordu.

Kayser'in girişi için açılan geçici kapı olayı, haber İstanbul'a ulaştığında günlerce "böyle yapmakla iyi mi yaptık yoksa kötü mü yaptık" diye tartışılmıştır.

İngiliz Generali Allenby'in Kudüs'e Girişi

Kudüs'teki 401 yıllık yönetimimiz, İngilizler'in "boğa" lâkaplı generali Allenby'nin 1917'nin 11 Aralık günü bizim "Babu'l-Halil" yani "Hz. İbrahim Kapısı" dediğimiz yerden şehre girmesi ile noktalandı. General Allenby, Kudüs'e Kanunî'nin koydurduğu yukarıda bahsedilen kitabenin altındaki kapıdan girdi.

Şehre yaya olarak girmesinin sebebini "Böyle kutsal bir şehre otomobil ile yahut at üzerinde girmek mekâna saygısızlıktır" diye açıklamıştı, ama sanki vermek istediği mesaj farklı idi: Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Kudüs'ü 1898'de ziyareti sırasında şehre at ile girmesinin, hatta Halil Kapısı'nın İmparator'un atıyla geçebilmesi için yandaki duvarda geçici kapı açılmasının oluşturduğu tepkiye karşı propaganda yapmak niyetinde idi. Böylece Wilhelm, bir taraftan da kutsal şehre gereken saygıyı göstermediği halde, ama ben gösteriyorum demiş oluyordu. İngilizler, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Kudüs'e at üstünde girişi ile İngiliz Generali Allenby'nin bir hacı gibi yaya olarak girişini kıyaslayarak kendilerinin şehrin ruhuna daha uygun davrandıklarını savunmuşlardır. Bu durumda, "Bu kadar hassas idiyeler o zaman neden 2 gün boyunca Kudüs şehrini bombaladılar?" sorusu cevapsız kalmaktadır.

6. General Allenby'in Yanındaki Devlet Temsilcileri

Sağında Fransız Filistin Müfreze Komutanı,

Solunda İtalyan Filistin Müfreze Komutanı,

Fransız Heyeti Başkanı M. Picot,

Fransız Askerî Ateşesi,

İtalyan Askerî Ateşesi,
A.B.D. Askerî Ataşesi.

Temsilî Askerî Birlikler

İngiltere İmparatorluk Muhafız Kıtası: 50 asker (İngiliz, İskoç, İrlandalı ve Galler'den oluşur.)

Yüzbaşı V.C. Throssel komutasında: 50 asker (Avustralya ve Yeni Zelanda'dan oluşur)

Fransa: 20 asker (Denizden bombalama ile katıldılar)

İtalya: 20 asker (Karadaki harekât içinde yer aldılar)

Görünen ortaklık o kadar etkili idi ki işgal ordusunun çok büyük kısmı İngilizlerden oluşmasına ve başında en yüksek rütbeli komutanın İngiliz olmasına rağmen, diğerleri Kudüs'te İngiliz bayrağının çekilmesine müsaade etmemişti. Yukarıdaki tablo sanki Haç etrafındaki bir ortaklık gibidir.

Allenby'in Kudüs'e Girişinin Avrupa'daki Yansımaları

General Allenby 11 Aralık'ta Halil Kapısı'ndan Kudüs'e adımını attığı sırada, müttefikimiz Almanya'dakiler de dâhil olmak üzere tüm Avrupa'da kiliseler zafer çanları çalıyor ve Hz. Ömer ('den yaklaşık 1281 yıl sonra) ile Selâhaddîn Eyyûbî ('den yaklaşık 730 yıl sonra) ve de Yavuz Sultan Selim (401 yıl sonra)'den bu yana Müslümanların idaresinde olan Kudüs'ün yeniden Hristiyanların eline geçmesini kutluyorlardı.

Manda Yönetimi ve Sonrası

1917 yılı Kudüs için bir kader yılı oldu. 2 Kasım'da Balfour Deklarasyonu ile İngiltere Yahudilerin bölgede siyasî bir varlık oluşturmalarını destekleyeceğini açıkladı. 11 Aralık'ta da İngiliz askerleri Kudüs'e girdi. İngiliz işgali, Kudüs'teki sadece Haçlı işgaliyle kesintiye uğrayan yaklaşık 1200 yıllık Müslüman yönetimini de sona erdirdi.

Aralık 1917'den itibaren Kudüs giderek İslâmî karakterini yitirmeye başladı. Bu dönemde yerli nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslüman ve Hristiyan Arapların yerine yeni gelen Yahudiler yerleştirildi. Kudüs 1917-1920 yılları arasında İngiliz askerî yönetiminde kaldı. 1920 San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin manda yönetimine verilmesiyle de, 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşuna kadar devam edecek İngiliz sivil yönetimi göreve gelmiş oldu. İngiliz yönetiminin yoğun Yahudi göçüne izin vermesiyle Kudüs ve daha geniş manada Filistin 1920, 1928, 1929, 1933 ve 1936'da bir dizi protesto, silahlı ayaklanma, grev ve boykota sahne oldu.

İngiliz yönetiminde Kudüs köklü demografik, ekonomik ve kültürel değişiklikler yaşadı. Şehir içinde Yahudi nüfusu Arap nüfusunu geçti. Ekonomik olarak da Araplar kendi imkânlarıyla, dışarıdan yoğun maddî destek

alan Yahudilerle mücadele etmek zorunda kaldı. Araplar ile Yahudiler arasında dengelerin tamamen altüst olmasının doğurduğu problemleri çözemeyen İngiltere, 1947’de Birleşmiş Milletlere sunduğu Filistin’i paylaşırma planında Kudüs’e milletlerarası bir statü verilmesini önerdi. 1948 Arap-İsrail savaşında İsrail Batı Kudüs’ü işgal etti. Ürdün ise eski şehri yani Doğu Kudüs’ü ele geçirdi. Böylece Kudüs Batı ve Doğu olmak üzere ikiye bölündü. İsrail, Ocak 1950’de Birleşmiş Milletler kararlarına aykırı olarak Batı Kudüs’ü başşehir ilân etti ve parlamento ile birlikte diğer önemli hükümet birimlerini oraya taşıdı. 1948’de 60.000 Arap nüfusuna karşılık Yahudi nüfusu 100.000 dolayındaydı. Bu rakam 1967’de 197.000’e yükseldi. 1967 Arap-İsrail savaşında şehrin tamamını işgal eden İsrail, bazen aşırı güç de kullanarak şehri Yahudileştirme çalışmalarına hız verdi. Yeni yerleşimlerin şehri kuşatıcı şekilde planlanması ve özellikle Doğu Kudüs’te yoğunlaşarak bölgenin Arap nüfusunu geride bırakması dikkat çekiciydi. Birleşmiş Milletlerin birçok defa kınamasına ve karşı çıkmasına rağmen İsrail, Kudüs’ün Arap-İslâm karakterini zayıflatma politikalarına devam etti ve nihayet 21 Ağustos 1980’de doğusu ve batısıyla birleşik Kudüs’ün İsrail’in ebedi başşehir olduğunu ilân etti. 1987’de Araplar 475.000 kişilik Kudüs nüfusunun % 28’ini oluştuyordu.

İsrail’in Kudüs ve Filistin’de Arapların haklarını kısıtlayıcı politikaları 1987’de Batı Şeria’da “İntifada”ya yol açtı. 1990’lı yıllarda da Kudüs’ün Arap/İslâmî yapısını değiştirmeye yönelik politikalara devam edildi. Tarihî mekânların yıkılması, Arap gayrimenkullerine el konulması, çeşitli sebeplerle Arapların şehri terk etmesinin sağlanması gibi politikalar sonucu Kudüs’teki Yahudi mülklerinin birkaç kat arttığı görülmektedir.

Sonuç

Bilindiği gibi ABD başkanının açıklamalarıyla Kudüs başka bir boyuta taşınmak istenmektedir. Triumph’ın Kudüs’ü İsrail’in başkenti olarak kabul ettiklerini ilan etmesi ve Büyükelçiliğini de Kudüs’e taşıma talimatı verdiğini ilan etmesi ile beraber bölge kaosa sürüklenmekle karşı karşıyadır.

Bu karara dünyanın tüm resmi kuruluşları tepki vermeye başlamıştır. Barış şehri olarak bilinen Kudüs’te, önce İngilizlerin, sonra da İsrail’in faaliyetleri sebebiyle kaybolan barışın, tekrar temin edilebilmesi için arayışların sürdüğü bir dönemde atılan bu adım, şehirde farklı inançlardaki tüm toplumlar tarafından da tepki ile karşılanmaktadır. Bu karar geri alınmalıdır ve iptal edilmelidir.

EKLER

Ek-1: Osmanlının Kudüs’teki komutanı İzzet Bey’in Kudüs’ü teslim mektubunun günümüz harflerine çevirisi.

Ek-2: Teslim Mektubunun fotokopisi.

Ek-3: Kudüs’ü İngilizlere teslimimizin fotoğrafı.

Ek-4: Kudüs Mutasarrıfı İzzet Bey'in İstanbul'a gönderdiği şifreli teslim telgrafi 4 sayfa.

Ek-5:Kudüs'ün "bizim" olduğu günlerde, surlarda dalgalanan bayrağımızı gösteren fotoğraf.

Ek-6: Alman İmparatoru 2. Wilhelm'in Kudüs Ziyaretinin fotoğrafı 1898.

Ek-7: General Allenby'nin Kudüs'e girişi.

Ek-8: Kudüs'teki Son Türk Askeri

Ek-1:Kudüs'ü Teslimin Belgesi

İzzet Bey, General Allenby'nin karargâhına gönderdiği mektupta şöyle diyor:

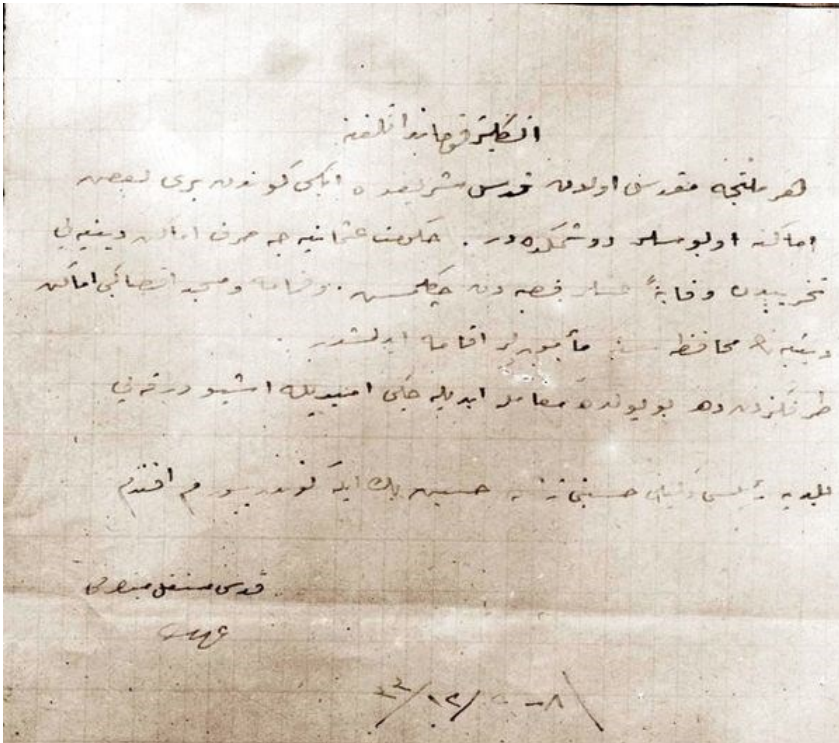
“İngiliz Kumandanlığı’na,

Her milletçe mukaddes olan Kuds-i Şer’if’te iki günden beri bazı emâkine (mekânlara) obüsler düşmektedir. Hükümet-i Osmaniye’ce sırf emâkîn-i diniyyeyi (dinî mekânları) tahripten vikayeten (korumak için) asker kasabadan çekilmiş ve Kamame ve Mescid-i Aksa gibi emâkîn-i diniyyenin (dinî mekânların) muhafazasına memurlar ikame edilmiştir.

Tarafınızdan da bu yolda muamele edileceği ümidiyle işbu varakayı Belediye Reisi Vekili Hüseyinâzade Hüseyin Bey ile gönderiyorum efendim.

Kudüs Müstakil Mutasarrıfı İzzet. 8-9/12/33 (1917)”.

Ek-2:Kudüs Mutasarrıfı İzzet Bey’in İngiliz Kumandanlığı’na gönderdiği teslim mektubu. Bkz. Murat Bardakçı, “Kudüs’ü İngilizler’e neden terk ettik bilir misiniz? Zarar görmesin diye”, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1580589-kudusu-ingilizlere-neden-terkettik-bilir-misiniz-zarar-gormesin-diye>(erişim tarihi: 31.01.2019)

Ek-3:Kudüs'ü İngilizlere teslimimizin fotoğrafı: Belediye Başkan Vekili Hüseyinâzade Hüseyin Bey, teslim mektubunu beyaz bayrak çekerek İngiliz birliklerine veriyor. Bkz.

<http://19141918.invisionzone.com/forums/index.php?s=38dfe16a61e3082168c0ecd976f41f11&showtopic=88077&pid=819949&mode=threaded&start=>

Ek-4:*Kudüs Mutasarrıfı İzzet Bey'in İstanbul'a gönderdiği şifreli teslim telgrafi.* Bkz. Murat Bardakçı, “Kudüs’ü İngilizler’e neden terk ettik bilir misiniz? Zarar görmesin diye”, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1580589-kudusu-ingilizlere-neden-terkettik-bilir-misiniz-zarar-gormesin-diye>(erişim tarihi: 31.01.2019)

[illegible][illegible]

تفراتنامه

مهری	نوسریس	کلاس	تاریخ	دولت اسلامی افغانستان	آلندی محل	تاریخ	ساعت اول مکره
				حکومت ولایتی خابار آندون مارونی پرموتا مسئولیت قبول اینج	کشیده اوندانی محل		

[illegible]

Ek-5:*Kudüs'ün “bizim” olduğu günlerde, surlarda dalgalanan bayrağımız. Bkz. Murat Bardakçı, “Kudüs’ü İngilizler’e neden terk ettik bilir misiniz? Zarar görmesin diye”, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1580589-kudusu-ingilizlere-neden-terkettik-bilir-misiniz-zarar-gormesin-diye>(erişim tarihi: 31.01.2019)*

Ek-6:*Kayzer 2. Wilhelm, Kubbetüssahre Avlusu'nda. 27 Ekim 1898. (State visit to Jerusalem of Wilhelm II of Germany in 1898. Emperor and Empress at Mosque of Omar [i.e., Dome of the Rock])*

Ek-7:General Allenby'nin Kudüs'e girişi Batı basınında böyle yer almış ve şehri meleklerin himayesinde aldığı resmedilmiştir.Bkz. Murat Bardakçı, "Kudüs'ü İngilizler'e neden terk ettik bilir misiniz? Zarar görmesin diye", <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1580589-kudusu-ingilizlere-neden-terkettik-bilir-misiniz-zarar-gormesin-diye>(erişim tarihi: 31.01.2019)

Ek-8:

Kudüs'teki Son Türk Askeri

“Mevki Kudüs. Mekân Mescid ül Aksa, Tarih 21 Mayıs 1972 Cuma. Ben (İlhan Bardakçı) ve gazeteci arkadaşım rahmetli Said Terzioğlu, İsrail Dışişleri rehberlerinin yardımı ile bu mübarek makamı dolaşıyoruz. Kudüs Kapalı Çarşısı'nda rüzgâr gibi dolanan entarili kahvecilerin ellerindeki askılara çarpmadan biraz yürüdünüz mü, önünüze çıkan kapı sizi Mescid ül Aksa'nın önüne kavuşturur. Mirac mucizesinin soluklanıldığı ilk Kible'mize yani. Hemen oracıkta, ilk avlu vardır ki, hâlâ bizim lâkabımızla anılır. “12 bin şamdanlı avlu” derler oraya. Yavuz Selim, 30 Aralık 1517 Salı günü Kudüs'ü devlete katmıştır da, ortalık kararmıştır. Yatsı namazını o avluda kılar. Kendisi ve bütün ordu beraber. Şamdanları yakarlar. Tam 12 bin şamdan. O isim oradan kalmadır. Sekiz on basamaklı geniş merdiveni adımladınız mı, o mukaddes Mescid'in bağdaş kurduğu ikinci avluya ulaşırsınız.

Onu o merdivenin başında gördüm. İki metreye yakın bir boy... İskeletleşmiş vücudu üzerinde bir garip giysi... Palto?.. Hayır, kaput, pardösü veya kaftan?.. Değil. Öyle bir şey, işte.

Başındaki kalpak mı, takke mi, fes mi? Hiçbirisi değil. Oraya dimdik, dikilmiş. Yüzüne baktım da, ürktüm. Hasadı yeni kaldırılmış kıraç toprak gibi. Yüz binlerce çizgi, kırıksık ve kavruk bir deri kalıntısı.

Yanımda İsrail Dışişleri Bakanlığı Daire Başkanı Yusuf var. Bizim eski vatandaşımız. İstanbullu. “Kim bu adam?” dedim.

Lâkaydi ile omuz silkti. “Bilmem” diye cevap verdi. “Bir meczup işte. Ben bildim bileli, yıllardır burada dururmuş. Çakılı gibi, hâlâ duruyor ya... Kimseye bir şey sormaz. Kimseye bakmaz, kimseyi görmez.”

Kan mı çekti nedir?

Nasıl, neden, niçin hâlâ bilmiyorum. Yanına vardım. Türkçe “Selâmünaleyküm baba” dedim.

Torbalanmış göz kapaklarının ardında sütrelenmiş gibi jilette çizilmişçesine donuk gözlerini araladı. Yüzü gerildi. Bana, bizim o canım Anadolu Türkçemizle cevap verdi:

- Aleykümüsselâm oğul...

Donakaldım. Ellere sarıldım, öptüm öptüm...

- Kimsin sen, baba? dedim.

Anlattı ki ben de size anlatacağım.

Ama evvelâ biliniz. O canım Devlet çökerken, biz Kudüs'ü 401 yıl 3 ay 6 günlük bir hakimiyetten sonra bırakırız. Günlerden 9 Aralık 1917 Pazar günüdür. Tutmaya imkân yok. Ordu bozulmuş, çekiliyor, Devlet, zevalin kapısında. İngiliz girinceye kadar geçen zaman içinde yağmalanmasın diye

oraya bir artçı bölük bırakırız. Âdet odur ki kenti zapteden galip, asayiş görevi yapan yenik ordu askerlerine esir muamelesi yapmaz.

Anlattı, dedim ya. Gerisini tamamlayayım.

- Ben, dedi, Kudüs'ü kaybettiğimiz gün buraya bırakılan artçı bölüğünden...

Sustu. Sonra, elindeki silahın namlusuna sürdüğü fişekleri ateşler gibi zımbaladı:

- Ben, o gün buraya bırakılmış 20. Kolordu, 36. Tabur, 8. Bölük, 11. Ağır Makineli Tüfek Takım Komutanı Onbaşı Hasan'ım...

Yarabbi. Baktım, bir minare şerefesi gibi gergin omuzları üzerindeki başı, öpülesi sancak gibiydi...

Ellerine bir kere daha uzandım. Gürler gibi mırıldandı:

- Sana, bir emanetim var oğul. Nice yıldır saklarım. Emaneti yerine teslim eden mi?

- Elbette, dedim, buyur hele...

Konuştı:

- Memlekete avdetinde yolun Tokat Sancağı'na düşerse... Git, burayı bana emanet eden kumandanım Kolağası (Önyüzbaşı) Musa Efendi'yi bul. Ellerinden benim için bus et (öp). Ona de ki...

Sonra, kumandanı olduğu takımın makinelisi gibi gürledi:

- O'na de ki gönül komasın. Ona de ki "11. Makineli Takım Komutanı İğdırlı Onbaşı Hasan, o günden bu yana, bıraktığın yerde nöbetinin başındadır. Tekmilim tamamdır kumandanım dedi" dersin...

Öleyazdım.

Sonra yine dikeldi. Taş kesildi. Bir kez daha baktım. Kapalı gözleri ardından, dört bin yıllık Peygamber Ocağı ordumuzun serhat nöbetçisi gibiydi. Ufukları gözlüyordu. Nöbetinin başında idi. Tam 55 yıl kendisini unutuşumuzdaki nadanlığımıza rağmen devletine küsmemişti.

İlhan Bardakçı

21 Mayıs 1972 Cuma

Mescidü'l-Aksâ

MESCİD-İ AKSÂ VE KUBBETÜ'S-SAHRE TAMİRLERİ

*Doğan Yavaş**

Müslümanların ilk kıblesi, en kutsal sayılan üç mescitten biri olan Mescid-i Aksa'nın asıl adı Ârâmîce Bethmakdeşe, İbrânîce Bethhamikdaş ve Arapça Beytü'l-makdis olup “Mukaddes ev” demektir. İlk kuruluşundan beri taşıdığı bu ad, sonradan şehrin tamamını kapsamına almıştır. Şehir için Müslümanların benimsediği Kudüs adı da aynı kökten gelmekte ve aslında şehri değil, mabedi ifade etmektedir⁴⁰³.

Mukaddes merkezlerin ilklerinden olan ve İslam terminolojisinde Harem-i Şerif olarak bilinen mahallin yeri, Davud'un (as) Kudüs'ü fethettiği tarih olan M.Ö. 1.000 yılından beri değişmemiştir. Süleyman'ın (as) Harem-i Şerif'in merkezindeki kutsal kayanın çevresine Süleyman Mabedi'ni yaptırmalarıyla, takriben M.Ö. 970-960 yılından M.S. 70 yılına kadar süren 1. ve II. Tapınak Dönemi boyunca Yahudiliğin merkezi olmuş, 70 yılında vuku bulan Yahudi isyanını bastıran Roma İmparatoru Titus'un, Süleyman Mabedi ve çevresindeki yapıları yıktırmasına rağmen kutsal alan varlığını sürdürmüştür⁴⁰⁴.

IV. yüzyıl sonlarında Hristiyanlığın tek yasal din haline getirilmesiyle dinî hayatın merkezi, İmparator Constantinus'un, İsa'nın (as) çarmıha gerildiği Golgota Tepesi'nde yaptırdığı Kutsal Mezar Kilisesi'ne kaydırılmış ve Harem-i Şerif terk edilmiştir.

Hz. Ömer'in hilafeti döneminde, 638 yılında Kudüs'ün fethiyle Harem-i Şerif tekrar eski önemini elde etmiştir. Hz. Ömer, Kudüs'ün anahtarını teslim aldığı anda kendisi de bizzat çalışarak Beyt-i Makdis'in (Süleyman Mabedi) Hristiyanlık döneminde molozlar altında kalmış olan yerini temizletip Sahre'nin güneyindeki düzlükte cemaatle namaz kıldırması, daha sonra da buraya bir mescit yaptırmıştır. İlk dönem İslâm kaynaklarında bu mescit hakkında fazla bilgi bulunmamakta, ancak 670 yılı civarında burayı ziyaret eden bir Hristiyan hacının anlattıklarından Müslümanların, haremın doğu duvarına yakın bölümünde yer alan harabenin üzerini kalaslarla kapattıkları ve 3000 kişinin namaz kılabilceği büyüklükte basit bir mescit yaptıkları

* Dr. Öğr. Üyesi, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü.

⁴⁰³ Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, *DİA*, c.29, İstanbul: TDV Yay. 2004. s.268-271.

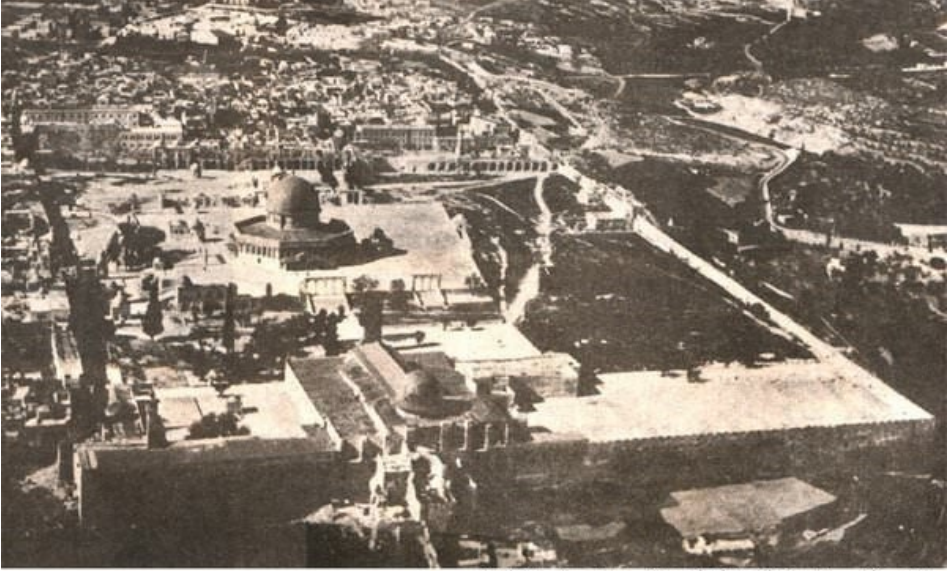
⁴⁰⁴ Kayahan Türkantoz, M. Baha Tanman, Ahmet Vefa Çobanoğlu, Belgin Demirsar Arlı, Hakan Arlı, “Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları”, *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, (23-27 Ekim 2000 Hatay, 28 Ekim İskenderun), Ankara, 2001, s.511-512

öğrenilmektedir. Söz konusu harabenin, Titus'un askerleri tarafından yıkılan mabedin kalıntısı olduğu düşünülmektedir⁴⁰⁵.

709/714 yıllarında Mısır valiliği yapan Kurre b. Şerîk dönemine ait Grekçe divan kayıtlarından Emevî halifesi I. Velîd döneminde Mescid-i Aksa'nın ikinci defa onarıldığı anlaşılmaktadır. 747/48'de vuku bulan deprem sırasında mescitte büyük hasar meydana gelmiş ve bina ancak Ebu Cafer el-Mansur zamanında (754-775), kapılarındaki altın ve gümüş kaplamalardan para bastırılarak tamir edilebilmiştir.

Abbâsî döneminde Halife Me'mûn zamanında (813-833) önemli bir tamir yapılmıştır. 1034 senesinde yine deprem yüzünden harap olan Mescid-i Aksa, Halife Zâhir'in emriyle yeniden yapılrçasına onarılmış, sağ ve sol taraftan dörder nef kaldırılarak bina daha küçük olarak inşa edilmiştir. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin haçlı istilasından sonraki imarında bu onarım esas alınmıştır⁴⁰⁶.

Günümüzdeki binanın büyük bir bölümü de Zâhir döneminden kalmadır.

الحرم القدسي الشريف في بداية القرن العشرين الصورة من الطائرة

⁴⁰⁵ Nebi Bozkurt, agm, s.268-271.

⁴⁰⁶ Nebi Bozkurt, agm, s.268-271.

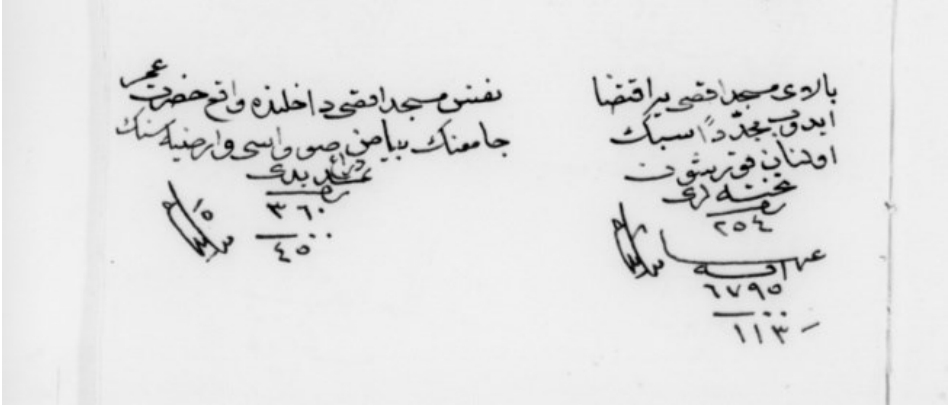

القدس المسجد الأقصى المبارك من جبل التوري القدس في العام 1875

Resim 1-2. Bir önceki sayfada Kubbetü's-Sahre ve üstte Mescid-i Aksa'nın genel görünümleri.

İslâm mimarisinin bilinen ilk kubbeli eserlerinden olan Kubbetü's-Sahre'nin inşasına ise 685-86 yılında Abdülmelik b. Mervân'ın görevlendirdiği Recâ b. Hayve ile Yezîd b. Sellâm tarafından başlanmış, inşaat 691'de tamamlanmıştır. Kudüs'ün fethinden sonra Hz. Ömer tarafından yaptırılan mescidin yerine inşa edildiği için Ömer Camii olarak da bilinmekteyse de bir belgede yer alan “*Nefs-i Mescid-i Aksâ dâhilinde vâkı' Hazret-i Ömer Câmii....*” tabirinden bunun doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır⁴⁰⁷ (**Belge 1**). Mescitten çok bir ziyaretgâh olarak planlanan Kubbetü's-Sahre, Hacer-i muallak denilen kaya bloğunun üzerine kurulmuştur.

⁴⁰⁷ B.O.A. D. BSM. BNE. d. 15920/01.

Belge 1. Ömer Camii'nin Mescid-i Aksa dahilinde olduğu. B.O.A. D. BSM. BNE. d. 15920/01.

Arşivlerimizde, bu mukaddes beldedeki yapıların tarihi süreçte onlarca defa restore edildiğini gösteren pek çok belge mevcuttur. Özellikle son yıllarda artan onarım faaliyetlerinde, yapıların restitüsyon, restorasyon ve sanat tarihi raporlarının oluşturulmasında yapıların geçirdiği tamirlerin tespit edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak için tarihi kayıtlara büyük bir ilgi başlamış ve arşivlerimiz yoğun araştırmaların odağı olmuştur.

Burada sadece günümüze kadar izleri gelen 19. yüzyıla ait bazı onarımlar ele alınmıştır. II. Mahmud'un 1817-18 tarihli onarımına ait dört kitabeden ikisi günümüzde mevcuttur. II. Abdülhamid tarafından halıları ve kandilleri yenilenen yapıda İngiliz mandası döneminde 1922'den başlayarak gerçekleştirilen geniş kapsamlı onarım çalışmasını da Mimar Kemalettin Bey yönetmiştir (**Plan 1**).

21 Nisan 1754'deki onarım bizim başlığımız dışında kalmakla beraber büyük çaplı bir tamir olması yanında teknik bilgi vermesiyle de Türk ve İslâm Sanatı Tarihi açısından önem arz etmektedir:

“Kuds-i Şerîf’de vâkı‘ Mescidü’l-aksâ ve Sahretu’llâhi’l-müşerrefenin mukaddemen sâdır olan keşf mücebinece ta‘mîr ve termîmine fermân-ı âlî-şân ile binâ emîni olan Mekkî-zâde el-Hâc Hüseyin Bey ma‘rifetiyle vâkı‘ olan ta‘mîr ve termîmin defteridir ki beyân olunur;

Mescidü’l-aksâ asıl fevkânî kubbesinin kurşun tahtında olan bir kat kubbe sökülüp müceddeden ta‘mîre muhtâc olmağla nakz ve müceddeden ta‘mîr olundu 20 zira‘ be-hesâb-ı akçe: 726 guruş,

Kubbe-i mezkûra kalafat ve zift 30 zira‘ 726: 181.5 guruş,

Mühimmat ile gelenden gayrı kubbe tekmîline iştirâ olunan keçe 40: 60 guruş,

Kubbe için müceddeden sebk olunan kurşun tahtaları: 338.5 guruş,

Bâlâ-yı kubbede olan âlem-i kebîrin büyük topunun tecdîd ve tezhibi; 42 guruş,

Müceddeden ta‘mîr olan fevkânî kubbenin tahtında olan ikinci kubbenin altun ile müzehheb olan tecdîd-i edhân ba‘zı mahalli tezhîb olundu: 160 guruş,

Yine Mescid-i Aksâ’nın kubbe altında ayakda olan pencereler alçılı cam: 20 guruş,

Derûn-ı Mescid-i Aksâ’da minber kurbünde olan direklerin mâbeynindeki tavana iktizâ iden tecdîd ve edhân: 19 guruş,

Yine Mescid-i Aksâ’nın garb tarafında olan pencerelere cam ve tel kafesler: 96 guruş,

Yine Mescid-i Aksâ’nın şark tarafında olan pencerenin müceddeden tecdîd olan cam: 4 guruş,

Yine Mescid-i Aksâ’nın kible tarafında termîm iktizâ iden pencerelere cam ve tel: 13 guruş,

Yine Mescid-i Aksâ’nın kubbesi üstünde tecdîd ve termîm olan pencereler: 36 guruş

Bâlâ-yı Mescid-i Aksâ’ya iktizâ idüb müceddeden sebk olunan kurşun tahtaları: 113.5 guruş,

Nefs-i Mescid-i Aksâ dâhilinde vâkı‘ Hazret-i Ömer Cami’i’nin beyaz suvası ve arziyesinin tecdid: 45 guruş,

Mescid-i Aksâ-yı Atîk’in sathına iktizâ iden kurşun tahtaları: 32.5 guruş 6 para,

Derûn-ı Mescid-i Aksâ’da makâm-ı Zekerîyya (as) hazretlerine beyaz suva: 10 guruş,

Mescid-i Aksâ kapuları edhânı tecdid: 11.5 guruş

Mescid-i Aksâ kapuları ve dîvan ve anbar divarı suva taş kesmesi: 185.5 guruş,

Yine Mescid-i Aksâ şimal tarafının duvar ve pencerelerine suva taş kesmesi: 16.5 guruş,

Hız. Ömer Cami'î'nin sathının bir mikdarı kasr-ı mil kirec ve horasan: 45 guruş,

Makam-ı Hazret-i Zekerîyya (as) kasr-ı mil kirec ve dıvarı termîmi: 45 guruş,

Bâlâ-yı sath-ı anbarın döşemesine kasr-ı mil ve kireç: 348.5 guruş 4 para,

Harem-i Şerîf dahilinde Mağribîler Cami'î'ne iktizâ iden kurşun tahtaları: 30.5 guruş,

Yine Mağribîler Cami'î Dîvanhane sutûhı ve câmi' sathının bir mikdarı ve duvar meremmâtları kasr-ı mil ve kirec,

Yine Mağribîler Cami'î'nin kapısı ve beş aded dîvanhane beyaz suvası: 17.5 guruş,

Yine Mağribîler Cami'î'ne konulan kurşun tahtaların kenarlarına kirec ve horasan: 15.5,

Derûn-ı Mescid-i Aksâ'da olan döşeme ve taşların meremmâtları: 15 guruş,

Mescid-i Sahretu'llâh için kurşun tahtaları: 3 guruş,

Yine Sahretu'llâhi'l-müşerrefede tecdîd olan münakkaş kâşâne 357 aded: 1160 guruş,

Sahretu'llâhi'l-müşerrefe'de vâkı' Sûre-i Yâsîn-i Şerîf kitâbeti kâşâne tecdidi 130 aded: 455.5,

Yine Sahretu'llâhi'l-müşerrefede tecmîm olan kâşâneler 340 aded: 425 guruş,

Yine Sahretu'llâhi'l-müşerrefe dâyiresinde mermer termîmi derûn u birûn 205 aded: 107.5,

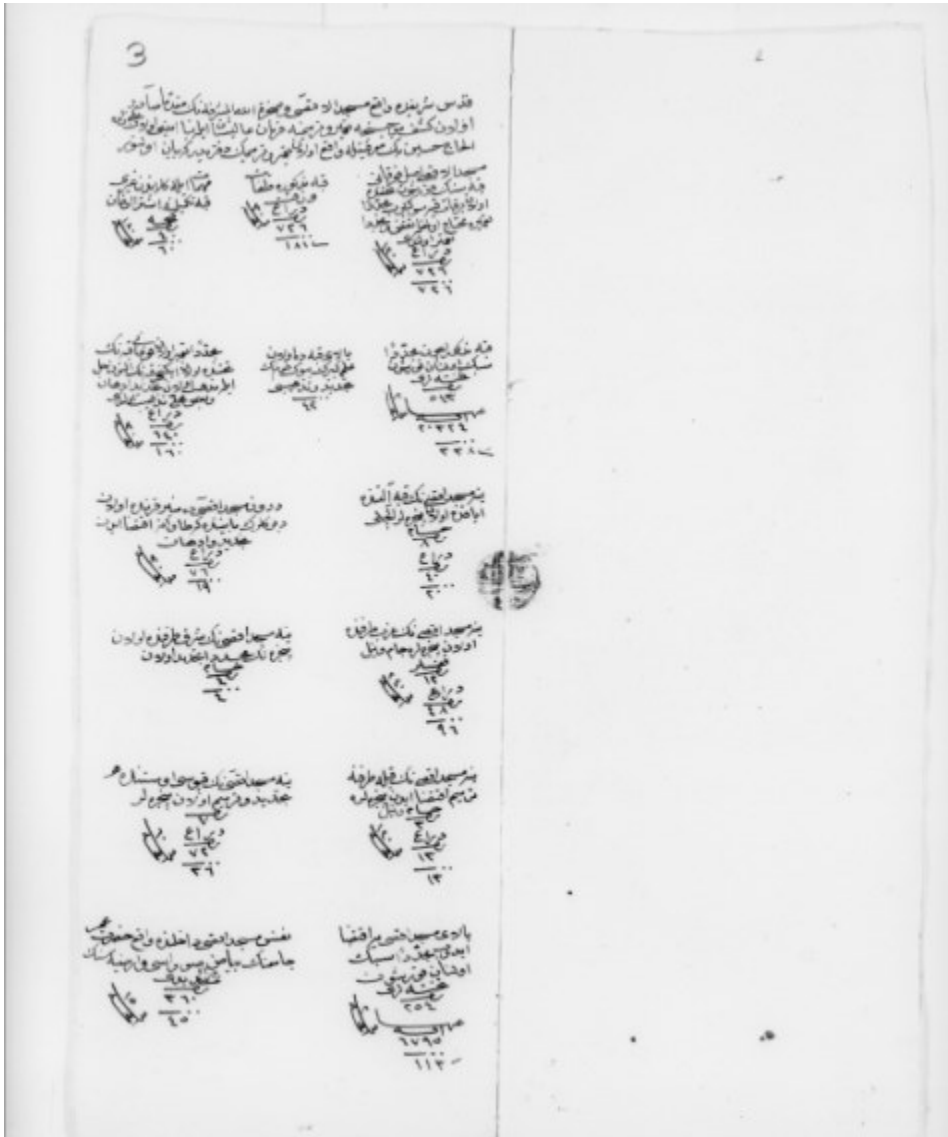
Yine Sahretu'llâhi'l-müşerrefe dıvarları ve kurşun tahtaların kenarları horasan: 30,

Nefs-i Harem-i Şerîf'de vâkı' olan binalar için yapılan iskelelerin mecmû'ı ma'a ba'zı mismârı: 369 guruş,

Yafa iskelesinden Kuds-i Şerîfe gelince kerâste nakli ve amelelerin merkûbleri kirâları iyâben ve zihâben: 776 guruş,

Yekûn 6.147 guruş, 27 Ca. 1167'' (21 Nisan 1754)⁴⁰⁸ (Belge 2).

⁴⁰⁸ B.O.A. D. BSM. BNE. d. 15920/01-3

Belge 2. 1754 tamirlerinin dökümü. (B.O.A. D. BSM. BNE. d. 15920/01-3)

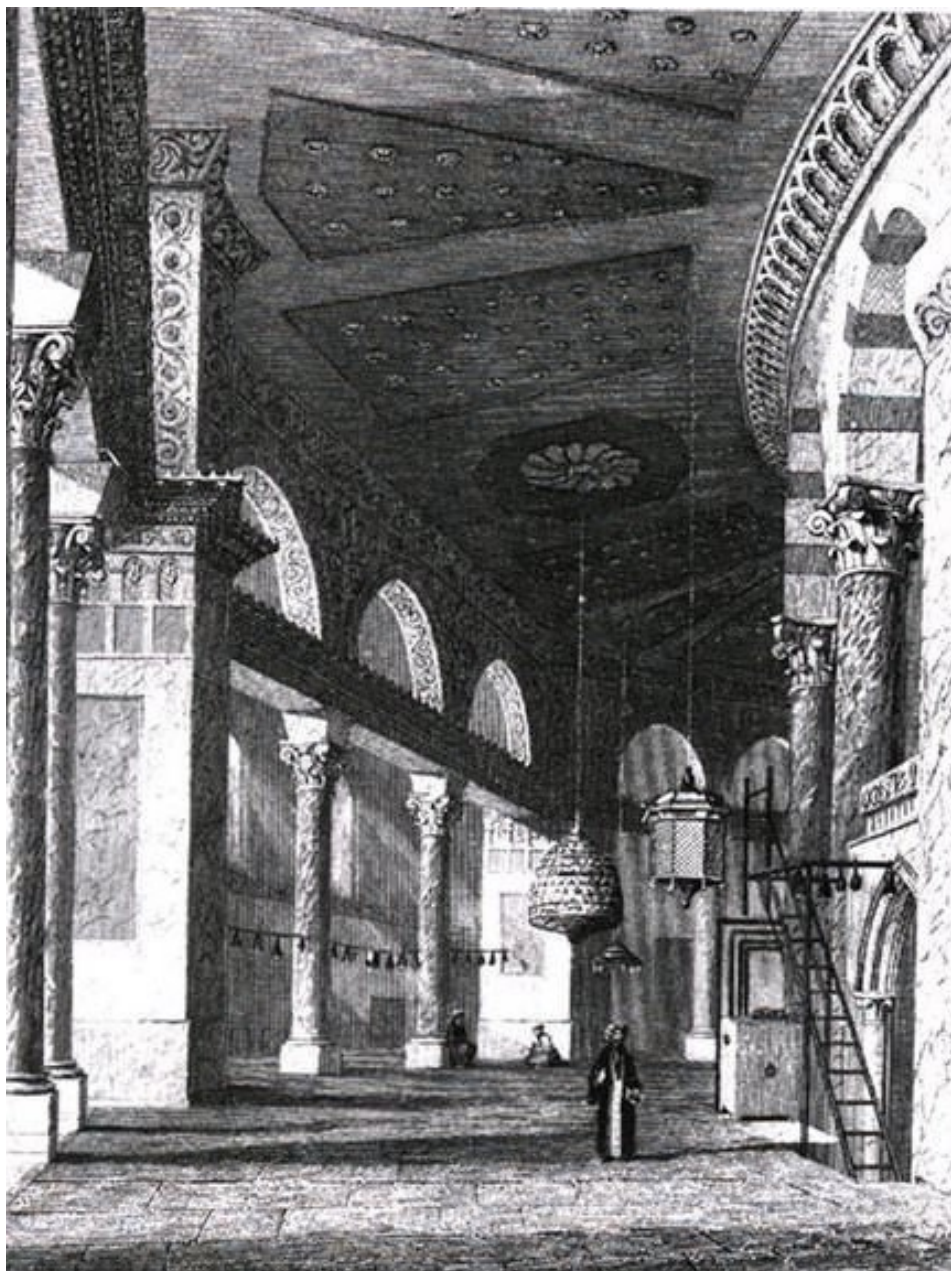
Görüldüğü üzere bu tarihte Mescid-i Aksa'nın çift cidarlı kubbesi tamamen sökülerek kurşunları değişmiş, altın yaldızlı nakışları yeniden işlenmiş, tavan nakışları yenilenmiş, bütün pencerelerin cam ve tel kafesleri, tüm kurşun

kaplamaları, kapıların işlemeleri, Magribîler Camii'nin kurşun kaplamaları, duvarları, divanhaneleri, döşemesi yenilenmiş, Zekeriya (as) makamının duvarları ve sıvaları, Ömer Camii'nin de sıvaları onarılmıştır.

Resim 3-4. Solda Mescid-i Aksa sağda Harem-i Şerif görünümü.

Kubbetü's-sahre'nin ise kurşunları, 205 adet mermer kaplama levha, 357 adet çini ile Yâsîn-i Şerif'i oluşturan 130 adet çini karo ve diğer 340 adet çinisi de yenileriyle değiştirilmiştir.

قبة الصخرة المشرفة من الداخل عام 1833

قبة الصخرة المشرفة الحرم الشريف عام 1895

Resim 5-6. Kubbetüs-Sahre'nin 19. yüzyıldaki görünümü.

Haziran 1848 Onarımı

“Kudüs’de Harem-i Şerîf dâhilinde Mescid-i Aksâ ve Sahretü’llâhi’l-müşerreffe ile ba’zı mesâcid ile mücâvirîne mahsûs ota ve su kuyuları ve namazgâh mastabaları ve dâhil-i Harem-i Şerîf’de kâffe-i mahallât-ı mukteziyenin hasebi’l-îcâb ta’mîrât ve termîmâtlarına lâzım gelecek ahşâb mühimmât-ı lâzime ile üstâdân ve amelesinin bir kıt’a keşfi defteridir ki ber-vech-i âtî beyandır:

Mescid-i Aksâ ta’mîrâtına lâzım gelen eşyâ ve amele ve sâiresinin ber-vech-i âtî cedvelidir:

Kubbe içinde ve dışındaki çürük tahtaların tebdîli için koğuş tahtası: 11.250 akçe,

Kubbe kurşunları altında bulunan çürük tahtaları için nısıf koğuş tahtası: 11.250,

Mescidin tavanları ta’mîrâtına lâzım gelen tavan tahtası: 12.500,

Mescidin cevânib-i erba’asında saçaklar için tahta: 7.500,

Kapuların hasebi’l-îcâb ba’zı tahtalarının ta’mîri için kebîr koğuş tahtası: 1.250,

Hîn-i işgâlde hasebi’l-lüzûm iskele kurmak için iskele tahtası: 2400,

Pencereler için kolluk tahta: 560,

Çatı köprüleriyçün cîsr-i Acemî ta’bir olunan kereste ki yağhâne dimekle ma’rûf,

Çatı makaslarıyçün vasît-i cîsr: 9600,

Çatı bağlamasıyçün yollama ta'bîr olunan: 4000,

Çatıların kaplaması altına kuşaklık: 4000,

Çatı kilitliklerine kebîr kolluk: 1800,

İskelelik ağaç: 1500,

Nerdübanlık içün seran direği: 640

Yekûn: 73.650

Kebir tahta ekseri: 2800, Vasat ekseri: 1600, Çatı içün kebîr ekseri: 2400, Kurşun ekseri: 4000, Frengî ekseri: 3000, Tavan içün oluk ekseri: 3200, Kazma ve yaba: 1600,

Yekûn: 18.600

Çatı, pencere, kapu, tavan ve mahallât-ı lâzimeye mâî boya: 450, sarı boya: 200, timur (demir) pencere ve divar ve muktezî mahallere yeşil boya: 80, zencâr boya: 50, zamk-ı arabî: 80, kitre: 120, çam sakızı: 200, çivîd boyası: 120, kaba üstübeci: 1600, efzeng üstübeci: 1200, nefî yağ: 1870, bezir yağ: 4800, altun varak 125 deste: 937.5, çiriş: 25, tutkal: 1600, çam-ı kebîr: 1200, çam-ı vasat: 420, çam-ı sagîr: 400,

Yekûn: 15.357

Mescid-i Şerîf'in iç ve dış divarları suva ve badanasına kirec, alçı, kıtık, horasan, kubbe ve sakfın kurşunları altına sermek içün kırmızı toprak, harc içine hamam gülü, badana içün tuz ve pekmez,

Yekûn: 15.365

Dülger ustası, amele, mihrabın ve mermer sütunlara taşçı ustası, Mescid-i Aksâ'nın dahil ve haricindeki ahşap üzerindeki nakışların yenilenmesi içün usta, iç ve dıştaki sıva üzerine nakışlar için usta, mescid-i şerîfin camları için usta, kubbe ve mihrab-ı şerîfdeki kakma camların ve direklerdeki yıldızların tamiri için usta ücretleri olarak,

Yekûn: 57.992.5

Yekûn-ı mesârifât-ı Mescid-i Aksâ: 181.015 gurus be-hesâb-ı kîse: 362.15, fî gurre-i Rebîu'l-evvel sene 64(M. 6 Şubat 1848)⁴⁰⁹”(Belge 3-4).

5

⁴⁰⁹ B.O.A. EV. d. 13329/03-4-5-6

[illegible]

ردیف	شرح	مقدار	واحد	مجموع
1	پول نقد	1000000	ریال	1000000
2	سهام شرکت	500000	ریال	500000
3	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
4	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
5	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
6	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
7	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
8	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
9	تفاوت	0	ریال	0
10	پول نقد	1000000	ریال	1000000
11	سهام شرکت	500000	ریال	500000
12	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
13	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
14	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
15	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
16	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
17	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
18	تفاوت	0	ریال	0
19	پول نقد	1000000	ریال	1000000
20	سهام شرکت	500000	ریال	500000
21	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
22	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
23	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
24	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
25	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
26	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
27	تفاوت	0	ریال	0
28	پول نقد	1000000	ریال	1000000
29	سهام شرکت	500000	ریال	500000
30	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
31	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
32	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
33	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
34	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
35	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
36	تفاوت	0	ریال	0
37	پول نقد	1000000	ریال	1000000
38	سهام شرکت	500000	ریال	500000
39	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
40	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
41	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
42	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
43	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
44	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
45	تفاوت	0	ریال	0
46	پول نقد	1000000	ریال	1000000
47	سهام شرکت	500000	ریال	500000
48	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
49	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
50	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
51	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
52	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
53	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
54	تفاوت	0	ریال	0
55	پول نقد	1000000	ریال	1000000
56	سهام شرکت	500000	ریال	500000
57	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
58	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
59	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
60	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
61	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
62	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
63	تفاوت	0	ریال	0
64	پول نقد	1000000	ریال	1000000
65	سهام شرکت	500000	ریال	500000
66	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
67	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
68	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
69	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
70	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
71	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
72	تفاوت	0	ریال	0
73	پول نقد	1000000	ریال	1000000
74	سهام شرکت	500000	ریال	500000
75	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
76	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
77	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
78	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
79	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
80	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
81	تفاوت	0	ریال	0
82	پول نقد	1000000	ریال	1000000
83	سهام شرکت	500000	ریال	500000
84	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
85	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
86	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
87	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
88	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
89	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
90	تفاوت	0	ریال	0
91	پول نقد	1000000	ریال	1000000
92	سهام شرکت	500000	ریال	500000
93	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
94	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
95	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
96	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
97	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
98	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
99	تفاوت	0	ریال	0
100	پول نقد	1000000	ریال	1000000
101	سهام شرکت	500000	ریال	500000
102	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
103	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
104	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
105	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
106	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
107	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
108	تفاوت	0	ریال	0
109	پول نقد	1000000	ریال	1000000
110	سهام شرکت	500000	ریال	500000
111	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
112	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
113	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
114	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
115	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
116	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
117	تفاوت	0	ریال	0
118	پول نقد	1000000	ریال	1000000
119	سهام شرکت	500000	ریال	500000
120	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
121	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
122	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
123	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
124	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
125	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
126	تفاوت	0	ریال	0
127	پول نقد	1000000	ریال	1000000
128	سهام شرکت	500000	ریال	500000
129	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
130	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
131	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
132	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
133	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
134	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
135	تفاوت	0	ریال	0
136	پول نقد	1000000	ریال	1000000
137	سهام شرکت	500000	ریال	500000
138	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
139	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
140	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
141	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
142	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
143	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
144	تفاوت	0	ریال	0
145	پول نقد	1000000	ریال	1000000
146	سهام شرکت	500000	ریال	500000
147	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
148	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
149	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
150	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
151	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
152	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
153	تفاوت	0	ریال	0
154	پول نقد	1000000	ریال	1000000
155	سهام شرکت	500000	ریال	500000
156	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
157	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
158	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
159	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
160	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
161	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
162	تفاوت	0	ریال	0
163	پول نقد	1000000	ریال	1000000
164	سهام شرکت	500000	ریال	500000
165	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
166	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
167	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
168	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
169	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
170	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
171	تفاوت	0	ریال	0
172	پول نقد	1000000	ریال	1000000
173	سهام شرکت	500000	ریال	500000
174	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
175	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
176	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
177	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
178	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
179	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
180	تفاوت	0	ریال	0
181	پول نقد	1000000	ریال	1000000
182	سهام شرکت	500000	ریال	500000
183	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
184	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
185	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
186	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
187	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
188	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
189	تفاوت	0	ریال	0
190	پول نقد	1000000	ریال	1000000
191	سهام شرکت	500000	ریال	500000
192	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
193	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
194	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
195	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
196	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
197	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
198	تفاوت	0	ریال	0
199	پول نقد	1000000	ریال	1000000
200	سهام شرکت	500000	ریال	500000
201	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
202	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
203	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
204	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
205	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
206	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
207	تفاوت	0	ریال	0
208	پول نقد	1000000	ریال	1000000
209	سهام شرکت	500000	ریال	500000
210	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
211	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
212	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
213	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
214	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
215	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
216	تفاوت	0	ریال	0
217	پول نقد	1000000	ریال	1000000
218	سهام شرکت	500000	ریال	500000
219	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
220	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
221	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
222	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
223	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
224	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
225	تفاوت	0	ریال	0
226	پول نقد	1000000	ریال	1000000
227	سهام شرکت	500000	ریال	500000
228	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
229	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
230	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
231	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
232	کل دارایی	2300000	ریال	2300000
233	کل بدهی و سرمایه	2300000	ریال	2300000
234	تفاوت	0	ریال	0
235	پول نقد	1000000	ریال	1000000
236	سهام شرکت	500000	ریال	500000
237	بدهی کوتاه مدت	200000	ریال	200000
238	بدهی بلند مدت	300000	ریال	300000
239	دارایی جاری	1500000	ریال	1500000
240	دارایی غیر جاری	800000	ریال	800000
241	کل دارایی	2300000	ریال	2

[illegible]

Belge 3-4. Mescid-i Aksa'nın 1848 onarımı. B.O.A. EV. d. 13329/03-4-5-6.

Mescid-i Aksatamiratına lâzım gelen eşya, amele vesairenin masraflarının gösterildiği bu belge ile binanın çatı, pencere, kapı, tavan ve çeşitli mahallerinin onarımı için enva-i çeşit boya malzemesi ve altın varaklara, Mescid-i Şerîf'in iç ve dış duvarlarının sıva ve badanasına harcanan paranın dökümü yapılmıştır.

Mescid-i Aksa'nın dâhil ve haricindeki ahşap üzerindeki nakışların yenilenmesi için usta, iç ve dıştaki sıva üzerine nakışlar için usta, mescid-i şerîfin camları için usta, kubbe ve mihrab-ı şerîfdeki kakma camların ve direklerdeki yıldızların tamiri için usta ücretleri olarak toplam 181.015 kuruş harcanmıştır ki 362 kese 15 kuruş etmektedir.

Kubbetü's-Sahre'nin 1848 Onarımı

Onarımlar çok detaylı olduğundan bir fikir vermesi amacıyla kısaltılmış olarak buraya alınmıştır:

Bütün ahşap aksamın çürümüş ve değişmesi lâzım gelen yerleri değiştirilmesi için Sahretullah ile Mahkeme-i Davud (as) lâzım gelen malzeme ile Kubbetü's-Sahre'nin düşüp kaybolan çinileri için işçilik ve malzeme giderleri olarak 15.000 adet çini alınmış ve tanesi 3 kuruştan 45.000 kuruş ödenmiştir. Bu çinilerin yerlerine yerleştirilmesi için de çeşitli giderler ve toplamda Sahretullahi'l-Müşerrefe'nin masraf yekûnu 190.056.5 kuruş olup kese hesabıyla 380 kese 565 kuruş etmektedir.

Sahretullah'ın Avlusu Etrafında Mevcud 17 Adet Oda

“Mühr-i Îsâ ta'bîr olunan mahall-i müşerrefe Harem-i Şerîf'in şark köşesinde rû-yı zemînden yigirmi beş zirâ' kadar tahte'l-arzda ve üzeri dört zirâ' kutrunda bir kubbecik ile ma'mûr olub fevka'l-arz on zirâ' arzı ve elli dört zirâ' tûli üstü taş ile altı kubbeden ibaret, şarkı Harem-i Şerîf'in sûrına muttasıl Câmî-i Cinli nâmıyla ma'rûf mescid-i şerîfin kubbelerinden dört tenesi çöküp ve ikisi dahî hemân çökmekde olduğundan ta'mîri için: 16.361 guruş,

Mescid-i Aksâ garbîsinde Cami'u'l-Megâribe ismiyle ma'rûf bir kıt'a mescid-i şerîfin zelzelede üç aded kubbesi kemerleriyle sakatlanmış olmağla müceddeden ta'mîri lâzım gelen mahall-i sâiresi,

Burak-ı Şerîf'in rabt olunduğu mahall-i müşerrefeye iktiza iden ta'mîrât,

Harem-i Şerîf'in on bâb halâsı harâbe-müşrif olduğundan ta'mîrleri,

Minâre -i Fahriyye, Minâre-i Sultâniye, Minâre-i Da'vât, Minâre-i İsrâîlî ta'mîrleri,

Harem-i Şerîf'in Bâbu'l-Megâribî, Bâbu's-Sultâniye, Bâbu'l-Mutahhara, Bâbu'l-Katâne, Bâbu'l-Hadîd, Bâb-ı Alâuddin, Bâbu'l-Ağavât, Bâbu'l-Ümem, Bâbu'l-Hatt, Bâbu's-Sebât, Bâbu's-Sekîne olmak üzere on bir aded kapusunun ta'mîrleri,

Harem-i Şerîf dâhilinde mevcûd otuz iki aded su sahrınlarından on bir adedi harâb ve Bi'ru'l-Asûd ismiyle ma'rûf kuyunun ta'mîr ve termîmi,

Kubbe-i Namazgâh-ı Hazret-i Dâvûd aleyhisselâm, Kubbe-i Namazgâh-ı Hazret-i Yûsuf aleyhisselâm, Kubbe-i Ota-i Hazret-i Süleymân aleyhisselâm, Kubbe-i Ota-i Hazret-i Mûsâ aleyhisselâm, Kubbe-i Sahrınc-ı Hazret-i Sultan Selim, Kubbe-i Ota-i Hazret-i Sultan Selim, Kubbe-i Sebîl-i Hazret-i Kayıd Bey, Kubbe-i Namazgâh-ı Sebîl.....altı aded namazgâh ile beş sahrınc kubbeleri cem'an on bir aded mahall-i şerîflerin ve suvalarına lâzım gelen,

Dâhil-i Harem-i Şerîf'de kâin işbu dört aded tekyenin ta'mîrine lâzım gelen mühimmât,

Câmi'-i Sultâniye, Câmi'-i Bâbu'l-Hadîd, Câmi'-i Bekriyye, Câmi'-i Bâbu'l-Hatt, Harem-i Şerîf dâhilinde ber-vech-i zîr beş aded mescid-i şerîfin ta'mîrleri,

Dâhil-i Harem-i Şerîf sahrâsında on beş zirâ'dan altmış zirâ'a kadar yigirmi beş aded mastaba namazgâhların ta'mîrâtına lâzım gelen mühimmât,

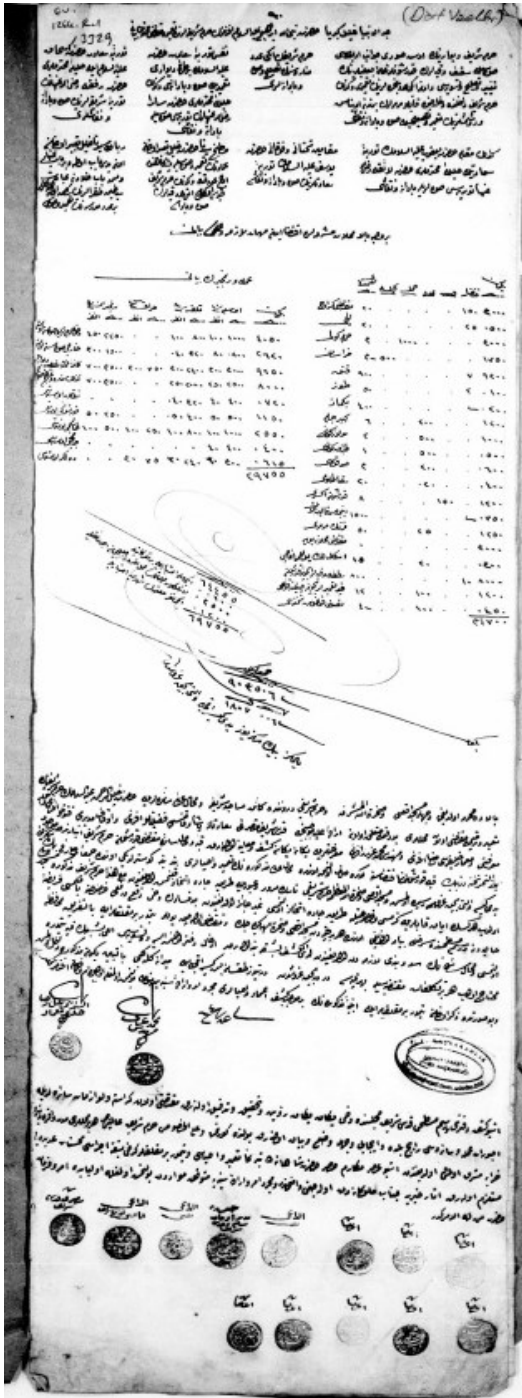
Harem-i Şerîf'de Bâbu'l-Burâk'dan Bâbu'l-Meryem'e gelinceye değin garb ve şimal taraflarında kâin kemerlerin badana ve suvasıyla üstlerinin derzlerine îcâb iden mühimmât,

Yekûn: 833.751 guruş, ya 'nî 1667 kîse 251.5 guruş"

Ceddü'l-enbiyâ Halîlü'l-kibriyâ Hazret-i Nebiyyu'llâh İbrahim aleyhisselâm Efendimizin harem-i şerîflerinde ta'mîrâtın beyânı:

The figure is a detailed technical drawing of a ship's hull, likely a traditional Persian or Ottoman vessel. It consists of several main components:

- Hull Plan (Top):** A large drawing showing the top-down view of the hull, including the keel, gunwale, and various internal structures. It is accompanied by a table of dimensions and weights.
- Side Elevation (Middle):** A drawing showing the side profile of the hull, including the hull shape, gunwale, and various internal structures. It is accompanied by a table of dimensions and weights.
- Cross-section (Bottom):** A drawing showing a cross-section of the hull, including the hull shape, gunwale, and various internal structures. It is accompanied by a table of dimensions and weights.
- Tables:** Numerous tables with Persian text and numerical data are interspersed throughout the drawing, providing detailed specifications for the vessel's construction. These tables likely list dimensions, weights, and other technical details for various parts of the hull.

Belge 7-8. Harem-i Şerif'in muhtelif mahallerinin tamiri. B.O.A. EV. D. 13329/6-7

“Bâlâda muharrer olduğu vechile Mescid-i Aksâ ve Sahretu’llâhi’l-müşerreffe ve Harem-i Şerîf derûnında kâin mesâcid-i şerîfe ve mahall-i âliye-i sâireleriyle Hazret-i Halîlu’r-Rahmân aleyhisselâmın harem-i şerîfinin ta’mir ve termîmi muktezî olan mahalleri bu def’a müte’allik olan irâde-i aliyye mücebince Kuds-i Şerîf Mutasarrıfı Sa’âdetlü Paşa ve kadısı fazîletlü efendi ve Evkâf Müdürü fütüvvetlü efendi ve cümle ma’rifeti ve mi’mâr halîfesi Rıza Efendi ve ve Mühendis Mehmed İzzet Efendi ma’rifetleriyle yegân yegân keşf ü mu’âyene olunan kubbe ve sâire muktezî kurşun Harem-i Şerîf anbarında mevcûd yüz altmış tahta dört bin kıyye kurşun iktizâsına bu kerre sarf olunmak üzere mahall-i âli-i mezkûrenin ta’mir ve ihyâları bend bend gösterildiği üzere cem’an mesârifî bin sekiz yüz yedi kîse altı buçuk guruşa resîde olmuş ve Mescid-i Aksâ ve Sahretu’llâhi’l-mu’azzama harem-i şerîfî nâsın mürûr ve ubûrıyla tarîk-ı câdde ittihâz kılınmış olduğundan ma’a-hâzâ Harem-i Şerîf-i mezkûre Mescid-i Âlî olub herkesin ayakkağılarıyla girmesi ve husûsiyetle tarîk-ı câdde ittihâz olunması gayr-ı câiz olduğundan bu fesâdın dahî def’ u ref’î..... fî gurre-i Receb 1264 (Haziran 1848)⁴¹⁰” (Belge 7-8).

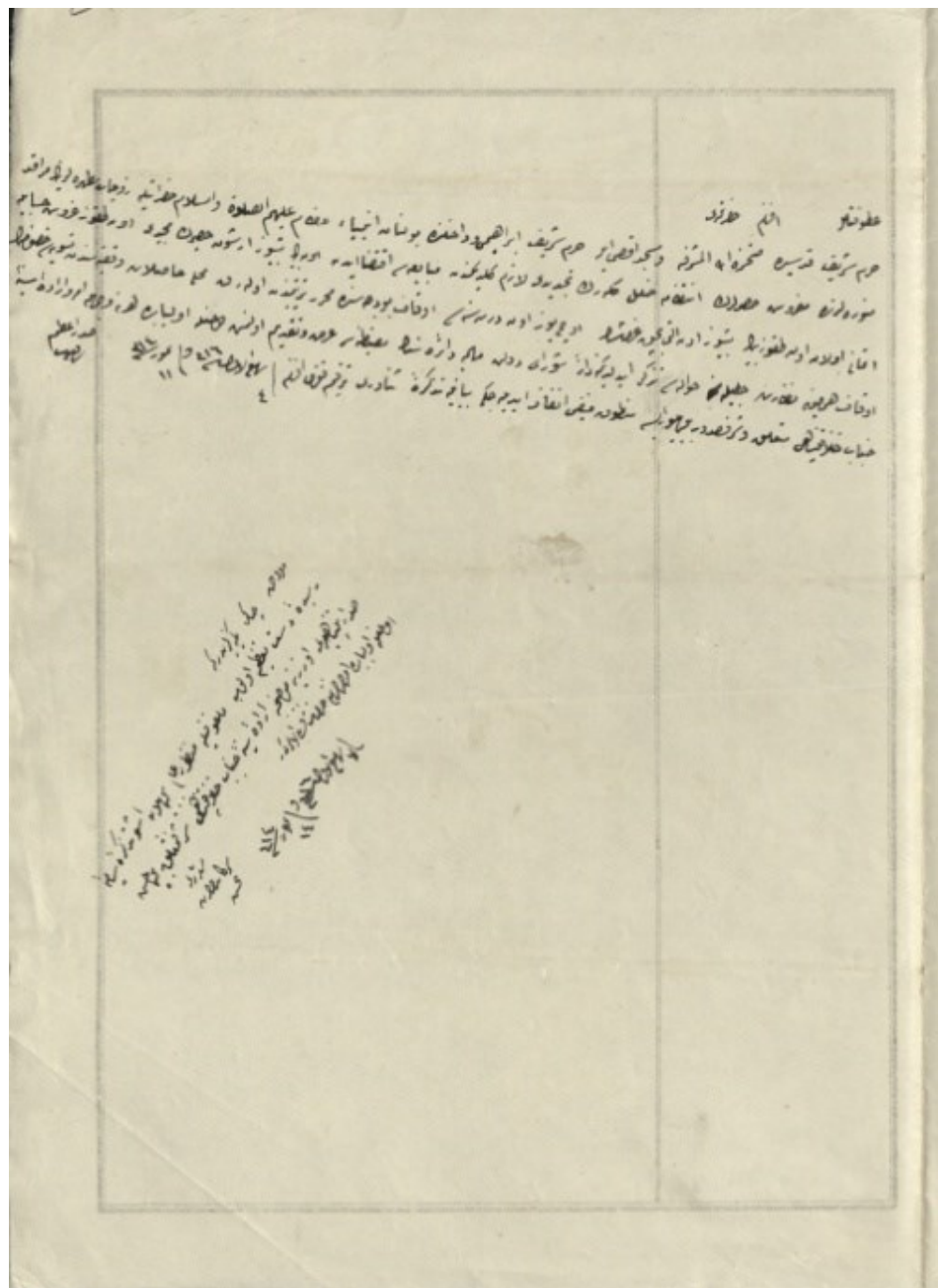
Haremdeki Merkadlere Hasır Alımı (23 Temmuz 1898)

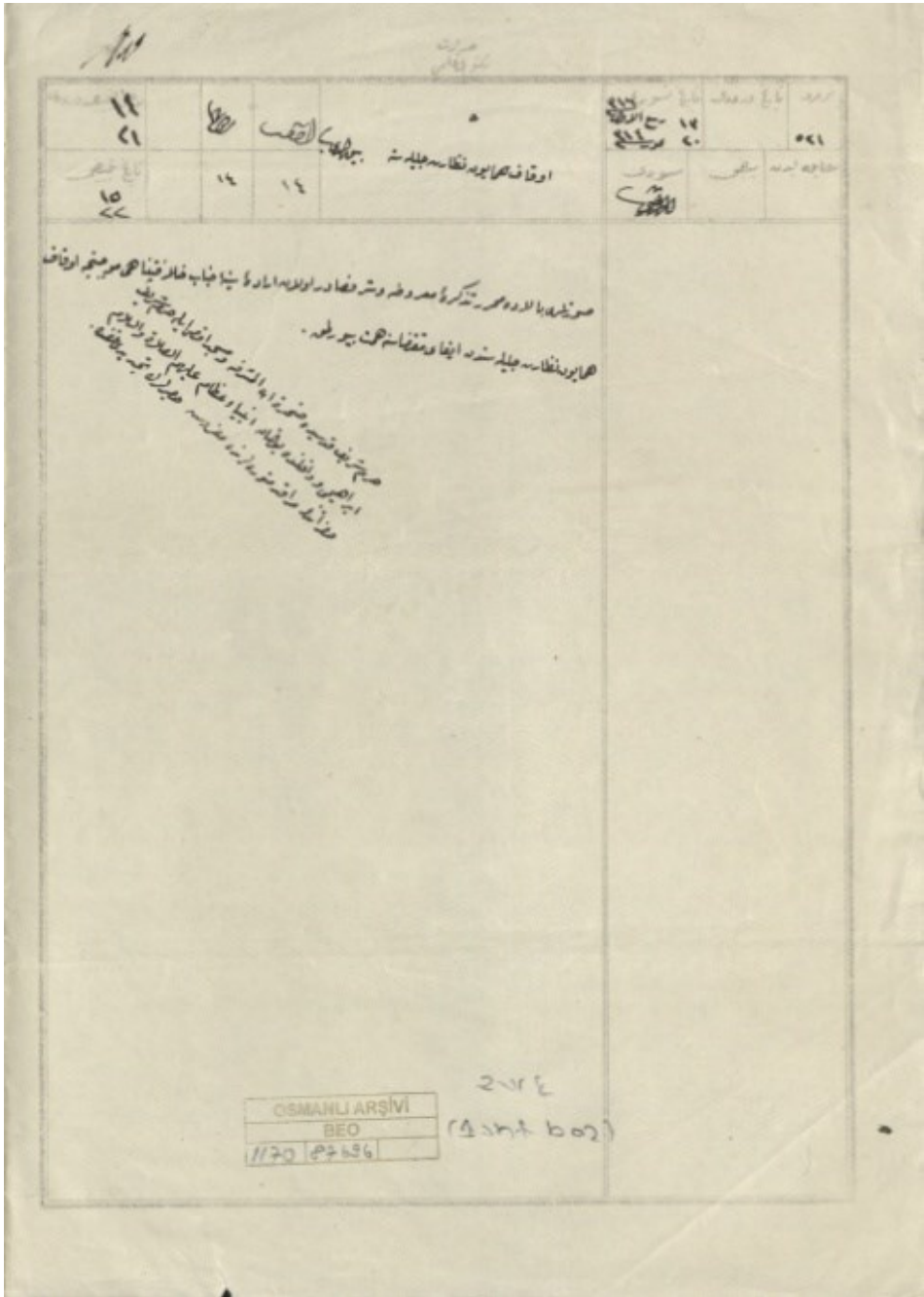
“Atûfetlü efendim hazretleri,

Harem-i Şerîf-i Kudî’de Sahretu’llâhi’l-müşerreffe ve Mescid-i Aksâ ile Harem-i Şerîf-i İbrahîmî dâhilinde bulunan enbiyâ-i izâm aleyhimü’s-salavâtü ve’s-selâm hazarâtıyla zevcât-ı mutahharalarının merâkîd-ı münevverelerinde mefrûş hasırların intizâmına hâlel gelerek tecdîdi lâzım geldiğinden mübâyâ’ası iktizâ eden on bin beş yüz arşun hasırın Mecîdî on dokuz guruş hesâbıyla esmânı olan on tokuz bin beş yüz on altı buçuk guruşun üç yüz on dört senesi evkaf bûdçesinde muharrer tertîbinden olarak mahallî hâsılât-ı vakfiyesinden tesviyesi husûsunun Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi’ne havâlesi tezekkür edildiğine dâir Şûrâ-yı Devlet Mâlîye Dâiresi’nin mazbatası arz u takdîm olunmuş olmağla ol bâbda her ne vechile emr u irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî müte’allik ve şeref-sudûr buyurulur ise mantûk-ı münîfî infâz olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılınıd efendim, fî 4 Rebî’u’l-evvel sene 316 ve fî 11 Temmuz sene 314 (23 Temmuz 1898)⁴¹¹ Sadr-ı a’zam Rif’at” (Belge 9).

⁴¹⁰ B.O.A. EV. D. 13329/6-7.

⁴¹¹ B.O.A. BEO. 1170/87696/1

Belge 9-10. Harem'deki merkadlere hasır alımı. (B.O.A. BEO. 1170/87696/1)

“Atûfetlü efendi hazretleri,

Mescid-i Aksâ ile Sahretu’llâhi’l-müşerrefenin mukaddemen icrâ kılınan keşfi hâricinde kalan ba’zı mahallerinin dahî ber-mûceb-i keşf yüz on üç bin yedi yüz otuz dört guruşla icrâ-yı ta’mîri husûsunun Evkâf-ı Hümayûn Nezâret-i Celîlesi’ne havâlesi hakkında Şûrâ- Devlet Mâliye Dâiresi mazbatası arz u takdîm kılınmış olmağla ol bâbda her ne vechile irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref-muta’allık buyurulur ise mantûk-ı münîfî infâz edileceği beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim, fî 20 Rebî’u’l-âhir sene 316 ve fî 26 Ağustos sene 314 (M. 7 Eylül 1898) Sadr-ı a’zam Rif’at”(Belge 10).

Osmanlı döneminin son onarımını yapmak üzere 1 Haziran 1910 tarihinde Mimar Kemalettin Bey Kudüs’e gelerek bu iki binanın tamir keşiflerini gerçekleştirmiş ve uygulamayı yapmak üzere ikinci defa Kudüs’e gitmiştir:

“Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye Dâiresi

Evkâf-ı Hümayûn Nezâret-i Celîlesi’ne;

Sahretu’llâhi’l-müşerreffe ile Mescid-i Aksâ’nın muhtâc-ı ta’mîr olan mahallerinin ber-mûceb-i keşf mesârif-i ta’mîriyesi olan on beş bin liranın sarfına me’zûniyet i’tâsıyla beraber keşfiyâta me’mûr idilmiş Mühendis Kemâleddin Bey’in plânlarını tatbîk eylemek üzere tekrar Kudüs’e i’zâmı nezâret-i celîlelerine yazıldıktan bahisle tervîc-i lüzûmuna dâir Kuds-i Şerîf Mutasarrıflığı’ndan alınan tahrîrât leffen sûb-ı âlîlerine irsâl kılındı, meâline ve nezâret-i celîlelerince olan ma’lûmâta nazaran iktizâsının sür’at-i îfâ ve inbâsına himem.... Fî 19 Mayıs sene 326 ve fî 23 Cemâziye’l-evel sene 328 (1 Haziran 1910)⁴¹²” (Belge 11).

⁴¹²B.O.A.DH. MUI. 01/01/014/01

1922’de Kudüs müftüsü başkanlığındaki Filistin Meclis-i Âlî-i Şer‘î-i İslâmiyye’den gelen davetle tekrar Kudüs’e giden Mimar Kemalettin Bey, burada Mescid-i Aksâ ile Kubbetü’s-Sahre’nin tamiratını üstlenmiş ve Mescid-i Aksâ’nın tamiratında gösterdiği başarıdan dolayı 1925 yılında İngiliz Kraliyet Mimarlar Akademisi’ne (RIBA) şeref üyesi olarak seçilmiştir⁴¹³. Kemalettin Bey, kuzey kubbe kemerinin kuzey kısmındaki sıvaları kaldırdığı zaman içinde Zâhir’in adı geçen uzun kûfî bir kitabenin yer aldığı sarmal kenger yapraklarından oluşan cam mozaik bir tezyinatla karşılaşmış ve yaptığı inceleme sonunda kubbe kasnağının da bu dönemden kaldığı sonucuna varmıştır.

⁴¹³ Yıldırım Yavuz, “Mescid-i Aksa ve Mimar Kemalettin”, 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, Ankara 1995, s.471-495.

KUDÜS'TE HAYIRSEVERLİK (1700-1750)

Alaattin DOLU*

Giriş

Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı idaresine geçen Kudüs, Kanuni Sultan Süleyman zamanında ekonomik olarak gelişme göstermiş ve Osmanlılar şehirde hayatı kolaylaştırmaya yönelik faaliyetler gerçekleştirmiştir. Buna istinaden Müslüman bir devlet olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluş felsefesinde kendine yer bulan tebaasını her daim mutlu kılma prensibinde vakıflar hayır kurumları olarak işlevini yerine getirmiştir. Zira belediye hizmetlerinin olmadığı erken modern şehirlerde sultanlar eliyle şehirlerde kurulan vakıflar önemli kamu hizmetleri sunmuştur. Vakıflar, eğitim, sağlık ve kültürel alanlarda dolaylı veya direkt olarak faaliyette bulunmuştur. Kudüs'te kurulan vakıflar da Osmanlılar ile birlikte bu alanlarda önemli görevler üstlenmiştir.

Kudüs'te hayırseverliğin motivasyonuna dair referanslar dini olduğu kadar dönemin toplumsal ihtiyaçları ve şehirde hayırseverlik faaliyetini yönlendiren büyük vakıfların varlığı ile de ilintilidir. Hz. İbrahim'in, Hz. Musa'nın ve Hz. Muhammed'in Kudüs'e olan maddi ve manevi seyahatleri üç dine mensup toplumları bu şehre çekerek meskûn olmalarını sağlamıştır. Kur'an-ı Kerim'de İsrâ suresinin ilk ayeti ile Hz. Peygamber'in orada namaz kılınması, bu mümkün değilse kandillerinde yakılmak üzere zeytinyağı gönderilmesi hususundaki hadisleri⁴¹⁴ Müslümanlar nezdinde İslam'ın ilk kıblesine yönelik hayırları teşvik etmiştir. Bununla beraber “Allah'a iman ve Kur'an öğretilerine bağlılık her türlü iyiliğin gerçek motivasyonudur”.⁴¹⁵ Diğer taraftan yine Kur'an-ı Kerim'in Tîn suresindeki *zeytûn* ifadesi müfessirlerce Kudüs'teki Tûr-ı Zeyt yani Zeytin Dağı'na atfedilmektedir. 18. yüzyılda Kudüs'ü ziyaret eden el-Lukeymî Kudüs kentinin doğusunda şehri seyreden Tûr-ı Zeyt dağının Mescid-i Aksa ile şereflenmiş olduğunu ifade etmekte ve İsrâ suresinin birinci ayetinde geçen çevresi bereketlenen yerleri, Şam ile Şeria nehri olarak belirtmektedir. Bu bölgede nehirlerin akması, meyve ve sebzelerin bolluğu ile peygamber kabirlerini de bereket sembolü olarak yorumlamaktadır.⁴¹⁶ *Tîn* ve *zeytûn*

* Dr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

⁴¹⁴ *Ebü Dâvûd, Kitâbu's-Salât*, 14.

⁴¹⁵ Amy Singer, *İyilik Yap Denize At, Müslüman Toplumlarında Hayırseverlik*, (çev. Ali Özdamar), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012, s.162.

⁴¹⁶ Mustafa Esad el-Lukeymî, *Letâifü Ünsi'l-Celîl fî Tehâifî'l-Kuds ve'l-Halîl*, Akka: Müessesetü'l-Esvar, 2001, s.56 ve 109; Mustafa Esad el-Lukeymî, *Mevânihü'l-Üns bi-Rihletî ilâ Vâdiyi'l-Kuds*, Kahire: Daru'r-Risâle, 2012, s.108.

ifadelerinden anlaşılması gerekenin mübarek yerler olduğu belirtilmekle birlikte müfessirlerin bazılarına göre zeytinden kastın Şam, bazılarına göre de Kudüs olduğu ifade edilmektedir.⁴¹⁷ Çevresi bereketli kılınan bu toprakların hayırseverlik motivasyonlarından diğeri ise sıradan kimselerin toplum nezdindeki sosyal ihtiyaçları olup yapılan hayırlar şehir sakinleri ile iletişimin bir aracı olmuştur.

İslam'ın ilk kıblesi ve bereket sembolü olan Kudüs Osmanlılar tarafından gereken ihtimama mazhar olmuş, bir ortaçağ İslam şehrinde Osmanlı şehrine dönüşmüştür. Osmanlılar uyguladıkları geleneksel fetih politikasına istinaden mevcut durumu iyileştirme gayreti içinde olmuştur. Osmanlıların Kudüs'ü ilhakından sonra tespit ettiği temel sorunların başında güvenlik, aş evi ve su yollarının tamiri ve şehre su sağlayan kanalların ıslahı gelmekteydi. İslam'ın halifesi olan Osmanlı sultanının Kudüs'e bakışı da devletin kendi meşruiyetine katkı sunan önemli bir göstergeydi. Bu anlamda Kudüs'te halkın refahına yönelik yatırımların başında da Hürrem Sultan imareti, sebiller, su yolları ve surların yeniden inşası gibi faaliyetler gelmiştir.⁴¹⁸ Bu yönüyle Kanuni döneminde gerçekleştirilen imar faaliyetleri şehirde yaşayanların refahına yönelik uygulamalardır. Kanuni Sultan Süleyman bu anlamda imar faaliyetlerinin ihtişamıyla onlara en yakın ve aynı zamanda en uzak kişiydi. Bu nedenle Osmanlı padişahı, yerel temsilcilerin aksine reaya nazarında iyiliksever bir otoriteydi.⁴¹⁹

Devletin önceki yüzyıllarda olduğu gibi 18. yüzyılda da şehre olan ilgisi devam etmiştir. Osmanlı sultanlarının Kudüs'te gerçekleştirdiği imar faaliyetleri ile müesseseleri tecdid etme çalışmaları arşiv belgeleri ile mevcut kitabelerden öğrenilebilmektedir.⁴²⁰ Kudüslü hayırseverler de devletin önem verdiği alanlara öncelik vermiş, dini kaygıları yanında devleti de örnek alarak halk nezdindeki itibarlarına katkı yapmışlardır. Bu bağlamda vakıf kurmanın özel ve yarar amaçları arasında toplum içinde bir meşruiyet elde etme kaygısı da yer almaktadır. İnsanlara iyilik yapma ve yardım etme duygusunu harekete geçiren dürtü ise zenginlerin servetlerini sorgulayan reaya ya da fakir kimselerin duygusal baskıları olmuştur. Hayırseverlik bu yönüyle hem Allah'ın hem de insanların nezdinde hoşgörü sahibi birisi olarak sosyal sermayenin artırılmasına yönelik bir girişimdir. Zira ümera, ayan ve nüfuz sahibi kimseler için vakıf

⁴¹⁷ Tin suresi tefsiri için bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, c.10, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979, s.5929-5931. Yine aynı eserde Elmalılı, tîn ve zeytin ifadelerinden anlaşılması gerekenlerin Tinâ ve Zeyta dağıldığını aktarmaktadır. Başka bir görüşe göre de tîn Şam mescidi, zeytin ise Kudüs mescididir. Bkz. Aynı eser, aynı yer.

⁴¹⁸ Amy Singer, Kadılar, *Kullar, Kudüslü Köylüler*, (çev. Sema bulutsuz), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996, s.157-158; Oleg Grabar, "Islamic Jerusalem or Jerusalem under Muslim Rule", *The City in the Islamic World*, (ed. R. Holod, S.K.Jayyusi, A.Petruccioli, A.Raymond), Brill, 2008, s.326.

⁴¹⁹ Singer, age, s.160-161

⁴²⁰ Bu hususta bkz. Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset, (1703-1789)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.39-48.

kurmak kendi nüfuzlarını genişletmek anlamına da gelmekteydi. Diğer taraftan vakıf kurucuları ailesinin menfaatleri doğrultusunda kişisel servetini istimlak edilmekten korumaktaydı.⁴²¹Böylece devlet ve bireysel girişimciler vakıf kurumu sayesinde şehrin fiziki çehresinde yapılan değişiklikte rol oynamıştır.

Beledî ve sosyal hizmetlerin gerçekleştirilmesinde önemli rolü bulunan vakıf kurumu devlet tarafından organize edilerek eksik görülen alanlara yönelik bir yatırım iken şehrin sakinleri tarafından bu hizmetlerin yürütülmesinde bir araç idi. 18. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'te vakıf kurucularının eksik gördüğü hususların başında sokakların ve camilerin aydınlatılması, ihtiyaç sahiplerine ekmek dağıtılması ve şehir sakinlerinin su ihtiyacının sağlanmasına yönelik sebillerin inşa edilmesi veya mevcut olanlara su koyulması gelmektedir. Bunlardan ayrı olarak şehir fukarasına, cami müezzinlerine vakıflarından ücret tahsis etmişlerdir.⁴²²Vakıflar sayesinde Haremeyn ahalisine ve oradaki kurumlara da tahsisatlar yapılmıştır. Ayrıca Kudüs'teki Haremü's-Şerif ve Halilurrahman'a da ödenek ayrılmıştır. 18. yüzyıl Kudüs toplumunda - Anadolu'da olduğu gibi⁴²³ - kuran okuyucular (kârîler), dua okuyucular gibi dini hizmetleri başkalarının yerine ifa eden görevliler bulunmaktaydı. Bu anlamda vakıf kurucularının Mescid-i Aksa veya Kubbetü's-Sahre imamlığı, müezzinliği ve buralarda kuran okuyan kârîlerin ücretlerinin ödenmesi hususunda şartlar koyduklarını görüyoruz.⁴²⁴Kudüs dışından birçok ayan ve ümera Kudüs'teki vakıflara gelir tahsis etmiştir. Bu kimselerin Mescid-i Aksa'daki hizmetlerin devamı ve haremın işleri için vakıflarında hayır şartları bulunmaktadır.⁴²⁵Böylece şehirde bulunan Mescid-i Aksa ve Haseki Sultan imareti şehrin yeniden biçimlenmesinde ve sosyal organizasyonların ifasında önemli rol oynamıştır.

Bu yazımızda yüzyılın ilk yarısında kurulan ve şeri'yye sicillerine kaydedilen vakfiyeler üzerinden Kudüslülerin hayırseverlik faaliyetlerini inceleyeceğiz. Yüz yılın ilk yarısındaki hayırseverlik faaliyetlerinin tespiti için 115 vakfiye⁴²⁶

⁴²¹ Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Haseki Sultan İmareti*, (çev. Dilek Şendil), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2004, s.32, 38.

⁴²² Vakfiye no: 12, 24, 34, 56, 66.

⁴²³ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara: TTK Yay., 2003, s.232-233.

⁴²⁴ el-Medenî, Ziyad Abdül Aziz Muhammed, “الأوقاف والخدمات في القدس في القرن الثامن عشر الميلادي 1791-1799 • Proceedings of the International Congress on Al Quds During The Ottoman Era (Damascus 22-25 June 2009)”, İstanbul: IRCICA, 2012, s.90-99.

⁴²⁵ Mucireddin el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târihi'l-Kuds ve'l-Halîl*, c.2, Amman: Mektebetü'l-Muhtesib, 1973, s.100.

⁴²⁶ Yayınlanmış vakfiyeler için bkz. Ziyâd Abdülâziz el-Medenî, *Evkâfî'l-Kuds fî-Karnî's-Sâmin Aşar el-Milâdî (1700-1799)*, Vezâretü's-Sekâf, Amman, 2011; Bundan sonra Vakfiye no: olarak tavsif edilecektir. Vakfiyenin orijinaline Kudüs Şeri'yye Sicillerinden temin edilenlere kendi referansımı verdim. Ayrıca Gûşe tarafından 18. yüzyıla ait bazı vakfiyeler de yayınlanmıştır. Bkz. Muhammed Haşim Gûşe, *el-Evkâfî'l-İslâmiyye fî'l-Kudsî's-Şerîf*, c.1-2, İstanbul: IRCICA, 2009, s.852-857.

(1700-1750) incelenmiştir. Bu 115 vakfiyeden on dokuzunda hayır şartları bulunmakta olup bunlardan altı tanesi aynı kişiye aittir.

Harem-i Şerif'in ve Şehrin Aydınlatılması

Osmanlı Devleti'nde aydınlatma aracı olarak kullanılan ürünlerin başında mum gelmekteydi. Bunun dışında çıra kandili denilen aydınlatma araçları da bulunmaktaydı. Kandillerin⁴²⁷ içine bal mumu veya zeytinyağı konularak aydınlatma gerçekleştirilirdi.⁴²⁸ Bir nesne olarak kandiller ibadethanelerin aydınlatılması için sıvı yağ haznesi ile bir fitilden oluşan farklı form ve motiflerden oluşan seramik, çini ve camdan yapılan, bazıları revaklara takılan veya tavana asılan bazıları ise elde taşınan aydınlatma aracıydı.⁴²⁹ 18. yüzyılda Anadolu'da vakıf kurucuları aydınlatılacak mekânlara mum veya zeytinyağı bağışında bulunmuşlar ve kandillerin konulması hususunda da kandilciler tayin etmişlerdir.⁴³⁰ 19. yüzyıla kadar Üsküdar'da sokakların aydınlatılmadığına dair sava karşılık⁴³¹ Kudüs'te sur içindeki sebillerin üstüne kandil konularak yatsı namazından sonra sokakların aydınlatıldığını görüyoruz.⁴³² Sebillerin ve sokağın aydınlatılması geleneğini 18. yüzyılda Kahire'de de görmekteyiz. Hatta bu dönemden daha önce 15. yüzyılda Kahire'de sokağın iki tarafına konulan kandillerle sokaklar aydınlatılmaktaydı.⁴³³

Kudüs'te aydınlatma aracı olarak kullanılan kandillerde ise bal mumu ve zeytinyağı kullanılmaktaydı. Ancak zeytinyağının Kudüs ekonomisindeki önemi ve bolluğu⁴³⁴ bu ürünün bal mumuna tercih edilme nedenleri arasında gösterilebilir. Zira zeytinyağı Kudüs'te *harac-ı zeytun* olarak vakıf görevlilerine ve tımar sahiplerine ödenen vergiler arasındaydı. Görevliler köylülerden aldıkları zeytinyağını evlerinde kullandıkları gibi fazlasını pazarda satma imkânına sahipti. Bu anlamda ilkbaharda tahıl, sonbaharda zeytinyağı hasadının yapıldığı Kudüs'te zeytin ve mamüllerinin ticari değeri sayesinde köylüler de

⁴²⁷ Kandil kelimesinin Aramice *kandilā* ile Latince *candēla* kelimelerinden gelmektedir.

⁴²⁸ Doğan Kuban, "Aydınlatma", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., 1994, s.474-478.

⁴²⁹ Tanju Cantay, "Asma Kandil", *DİA*, c.3, 497-498; Nebi Bozkurt, "Kandil" (Bir sıvı yağ haznesi ile fitilden oluşan basit bir aydınlatma aleti), *DİA*, c.24, s.299-300; Zekiye Uysal, "Edirne Müzesinde Bulunan Gaz Lambaları", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Derneği*, 4/10, 2017, s.166.

⁴³⁰ Yediyıldız, age, s.244.

⁴³¹ Üsküdar'da sokakların aydınlatılmadığına dair iddianın sahibi olan Mazat bu iddiasına dair referans vermemektedir. Mehmet Mazat, "Osmanlı Üsküdar'ında Aydınlatma", *Üsküdar Sempozyumu I*, 23-25 Mayıs 2003, *Bildiriler*, c.1, İstanbul, 2004, s.112.

⁴³² Vakfiye no: 21.

⁴³³ Andre Raymond, "Osmanlı Devri Arap Kentlerinde Kamu Hizmetleri", *İslam Geleneğinden Günüme Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, (ed. Vecdi Akyüz), İstanbul: İlke Yay., 2005, c.2, s.42.

⁴³⁴ Amnon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, s.10

para kazanabilmektedir.⁴³⁵ Evlerde tüketilen bir ürün olmasının yanında dayanıklı bir tüketim malı olması, sabun imalatında kullanılması vb. nedenlerle yapılan yatırımın karşılığını da vermektedir.⁴³⁶ Ayrıca gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler kurdukları küçük işletmelerle zeytin ve mamüllerinden gelir elde etmekteydi. Zeytin çekirdeğinden yapılan tespih gibi hediyelik eşyalar şehre gelen hacılar ve turistler için ilgi çekiciydi. Diğer taraftan zeytinyağı Kudüs'te ekmekle birlikte nafakada temin edilmesi gereken ürünlerden birisiydi.⁴³⁷

Zeytinyağının şehir ekonomisindeki önemi vakıf kurucularını hem zeytinlik vakfetmeye hem de dini ve toplumsal ihtiyaçlara binaen zeytinyağı bağışında bulunmaya sevk etmiştir. Bununla beraber vakıf kurucuları devletin her bölgesinde özellikle şehirlerin ve ibadethanelerin aydınlatılması hususunda kandilciler tayin etmiştir.⁴³⁸ Kandillerin yakılması ve söndürülmesi hususunda görevleri bulunan bu kimseler yatsı namazından sonra sebillerin kandillerini yakmak üzere görev yapmaktaydı. Böylece sebilin bulunduğu sokakta da bir aydınlatma gerçekleşmekteydi. Mescid-i Aksa, içinde bulunan yaklaşık 700 kandil ile aydınlanmaktaydı. Şâban ayındaki Berat kandilinde, Receb ayındaki Mirac kandilinde, Rebûlevvel ayında Mevlid kandilinde, Ramazan ayında Kadir gecesinde Harem-i Şerif yaklaşık 20 bin kandil ile aydınlatılırdı.⁴³⁹ Bu özel geceler Osmanlılarda II. Selim zamanından itibaren minarelerde kandil yakılarak halka duyurulmaktaydı.⁴⁴⁰ Kudüs'te de II. Selim döneminde kutsal yerler ile peygamber makamlarının kandil ile aydınlatılması hususuna dikkat edilmiş, akarları gereksiz sarf eden mütevelliler uyarılmıştı.⁴⁴¹ Memlûk döneminin son zamanlarına şahitlik eden el-Hanbelî'nin verdiği bilgilere istinaden Kudüs'teki Harem-i Şerif'te bu gecelerin Osmanlı hâkimiyetinden önce 20 bin kandil yakılarak kutlandığını düşünürsek bu gecelere özel kandil yakma geleneğinin -Bozkurt'un ifadesinin aksine- en azından Kudüs'te Osmanlılarla birlikte başlamadığı anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda Mevlidkandilini Mescid-i Aksa'da icra eden Nablusî, Kudüs ayan ve ulemasından başka kadın, çoluk çocuk bütün Kudüslülerin bu özel gece için toplandığını

⁴³⁵ Amy Singer, *Kadılar Kullar*, s.105, 128; Kudüs'te Românî ve İslâmî olarak iki çeşit zeytin bulunmakta idi. Roma döneminden kalan zeytinliklerin verimli olmasına istinaden vergileri de daha yüksekti. Aynı eser, s.67; Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, s.61.

⁴³⁶ Amy Singer, *Kadılar Kullar*, s.78; Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, (çev. Nurettin el-Hüseynî), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2003, s.160-166.

⁴³⁷ Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset, (1703-1789)*, s.97-98.

⁴³⁸ Yediyıldız, age, s.244.

⁴³⁹ el-Hanbelî, age, s.33.

⁴⁴⁰ Nebi Bozkurt, "Kandil", *DİA*, c.24, s.300.

⁴⁴¹ ADVNS.MHM.d.12, s.594, h. 1133, Uluskan, Murat, Yüksel Çelik, Davut Hut, Cengiz Tomar, *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1545-1594) I*, İstanbul: IRCICA, 2016, s.109-110.

zikretmektedir.⁴⁴² Kubbetü's-Sahre de aynı şekilde aydınlatılırken 1909 yılında elektrik tesisatı döşetilmesine karar verilmiştir.⁴⁴³

Kandillerin yakılması için gerekli olan zeytinyağı ise Harem içinde yer alan zeytinyağı kuyularından alınmaktaydı. Kudüs ve çevresinde *mübarek ve bereketli*⁴⁴⁴ olan zeytinden üretilen zeytinyağı ise bu kuyulara hayırseverler tarafından konulmaktaydı. Mescid-i Aksa'da yağ kuyuları bulunmasında kuşkusuz yukarıda zikrettiğimiz şekilde Hz. Peygamber'in bu husustaki hadisinin bir tesiri vardı. Diğer taraftan Harem-i Şerif'in geniş avlusunun içinde Nâblusî'nin ifade ettiği üzere özellikle uzun yaz gecelerinde Kudüslülerin bir araya geldikleri anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Mescid-i Aksa dini bir toplanma alanından farklı olarak insanların bir araya geldiği kamusal bir alan işlevi de görmekteydi. Bu bağlamda Muhammed Sunullah el-Hâlidî⁴⁴⁵, Abdullah bin Abdülhak,⁴⁴⁶ Halil Abdurrahman el-Câûnî⁴⁴⁷ gibi kimseler harem içinde yağ kuyularına konulmak üzere zeytinyağı vakfetmişlerdir. Muhammed Sunullah el-Hâlidî ayrıca iki rıtlı⁴⁴⁸ bal mumu alınarak Mescid-i Aksa'daki Sultâniye Camisi olarak bilinen Hanbeli Camisi ve Kubbetü Musa'nın aydınlatılmasını istemiştir.⁴⁴⁹ Böylece hayırseverler Mescid-i Aksa ve avlusundan başka şehirdeki cami ve zaviyeler ile ders halkalarının aydınlatılması hususunu da dikkate almışlardır.⁴⁵⁰

Vakıf kurucuları -aşağıda inceleneceği üzere- sebillerin inşasıyla yetinmemiş, sebillerin faaliyete geçmesinden sonra bulunduğu sokağın aydınlatılmasına önem vermişlerdir. Mesela el-Hâlidî, inşa ettirdiği sebil için aylık yedi kıta' mısıriyyeyi⁴⁵¹ yatsıdan sonra üzerine kandil koyacak kişiye tahsis ederken, iki

⁴⁴² Abdülganî bin İsmâil en-Nablusî, *el-Hakikatü ve'l-Mecâz fî Rihleti İla Bilâdi's-Şâm ve Mısır ve'l-Hicâz (Tıpkı Basım)*, (haz. Ahmed Abdülmecid Herîdî), Kahire: Merkezü Tahkiki't-Türâs-el-Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986, s.133.

⁴⁴³ BOA, MV. 142/7, *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, 1, (ed. Ömer Faruk Yılmaz), İstanbul: Çamlıca Yay., 2009, s.84.

⁴⁴⁴ Bkz. Nur 24/35.

⁴⁴⁵ Vakfiye no: 12, 21 ve 66.

⁴⁴⁶ Vakfiye no: 39.

⁴⁴⁷ Vakfiye no: 40.

⁴⁴⁸ Kudüs rıtlı 900 dirheme karşılık gelmektedir. Bkz. Cohen, *Loncalar*, s.31.

⁴⁴⁹ Vakfiye no: 66.

⁴⁵⁰ Vakfiye no: 1, 66, 46.

⁴⁵¹ 1 Kuruş = 40 Mısıriyye, bkz. Cohen, *Loncalar*, s.29; Mısır'da basılan bir para birimi olan Mısıriyye Kudüs'te de kullanılmaktaydı. Bkz. Sir Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the near East*, 2, Oxford University, 1957, s.57; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2012, s.102-103 ve 181-182.

kıta mısıryye ile kandil alınarak hem sebilin hem de sebilin bulunduğu yolun aydınlanmasını sağlamıştır.⁴⁵² 1713 tarihinde sebilin üstüne kandil konulmasını istemiş ancak sonradan kandilin konulması hususunda sorunlar yaşamış olmalıdır. Zira daha sonraki vakfiyesinde sebilin üstüne yatsıdan sonra kandil koyacak kişiye aylık olarak bir ödenek ayırmıştır. Böylece mahkeme başkâtibi⁴⁵³ olarak şehrin sorunlarına hâkim hayırsever bir kimliğe sahip olan el-Hâlidî vakfında eksik gördüğü yerleri tecrübe ederek öğrenmiş ve bir sonraki vakfiyesinde bunlara dair tadilat yapmıştır.

İhtiyaç Sahiplerine Ekmek ve Yemek Dağıtılması

Kudüs yerel ekonomisinde aktif sektörlerden birisi olan ekmek⁴⁵⁴ eşinden nafaka alan bir kadın için en büyük ihtiyaç maddelerinden biriydi. Ayrıca şehrin her kesimden fukarasının karnını doyurma amacı Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın Kudüs'te bir imaret kurmasını sağlamıştı. Bu düşünce selefleri gibi medrese inşa etme ya da daha farklı bir eğitim kurumu kurma düşüncesinden farklıydı. İnsanların doğrudan istifade edebileceği imaretin Kudüs ahalisine katkısı istenmekteydi.⁴⁵⁵ Kudüs'te kurulan Haseki Sultan vakfı bölge için büyük olsa da diğer taşra şehirlerine nazaran oldukça küçük ölçekliydi. Bölgenin geniş tarım arazilerini vakıf için akar yapan vakfiyesiyle Kudüs ekonomisi ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikteydi. Buna rağmen vakıf merkezi otoritenin elinden çıkarak yerel güçlerin organizasyonu haline gelmedi. Bu yönüyle Osmanlıların daha önce inşa ettiği benzer kurumlar olsa da Kudüs'te buna benzer bir kurum bulunmamaktaydı. En yakın kurum Halil'deki Halil İbrahim sofrası idi.⁴⁵⁶

Halilurrahman'da ise ihtiyaç sahipleri için büyük ve küçük sofralar kurulmaktaydı. Büyük sofralarda günlük 15 bin somun ekmek tüketilmekteydi. Her somun ekmeğin bedeli bir Mısır rıtlı değerindeydi. Bu sofralar zaviyeler, medreseler, ribatlar ve kentteki peygamber vakıfları ve makamları gibi hayır kurumları için kurulmaktaydı. Bunun için üç veya daha fazla değirmen⁴⁵⁷ un öğütürken üç fırında da ekmek yapılmaktaydı. Altmış kadar eşek ve kırk kadar katırın odun veya yakacak başka bir malzeme taşıdığı bu fırınlarda günlük 15

⁴⁵² Vakfiye no: 21, 66.

⁴⁵³ Hâlidî ailesinin Kudüs'teki etkinliği hakkında bkz. Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, (1703-1789), s.82-88.

⁴⁵⁴ Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, s.98.

⁴⁵⁵ Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik*, s.9, 46, 78.

⁴⁵⁶ Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik*, s.9.

⁴⁵⁷ Nablusî altı değirmeni olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Abdülganî Nablusî, *el-Hadratü'l-Ünsiyye fî Rihleti'l-Kudsiyye*, (ed. Ekrem Hasan Ulebî), Beyrut: el-Mesadîr, 1990, s.252.

bin ekmek yapılmaktaydı.⁴⁵⁸ Halil İbrahim sofrasında (Semmâtü Halil İbrahim) günde üç vakit yemek ve ekmek sunulmaktaydı. Sabah, öğleden sonra ve ikindiden sonra şehir halkına ekmek dağıtan “*semmât-ı kerîmden*” zengin veya fakir fark etmeksizin herkes istifade etmekteydi. Üç fırını bulunan vakıfta her gün tabl (davul) çalınarak yemek vakti haber verilmekteydi. Pilav, yahni, zerde ve çorbanın sunulduğu sofrada yedi kazan kaynamaktaydı. Cuma günleri ise sütlü aş ile pelte ve ekmek verilmekteydi. Söz konusu imarette sunulan yemek Hz. İbrahim’in misafir geldiği zaman kendisi ne yiyorsa misafire de onu ikram etme geleneğinin devamıydı. Bu nedenle Halil İbrahim sofrası olarak anılmaktaydı.⁴⁵⁹

Vakıflar gelirlerinden Halilurrahman veya Haseki Sultan vakfından ekmek satın alınması hususunda şartlar koymuşlardır. Mustafa Ağa Kudüs’teki imareten 24 somun ekmek alınarak inşa ettirdiği sebile su koyanlara vakfetmişti. İmaretlerde üretilen ekmekten ihtiyaç sahiplerinin istifade edebilmesi için bu konuda bir isim zikretmemiş, herhangi bir şahsı da işaret etmemişti. Böylece o vakfettiği sebilden istifade edilmesini sağlamada başka bir hayra vesile olmuştur. Bu hayır sebile su koyanların Haseki Sultan imaretinden alacağı ekmeğin ihtiyaç sahibi olsun veya olmasın küçük bir hizmeti olacaktı.⁴⁶⁰

Hayırseverlerin Kudüs’te bulunan ilmi ve dini müesseselerde ilim ile meşgul şeyh, müderris ve diğer görevliler ile talebelere ekmek veya yemek verilmesi hususunu da vakfiyelerinde görmekteyiz. Bu bağlamda Haseki Sultan ve Halilurrahman imaretleri bu yerlerin *fukarasına*⁴⁶¹ hizmet vermiştir.⁴⁶² Muhammed Sunullah el-Hâlidî, Abdüsselam İbrahim Muhammed el-Mağribî ve Mustafa Ağa bu kimseler arasındadır. el-Hâlidî ayrıca Kayıtbay medresesi *fukarası* ile şehir fukarasına yemek dağıtılmasını istemektedir.⁴⁶³

Şehrin Su İkmalinin Sağlanması ve Sebillerin İnşası

Temel bir gıda maddesinden ayrı olarak İslam toplumunda bazı ibadetlerin ön şartı olarak bedeni temizlemenin aracı olan suya duyulan ihtiyaç hayırsever girişimcileri özellikle Kudüs’te, kutsal topraklarda ve hacıların ilerlediği çöl

⁴⁵⁸ Şemseddin Muhammed bin Muhammed bin Şerafeddin el-Halîlî, *Târîhu'l-Kuds ve'l-Halîl*, (ed. M.Adnan Bakhit, N.Raja el Savariah), London: Al Furqân Islamic Heritage Foundation, 2004, s.143.

⁴⁵⁹ Abdülganî Nablusî, *el-Hadratü'l-Ünsiyye fî Rihleti'l-Kudsiyye*, s.252; Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, 2/9, s.256.

⁴⁶⁰ Vakfiye no: 94.

⁴⁶¹ Yoksulluk ve fakirlik maddi anlamdan ayrı olarak sufilerin bilinçli olarak seçtikleri hayata nispet olarak da kullanılmaktadır. Bu anlamda vakıf kurucuları bazı vakfiyelerinde bunları tanımlarken bazıları ise genel olarak fukara tabirini kullanmaktadır. Bkz. Amy Singer, *İyilik Yap Denize At*, s.208-209; Amy Singer, *Haseki Sultan İmareti*, s.196.

⁴⁶² Vakfiye no: 12, 34, 47, 52 ve 66.

⁴⁶³ Vakfiye no: 66.

güzergâhında çeşmeler ve kuyularla su tedarikine teşvik etmiştir.⁴⁶⁴ Bu tedarik vakıflar eliyle gerçekleştirilmiş, şehirlerin ve köylerin su ihtiyacının giderilmesinde vakıflar beledî bir hizmet görmüştür. Böylece vakıf kurucuları su kuyularının açılması, su borularının döşenmesi, sebillerin inşa edilmesi hususunda öncü olmuşlardır.⁴⁶⁵

Osmanlıların Kudüs'ü ilhakından sonra öncelikli alanların başında yer alan suyun şehir sakinlerine ulaştırılması sorunu kurulan suyolları vakfıyla aşılmıştır. Zira Kudüs'ün en eski tarihlerden beri su konusunda sıkıntılı olduğu bilinmektedir. Çeşitli defalar bu konuda denemeler yapılmış ancak hiçbiri Osmanlıların üstesinden geldiği şekliyle olmamıştır. Şehrin zaptından sonra eski suyolları tamir edilmiş ve bunlara yenileri de ilave edilerek şehrin su sıkıntısı giderilmiştir.⁴⁶⁶ Böylece su yolu vakfı şehir merkezinden uzakta bulunan havuzlardan şehre ulaşan kanallar vasıtasıyla suya erişimi sağlamıştır.⁴⁶⁷ Zira Kudüs'te tek doğal kaynak olan Ayn Silvan⁴⁶⁸ suyunun şehre ulaştırılması zahmetli idi ve suyu da zamanla yetersiz hale gelmişti. Bu nedenle şehir sakinlerinin ekmek gibi temel gıda maddelerinin yapımında kullanmaları ve tüketmeleri için su kanallarına ihtiyaç hâsıl olmuştur. Kudüslülerin önemli su kaynaklarından diğeri yağmur sularının birikmesiyle oluşan havuzlardı. Ancak şehrin zamanla gelişmesi ve nüfusun artmasıyla bu su kaynakları da yetersiz gelmeye başladı.⁴⁶⁹ Bu nedenle hemen hemen her evde su sarnıcı ve kuyusu bulunmaktaydı. Hatta bazı evlerde birden fazla su kuyusu vardı.⁴⁷⁰ Namaz kılmak için gerekli olan abdestin alınması için Harem içerisinde su kuyuları ve çeşmelerin imarı sayesinde en fazla su kuyusu Harem-i Şerif'te bulunmaktaydı. Harem içindeki 26 adet su kuyusu ibadet ve ziyaret için gelenlerin su ihtiyacını gidermekteydi. 19. yüzyıla gelindiğinde şehirdeki toplam su kuyusu 905'e ulaşmıştı.⁴⁷¹ Buna binaen Kudüs'e su getirilmesini sağlayan su kanallarının bakımı ve tamiri için kurulmuş olan su vakıfları kaynak temin etmekle yükümlüydü. Buna karşın yaşanan su kavgalarında başrol köylüler ve bedevilerdeydi. Kentin hamam ve çeşmelerine de su getiren kanallar bazen

⁴⁶⁴ Singer, *İyilik Yap Denize At*, s.101; Hacı Mehmet Günay, "Su", *DİA*, c.37, s.440-442.

⁴⁶⁵ Yedişildiz, age, s.241-243.

⁴⁶⁶ Amnon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, s.3

⁴⁶⁷ BOA, A.DVNS, MHM.d, 6/49; A.DVNS, MHM.d, 7/1951, *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, c.1, s.364.

⁴⁶⁸ Silvan köyünde yer almaktadır. Ayn Ümmü Derc ve Ayn Sittina Meryem olarak da adlandırılmaktadır. Bkz. Muhammed Hasan Şarrâb, *Mu'cem Buldâni Filistîn*, Lübnan: Mektebetü'l-Ehliyye, 2000, s.556.

⁴⁶⁹ Kamil Cemil Aseli, *Min Âsârînâ fî Beyti'l-Makdis, el-A'mâlû'l-Makdesiyyeti'l-Kâmile*, c.2, Amman: Vezâretü's-Sekâfe, 2009, s.98; Cohen, *Osmanlı Kudüsü'ndeLoncalar*, s.55.

⁴⁷⁰ KŞS:233/169; KŞS:238/81; KŞS:248/15; KŞS:266/42; KŞS:266/138.

⁴⁷¹ Aseli, age,s.109-110.

tahrip ediliyor, bazen de köylüler tarafından korsan su kanalları açmak suretiyle kent suyu engelleniyordu.⁴⁷² Bunlardan birinde Hürrem Sultan'ın şehir sakinlerine Kudüs'teki imaretine vakfettiği suyun kişisel emellerle şahsi mülklere ulaştırılması sorunlara neden olmuştu.⁴⁷³

Hamamlara da su sağlayan su kanalları arasında Beytullahım yakınlarındaki Süleyman havuzları en önemli görevi üstlenmekteydi. Bundan başka Kudüs içine su sağlayan birçok su yolu ve havuzu bulunmaktaydı. Zaman zaman su yolları meydana gelen tahribat nedeniyle tamire muhtaç hale gelmekteydi.⁴⁷⁴ İhtiyacın giderilmesi hususunda Osmanlı Devleti müdahalede bulunuyor ve Kudüslüler nazarında iyiliksever Osmanlı sultanının meşruiyeti ve otoritesi de böylece ikrar ediliyordu. Devlet de söz konusu havuz ve su yollarının muhafazasında köylülere vergi muafiyeti tanıyordu.⁴⁷⁵ Mescid-i Aksa'nın hemen önündeki Ka's suyu ile medreselerin, çeşmelerin, mescitlerin ve hamamların suyu bu havuzlardan su kanalları yoluyla sağlanmaktaydı.⁴⁷⁶

Diğer taraftan bu kanallara bağlı olmayan ve hayırseverler tarafından inşa edilen ve içine su doldurulması için sakaların görevlendirildiği sebiller de bulunmaktaydı. Kudüs'te bulunan 29 sebilden 15'i Osmanlılar döneminde yapılmıştır. 11'i Harem sahası içinde olan sebillerden 16'sı şehrin farklı bölgelerinde, ikisi ise sur dışında yer almaktadır.⁴⁷⁷ Bu sebillerin bir kısmının suyu kanallar yoluyla temin edilirken bir kısmı vakıf kurucularının girişimleriyle sağlanmaktaydı. Sebillerden üçü 18. yüzyılın ilk yarısında hayırseverler tarafından inşa ettirilmiştir.⁴⁷⁸ Bu üç sebil şunlardır:Hâlidî Sebili

⁴⁷² Singer, *Kadılar Kullar*, s.133-135.

⁴⁷³ BOA, A.DVNS.MHM. D, 36/374, *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, c.1, s.238.

⁴⁷⁴ BOA, A.DVNS, MHM.d, 60/73; BOA, İ.DH, 8868, *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, c.1, s.369, 377-378.

⁴⁷⁵ BOA, C.EV, 243/15, *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, c.1, s.370.

⁴⁷⁶ Kamil Cemil Aseli, *el-Buhûs ve 'd-Dirâsât ve 'l-Makâlât, el-A 'mâlû 'l-Makdesiyyeti 'l-Kâmile*, 4/1, Amman: Vezâretü's-Sekâfe, 2009, s. 224-225.

⁴⁷⁷ Aseli, age, s.227.

⁴⁷⁸ 18. yüzyıldan önce inşa edilen diğer sebiller için bkz. Yusuf Natsheh, "Archhiterctural Survey, Catalogue of Buildings" *Ottoman Jerusalem The Living City 1517-1917*, (ed. Slvia Auld and Robert Hillenbrand), London: Altajir World of Islam Trust, 2000, s.657-1003; Anthony Assetto, Cassidy Hobbs, Joshua Lessard Judith Bing*Al-Quds/Jerusalem 2015 Project, Ottoman Sabils of Jerusalem*, March 2010, (http://www.pages.drexel.edu/~cfh27/Jerusalem/Ottoman_Sabils_of_Jerusalem.pdf); *Künûzü'l-Kuds*, Tensik/Koordinatör Râif Yusuf Necm, 1983; Mehmet Tütüncü, *Turkish Jerusalem (1516-1917), Ottoman Incriptions From Jerusalem and Othe Palestinian Cities*, Haarlem: Turkestan and Azerbaijan Research Centre, 2006, s.68-78.

(1713),⁴⁷⁹ Hüseyinî Sebili⁴⁸⁰ (1724-25),⁴⁸¹ Mustafa Ağa (el-Budeyr) Sebili (1740-1741).⁴⁸²

Söz konusu sebiller Osmanlıların Kudüs'ü zaptından sonra eksik gördüğü temel sorunlardan biriydi ve bu sorunlar Kudüslü hayırseverlerin de örnek aldığı hususların başında gelmekteydi. Bu örneklerden en barizi Kanuni Sultan Süleyman döneminde inşa edilen su yollarıdır. Buna binaen aile vakıflarında mevkûfun aleyh olarak gösterilenlerin neslinin tükenmesinden sonra vakıf mülklerinin su yolları vakfına kalması şart koşulmuştur. Örneğin 18. yüzyılda uzun bir süre mahkeme tercümanlığı yapan Kasım Bey ve Hüseyin Bedreddin Kami' kurduğu vakfında ailesinin soyunun inkıraz etmesinden sonra yani neslinin tükenmesinden sonra vakfının su yolları vakfına dâhil olmasını şart koşturmuştu.⁴⁸³ Ayrıca vakfiyesinde sebil için bir tahsisat ayırmıştı. Yine bu dönemde mahkemede kâtiplik yapan bir aile olarak karşımıza çıkan ve bu dönemde Hâlidî ailesinin yükselişinde önemli rolleri bulunan Muhammed Sunullah el-Hâlidî ise sebil inşa ederek su yollarına destek olmuştu. 1711 tarihinde sebil yapılması için yer satın alınmasına karar veren el-Hâlidî 1713 tarihinde de söz konusu sebili inşa ettirmiştir. Bu dönemde birden fazla vakfiyesi bulunan el-Hâlidî inşa ettirdiği sebile su konulması ve tas ücretleri için tahsisat ayırmıştı.⁴⁸⁴

Kaymakam Mustafa Ağa, Sultan I. Mahmud döneminde Kudüs'te kaymakamlık yapmış olup sebili bu görevinden önce inşa ettirmiştir.⁴⁸⁵ Babü'l-Kanâtir karşısında harem içinde inşa ettirdiği sebil için 400 zincirli altın vakfeden Mustafa Ağa, *imaret-i âmire*den 24 somun ekmek alınarak sebile su koyanlara tahsis edilmesini istemiştir.⁴⁸⁶ Üzerinde küçük bir kubbesi bulunan sebilin ortasında su kuyusu bulunmaktadır.⁴⁸⁷

Kudüs mahkeme tercümanı Kasım Bey ise inşa ettirdiği sebile su doldurulması için iki kıta' tahsis etmiştir. Tenkiziyye medresesi ile Belediye medresesi arasında bulunan ve günümüzde yeşil bir kubbesi olan sebil için vakfettiği mülklerinden karşılanmak üzere senelik beş kuruş ayırmıştır.⁴⁸⁸ Yine Ahmed

⁴⁷⁹ Yusuf Natsheh, age, s.963.

⁴⁸⁰ Güşe, *el-Evkâfî 'l-İslâmiyye fi 'l-Kudsî 'ş-Şerif*, s.852-857.

⁴⁸¹ Bu sebile dair bir vakfiye Kudüs Şerî'ye Sicillerinde yer almamaktadır. Sebil için bkz. Yusuf Natsheh, age, s.963.

⁴⁸² *Künûzü 'l-Kuds*, s.380; Yusuf Natsheh, age, s.974.

⁴⁸³ Vakfiye no: 1, 15, 35.

⁴⁸⁴ Vakfiye no: 34.

⁴⁸⁵ *Künûzü 'l-Kuds*, s.380.

⁴⁸⁶ KŞS:230/210.

⁴⁸⁷ *Künûzü 'l-Kuds*, s.380.

⁴⁸⁸ Vakfiye no: 15, Güşe, age, s.828'de dipnot 29.

Kütâhî Mescid-i Aksa'da yer alan sebilin mevkûfün aleyh olduğu Babü'l-Kattânin'de bir dükkân vakfederek kira gelirinden üç kuruşu Harem-i Şerif içinde Babü'l-Meğaribe'de bulunan sebile su koyan saka için tahsis etmiştir.⁴⁸⁹

Saliha Hatun ise vakfettiği evin kirasının yarısını Abdülhay Decânî'nin Nebi Davud makamı yakınında inşa ettirdiği sebile sarf etmişti.⁴⁹⁰ Sadece sebil inşa edenlerin değil aynı zamanda sebillerden su içilmesi ve abdest alınması için gerekli malzemelerin temin edilmesi de vakıf kurucularını harekete geçirmiştir. Hasan Efendi (Dâni) el-Hüseynî⁴⁹¹ el-Aksa hizmetlileri için abdesthane vakfetmişti. Kış mevsiminde abdest alınacak yerin uzak oluşu onu bu hayra teşvik etmiştir. Hasan Efendi böylece 1725 yılında Meğaribe mahallesine açılan Harem-i Şerif kapısı yakınında yerleriyle birlikte dokuz su kabı ve iki bakır musluğu Mescid-i Aksa ve Malikî Camii hizmetleri için vakfetmişti. Hasan Efendi böyle yapmakla sebil inşa ettiren, sebillere su koyulmasını şart koşan emsallerinden ayrı olarak onların hayırlarının sürdürülmesine araç olacak bir hizmette de bulunmuştur.⁴⁹²

Son olarak Özbekiye zaviyesine Mushaf vakfeden Derviş Muhammed ile Kubbetü's-Sahre'deki *kadem-i şerif*⁴⁹³ için 500 esedi kuruş karşılığı gül suyu bağışlayan Şam Valisi Hüseyin Paşa bin Abbas da incelenen vakıflar içinde bulunmaktadır.⁴⁹⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti Haremeyn ve Kudüs'te sosyal ve ekonomik refahın artırılmasına yönelik faaliyetlerinde halifelik imajına gölge düşürmemek için kutsal yerlerin hâdimi ve hâkimi sıfatını ikrar eden çalışmalar yürütmüştür. Bu anlamda çift taraflı bir kazanç ile şehrin refahına yönelik bu çalışmalar Kudüslüleri de harekete geçirmiş ve ihtiyaç görülen alanlara vakıflar eliyle yardımlarını ulaştırmıştır. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kudüs'te kurduğu organizasyonun sonraki dönemlerde sürdürülmesinde hayırsever kimselerin devleti örnek alarak gerçekleştirdikleri faaliyetlerin büyük önemi vardır. Hayırseverliğin vakfiyeler yoluyla gerçekleştirilmesi hususu dini bir sorumluluk olduğu kadar hayır sahibi kimselerin sosyal sermayelerine de katkı yapmıştır. Kandillerin yanması için zeytinyağı bağışlanması, fakirlere ekmek sunulması,

⁴⁸⁹ Vakfiye no: 53.

⁴⁹⁰ Vakfiye no: 24.

⁴⁹¹ el-Medenî bunu Decânî olarak okurken Ğuşe Dâni olduğunu ve bu kişinin Kudüs'teki ileri gelen ailelerden olan Hüseyinilerden olmadığını Anadolu'dan geldiğini ifade etmektedir. Krş: Vakfiye no: 54 ve Ğuşe, *el-Evkâfi'l-İslâmiyye fi'l-Kudsi's-Şerif*, s.852 ve aynı sayfada dipnot 97.

⁴⁹² Vakfiye no: 54.

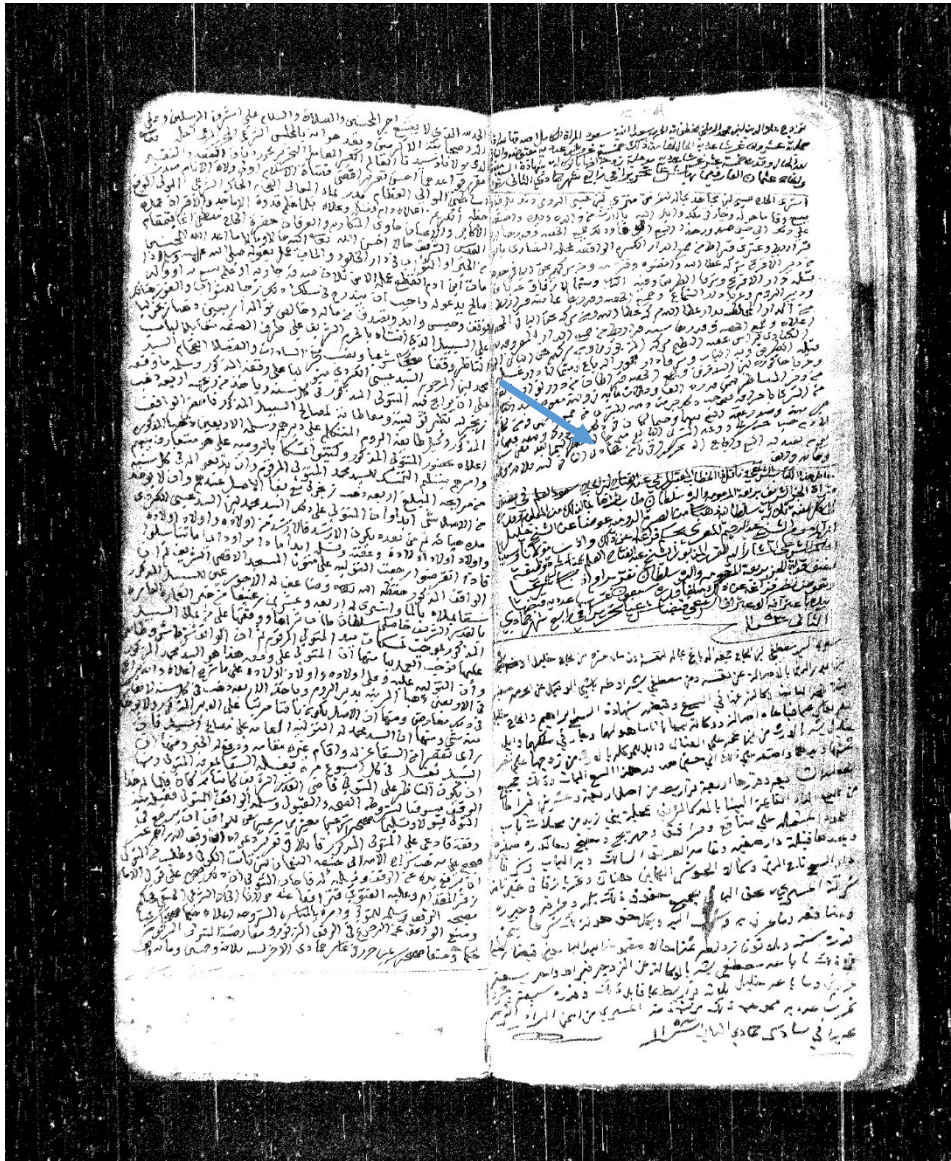
⁴⁹³ Hz. Peygamber'in Mirac mucizesinin gerçekleştiği Sahretullah'taki ayak izi. Nebi Bozkurt, "Kadem-i Şerif", *DİA*, c.24, s.57-58.

⁴⁹⁴ Vakfiye no: 56 ve 85.

suyollarının bakımı ve sebiller inşa etmek Kudüs'te hayırsever vakıf kurucularının vakıf şartlarında yer alan hususların başında gelmektedir. Böylece devletin ve hayırsever kimselerin beledi ve sosyal hizmetleri şehirde yaşayanlarla olan diyalogun da bir parçası olmuştur.

Osmanlı Devleti şehrin imarına ve sosyal organizasyonuna dair düzenlemelerinde varlığını hissettirirken hayırsever kimseler aynı alanlardaki faaliyetleriyle devlet nezdinde muteber kimseler olmuş, bu onların toplumsal yaşamdaki görünürlüklerine de katkı sunmuştur. Diğer taraftan hayırsever kimselerin sahip olduklarından fazlasını şehre ve sakinlerine sunma veya ellerinden gelenin fazlasını verme şehir yaşamında iyi işlere duyulan ihtiyaç ile de açıklanabilir. Bu da yardımseverlik faaliyetlerini gerçekleştirenlerin kendi farklılıklarının bilincinde olarak davranış sergilediklerini ortaya koymaktadır. Bu farklılık ise toplumdaki statüleri, zenginlikleri ve dini vecibelerine olan hassasiyettir. Netice olarak Osmanlı Devleti'nin kendinden önce Kudüs'e hâkim olan devletlerle arasındaki ayrım eksik görülen alanlara yapılan yatırımlar idi. Kudüslü hayırseverler açısından bu durum devletin örnek alınarak şehir hayatındaki sosyal ilişkilerde kendilerinin “diğerleriyle” olan “maddi ve manevi” ayırımına vesile olmuştur.

Hac Mustafa Ağa Vakfıyesi (KŞS:230/210)

XVI. YÜZYIL FİLİSTİN NÜFUSUNA BİR BAKIŞ

Mustafa ÖKSÜZ*

GİRİŞ

On altıncı asır Filistin nüfusundan bahsetmeden evvel önce buranın neresi olduğunu tanımlamak lâzımdır. Zira bir İngiliz projesinden mütevellit neşvü nema bulmuş siyâsi bir entitenin coğrafi hudutlarını tayin ve tespit işi başlı başına bir muamma ve sorundur. Tarih boyunca halk arasında kullanılan Filistin'in sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği meselesi tam olarak cevaplandırılmamakla birlikte bu konuda başta batılılar olmak üzere her tarafın kendince bir haritası ve iddiası vardır. Nitekim bu bağlamda çeşitli akademik çalışmalar da yapılmıştır.⁴⁹⁵

Hudutlarının tanımının zorluğu ve üzerinde bir ittifak olmaması hasebiyle Türk hâkimiyetinin ilk asrında Filistin'in Bilâdüşşâm'ın güney kısmına denk düşen sancaklar olarak tespiti; aynı zamanda İngiliz idaresi altına bırakılan ve bugünkü Filistin, Ürdün ve İsrail'i kapsayan Filistin manda yönetiminin sınırlarıyla da kabaca uyuşmaktadır. Dolayısıyla on altıncı yüzyıl Şam Eyaleti'nin Aclûn, Gazze, Kudüs, Nablus, Leccûn ve Safed sancakları, takribi olarak günümüz Lübnan'ının güneyi ile Ürdün, Filistin ve İsrail devletlerinin sınırlarını kapsamaktadır.

KAYNAKLAR

Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Merc-i Dâbık savaşıyla (25 Receb 922/24 Ağustos 1516)⁴⁹⁶ bölgeyi ele geçirmesinden sonra klasik bir Osmanlı uygulaması olan timar sistemine bağlı yerlerin ahalisinin hane ve mücerred sayısını (evlenme çağına gelen kimse) tespit ve vergilendirmeye yönelik tahrir⁴⁹⁷ icrasına girişildiği bilinmekle birlikte bu defterler günümüze intikal etmemiştir. Mamafih I. Selim'in kısa süreli saltanatı ve fetihten dört yıl sonraki vefatı yeni ele geçirilen yerlerde devlet otoritesinin yerleşmesine olanak sağlamadığı gibi oğlu I. Süleyman'ın (1520-1566) tahta geçişi sırasında babası tarafından Şam'a buraları yönetmesi amacıyla vali tayin edilen Memlûk

* Dr., mustafaoksuz34@hotmail.com

⁴⁹⁵ Filistin'in neresi olduğuna yönelik akademik çalışmalarda artış ve ilgi sürmektedir. Bu bağlamda bkz: Mustafa Öksüz, *Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. Yy.*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016; Zachary J. Foster, *The Invention Of Palestine*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, 2017.

⁴⁹⁶ Feridun Emecen, "Mercidâbık Muharebesi", *DİA*, c.29, Ankara: TDV Yay., 2004

⁴⁹⁷ Tahrir için bkz: Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA*, c.39, Ankara: TDV Yay., 2010.

Canbirdi'nin (ö.927/1521) isyanı kısa süreli bir zafiyet yaşanmasına neden olmuştur. 1521'de isyanın bastırılmasıyla durum kontrol altına alınmıştır.⁴⁹⁸

Hane ve mücerredleri tespit gayesiyle yapılan tahrirler, on altıncı asır Filistin nüfusunu tahmin etmek amacıyla kullanılmaktadır. Modern nüfus usullerini ihtiva etmeyen tahrir verileri sadece evli ve evlilik çağına gelmiş erkeklerle (mücerred) ait bilgiler içermektedir. Bu bilgi yığnında kadınlara, çocuklara ve kölelere ilişkin bilgi bulunmaz. Dolayısıyla günümüz tarihçileri bunları gayet ihtiyatlı bir şekilde kullanmayı tercih ederek elde ettikleri bilgilerden kesin bir neticeye varmaksızın hakikati anlamaya yönelik bir rehber olarak istifade ederler.

Mevcut verinin daha kolay anlaşılması ve işlenmesi maksadına matuf olarak bir hanenin kaç kişiden teşekkül ettiği üzerinde çeşitli fikirler ileri sürülmekle birlikte beş kişiden oluştuğu ekseriya kabul görmüştür. Bu çalışmada defterlerden elde edilen mücerred ve hane sayıları yalın haliyle verilmiştir. Okuyucuya daha anlaşılır bir manzara sunması amacıyla grafikler hazırlanırken nüfusu teşkil eden tüm taraflar için hanenin beş bireyden oluştuğu esas alınıp mevcut mücerred sayısı da buna ilave edilmiştir.⁴⁹⁹

Tahrir defterlerinin sayısı sancaklara göre değişiklik arz etmekle birlikte 82 yıllık süre zarfında 8 kez sayım yapıldığı göze çarpmaktadır. Ancak bunların hepsi günümüze intikal etmemiştir. Aclun ve Nablus'un üçer; Gazze ile Kudüs'ün beşer; Safed'in yedi ve Leccûn'un ise bir defteri bulunmaktadır. Dolayısıyla değerlendirmelerde sancaktan sancağa bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır.⁵⁰⁰

SANCAK YÖNETİMİ

Şam vilayetine bağlı sancaklara vali atanması hususunda ilk başlarda devlet merkezi etkin rol oynarken zamanla beylerbeyileri bu hususta yetkili kılınmıştır. Bu insiyatifin Şam valisine verilmesiyle birlikte bazı sancaklara Arap kökenli aşiret reislerinin tayin edildiği görülmüştür. Nitekim kabile liderleri arasındaki ihtilaflar ve vali olma arzusu bölgede karışıklığa neden olmuştur. Bunun üzerine III. Murad (1574-1595) döneminde Şam beylerbeyine gönderilen 9 Receb 1000/21 Nisan 1592 tarihli hükümde, nizamın bozulmasına beylerbeyilerin neden olduğu, ehliyetli kişilerin makamlara atanmadığı belirtilerek devlet vazifesi görmüş şahısların işbaşına getirilmesi emredilmiştir.⁵⁰¹

Başta Kudüs olmak üzere Şam ve tâbi sancaklarda Kanuni Sultan Süleyman'ın yapmış olduğu icraatlar, idarenin yerleşmesine, bölgenin toparlanmasına ve

⁴⁹⁸ Daha genişli malumat için bkz: Feridun Emecen, "Canbirdi Gazâli", *DİA*, c.7, İstanbul: TDV Yay., 1993.

⁴⁹⁹ Hane için bkz: Nejat Göyünç, "Hâne", *DİA*, c.15, İstanbul: TDV Yay., 1997.

⁵⁰⁰ Kaynaklar ve buradaki genel değerlendirmeler için bkz: Mustafa Öksüz, "Filistin'in On Altıncı Yüzyıldaki Nüfusuna Dair Kaynaklar: Mufassal Tahrir Defterleri", *SBARD*, Yıl/Year 14, Sayı/Issue 27 (Bahar/Spring 2016/1) s.253-264.

⁵⁰¹ 25 numaralı hüküm, *A.DVNS.MHM.d.*, *LXIX*, s.13.

nüfus artışına yol açmıştır. Ancak hem batıda hem de doğuda girişilen savaşlar ve sancaklara atanan Arap kökenli valiler müesses nizamın sarsılmasına ve kontrol altında tutulan bedevîlerin⁵⁰² tekrar meydana çıkmalarına neden olmuştur. Nitekim tahrir verilerinden sancaklarda yaşanan gelişmeleri takip etmek mümkündür.

İmparatorluğun tarih sahnesinden çekilmesine kadar geçen süreçte Arap coğrafyasında merkezi idarenin başını ağrıtan en büyük problemlerden biri de bedevîlerdir. Başbozuk Arap kabileleri üzerinde etkin bir siyasetin geliştirilememesi, iskanları için gereken adımların atılmaması ve zorla kontrol altında tutulmaları, devlet otoritesinin zaafa uğradığı dönemlerde kurulu düzenin aleyhinde daha büyük sıkıntıların çıkmasına yol açmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında askeri gücün varlığı karşısında kabileler, fazla hareket şansı bulamamışlardır. Biraz zor kuvvetiyle biraz da uzlaşma yoluyla üzerlerinde hâkimiyet tesis edilmiştir. Ancak batıda ve doğuda girişilen savaşlar önlerini açmış ve yüzyılın son çeyreğinden itibaren neredeyse durduralamaz hale gelmişlerdir. Dolayısıyla Filistin nüfusunun mezkûr asırdaki verileri yakından incelendiğinde bedevîlerin rolü bütün ehemmiyetiyle kendini göstermektedir. Üzerlerinde otorite ne kadar sağlamsa bölge ve nüfus gelişme kaydetmiş; tam tersi durumda ise gerileme yaşanmıştır.

ACLÛN SANCAĞI

Tablo 1: Aclûn Sancağı Tahrir Verileri						
TARİH	Müslüman		Hristiyan		Yahudi	
	H	M	H	M	H	M
945/1538	6391	213	358	7	55	3
955/1548-49	6782	129	347	43		
1005/1596-97	5896	222	378	15		

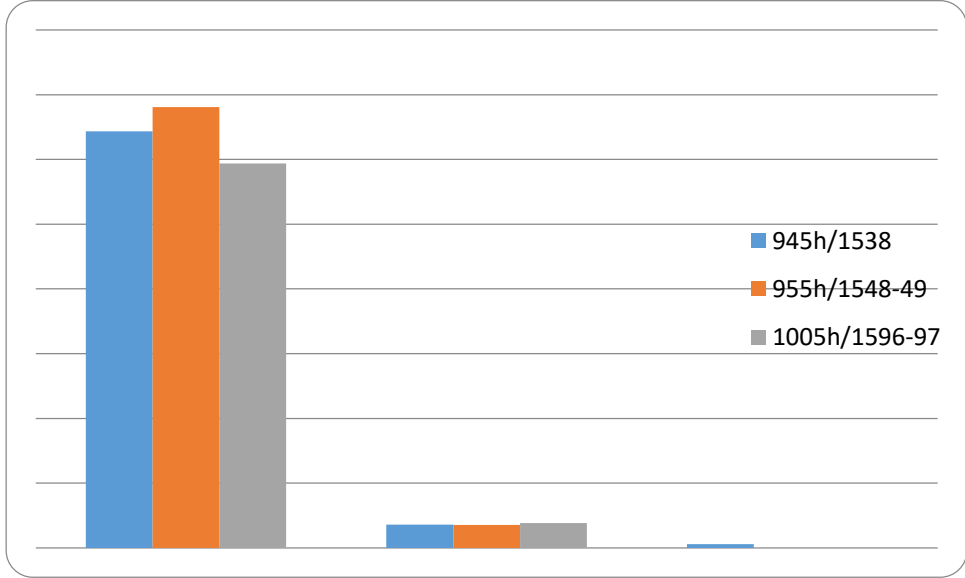
Bugünkü Ürdün sınırları içinde bulunan sancakta Osmanlılar farklı bir uygulama tercih ederek Kerek-Şûbek'i de sancak içinde sancak olarak ihdas etmişlerdir. Bölgenin hac kervanlarının güzergâındaki rolü ve Arap kabilelerinin Kerek-Şûbek hattındaki faaliyetleri bu tercihin ardındaki nedenlerdir. Bununla birlikte burası için müstakil tahrir defteri tutulmayarak Aclun defterleri serisi içinde kendisine yer verilmiştir.

Günümüze intikal eden tahrir defteri sayısı üçtür. Bölgenin en az sekiz kere tahrir edildiği dikkate alındığında mevcut serinin eksik olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu aynı zamanda yüzyıl için genel bir değerlendirme yapılmasında noksanlık teşkil etmektedir.

⁵⁰² Bedevîler hakkında için bkz: Mustafa Fayda, "Bedevî", *DİA*, c.5, İstanbul: TDV Yay., 1992.

955/1548-49 yılına kadar diğer sancaklara nazaran Aclûn'un idari taksimatında farklı denemeler tecrübe edilmiştir. Sancağın bir ucunun Kızıldeniz'e dayanması, konar göçer Arap kabilelerin faaliyetleri, hac yolundaki mühim rolü, Osmanlıların coğrafyayı daha yeni tanımaya başlamaları ve ideal idare şeklini oturtmaya çalışmaları bu değişikliklerin nedenleridir.

Tablonun da işaret ettiği üzere ilk tahrir defteri mevcut olmayan sancağın 955/1548-49 senesine kadar nüfusunu artırdığı görülmektedir. Gazze'nin 1557'ye; Safed ile Kudüs'ün ise 1562-63'e kadar nüfus artışı yaşadığı verilerden takip edildiğinden aynı durumun Aclun için de geçerli olduğu tahmin edilebilir. Arap kabilelerinin kontrol altına alınamasından dolayı yüzyılın son çeyreğinden itibaren işlerin kötüye gittiği bölgede fiili durum defterlere de yansımıştır. Dolayısıyla 1563'e kadar Aclun'un bir artış içinde olduğu; görece istikrarlı yapısını 1575 yılına kadar koruduğu ve bölgede yaşanan gelişmelerden nasibini alarak bunun neticesinde hane ve mücerred sayısında bir düşüş yaşandığı söylenebilir.

Grafik 1: Aclûn Sancağı Nüfus Dağılımı

Sancak 945/1538 senesine kadar üç ilahi dinin müntesiplerine ev sahipliği yapmakla birlikte bu tarihten sonra yalnızca Müslümanlarla Hıristiyanların yaşadığı bir yere dönüşmüştür. Köyde yaşayarak tarımla uğraşan Yahudilerin burayı neden terk ettiği bilinmemektedir. On altıncı yüzyılda Safed'in Yahudi ikamet tercihinde popüler oluşu ya da başka etkenler onları göçe sevk etmiş olabilir. Safed Sancağı'na tabi birkaç yer hariç olmak üzere Yahudi nüfusun kahir ekserisi Filistin'de şehirlerde ve kasabalarda yaşamayı tercih ederek köylere pek fazla iltifat etmemişlerdir.

Bugün de Ürdün’de yaşamaya devam eden Hristiyanlar, sancak ahalisinin diğer kesimini teşkil etmişler ve görece istikrarlı bir yapı sürdürmüşlerdir. Çoğunluğu köylerde yaşamakla birlikte çok az bir kısmı kasabalarda hayatlarını sürdürmüşlerdir. Asrın sonunda Müslümanların nüfus kaybettiği ortamda 955/1548-49’a nazaran artış kaydetmekle birlikte takribi 50 yıllık döneme ait tahrirlerin bulunmayışı değişimin mahiyetini değerlendirme konusunda noksanlık oluşturmaktadır.

Asrın son tahrir verilerinin ilkinden düşük oluşu sancak genelinde yaşanan kötü gidişatın bir resmidir. Zira buraya atanan Arap valilerin diğer kabilerle ve kendi aralarında kanlı mücadelelere girişmeleri vaziyetin kötüleşmesine yol açmıştır.⁵⁰³ Şam beylerbeyilerinin problemler karşısında faal bir tutum benimsememeleri ve olan bitene yeterince müdahale etmemeleri durumun bu hale gelmesinde tesirli olmuştur.

GAZZE SANCAĞI

Tablo 2: Gazze Sancağı Tahrir Verileri						
TARİH	Müslüman		Hristiyan		Yahudi	
	H	M	H	M	H	M
932?/1525-26?	4722	343	443	12	120	
945?/1538?	7500	639	488	56	113	
955/1548-49	10987	740	810	39	134	7
964/1557	11964	276	838	16	99	
1005/1596-97	9825	337	792	14	81	

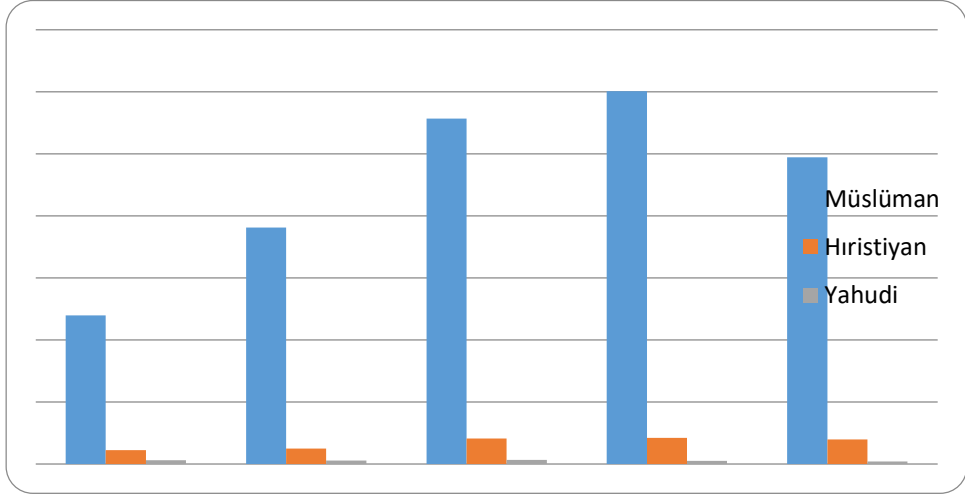
Bir asır boyunca idari taksimatında bir değişim yaşanmadığı görülen sancak, Gazze ve Remle olmak üzere iki nahiyeden teşekkül etmiştir. Günümüze beş adet defteri intikal etmekle birlikte bölgenin ortalama on yılda bir sayılarak toplamda 8 kez tahrir yapıldığı göz önüne alındığında üç tanesinin noksanlığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

964/1557 yılına kadar mütemediyen nüfusunu artıran sancak yüzyıl içindeki en yüksek orana ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren 40 yıllık zaman dilimine ait herhangi bir defterin günümüze intikal etmemesi enikonu bir tahlil yapılmasını

⁵⁰³ “Şâm Beylerbeyisine hüküm ki: Bundan akdem ‘Aclûn Sancağı beyi olan Ferrîhoğlu Mansur ‘azl olunup sâbıkâ ‘isyân iden Kansu’nun oğluna virilüp sonra yine mezkûr Ferrîhoğlu’na Safed Sancağı’yla emîr-i hâclık virilüp mâbeyinlerinde ‘azîm cenk ü cidâl vâki’ olup ...” 9 Receb 1000/21 Nisan 1592 tarihli 25 numaralı hüküm, *A.DVNS.MHM.d., LXIX*, sf. 13; 25 Cemâziyelevvel 1006/3 Ocak 1598 tarihli hüküm, *KK. d., 0132*, s.6.

zorlaştırmakla birlikte son verilerin ilk tahrirden yüksek oluşu durumun kritik bir noktaya dönüşmediğini göstermektedir.

Üç ilahi dinin müntesiplerinin bir arada hayatlarını sürdürdüğü Gazze Sancağı'nda Müslümanlardan sonra ahali nüfusunu teşkil eden ikinci kesim Hristiyanlardır. Yahudiler ise son sırada yer almışlardır. Gayrimüslimlerin nüfus dağılımında farklılık göze çarpmakla birlikte Hristiyanlar sancağın her iki nahiyesinde köylerde ve şehirlerde yaşarken Yahudiler yalnızca Gazze'de ikamet etmişlerdir.

Grafik 2: Gazze Sancağı Nüfus Dağılımı

Hristiyan ahalinin nüfusu 964/1557'de Müslümanlarla birlikte yüzyıl içindeki en yüksek noktaya ulaşmakla birlikte yukarıda işaret edildiği üzere 40 senelik bir boşluk kapsamlı bir değerlendirme yapılmasını zorlaştırmaktadır. Asrın sonunda Müslümanların maruz kaldığı vasat onları da tesir altına almış ve nüfus kaybetmelerine rağmen ilk tahrirdeki oranın altına düşmemişlerdir.

Sadece Gazze'de yaşayan Yahudiler, 955/1548-49 yılında en yüksek nüfus oranına ulaşmışlardır. Veriler, istikrarlı bir yapıya sahip olmadıklarını göstermekle birlikte bu tarihten itibaren asrın sonuna kadar mütemadiyen gerileme yaşadıkları görülmektedir. Yüzyılın son tahriri ilkinde nazaran nüfuslarında ciddi bir gerileme yaşandığının şahididir. Muhtemelen şehirdeki bazı şartlar, bir kısmını burayı terk etmeye zorlamış olmalıdır. Bu dönemde Safed'in iktisadi açıdan gelişme kaydetmesi ve mesih beklentisiyle mistikler tarafından tercih edilmesi Filistin'deki Yahudi nüfusun burada kümelenmesine yol açmıştır.

Son tahrir sancaktaki ve bölgedeki vaziyetin her kesimi etkisi altına aldığını göstermektedir.⁵⁰⁴ Müslümanlarla beraber Hristiyanlar ve Yahudiler de nüfus kaybına uğramışlardır. Osmanlıların batıda ve doğuda girdiği savaşlar, Celali isyanları ve devlet merkezinde meydana gelen krizler taşrada cereyan eden menfi duruma müdahaleyi ve aktif bir siyaset takip edilmesini zorlaştırmıştır.

KUDÜS SANCAĞI

Tablo 3: Kudüs Sancağı Tahrir Verileri						
TARİH	Müslüman		Hristiyan		Yahudi	
	H	M	H	M	H	M
932?/1525-26?	1975	110	528	2	199	
945?/1538?	4172	419	627	69	242	21
961/1553-54	7816	210	1050	59	423	14
970/1562-63	8889	450	1087	109	248	12
1005/1596-97 ⁵⁰⁵	7721	153	1149	2	155	

Kudüs'ü de içinde barındıran sancakta, Hristiyan ve Yahudiler Müslümanlarla birlikte yaşamışlardır. Canbırdı isyanının bastırılmasının akabinde şehrin surlarının inşa ve tamiri başta olmak üzere su sorunlarıyla ilgili sıkıntıların giderilmesi sancağın imar ve ihyasında önemli rol oynamıştır. Güvenlik sorunları Kudüs'ün zamanla terk edilmesine neden olduğu için asayişe ilişkin yapılan yatırımlar ahalinin toparlanmasına katkı sağlamıştır.

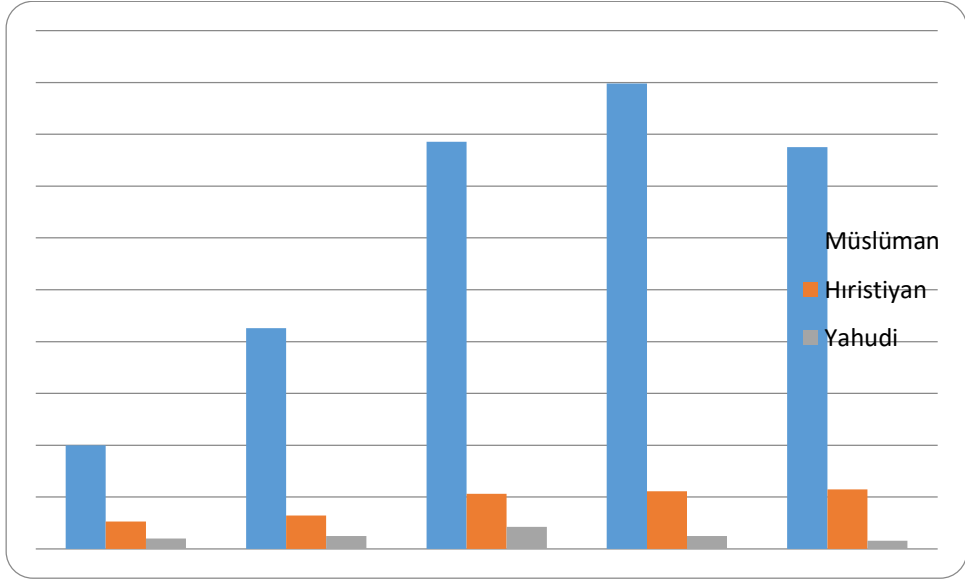
İlk tahrir verisi, Memlûk Devleti'nin son yıllarında yaşanan dâhili sıkıntılarla Yavuz Sultan Selim'in vefatının akabinde patlak veren isyanın neticelerini yansıtmaktadır. Yeni padişahın Kudüs hususunda gösterdiği hassasiyet ve bölgedeki faaliyetleri durumun süratle düzelmesine bâis olmuştur. Yüzyıl içinde sancak nüfusunun çok hızlı bir şekilde artış kaydetmesi sadece doğum oranıyla açıklanamaz. Bu daha ziyade ahalinin herşey normale döndüğünde yerine avdet edişinden kaynaklanmaktadır. Şüphesiz bu durum diğer sancaklar için de geçerlidir.

Halkın ekserisini yerel ahali teşkil etmekle beraber Müslümanlarla gayrimüslimlerden dini gayeyle Kudüs'e gelip yerleşenler olmuştur. Hristiyan cemaatlerin isimleri kökenlerine ilişkin malumat vermekte ve çoğunun uzun zaman önce buraya yerleşip yerel ahaliyle karıştığını göstermektedir. Haçlı seferlerinin bıraktığı kötü mirastan ve mezhebî rekabetten dolayı Katoliklikler bu durumun istisnası olmuştur. Batılı hacıların rehberleri olarak şehirde yaşayıp

⁵⁰⁴ 19 Muharrem 983/30 Nisan 1575 tarihli Gazze beyi mühürlü defteri, *KK. d., 0234*, s.34; 20 Zilkade 986/18 Ocak 1579 tarihli hüküm, *KK. d., 090*, s.16.

⁵⁰⁵ 178 numaralı Kuyud-ı Kadîme Tapu Tahrir defterinin Hristiyan ve Yahudi mahalleleri kısımları eksiktir.

halka tam olarak nüfuz edememişlerdir. Yahudiler ise sınırlı sayıda göç almışlardır.⁵⁰⁶

Grafik 3: Kudüs Sancağı Nüfus Dağılımı

Sancakta yaşayan Müslümanlar 970/1562-63 senesinde en yüksek nüfus seviyesine ulaşmakla beraber asrın nihayetinde gerileme yaşamışlardır. Bununla birlikte ilk sayımla kıyaslandığında durumun kritik bir noktaya varmadığı görülmektedir. Kudüs'teki bazı valilerin uygunsuz idareleri, yaşanan kuraklıklar ve Arap kabilelerin kontrol altına alınamayan eylemleri⁵⁰⁷ yıkıma yol açarak şehirle birlikte bazı köyler terk edilmiştir.

Hristiyanlar Müslümanlardan sonra sancak nüfusunun ikinci kesitini oluşturmuşlardır. Diğerlerinden farklı olarak yüzyılın sonunda da nüfuslarını artırmaya devam etmişlerdir. Bu yönleriyle Müslümanlarla Yahudilerden farklılık arz etmişlerdir. Ayrıca Kudüs'te yaşanan sıkıntılar onları da etkisi altına alarak bazıları buradan ayrılarak köylerine dönmüşlerdir. 970/1562-63'ten sonraya ait 34 yıllık dönem için tahrir kayıtlarının bulunmayışı, kapsamlı değerlendirme noktasında sıkıntı teşkil etmekle birlikte sancağı tamamen bırakıp gitmemişlerdir.

Sadece Kudüs ile Halilurrahman kasabasında ikamet eden Yahudiler, hiçbir surette köylerde yaşamamışlardır. 961/1553-54'te en yüksek nüfusa sahip

⁵⁰⁶ Kudüs'teki gayrimüslim ahalinin genel bir değerlendirmesi için bkz: Mustafa Öksüz, "Osmanlı Kudüs'ünde Katolik-Yahudi Münasebetlerine Bir Bakış (XVI. Yüzyıl)", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no. 4 (2018), s.28-30.

⁵⁰⁷ 1 Muharrem 984/31 Mart 1576 tarihli hüküm, *KK. d., 086*, s.72; 11 Cemâziyelâhir 985/26 Ağustos 1577 tarihli hüküm, *KK. d., 088*, s.266.

olmakla birlikte bu tarihten sonra düşüşe maruz kalmışlardır. Asrın nihayetinde bazıları burada tutunamayıp kenti ve sancağı terk etmiştir. Tahrir defterleri göç yoluyla buraya gelenlere ilişkin bilgi vermezken bazı mahkeme kayıtlarında Avrupa'dan göç edenlere dair malumat bulunmaktadır.⁵⁰⁸ Safed'in Yahudi mistikler tarafından tercih edilmesi ikamet seçiminde Kudüs'ün arka planda kalmasına neden olmuştur.

LECCÛN SANCAĞI

TARİH	NAHİYE	MÜSLÜMAN	
		H	M
1005/1596-97	Şifâ	133	
	Sâhil-i 'Atlit	304	
	Şa'râ	389	
	Cenîn	700	
	TOPLAM	1526	

Tablo 4: Leccûn Sancağı Tahrîr Verileri

Turabay ailesi tarafından idare edilen ufak bir sancak olan Leccûn'un tek defteri, III. Mehmed (1595-1603) devrinde yapılan 1005h/1596-97 tarihli tahrirdir. Verilere bakıldığında yalnızca Müslümanların burada ikamet ettiği ve Cenîn'de yaşayan kabilelerden dolayı göçebe karakterin baskın olduğu görülür.

Şifâ, Sâhil-i 'Atlit, Şa'râ ve Cenîn adlı dört nahiyeden müteşekkil Leccûn'un bir asır boyunca aynı idari taksimatı muhafaza edip etmediği defterlerin noksanlığından dolayı meçhuldür. Aynı şey nüfus oranları için de geçerlidir. Dolayısıyla burası diğerlerine nazaran hakkında en az değerlendirmenin yapılacağı sancaktır.

NABLUS SANCAĞI

Tablo 5: Nablus Sancağı Tahrir Verileri						
TARİH	Müslüman		Hristiyan		Yahudi	
	H	M	H	M	H	M
945h/1538	6398	156	44	4	100	4
955h/1548-49	7892	1083	33	5	70	46
1005h/1596-97	7536	449	153	2	35	

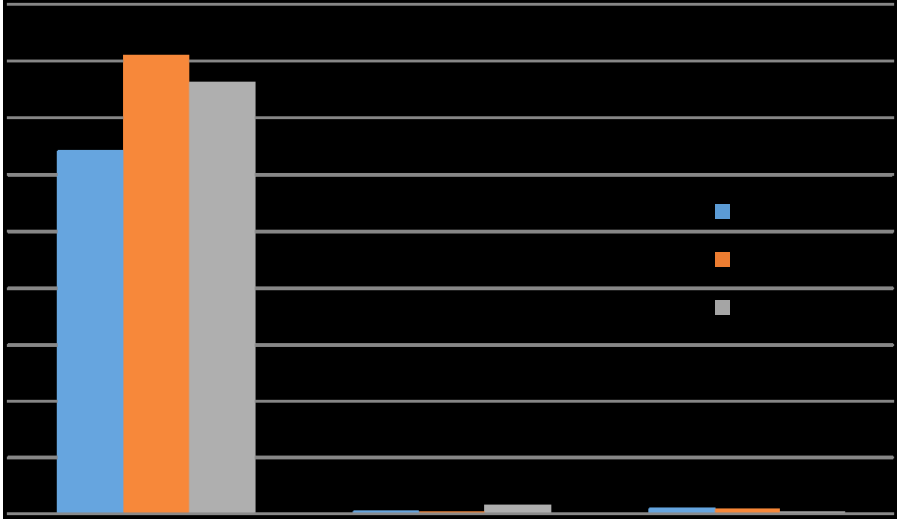
Acılın gibi üç adet tahrir defterine sahip Nablus, ondan farklı olarak yüzyıl boyunca Gazze, Kudüs ve Safed gibi üç ilahi dinin inananlarına ev sahipliği yapmıştır. Sancağın hâkim nüfus unsurunu bölgede genel kural olduğu üzere

⁵⁰⁸Mustafa Öksüz, "Osmanlı İdaresi'nin İlk Yüzyılında Kudüs-i Şerif Sancağı'nda Yahudi Nüfusu", *Journal of IslamicJerusalem Studies* (winter 2016), 16: s.1-24.

Müslümanlar teşkil ederken Hristiyanlar Yahudilerden sonra sıralamada kendilerine yer bulmuşlardır. Ancak bu sıralama asrın sonunda değişmiştir.

Aclun gibi ilk tahriri mevcut olmayan Nablus'un genel nüfus hareketlerine bakıldığında 955/1548-49 yılına kadar bir artış yaşandığı ve bunun yüzyıl içindeki en yüksek seviyeyi temsil ettiği görülmekle birlikte bu değerlendirme bazı açılardan aldatıcı olabilir. Zira son sayımla mezkûr tahririn arasındaki 48 yıllık boşluk tam bir değerlendirme yapılmasına salık vermemektedir.

Sancağın mevcut ilk defteriyle mukayese edildiğinde son tahrir, nüfus bağlamında gerileme yaşandığını ortaya koymakta fakat ilk sayımın altına düşülmediğini göstermektedir. Halbuki aynı defter sayısına sahip Aclûn'da tam tersi bir durum yaşanmıştır. Aclûn'un daha fazla bedevî kabilelerin taaruzuna/tesirine maruz kalmasına karşılık Nablus'un menfi vasata rağmen görece korunması bunun nedeni olarak zikredilebilir.

Grafik 4: Nablus Sancağı Nüfus Dağılımı

Bölgedeki Osmanlı otoritesinin yerleşmesine müvazi bir şekilde Müslüman nüfusunda bir toparlanma olmuştur. Doğum hızıyla tevil edilemeyen Müslüman nüfusun hızlı artışı, sağa sola sığınan ahalinin yerlerine dönmesinden kaynaklanmaktadır. Muhtemelen yüzyılın son çeyreğine kadar istikrarlı durum devam etmiştir. Zira bu zamandan sonra Arap kabilelerin kontrolü mümkün olmadığından düzen sarsılmış ve köyler boşalmaya başlamıştır.⁵⁰⁹

Safed Sancağı'ndan sonra Nablus'ta da ilk başlarda nüfus sıralamasında ikinci sırayı işgal eden Yahudilerin büyük bir kısmı zamanla burayı terk etmişlerdir.

⁵⁰⁹ 23 Şevvâl 988/1 Aralık 1580 tarihli hüküm, *KK. d., 0238*, s.167; 10 Cemâziyelâhir 990/2 Temmuz 1582 tarihli hüküm, *KK. d., 5157*, s.26.

Muhtemelen sancaktaki iktisadi vasat ve çeşitli etkenler göçün ardındaki nedenler olarak zikredilebilir.

Hristiyan ahali de Yahudiler gibi ilk başlarda nüfus kaybına uğramışlardır. Ancak yüzyılın son tahriri, Yahudilerin aksine sancakta kalmayı tercih ettiklerini ve bir tarafın bıraktığı boşluğu diğerinin doldurduğunu göstermektedir. Bu da birileri için yeterince cazip olmayan şartların diğerlerine fazlasıyla uygun olabileceğini ispat etmektedir.

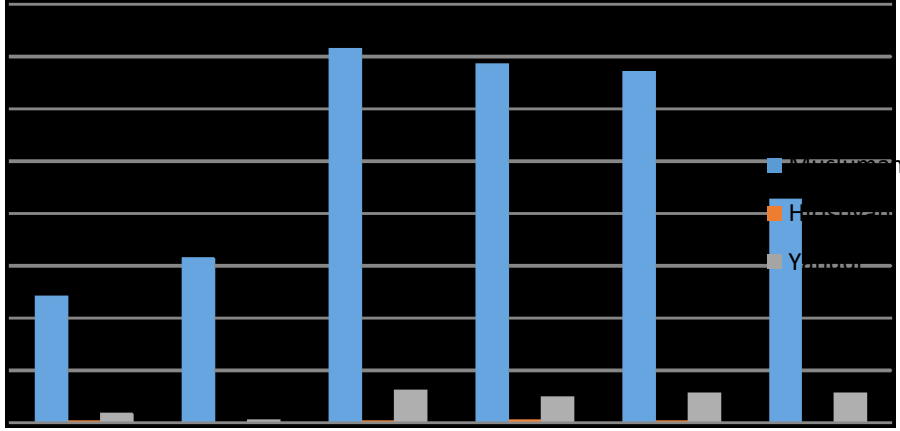
SAFED SANCAĞI

Tablo 6: Safed Sancağı Tahrir Verileri						
TARİH	Müslüman		Hristiyan		Yahudi	
	H	M	H	M	H	M
932h?/1525-26?	4776	362	61		353	2
945h?/1538 ⁵¹⁰ ?	6221	408	32	9	105	53
955h/1548-49	13975	1672	84	14	1227	89
970h/1563	13329	2014	91	13	982	75
981h?/1574?	13157	1393	85	16	1148	16
1005h/1596-97 ⁵¹¹	7985	2877	41	20	1123	24

Diğer sancaklara nazaran 7 adet tahriri bulunan Safed'in bazı defterlerindeki eksiklikler her ne kadar genel bir tahmin/değerlendirme noktasında sıkıntı teşkil etse de eldeki mevcut veriler umum manzarayı kavramaya katkı sağlamaktadır. Müslümanların egemen unsur olduğu sancak 955/1548-49'da en yüksek nüfusa ulaşmıştır. Bundan sonra kademeli bir gerileme yaşanmakla birlikte son tahrir, ilk sayımın altına düşülmediğini ifade etmektedir.

⁵¹⁰ 1038 numaralı Tapu Tahrir defterinin Safed mahalleler kısmı noksandır.

⁵¹¹ 686 numaralı Tapu Tahrir defterinin Akka, Taberiyye ve Tibnîn-i Benî Bişâra nahiyeleri kısmında eksiklik vardır.

Grafik 5: Safed Sancağı Nüfus Dağılımı

Müslümanların nüfusu 955/1548-49'da başlangıçtaki neredeyse üç katına ulaşmıştır. Sonraki yıllarda bir gerilemenin olduğu görülmekle birlikte 1005/1596-97 yılına ait tahrir defterinin Akka, Taberiyye ve Tibnîn-i Benî Bişâre nahiyelerinin eksik kısımları vaziyetin hangi raddeye vardığı hususunda müphemlik teşkil etmektedir. Ancak bölgede yaygın olduğu üzere sancakta da bedevîlerin kontrol altında tutulamaması ve Dürzî kabilelerin⁵¹² sahaya inerek etrafa zarar vermeleri ahaliyi etkilemiştir.

Hristiyanlar sancak nüfusunun üçüncü kısmını oluşturmuşlardır. Bu durum yüzyıl boyunca böyle devam etmiştir. Genel de Müslümanlardan sonra her zaman ikinci kesimi teşkil ederlerken konu Safed sancağı olunca tam tersi bir durum ortaya çıkmıştır. Gerçi kısmen aynı durum Nablus'ta da yaşanmakla beraber zamanla orada Yahudileri geçmişlerdir.

970/1563 en yüksek nüfus oranına sahip oldukları yıldır. Bu tarihten itibaren bir düşüş görülmekle birlikte son tahririn noksanlığı haklarında tam bir değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır. Ancak bir kısmının kötüleşen şartlardan dolayı sancağı terk ederek başka yerlere göç etmesi de mümkündür.

İstikrarlı bir şekilde yüzyıl boyunca Müslümanlardan sonra nüfus kesitinde ikinci sırada gelen Yahudiler, 955/1548-49'da en yüksek seviyeye ulaşmakla birlikte bu tarihten itibaren gerilemeye başlamışlardır. Ekseriyetle Safed kasabasında oturmakla birlikte çok az bir kısmı köylerde yaşayarak tarımla uğraşmışlardır. Bu halleriyle Filistin'de istisna oldukları terk yer burasıdır. Buranın haricinde kısa süreli Aclûn dışında hiçbir sancakta ziraate ilgi göstermemişlerdir.

⁵¹² 25 Şevvâl 979/11 Mart 1572 tarihli hüküm, *KK. d., 079,s.222*; Evâhîr-i Ramazân 990/Ekim 1582 tarihli hüküm, *KK. d., 096, s.95*.

Nüfus dağılımlarına bakıldığında Avrupa'dan gelenlerin baskın olduğu görülmektedir. Nitekim muharrirler geldikleri yerlere göre tafsilatlı bir şekilde onları kaydetmişlerdir. Sancak tahrirleri bu bağlamda haklarında önemli bilgiler sağlamaktadır. Yahudi mistiklerin mesiyani bir gayeyle Safed'i merkez edinmesi kasabada yoğunlaşmalarına ve aynı zamanda çeşitli ibadethanelerin açılmasıyla doğal olarak fiziki bazı değişimlerin yaşanmasına yol açmıştır. Nitekim bu yüzden devlet merkezine çeşitli şikayetler gitmiş ve havraların camilerden daha üstün bir şekilde bina edilmesine izin verilmemesi hususunda emirler gönderilmiştir.⁵¹³

II. Selim (1566-1574) devrinde Kıbrıs'ın fethinden sonra adanın şenlenmesi maksadıyla sürgünler yapılırken oğlu III. Murad'ın saltanatı zamanında kasabada ikamet eden Yahudilerin adaya gönderilmesi emredilmiştir. Buna en büyük direnç taşradaki eşraf ve görevlilerden gelerek vakıfların gelirlerinin azalacağı bahanesiyle sürgüne tepki gösterilmiştir. Nitekim devlet merkezi birkaç defa bu hususta azalan tonda emirler göndermesine rağmen sonuçta bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Varlıklarıyla kasabadaki iktisadi yaşama katkı sunmaları nedeniyle burada kalmaya devam etmişlerdir.⁵¹⁴

SONUÇ

Memlük Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesiyle Osmanlı idaresi altına giren ve Müslüman coğrafyacıların Bilâdüşşâm adını verdiği bölgenin en güney kısmına denk düşen Aclûn, Gazze, Kudüs, Leccûn, Nablus ve Safed sancakları, 1917 işgalinden sonra emperyal bir gayeye matuf olarak İngilizler tarafından icat edilen Filistin'in sınırlarıyla takribi olarak örtüşmektedir. Aşağı yukarı bu coğrafi hat üzerinde, burayı kendilerine vaat edilmiş topraklar olarak gören Yahudilere hakaret amacıyla tarihte Romalılar tarafından ilk defa Filistin ismini taşıyan eyaletler kurulmuştur. İsrailoğulları'ndan önce sahil şeridinde gelip yerleşen batı menşeli Filistlere gönderme yapılarak buranın asıl sahiplerinin onlar olduğu ve tanrının vadedilmiş toprağı olmadığı hatırlatılmak için bu isim kullanılmıştır. Dolayısıyla ortaya çıkışı tarihi bir restleşmeye dayanan Filistin'in neresi olduğunu tayin ve tespit etmek günümüzde de tartışılmaya devam etmektedir.

Türk egemenliğinin ilk asrında dâhili kargaşadan ahalisinin terk edip başka yerlere gittiği bölgenin toparlanması biraz zaman almıştır. Yavuz Sultan Selim'in kısa süreli saltanatı hâkimiyetin tesisine hemen olanak sağlamadığı gibi vefatının ardından patlak veren Canbirdi isyanı da işlerin kısa bir müddet için kötüye gitmesine neden olmuştur. Oğlu Süleyman'ın saltanatı, yeni bir başlangıca ve atılımlara yol açarak sancakların ihya ve imarını temin etmiştir.

⁵¹³ 20 Zilkade 992/23 Kasım 1584 tarihli hüküm, *A.DVNS.MHM.d., LV*, s.48.

⁵¹⁴ *A.DVNS.MHM.d., XXVIII*, 984 tarihli, 99 numaralı hüküm, s.40; *A.DVNS.MHM.d., XXXI*, 7 Muharrem 985 (27 Mart 1577) tarihli 411 numaralı hüküm, s.184; *A.DVNS.MHM.d., XXXIV*, 25 Rebiulevvel 986 tarihli 581 numaralı hüküm, s.278.

Nitekim günümüze intikal eden tahrir defterleri toparlanma ve değişim konusunda gerekli malumatı fazlasıyla sağlamaktadır.

“Bedevîlerin kontrolü meselesi imparatorluğun inkırazına kadar Arap coğrafyasının kaderini belirleyen en temel sorunlardan biri olmuştur. Bu hususta daha çok askeri güce dayalı bir siyaset benimsenmiştir. Nitekim bu kuvvet zinde olduğu müddetçe aşiretler kontrol altına alınmıştır. Doğuda ve batıda yorucu uzun savaflara girildiği ve Celali isyanlarının ortaya çıktığı dönemlerde kabilelerin meydana inşi ve sancaklara zarar veriş tam olarak engellenememiştir.

Tahrir defterlerinden takip edildiği üzere asayişin tesis edilemediği yerlerde köyler ve mezralar terk edilmiştir. Ahaliye ne olduğu ya da nereye gittiği meselesi aynı zamanda Arap coğrafyasında yaşayanların konar göçer kökleriyle yakından alakalıdır. Sıkıntılı zamanlarda isyanlardan dolayı halkın bir kısmı hayatını kaybederken geri kalanları göçebelere iltica ederek merkezi idarenin gözetiminden uzaklaşmışlardır. Nitekim bu durum hazarilikle bedevîlik arasındaki sıkı bağlantıyı ispat etmektedir. İstikrarın sağlandığı anda köylerini terk edenlerin yeniden yurtlarına dönüşü, yerleşik bir hayatı tercih etmeye yönelik temayülleri göstermektedir.

Yüzyılın son çeyreğine kadar tesis ettikleri nizamla güvenli bir vasatın oluşmasına katkı sağlayan Osmanlılar, hazarilik oranını artırmada başarı kazanmışlardır. Ancak çölde ve dağlarda başıboş dolaşan ve zafiyet zamanlarında büyük bir tehlikeye dönüşen kabilelerin müesses nizama inkıyadı ve yerleşmeye iknaları hususunda başarılı bir siyaset takip edilememiştir. Nitekim imparatorluğun nihayetine kadar devam eden bu menfi vaziyet, dışarıdan gelen ve medenî hayatın vasıtalarıyla mücehhez Siyonist yerleşimcilerin tanımadıkları bir coğrafyada kök salmalarına yol açmıştır.

Verilerin de işaret ettiği üzere Filistin’in hâkim unsuru Müslümanlardır. Gayrimüslimler oransal açıdan düşük nüfusa sahiptirler. Yahudilere nazaran daha fazla nüfusu olan Hristiyanlar, yerel halktan olmaları hasebiyle kriz zamanlarında bölgeyi tamamen terk etmeyerek burada kalmışlardır.

Yahudiler ise bu yüzyıl için önemsiz bir nüfusa sahiptirler. Safed’e Yahudi mistiklerin tesiriyle bir teveccüh olması, Kudüs’ü geriye düşürmüştür. Dışarıdan Filistin’e gelen göçler sınırlıdır. Hatta kaotik zamanlarda yaşadıkları yerleri tamamen terk ederek başka yerlere göç etmişlerdir. Avrupa’dan gelenler, Arapça konuşanlara zamanla egemen olarak bölgede Aşkenaz ve Sefarad kültürlerinin yaygınlaşmasına ve buna paralel olarak aralarında çeşitli ihtilafların ortaya çıkmasına yol açmışlardır. Nitekim Safed örneğinde olduğu üzere her birinin geldikleri yerlere göre tafsilatlı bir şekilde kaydedilmeleri aynı zamanda aralarındaki çekişmelerin tabii bir yansımasıydı.

Aclûn istisna tutulursa son tahrir verileri, sancakların nüfuslarının başlangıçtaki seviyeye kıyasla iyi durumda olduğunu ve vaziyetin ilk başlardaki kritik hale düşmediğini ifade etmekle birlikte bazı köylerin boşalmaya başladığını ve ahalinin yerlerini yurtlarını terk ettiğini göstermektedir.

KÜLTÜR VE EDEBİYATIMIZDA KUDÜS

BURSA'DA KUDÜSLÜ BİR MUTASAVVIF: ABDÜLLATİF KUDSÎ

Abdurrezzak TEK*

Giriş

Anadolu'da tasavvufî düşüncenin sistemleşip tarikatlaşmaya başlaması, Maverâünnehr, Hârizm, Horasan ve diğer bölgelerin dinî-kültürel çevrelerinden gelen şeyh ve dervişler vasıtasıyla olmuştur. İslam'la yeni tanışmış olan Anadolu coğrafyasında yayılmaya başlayan tarikatlar, aynı zamanda temsil ettikleri kültür ve inancı da beraberlerinde getirmişlerdi. Bunlardan Kübrevîlik, Halvetîlik, Kazerûnîlik ve Mevlevîlik gibi tarikatlarda Sünnî anlayış ön planda iken, Vefâîlik, Kalenderîlik ve Haydarîlik gibi tarikatlarda ise mahalli inanç ve geleneklerin daha baskın olduğu gayr-ı Sünnî bir eğilim mevcuttu.

Tarikatlar arasında Mevlevîliğin, hem Anadolu'da doğması hem de tarihi açıdan kısa sürede kurumlaşması itibarıyla önceliği vardır. Hz. Mevlânâ'nın vefatından sonra oğlu Sultan Veled yetiştirdiği halifelerini Amasya, Kırşehir ve Erzincan'a yollayıp buralarda zaviyeler kurdurmakla Mevlevîliğin teşekkülü ve yayılma sürecini başlatmış oluyordu. Sultan Veled'in vefatından sonra irşat vazifesini üstlenen oğlu Ulu Arif Çelebi Mevlevîliğin yayılmasında dönüm noktasıdır. Zira onun döneminde Mevlevîlik, "Çelebi" unvanıyla anılan Hz. Mevlânâ soyuna mensup şeyhler tarafından temsil edilmeye başlamış, Konya'daki tekke de âsitane olarak merkez idare konumuna kavuşmuştur. Mevlevîlik, XIV. yüzyılda Anadolu topraklarında tanınan, bilinen bir "yol" haline gelmiş, Konya'dan sonra Afyon ve Kütahya'yı da "üs" edinen Mevlevîler vasıtasıyla öğretileri topluma aktarılmaya başlamıştı.

Aynı şekilde Kübrevîlik, Yıldırım Bâyezid'in damadı Emir Sultan Buhârî ve halifeleri vasıtasıyla Balıkesir, Gelibolu, Edremit, Aydın, Saruhan ve Karaman'da temsil edilirken, Rifâîlik de XIV. asrın ilk yıllarında İzmir, Bergama, Amasya ve diğer bölgelerde yayılmıştır.

Halvetîliğin Anadolu'da yayılışı Pir İlyas Amasî ile Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'nin halifeleri vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Yahyâ-yı Şîrvânî'nin halifesi Habib Karamanî ile Amasya'da, Çelebi Halife olarak tanınan Cemal Halvetî ile de İstanbul'da yayılma imkânı bulmuştur. Sonraki yıllarda Anadolu'da Halvetîliğin yayılmasında etkili olan Sünbülüyye ve Şabaniyye kolları Cemal Halvetî'nin halifeleri vasıtasıyla oluşturulmuştur. Öte yandan Yahyâ-yı Şîrvânî'nin bir diğer halifesi Ahmed Şemseddin Marmaravî Uşak'ta bulunan şeyhi Alâeddîn Uşşâkî'den icazet aldıktan sonra Manisa'ya giderek Seyyid Hoca Mahallesi'ndeki tekkesinde halkı irşada çalışmıştır.

* Prof.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı

Hacı Bayram Velî tarafından Ankara’da kurulan Bayramiyye tarikatı, şeyhin vefatından sonra Şemsiyye ve Melâmîyye-i Bayramiyye olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Şemsiyye kolunun temsilcisi Akşemseddin vasıtasıyla Bayramîlik İstanbul’a gelmiş ve onun fetihle oynadığı rol ve Fatih’e olan yakınlığı sebebiyle kısa sürede yayılma imkânı bulmuştur. Bayramîliğin Melâmîlik kolu ise Bursalı Bıçakçı Emir Dede vasıtasıyla Göynük’te, halifesi Bünyamin Ayaşî ile de Ankara ve civarında temsil edilmiştir.

Bu yüzyılda Anadolu’da yeni temsil edilmeye başlanan bir diğer tarikat Kâdirîlik’tir. Kâdirîliğin Anadolu’da yayılmasında etkili olan kişi Hacı Bayram Velî’nin damadı Eşrefoğlu Abdullah Rûmî ve onun vasıtasıyla teşekkül eden Eşrefîlik olmuştur. Eşrefiyye’nin İznik’te kurulan ilk tekmeden sonra ikinci derecede önemli merkezi, Bursa’da İncirli semtinde “Eşrefzâde Tekkesi” veya “İncirli Tekkesi” adıyla anılan dergâhtır.

15. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı topraklarına gelerek Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde yayılma imkânı bulan bir diğer tarikat Nakşbendiyye’dir. Gerek Ankara savaşı sırasında Timur orduları içinde yer alan, gerekse İstanbul’un fethine katılan Nakşibendî dervişlerin Anadolu’ya geldikleri ve az da olsa bu tarikatı tanıttıkları belirtilmektedir. Nitekim üç yüz müridiyle İstanbul’un fethine katılan ve şehit düşen Aya Dede bunlardan biridir. Öte yandan bilindiği kadarıyla Nakşibendîlerin Anadolu’da kurduğu ilk dergâh 1404 yılında Amasya’da Bedreddin Mahmud Çelebi tarafından yaptırılıp vakıfları tanzim edilen tekkedir. İstanbul’da ise Nakşîliği temsil eden ilk şeyhlerden biri fetihten sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından Aksaray’da kurdurulan Hindîler tekkesinin şeyhi Hâce İshak Buhârî Hindî’dir. Ancak Nakşibendîliğin Anadolu’ya gelip yayılmasında asıl önemli rolü, Ubeydullah Ahrâr’ın halifesi olarak Simav, İstanbul ve Vardar Yenicesi’nde aynı asırda faaliyette bulunan Abdullah İlâhî ve halifesi Emir Ahmed Buhârî oynamıştır.

Mutasavvıflar arasında büyük saygınlığı bulunan İbnü’l-Arabî’nin Anadolu’da siyasi, dini ve tasavvufi çevrelerde etkisi büyüktü. Kendisinden sonra Konya’da ikamet ederek görüşlerini aynı coğrafyaya yayan meşhur öğrencisi Sadreddin Konevî bu etkiyi daha da ileriye taşıdı. Öyle ki İbnü’l-Arabî’nin temsil ettiği tasavvuf geleneği, Osmanlı devletinin ilk resmi baş müderrisi Davud Kayserî ve ilk şeyhülislam Molla Fenarî başta olmak üzere birçok âlim ve mutasavvıf tarafından temsil edilmiştir.

Öte yandan Bizans’a karşı yapılan gazalara katılan abdal, baba, dede ünvanlı dervişler fethettikleri topraklarda zaviyeler açarak buraların İslamlaşmasına katkı sağlıyorlardı. Osmanlı Beyliği’nin kuruluşunda da rol oynayan ve Rum abdalları adı verilen bu dervişlerin Anadolu ve Rumeli’nin Türkleşme ve İslamlaşmasında önemli etkileri olmuştur. Bunlardan Abdal Musa, Abdal Mehmed, Abdal Murad ve Geyikli Baba, Hacı Bayram Veli öncesi Anadolu halkını irşat eden zatlardı.

Anadolu coğrafyasının manevi ikliminde yerini alan bir başka tarikat Horasan kökenli Zeyniyye'dir. Zeynüddin Ebû Bekir Hâfî tarafından kurulan Zeynîlik Sühreverdîyye'nin bir şubesidir. Tarikatın Anadolu'ya gelişi, Hâfî'nin halifelerinden Abdürrahim Merzifonî'ye 1428'de icazet vererek memleketine göndermesi ile gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Zeyniyye tarikatının Anadolu'da şöhet bularak özellikle Bursa ve İstanbul'da kısa sürede yayılması, Hâfî'nin bir diğer halifesi Abdüllatif Kudsî ve onun halifeleri vasıtasıyla olmuştur.⁵¹⁵

Abdüllatif Kudsî

786/1384 senesinde Kudüs'te doğan Abdüllatif, kaynaklarda daha çok "Makdisî/Kudsî" nisbesiyle anılır. Tam ismi, Abdüllatif b. Abdurrahman b. Ahmed b. Ali b. Gânîm el-Makdisî el-Ensârî'dir. Nesebi baba tarafından Medine'nin meşhur kabilelerinden Hazrec kabilesine, anne tarafından da Hz. Peygambere dayanmaktadır. Babasının adı Abdurrahman annesinin adı Fatma binti Şerîf'tir.

Öncelikle medresede dini ve akli ilimleri öğrenen Kudsî, daha sonra devrin önde gelen sûfilerinden Şeyh Abdülaziz Gaznevî'ye intisap ederek tasavvuf yoluna girdi. Yaklaşık on yıl hizmetinde bulunduğu şeyhinden icazet aldı. Kudüs başta olmak üzere bölgedeki diğer şehirleri dolaşarak insanları irşat etmeye çalıştı. Ancak almış olduğu manevi eğitimi yeterli görmediğinden sürekli arayış içinde olmuş, yeni bir mürşide kavuşma arzusuyla yanıp tutuşmuştu.

Zeynüddin Hâfî İle Tanışması

Bu esnada Horasan bölgesinin tanınmış mutasavvıflarından Zeynüddin Hâfî hac niyetiyle yola çıkmış ve 825/1422 yılında Kudüs'e uğramıştı. Böylece Abdüllatif Kudsî önceden adını duyduğu bu şeyhle tanışma imkânı bulmuştu. Bununla da yetinmemiş Hâfî'yi evinde misafir ederek sohbetlerinden faydalanmayı tercih etmişti. Kendisinden öylesine etkilenmişti ki Kudüs'ten ayrılarak şeyhle birlikte hacca gitmek istedi. Fakat birlikte yaşadığı annesi hasta idi ve onu bırakmaya da gönlü razı olmuyordu. Şeyh Hâfî Kudsî'ye annesi iyileşmeden hacca gelmesinin doğru olmadığını söylemiş, hac dönüşü yeniden Kudüs'e uğrayacağını eğer annesi iyileşir ve izin verirse kendisiyle birlikte Horasan'a gelebileceğini müjdelemişti. Ertesi yıl Zeynüddin Hâfî ile birlikte Horasan'a giden Abdüllatif Kudsî, mürşidinin gözetiminde yeni bir tasavvufî terbiye sürecine girdi.

⁵¹⁵ Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Süfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul, 2000, s.205-207; Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa, 2001, s.243-266; Dilaver Gürer, *Abdülkâdir Geylânî*, İstanbul, 2003; Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend, Hayatı-Görüşleri-Tarikatı*, İstanbul 2002, s.269; Abdurrezzak Tek, *Abdüllatif Kudsî: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, Bursa, 2007; a.mlf., *Nakşiliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi: Molla Abdullah İlâhî*, Bursa, 2013, s.13-19.

Horasan'ın Hâf şehrinde 757/1356 yılında dünyaya gelen Zeynüddin Hâfî'nin asıl adı Ebû Bekir b. Muhammed b. Muhammed b. Ali'dir. Zeyniyye tarikatının kurucusu kabul edilen Zeynüddin Hâfî yetişme döneminde Horasan, Mâverâünnehr, Azerbeycan, Irak, Şam, Mısır, Hicaz bölgelerinde dönemin ileri gelen âlimlerinden istifade etti ve birçok şeyhin sohbetinde bulundu. Bunlar arasında Sühreverdî tarikatının temsilcisi olan Nureddin Abdurrahman Mısırî'nin gözetiminde manevî eğitimini tamamladı.

Zeynüddin Hâfî, mürşidinden icâzet aldıktan sonra irşat faaliyetinde bulunmak için memleketi olan Hâf şehrinin Berâbâd köyüne döndü ve burada bir hânkâh ile bir tekke yaptırdı. Başlattığı tasavvuf faaliyetleriyle halkın yanı sıra, idareciler ve farklı tarikat mensuplarıyla çeşitli ilişkiler içinde oldu. Tarikat erbabından özellikle Nakşîlerle görüştüğü ve iyi ilişkiler kurduğu bilinmektedir. Örneğin Bâhâeddîn Nakşibend'in önde gelen halifelerinden Muhammed Pârsa ile Zeynüddîn Hâfî arasında derin bir dostluk oluşmuş, Pârsa 822/1420 senesinde hac dönüşü Medine'de vefat ettiğinde, o tarihte Mısır'da bulunan Hâfî, bir mezar taşı hazırlatarak Pârsa'nın kabri başına götürüp bizzat kendisi dikmiştir.

Şeyh Zeynüddin Hâfî tarikat hizmetlerini, kurduğu tekkeler ve seyahatleri sırasında oluşturduğu sohbet meclislerinin yanı sıra tasavvufun kaidelerini, tarikatının âdâb ve erkânını anlattığı eserler kaleme almak suretiyle de sürdürmüştür. Zeyniliğin temel esaslarını anlattığı ve Arapça yazdığı *el-Vasâya'l-Kudsiyye*, tarikat ehli için gerekli nasihatları içeren *Mir'âtü't-Tâlibîn* ile Farsça kaleme aldığı ve Ehl-i Sünnet inancı ve buna uygun tarikat anlayışını işlediği *Menhecü'r-Reşâd* ve tasavvufun edeplerini ve makamlarını kısa maddeler hâlinde anlattığı *Âdâbu's-Sûfiyye*'si başlıca eserlerindendir.

Abdüllatif Kudsî riyazet ve mücahedesini tamamlamak amacıyla Zeynüddin Hâfî'nin tavsiyesi üzerine Câm şehrine giderek Ahmed Câmî-i Nâmekî'nin kabrinin yanında erbaine girdi. Bu sırada iç dünyasındaki değişme ve gelişmeleri mürşidine mektuplarla düzenli olarak bildirdi ve bir müddet sonra da şeyhi tarafından irşat için icazet verildi. Bir nüshası Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunan Arapça icazetnamede *Hâfî, Abdüllatif Kudsî'ye* tevbe ettirme, “Lâ ilâhe illa'llâh” zikrini telkin etme ve hırka giydirme konusunda izin verdiğini söylemektedir. Ayrıca şeriat ve tarikatın kurallarına uymasını, zühdü tercih etmesini, insanlara karşı ne son derece yumuşak ve ne de sert davranmamasını ve her şeyden yüz çevirerek sadece Allah'a tevekkül etmesini tavsiye etmiştir.

Anadolu'ya Gelişi

Abdüllatif Kudsî, Horasan ve civarında yaklaşık üç yıl kaldıktan sonra 828/1425'de icazetle doğduğu yer olan Kudüs'e döndü. Bir müddet Kudüs'te kaldıktan sonra Anadolu'ya doğru seyahate çıktı. Bursa üzerinden Edirne'ye kadar giden Kudsî'yi başta Sultan II. Murad olmak üzere pek çok kimse ziyaret

etmek istedi. Bursa'da iken dönemin Şeyhülislamı Molla Fenârî ile görüştü. Anadolu'da üç yıl kaldıktan sonra tekrar Kudüs'e döndü.

Bu esnada mürşidi Zeynüddin Hâfî'nin 2 Şevvâl 838/1 Mayıs 1435 tarihinde Herat'ta vefat ettiğini öğrendi. Hâfî kaleme aldığı eserleri ve yetiştirip icazet verdiği halifeleri vasıtasıyla Zeyniliğin Horasan, Hicaz bölgesi, Hindistan, Mısır, Suriye, Anadolu ve Rumeli gibi geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlamıştı. Vefat ettiğinde 81 yaşında olan Zeynüddin Hâfî, önce Mâlin köyüne defnedildi ise de daha sonra kabri Dervişâbâd'a (Herat) nakledilmiştir.⁵¹⁶

Şeyhinin de vefatıyla Kudsî bu topraklarda daha fazla kalmayarak 840/1436 tarihinde Kahire'ye giderek yerleşti. Burada iken Memlûklü şehzadesi el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'la yakın dostluk kurdu ve bir sohbet esnasında ona Memlûk sultanı olacağını müjdeledi. Çakmak da sultan olduğunda Kudüs'te kendisi için bir zaviye tahsis edeceği sözünü verdi. Ancak Çakmak Memlûk tahtına geçmesine rağmen verdiği sözü yerine getirmede. Bu tavra kırılan Kudsî Kahire'den ayrılarak Şam'a gitti.

851/1447 senesinde bir grup dervîşi ile birlikte Şam'da uzlet hayatı yaşayan Abdüllatif Kudsî bazı kimseler tarafından rahatsız edilince yeni bir yurt arayışına girdi. Çünkü Şam'da hem aradığı irşat ortamını bulamamış hem de Abdülkadir ve Ahmed isminde iki oğlunu kaybetmişti. Aldığı manevi bir işaret üzerine yönünü yine Anadolu'ya çevirdi ve aynı tarihte Rum iline doğru ikinci kez yola çıktı ve Konya'ya kadar geldi. Konya'da ilk olarak sırasıyla Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Sadreddîn Konevî ve Şemseddîn Tebrizî'nin kabirlerini ziyaret eden Kudsî bu ziyaretleri sırasında hissettiklerini şöyle dile getirmiştir: "Mevlânâ Celâleddîn-i Belhî'nin türbesini ziyaret ettiğim zaman kendimi çıplak olarak gördüm. Sonra Şeyh Sadreddîn Konevî'yi ziyaret ettim. Mübarek kabirlerinin üstü ağaçtan çadır şeklinde yapılmış bir şebeke ile kapatılmıştı. Ziyaretimde beni eteğimden tutup bu şebekenin arkasındaki mezara doğru çektiler. Daha sonra Şemseddîn-i Tebrizî'nin kabrini ziyaret ettim. Benden üzerlerine namaz kılmamı istedi, ben de kıldım."⁵¹⁷ Ardından o dönemde boş olan Sadreddîn Konevî Zâviyesi'ne yerleşti ve irşat faaliyetlerine burada devam etmeye başladı. Konya'da bulunduğu sırada Safeviyye tarikatı şeyhi Cüneyd-i Safevî müridleriyle birlikte adı geçen zâviyeye misafir olmuş, ancak kısa bir süre sonra Kudsî ile aralarında çıkan bir tartışma nedeniyle Konya'dan ayrılmıştı.

Konya'da da arzuladığı irşat ortamını bulamayan Kudsî, yine ilahî bir işaret üzerine Bursa'ya doğru yola çıktı. Bu yolculuğunu şu sözlerle dile getirmiştir: "Konya'dan ayrılmam konusunda gaipten bir işaret gelmiş; birkaç ay sonra 'Onların yanında kalma' şeklindeki bir emir de söz konusu işareti pekiştirmişti.

⁵¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Reşat Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, İstanbul 2003; Bekir Köle, *Zeynüddin Hâfî ve Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul, 2011.

⁵¹⁷ Lâmiî Çelebi, *Nefehâtü'l-Üns Tercümesi*, İstanbul, 1289/1872, s.550; Taşköprizâde İsmâüddin Ahmed, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye* (nşr. Ahmed Suphi Furat), İstanbul, 1985, s.67; Mehmed Şemseddîn, *Yâdigâr-ı Şemsî: Bursa Dergâhları* (nşr. M. Kara-K. Atlansoy), Bursa, 1997, s.365-366.

Bunun üzerine Konya emiri İbrahim Bey'den izin istedim. Bir süre düşündükten sonra yolculuğuma izin verdi. Artık bu şehirden ayrılmamı engelleyecek hiçbir şey kalmamıştı. Ancak manevi emirde nereye gideceğim belirtilmemişti. İstihâre neticesinde Bursa'ya gitmem istenince yol hazırlıklarına başladım ve 15 Receb 855 Cumartesi (13 Ağustos 1451) günü yola çıktım. Seyahatimin ilk gününde at sırtında uyuklarken; 'Marifet ehli seni bekliyor, acele et!' dendiğini duydum; fakat bu sözü söyleyen kimseyi görmedim. Şaban ayının başında Bursa'ya geldim. Aynı ayın son on gününden Ramazan ayının sonuna kadar âlimlerden bir cemaatle halvete girdim."⁵¹⁸

Vefatı

Bursa'ya vardığında Hisar tarafında Ulucami yakınında bir eve yerleşen Abdüllatif Kudsî, 855 Zilhicce ayının başında hastalandı ve yaklaşık üç ay kadar süren hastalığının ardından 1 Rebîulevvel 856 Perşembe günü (22 Mart 1452) gurûb vaktinde vefat etti. Vefatından sonra müridlerinden İranlı Hoca Bahşâyîş adlı bir tüccar, kabrinin bulunduğu arsayı satın alarak buraya, zâviye, mescid ve abdesthâne inşa ettirdi. Bağlı bulunduğu tarikatın isminden dolayı daha sonra bu muhit, Zeynîler adını almıştır. Kabri bir türbe içinde aynı semttedir.⁵¹⁹

Lâmiî Çelebi, Kudsî'nin türbesiyle ilgili duygularını *Şehrengiz-i Bursa* adlı eserinde şöyle dile getirmiştir:⁵²⁰

Ânunçün Hazret-i Abdüllatif'e

Olubdur merkad ol arz-ı şerîfe

Ne tenhâ ol güherdir anda mahzûn

Firâvân genc-vâr ol yirde medfûn

Ki her birisidür bir server-i dîn

Dil-i züvvâr-ı envârından idin

Eserleri ve Üslubu

Abdüllatif Kudsî eserlerini daha ziyade müridlerinin isteği üzerine onlara tasavvuf ve tarikat bilgisini anlatmak veya gördüğü problemlere kendi döneminden örnekler göstererek dikkat çekmek ve bunlara karşı ihvanını ve halkı uyarmak maksadıyla kaleme almıştır. Metot olarak görüşlerini, çoğunlukla ayet ve hadisler çerçevesinde açıklama yolunu tercih etmiş ve ayrıca fikirlerini

⁵¹⁸ Kudsî, *Tuhfe*, Orhan nr. 651/2, vr. 63a.

⁵¹⁹ Mustafa Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları-Tarikatlar, Tekkeler, Şeyhler*, İstanbul, 2005, s.393; a.mlf., *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, s.243; Şehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Beyrut, ts., c.4, s.327; Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s.26; İsmail Belîğ, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*, Bursa 1302 (tıpkı basım, A. Abdulkadiroğlu, Ankara 1998), s.242; Tek, *Abdüllatif Kudsî*, s.35-44.

⁵²⁰ Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, s.245.

desteklemek amacıyla kendisinden önce yaşayan Bâyezid-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdâdî, Hâris Muhâsibî, Ebû Tâlib Mekkî, Abdülkerim Kuşeyrî gibi önde gelen mutasavvıfların sözlerine de başvurmuştur. Ancak görüşlerinden büyük ölçüde yararlandığı kişilerden birisi, mensup olduğu tarikatın piri Şihâbüddîn Sühreverdî diğeri de İmâm Gazzâlî'dir.

Kudsî'nin dikkat çeken yönü, işlediği mevzunun daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak maksadıyla gündelik hayattan, sıradan insanların dahi kavrayabilecekleri basit örnekler vermesidir. Bu amaçla klasik yöntem olarak kabul edilen soru-cevap tarzına bazen başvurduğu da görülmektedir.

Abdüllatif Kudsî eserlerini kaleme alırken ana dili Arapçayı tercih etmiş, fakat zaman zaman Farsça şiirlere de yer vermiştir. Türkçeyi kullanmadığı için bilip bilmediği, biliyorsa hangi ölçüde vâkîf olduğu hususunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Kudsî'nin işaret edilmesi gereken özelliklerinden biri de şairliğidir. Müstakil bir divanı olmamakla birlikte kitaplarını yazarken şiir unsuruna başvurduğu gibi birçok eserinin son cümlelerini manzum olarak ifade etmiş, bazı kitaplarını secili bir üslupla kaleme almıştır.

Eserlerine içerik açısından bakıldığında, iyi bir medrese eğitimi almasına ve dinî ilimlerin hemen her dalıyla ilgilenmesine rağmen sûfî olması hasebiyle kitaplarının hemen tümünün muhtevası tasavvufidir. Her ne kadar kelâm, fıkıh, mantık, ilimler tarihi, eğitim ve öğretim gibi konulara yer vermiş ve söz konusu ilimlerden faydalanmış olsa da asıl amacı, tasavvufun hakikati, tasavvufî bilgi ve marifetullahın doğru anlaşılması ve ulaşılması gereken hedef kabul edilmesini sağlamaktır. Kaynaklarda zikredilen dokuz eserinden yedisi mevcut olup bunlardan dördü, tek nüsha olarak Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Başlıca eserleri arasında *Tuhfetü Vahibi'l-Mevâhib*, tasavvufî terbiyenin esasları, nefis, ruh, kalp ve sırrın makamları, seyr ü sülûk mertebeleri gibi konuları ve tasavvufî ıstılahları içermektedir. *Hâdi'l-Kulûb ile'l-Likâi'l-Mahbûb* klasik kelâm konuları ile tasavvuf ve tarikat meselelerini içermesi yönüyle dikkate değerdir. *Keşfü'l-İ'tikâd fi'r-Reddi 'alâ Mezhebi'l-İlhâd* bâtil mezhep ve tarikatlara karşı reddiye olarak yazılmıştır. Başta Mu'tezile, Cebriyye, Bâtıniyye, Dehriyye, Neccâriyye olmak üzere Hulûliyye, İbâhiyye, Melâmiyye ve Hurûfilîge kadar pek çok cereyan ele alınarak iddialarına cevap verilmeye çalışılmıştır. Kitap 15. yüzyılda Anadolu'nun dinî ve fikrî durumu hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. *Şifâü'l-Müteallim fi Âdâbi'l-Mu'allim ve'l-Müte'allim* öğretmen-öğrenci münasebetini detaylıca ele alır.⁵²¹

Kudsî'den Sonra Zeynîlik

Zeyniyye tarikatı Abdüllatif Kudsî'nin vefatından sonra yetiştirdiği halifeleriyle özellikle Anadolu ve Rumeli'de yayılma imkânı bulmuştur. Halifeleri arasında

⁵²¹ Tek, *Abdüllatif Kudsî*, s.45-53.

Şeyh Sinan Ferevî günümüzde Yunanistan'ın kasabalarından olan Ferecik'te, Pirî Halîfe Hamîdî İsparda-Eğridir'de, Muslihuddîn Halîfe Edirne'de, Şeyh Vefa, Mevlâ Musannifek ve Aşıkpaşazâde İstanbul'da, Taceddîn İbrahim Karamânî de Bursa'daki tekkede irşad faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

İstanbul ve Bursa'daki Zeyniyye tekkelerinin diğerlerine göre daha güçlü olduğu söylenebilir. Nitekim dönemin en gözde sûfilerinden Şeyh Vefa için Fatih Sultan Mehmed'in kendi adına İstanbul'da yaptırdığı Vefa Külliyesi bunun kanıtıdır. Tarikat faaliyetlerini daha çok İstanbul'daki tekkesinden sürdüren Şeyh Vefa birçok mürit yetiştirmiş, pek çok devlet adamı, sanatkâr ve mütefekkir kendisine intisap etmiştir. Bunlar arasında Sadrazam Sinan Paşa, Molla Lutfî, Bursalı Veliyyüddinzade Ahmed Paşa, Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi gibi ilim ve devlet adamları dikkat çekmektedir. Hatta Şeyh Vefa vasıtasıyla Zeyniyye'ye ait *Vefaiyye* isimli bir alt kol ortaya çıkmışsa da şeyhin vefatından sonra devam etme imkânı bulamayıp tesirini kısa zamanda yitirmiştir.⁵²²

İstanbul'da faaliyet gösteren bir diğer tekke Âşıkpaşazâde'nin Fatih semtinde, bugünkü Haydar mahallesinde kurduğu dergâhtır. Vefatından sonra irşad faaliyeti halifesi ve damadı Seyyid Velâyet tarafından devam ettirilmiştir.

Bursa'daki dergâh ise Kudsî'den sonra yerine geçen Taceddin İbrahim Karamanî'nin gayretleriyle Anadolu'da Zeynîlerin merkez tekkesi konumuna yükselmiştir. Karamanî'den sonra Hacı Halife, Bolulu Çelebi, Safiyyüddin Mustafa, Hocazade Muslihuddin, Muallimzâde gibi muktedir şeyhler vasıtasıyla üç asır gibi uzun yıllar Zeyniyye'nin kontrolünde olan tekke sonraki yıllarda Kadiriyye ve Halvetiyye gibi diğer tarikatların hizmetine girmiştir.

1925'te tekke ve zaviyelerin ilgasından sonra harap olan dergâh, 1934 yılında Vakıflar idaresi tarafından yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. Tekkeye ait olan cami 1957, türbe de 1965 yılında Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından aslına uygun bir şekilde tamir edilmiştir. Her iki bina günümüzde varlığını sürdürmekle birlikte, hazire ve mezarlıktan sadece birkaç kabir ve bir kısmı bir duvar kenarına gelişi güzel yığılmış bazı Zeynî mezar taşları kalmıştır. Bu taşlardan bir bölümü de Yeşil'deki Bursa Türk İslâm Eserleri Müzesi ile Muradiye'de padişah ve yakınlarının türbelerinin bulunduğu mahalde sergilenmektedir. 2012 yılında ise Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından hazire restore edilmiştir.⁵²³

Tasavvufî Görüşleri

Abdüllatif Kudsî'nin tasavvuf anlayışını oluşturan unsurların başında seyr ü sülûk adı verilen tasavvufî terbiyenin temel esasları yer almaktadır. Ancak tasavvufî terbiyenin sahih bir şekilde işleyebilmesi için bu yolun her şeyden

⁵²² Reşat Öngören, "Musluhiddin Mustafa" *DİA*, c.31, s.269-271.

⁵²³ Tek, *Abdüllatif Kudsî*, s.54-112.

önce sahte ve taklitlerinden arındırılması gerekmektedir. Bu nedenle sûfî olmadıkları halde sûfî gibi görünen ve onların hallerini taklit ederek insanları aldatanlara karşı müthiş tepkilidir. Konuyla ilgili eserlerinde bu hususa özellikle dikkat çekmeye çalışmıştır.

Kudsî'ye göre sûfî ismi genel bir kavram olup bu yolu hakikaten temsil edenlere mukarreb, sûfîlerin hallerini yaşamayanlara ise mutasavvıf adı verilmelidir. Ancak zaman içinde mukarreb kavramı yeterince kullanılmadığından sûfî ismi tasavvufla ilgilenen tüm grupların ortak adı haline gelmiştir.⁵²⁴ Öte yandan kendi döneminde Mağrib, Türkistan, Mâverâünnehr ve Horasan'da sûfîlerin hallerini yaşayan pek çok mukarrebûn ehli bulunmasına rağmen sûfîlere mahsus kıyafet giymedikleri için sûfîlerden sayılmadıklarını belirterek bu hususta İslam beldelerinde farklı yaklaşımların olduğuna işaret etmiştir.⁵²⁵

Abdüllatif Kudsî'nin tasavvuf anlayışını yansıtacak temel konuları şöyle sıralayabiliriz:

Sülûk-Sâlik

Cehaletten bilgiye, kötü ahlaktan güzel ahlaka ve kendi vücudundan Hakk'ın vücuduna doğru manevî ve kalbî bir hareket olarak tanımlanan sülûkun gerektiği şekilde hâsıl olabilmesi için sâlikin ilahî sıfatlarla vasıflanarak her türlü alaka ve bağdan tamamen uzaklaşması ve nefsinden fenâ bulması gerekir. Hak yolunun yolcusu olan kimse manevî mertebeleri aştıktan ve her bir makamın tam manasıyla gereklerini yerine getirdikten sonra en yüksek manevî mertebe olan marifet ve müşahade dercesine ulaşır. Bu açıdan bakıldığında sülûkun tamam olması, seyr yoluyla değil makamlara ulaşmaktır. Çünkü hem dünyada hem de âhirette seyr fi'llâhın sonu yoktur. Sâlik nereye ulaşırsa ulaşsın, mübtedî gibidir. Zira Hakk'ın zât, sıfat ve ef'âlinin nihâyeti bulunmamaktadır ve her müşahade edilenin ötesinde müşahade edilecek şeyler mevcuttur.⁵²⁶

Kudsî, tarikat yolunda seyredenleri başlıca üç kısma ayırmıştır:

- a. Sülûk-ı âmm: Oruç, namaz, hac ve zekât gibi zahirî bedensel ibadetlerle seyr edenler. Bunlar sâlih ve ahyâr sınıfındandır.
- b. Sülûk-ı hâss: Nefis ve kalblerini kötü huylardan arındırdıktan sonra (*tezkiye*) güzel vasıflarla süsleyerek (*tahallî*) batınî amellerle meşgul olanlar. Bu kişiler evliyâ ve ebrârdandır.
- c. Sülûk-ı ahâssü'l-hâss: Tasavvufi terbiyelerini tamamlamada ilahi aşkın rol oynadığı kimselerdir. Sâdık ve şuttârlar bu sınıftandır. Üçüncü grubun

⁵²⁴ Bkz. Kudsî, *Keşfü'l-i'tikâd*, İnebey, Genel nr. 1479/5, s.341-342.

⁵²⁵ Bkz. Kudsî, *Keşfü'l-i'tikâd*, İnebey, Genel nr. 1479/5, s.341-342.

⁵²⁶ Kudsî, *Tuhfetü'l-vâhibi'l-mevâhib*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4495, vr. 19b, 50b, 62a; a.mlf., *Keşfü'l-i'tikâd*, s.288.

diğerlerinden farkı, ilk iki gruptakilerin nihâyetle ulaştıkları mertebeye onların bidayette ulaşmalarıdır.⁵²⁷

2. Tövbe

Tövbe, şehevani ve bedenî arzuların ifadesi olan nefisten kurtulmak ve bütünüyle Allah'a yönelmektir. Manevî veya ikinci doğum olarak adlandırılan böyle bir tövbede sâlikin dinî bilinç, kesin bir kararlılık, müessir bir vicdanî duyarlılık ve Allah'a karşı iştiyak taşıması gerekmektedir.⁵²⁸ Buradaki tövbenin manası sadece eski günahlardan kurtulmak ve istiğfar etmek değil, bilakis hedef ve amaçları açısından sâlikin önceki tecrübelerinden farklı olarak yeni bir hayata samimiyetle girmesidir. Bu nedenle Abdüllatif Kudsî, içinde günaha dönebilirim duygusu besleyerek veya terketmeye kesin karar vermeden günah işlemeyi bırakan kişinin, tövbe etmiş olmaktan ziyade günahattan kaçınan kimse olarak değerlendirileceğini belirtmiştir. Zira tövbenin ilk adımı, günahların çirkinliği, ilahî cezanın ağırlığı ve nefsin acziyetini düşünerek tekrar aynı günahı bilerek işlememektir.⁵²⁹

Mürîd adayının tarikata kabulündeki en önemli şart, seyr ü sülûkun ilk makamı olan tövbe eşliğinden geçmesidir. Şeyh, tövbesinin samimiyetinden emin olduktan sonra müridi irşada başlar ve tasavvufî terbiyesindeki rehberliğini üstlenir. Zira içtenlikle tövbe etmeyen sâlikin günah bağları ve bunların manevî kirliliği, onu Allah'a itaat ve ibadete yönelmekten alıkoyar; dolayısıyla şeyhin manevî kılavuzluğuna da engel olur.⁵³⁰

3. Zühd-Fakr

Dünya hayatını küçümseyen ve ona karşı zâhid davranmayı teşvik eden âyet ve hadislerden hareketle Kudsî, mücâhede ve nefse muhalefetin en önemli metotlarından biri olarak gördüğü zühdü ikiye ayırmıştır:

A. Dünyalık olarak kaybedilen şeylerin peşine düşmemek ve elde olanları dağıtmak şeklinde kişinin gücü dâhilinde olan zühd.

B. Kalben dünyayı istememek; diğer bir ifadeyle dünya ve nimetlerine karşı kalpte soğukluk duymak anlamında kişinin elinde olmayan zühd.

Kudsî'ye göre birinci gruptaki zühd, ikincisinin mukaddimesi ve ona ulaştıran bir araç mesabesindedir. Bununla birlikte her ne kadar böyle bir zühdü gerçekleştirmek zor olsa da ilk zühde devam edenlerin kalbî zühdde de muvaffak olacakları umut edilmiştir.⁵³¹

⁵²⁷ *Tuhfe*, vr. 2b-3b; Zeynüddin Hâfî, *el-Vasâyâ'l-kudsiyye*, Süleymaniye, Murad Buharî, nr. 210, vr. 4b.

⁵²⁸ *Tuhfe*, vr. 4a-5a; Kudsî, *Hâdi'l-kulûb ile'l-likâi'l-mahbûb*, İnebey, Orhan nr. 650, s.34, 45.

⁵²⁹ Kudsî, *Muktasaru'l-muhtâc 'alâ muhtasari'l-minhâc*, İnebey, Orhan, nr. 651/1, vr. 3b.

⁵³⁰ *Hâdi'l-kulûb*, İnebey, vr. 25b.

⁵³¹ *Muktasaru'l-muhtâc*, vr. 5b; Kudsî, *el-Vesîle li'l-galat müzilet*, İnebey, Genel nr. 1479/2, s.86, 89.

Kudsî, zühdle birlikte ele aldığı ve tasavvufun şartı kabul ettiği *fakr* kavramını da aynı şekilde iki yönlü açıklamıştır:

A. Dünyalık her hangi bir mal ve mülke sahip olmama anlamında fakr. Bu kısım fakr, sâlik için gereklidir. Zira fakr olmadan seyr ü sülûku gerçekleştirmek mümkün değildir.

B. Kalbi tüm arzu ve isteklerden temizleyerek Allah’a karşı muhtaç olma bilincine varmak ve bunun gereklerini hakkıyla yerine getirmektir. Kudsî’nin fazilet olarak nitelendirdiği ikinci gruptaki fakra sahip olan, hiçbir şeye ihtiyaç duymazken her şey ona muhtaçtır. Hz. Peygamber’in (sav) övündüğü fakirlik budur.⁵³²

4. Takva-Verâ

Takvayı “Kalbin her türlü gûnahtan temiz tutulmasıdır” şeklinde tanımlayan Kudsî, sâlikin bunu gerçekleştirebilmesi için de beş uzvunu; yani göz, kulak, dil, kalp ve midesini gözetim altında tutması ve gûnah, haram, israf gibi dinî açıdan zarar ve rahatsızlık verecek her şeyden koruması gerektiğini belirtmiştir.⁵³³ Bu manada takvayı ikiye ayırmıştır:

A.Farz olan takva: Kişinin kendini, haram adı altında yasaklanan aslî kötülüklerden korumasıdır.

B.Edep ve sakındırma takvası: Aslî olmayıp, şüpheli şeyler gibi edeben yasaklanan hususlardan uzak durmaktır. Birinci kısımdaki takvanın terki, kişinin cehenneme girmesine neden olurken ikincisi, kıyamet günü hesaba çekilme, ayıplanma ve kınanmaya yol açar.⁵³⁴

Kudsî’ye göre takva, dünya ve âhîret hayrını içinde bulunduran, bütün ihtiyaçlara yeten ve kullukta en yüksek mertebelere ulaştıracak olan bir haslet ve üzerine daha fazla bir şey ekleme gereği duyulmayan bir temeldir. Zira Cenâb-ı Hak, eğer takva dışında kulları için daha uygun, kulluk konusunda daha yüce ve faziletli, onların emellerini ve isteklerini daha iyi gerçekleştirebilecekleri bir haslet olsaydı, onu emredip tavsiyede bulunurdu. Takvayı öğütlediğine, bu hususta öncekilerle sonrakileri bir tuttuğuna ve sadece bunu söylediğine göre takva, ulaşılmaması istenen en son nokta ve en değerli hedeftir.⁵³⁵

Dinî özû ve ibadetin aslı kabul edilen verâ ise, sâlikin yemesi, içmesi, giyinmesi, konuşması; kısacası her türlü hâl ve hareketinde titiz ve dikkatli

⁵³² *Tuhfe*, vr. 23a, 57b, 59a.

⁵³³ *Muktasarû'l-muhtâc*, vr. 7a-8a, 14a-b; *el-Vesîle*, s.86, 89; İmam Gazzâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, Beyrut, 1422, s.148, 154.

⁵³⁴ *Muktasarû'l-muhtâc*, vr. 7b; Gazzâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, s.158. Gazzâlî ayrıca takvâyı, şirk, bidât ve fer’î günahlardan uzak durmak şeklinde üçe ayırmıştır. Buna göre, şirkten tevhidle, bidatlerden sünnet ve icmâyâ uymakla, fer’î günahlardan da ibâdet ve istikâmetle sakınılabılır. Bkz., age, s.156.

⁵³⁵ *Muktasarû'l-muhtâc*, vr. 16a.

olmasıdır. Çünkü verâ onun için manevî seyrindeki en önemli sermayelerinden biridir. Bu nedenle Kudsî, sâlike şu tavsiyede bulunmaktadır: “Eğer verâ ehli isen, iyice araştırmadan kimseden bir şey alma. Yoksa zahiren salih görünen birisinden bir şey alırsın da o helâl olmayabilir ve bu da sülûkun için büyük bir engel teşkil eder.”⁵³⁶ Diğer taraftan verâ sahibi olmayıp işlerinde aceleci davrananlar, söz konusu titizliğe dikkat etmediklerinden yapmaları gereken şeyleri hakkıyla yerine getiremez, hata etmekten ve haram işlemekten kendilerini alı koyamazlar.⁵³⁷

5. Fenâ-Bekâ

Fenâ kavramıyla ilgili her bir tarifi, samimi bir şekilde tövbe etmek, zühdün gereklerine uymak, kalbi tezkiye etmek, bütün bağlardan kurtulmak gibi farklı anlamlar ifade ettiğini belirten Abdüllatif Kudsî,⁵³⁸ fenâ derecelerini, seyr ü sülûk mertebeleriyle paralel bir şekilde ele almıştır. Ona göre sâlik, nefis makamından sır makamına yükseldiğinde, aynı zamanda fenâdan bekâ mertebesine de ulaşmış olacaktır. Buna göre nefis makamı, fenânın ilk derecesine tekabül etmektedir.

Kudsî'nin ifadesiyle mürit, nefisini kötü vasıflardan tasfiye edip iyi sıfatlarla süsledikten, ubûdiyetle yönelip rubûbiyetle çekişmeyi terk ettikten sonra kazandığı tevekkül hâliyle kendi iradesini Hakk'ın iradesinde yok etmiş olur. Fenânın başlangıcı sayılan bu aşamada sâlikin basîreti aydınlanır; nefsinin ağır basan ayıplarını, yakaza veya uyku hâlinde iken daha çok hayvanî şekiller olmak üzere sembolik olarak görür. Örneğin nefsindeki hasedi kurt, aldatmayı tilki, cimriliği fare, hırsı karınca, kibri kaplan olarak müşâhede eder.⁵³⁹

Ruh makamında sâlik, kalbinin nur, sekînet ve itminanı sayesinde dünyanın hakikati, özellikleri, çirkinliği, buna karşılık âhiret yurdunun da güzelliğini bilmesi ve ruhun ceberût âlemine yükselmesi ile fenânın ikinci mertebesini gerçekleştirir.⁵⁴⁰

Seyr mertebelerinin üçüncüsü olan kalp makamına ulaştığında ise sâlik, ilahî tecellilerin feyziyle Hakk'ın dışındaki şeylerden yüz çevirir; mazhar olduğu esmâ-i ilâhîde kalmaz. Hatta evliyanın bütün makamları ve asfîyânın tüm mertebeleri sunulsa bunlara iltifat etmez. Fenânın üçüncü derecesini yansıtan bu makamın gereği, hayır ve şerri göz önünde bulundurmama ve işleri Allah'a havale etme hususunda hâlleri eşit görmektir. Bununla birlikte her ne kadar işler, hükmi ve ilmi olarak Hakk'ın dilemesi ve ihtiyarına bırakılsa da, uygulamada nefisten taraf olunmamalıdır. Kudsî'nin burada dikkati çektiği

⁵³⁶ *Muktasarü'l-muhtâc*, 13a.

⁵³⁷ *Muktasarü'l-muhtâc*, vr. 10b, 11a, 18b; *el-Vesîle*, s.86, 89.

⁵³⁸ *Tuhfe*, vr. 47b-48a.

⁵³⁹ *Tuhfe*, vr. 10a-11b, 15a-19a.

⁵⁴⁰ *Tuhfe*, vr. 40a-b.

husus, hayır ve şerrin Allah'ın emri altında olduğu, meşîet ve ihtiyarıyla yaratıldığı ileri sürülerek, yapılan kötülüklerin O'nun fiilleriymiş gibi algılanmamasıdır.⁵⁴¹

Sır makâmında ise sâlik, ruhen ve kalben fenânın hakikatini idrâk etmiş ve fenâü'l-fenâyâ ulaşmış olur. Bu mertebede vücudunun fanî olduğunu ve perdelerin kalktığını hissedip Hakk'ın cemâl ve kemâlinin zuhur ettiğini aynen ve zevken müşâhede eder. İlâhî Zât'ın şühûdundan dolayı zât ve sıfatlar arasında temyiz bütünüyle ortadan kalkar. Böylece sâlik, fenâü'l-fenâdan sonra bekâü'l-bekâyâ ulaşır ve şühûdunun sıhhatiyle marifeti de sahih olur. Artık en yüksek makam olan hakka'l-yakîne ulaşmıştır.⁵⁴²

6. Velâyet

Velâyet makamı, sûfiler tarafından velinin mücahede ve amelleriyle ulaşamayıp Allah'ın dilediğine verdiği ilahî bir lütuf olarak kabul edilmiştir. Bunun manası, kulun amel ve çabasının hiçbir katkısının bulunmadığı manevî mevzular gibi ezelde takdir edildiğidir. Allah dilediğine fazl ü inayetinden bunu nasip eder. Bu anlamda velâyet, Hakk'ın kulun kalbine ilkâ ettiği bir nurdur. Buradan hareketle Kudsî, içinde “hatm/son” bulunan iki velâyetten bahsetmektedir. Birincisi, Hz. İsa ile sona ereceği düşünülen genel velilik, ikincisi de Mehdî ile son bulacağı kabul edilen özel veliliktir.⁵⁴³

Nübüvvet-velâyet üstünlüğüyle ilgili tartışmalara girmeden, nübüvvetin olduğu gibi velâyetin de nihayete ereceği (*hatm-i velâyet*) görüşünü kabul eden Kudsî'ye göre, Ehl-i beyt soyundan gelen Mehdî ile birlikte hususî veliliğin son bulmasının ardından Hz. Muhammed'in meşrebine tâbi hiçbir veli gelmeyecektir. Yani sona eren velâyet, genel anlamda velâyet değil, Muhammedî verasetle gerçekleşen velâyettir. Ondan sonra gelecek veliler, Hz. Muhammed'in değil, Hz. Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa gibi diğer nebilerin vârisleri olarak gelebilir.⁵⁴⁴

7. Keramet

Velilere izafe edilen kerameti, Allah'ın bir ikramı ve lütfu olarak kabul eden Kudsî, Kur'ân ve sünnete tabi olan kişilere böyle ihsanların verilebileceğini söylemiştir. Ona göre, melekleri görmek ve seslerini işitmek, az zamanda uzun mesafe almak (*tayy-ı mekân*), bazı olayları olmadan önce bilmek, zihinden ve kalpten geçenleri bilmek, havada uçmak, yiyecekleri bereketlendirmek, hastaları şifaya kavuşturmak gibi birçok keramet türü, sahabe-i kiramdan sâdir olduğu gibi peygamberimizin ümmetinden velâyet mertebesine ulaşanlardan da

⁵⁴¹ *Tuhfe*, vr. 46a-47a.

⁵⁴² *Tuhfe*, vr. 49b-51b.

⁵⁴³ *Hâdi'l-kulûb*, s.26.

⁵⁴⁴ *Hâdi'l-kulûb*, s.26.

görülebilir. Bununla birlikte kendisinden kerametler zuhur eden ve harikulade şeyler ortaya koyan kimse, eğer şeriatın ahkâmına, helâl ve haramın sınırlarına uymuyorsa bu hâller mekr ve istidraçtan başka bir şey değildir.⁵⁴⁵

İlahî bir lütuf olmasının yanı sıra keramete mazhar olan veli, kendisinden böyle bir hâl meydana geldiği için bunun ilahî bir sınav ve ibtilâ olmasından korkar ve kerametle denemek istendiğini düşünerek endişe eder. Bir yandan Allah'ın ihsanına nail olduğu için O'na şükreder ve daha çok bağlanır; diğer taraftan bunun sorumluluğundan ve getireceği sonuçlardan kaygılanır. Bundan dolayı mürşit kendi hâlini ifşa etmediği gibi müritlerinin kalplerini keşif ve kerametlere iltifat etmekten alı koymaya çalışır.

Kudsî'nin dikkat çektiği diğer bir husus, kerametlerin onları ızhar eden kişilerin doğruluğuna işaret etmeyeceğidir. Aksine kendilerinden harikulâde hâller zuhur etmeyen kişiler, keramet sahiplerinden daha üstün olabilirler. Zira keramet, aynı zamanda kişinin yakınının zayıflığına da işaret edebilir.⁵⁴⁶

8.Şathiye

Kudsî, hulûl iddiası nedeniyle fitneye düştüğünü söylediği bazı kişilerin, cezbe ve vecd hâlinde iken sûfilerin söyledikleri şathiyeleri, kendi itikatlarını desteklemek için kullanmalarını şiddetle eleştirerek konuyla ilgili hassasiyetini şu şekilde ifade etmiştir: “Hallâc-ı Mansûr'un “*Ben Hakk'ım*” ve Bâyezîd-i Bistâmî'nin “*Şanım ne yücedir!*” gibi sözlerinden kasıtları, Rabblerinden bahsetmek ve O'nun yüceliğini ifade etmektir. Bu amaçlarının dışında söylediklerini zannetmiyoruz. Eğer Hallâc'ın veya Bistâmî'nin sözlerinde gizli bir hulûl fikri bulunduğunu bilseydik, Hristiyanları reddettiğimiz gibi onları da reddederdik.”

Kudsî'ye göre, hulûl ve benzeri iddialarda bulunanların eserlerinde böyle sözlerle yer vermeleri, gerçek hâl sahibi bazı kimselerden duymuş oldukları bir takım manevî hitap ve konuşmalardan aldıkları cesarettten ileri gelmektedir. Hâlbuki sûfiler zâhiren ve bâtinen uzunca bir mücâhede, tasavvuf yolunun temel esası olan takva, sadakat ve dünyaya karşı son derece zühd sahibi olmak gibi prensiplere sınıksız sarıldıktan sonra Hak tarafından kendilerine manevî hitaplar ilham ve ihsan edilmiştir.⁵⁴⁷

9. Zikir

Müride zikir telkinini şeyhin görevleri arasında sayan Kudsî, zikrin birbirine bağlı iki yönüne dikkat çekmektedir. Birincisi, dilin zikredileni telaffuz etmesi; ikincisi de icrâ-yı zikir esnasında mananın düşünülmesidir. Bu yönden bakıldığında zikir, bütün kalbî amelleri kapsayan bir ameliye durumundadır.

⁵⁴⁵ *Hâdi'l-kulûb*, 24; Hâfi, *el-Vasâyâ*, vr. 17a.

⁵⁴⁶ *Hâdi'l-kulûb*, s.24, 73-74.

⁵⁴⁷ *Keşfü'l-i'tikâd*, s.284-285.

Çünkü hakikî anlamda Allah'ı zikreden ve bu esnada tüm fiil, söz ve hatıralarını murakabe edenin zikri, kalp amellerinin çıkış yeri veya bu amellerin birleşimidir.

Allah sevgisiyle kalbi dolan sûfî, Hakk'ı çokça tefekkür eder, bütün melekelerini sadece O'na yöneltir, kalbini başkasıyla meşgul etmez, zikriyle ünsiyet eder ve ayrı kalma korkusundan dehşete kapılır. Bu hâldeyken zikrin alevleri kalbinde zuhur etmeye başlar, orada bir iz bırakır ve giderek bütün kalbi kaplar ve böylece mezkûrun (Hakk'ın) yüceliğine layık olmayan her şeyi yakar ve yok eder. Kötü vasıfları yok eden alevlerin ardından, güzel sıfatlarla kalbi bezeyen Hakk'ın nuru ortaya çıkar.⁵⁴⁸

Güzel sıfatların, çirkin vasıflarla yer değiştirmesinde zikirden hâsıl olan hararet ve nurun etkili olduğunu ve aydınlanmaya bu sayede ulaşıldığını vurgulayan Kudsî'ye göre bu aydınlanma, tavsifi mümkün olmayan bir hâl ve dünyevî hayatta tadılabilecek tatların en güzeldir. Böylece kalbi mâsivâdan temizlenen sâlik, Allah'ı her yerde ve her mekânda müşahede eder; lisana gerek kalmadan O'nunla konuşur ve gözsüz O'nu görür.⁵⁴⁹

Eğitimle İlgili Görüşleri: İlimin Değeri ve Faydası

İlimin önemini ve değerini âyet ve hadislerin ışığında açıklamaya çalışan Kudsî, faydası bakımından ilmi, dinî ve dünyevî menfaatlara sahip olmak; yine dinî ve dünyevî zararlardan da uzak durmak şeklinde ele almıştır. Ona göre ilim kişiyi hem dinî hem de dünyevî birçok zarar ve kötülükten korur. Dinî zararlardan kastedilen, şeriatın yasakladığı hususlara uyabilmektir. Çünkü günahlardan sakınmamak, kişiyi latif âlemlerden uzaklaştırarak kesif-zulmânî âlemlere götürür. Dünyevî zararlardan kastedilen ise, insanlar arasında sevginin yok olmasına neden olan düşmanlık, nefret, çatışma vb. vasıflardır. İlim ise, kişilerden bu vasıfları gidererek toplumdaki bağların güçlenmesini sağlar.⁵⁵⁰

Abdüllatif Kudsî'nin eğitimle ilgili prensipleri, konuyla ilgili kitaplarda vurgulanan genel hususlar olmakla birlikte bir bakıma kendi dönemindeki eğitim anlayışı ve problemlerine de ışık tutmaktadır. Dolayısıyla öğretmen-öğrenci münasebetiyle üzerinde durduğu ve dikkat çektiği konu, günümüzün tanımıyla “pedagojik rehberlik”tir. Yani öğretmenle öğrenci arasındaki diyalogun en iyi şekilde gerçekleşebilmesi için öğrencilerin ve yetişmekte olanların, zihinsel ve bedensel becerilerine, yaratılıştan gelen kabiliyetlerine ve hoşlandıkları sahalara uygun olarak çeşitli ilim ve işlerde ihtisaslaşmaları için sınıflandırılmalarıdır. Hiçbir öğrenci aklen ve psikolojik olarak kendisine uygun olmayan bir ilme teşvik edilmemeli, düşünce ve bedeniyile ilgili kabiliyetlerine, hedeflerine ve becerilerine uygun düşmeyen bir konuya yönlendirilmemelidir.

⁵⁴⁸ *Tuhfe*, vr. 13b, 23b; Hâfî, *el-Vasâya*, vr. 16b.

⁵⁴⁹ *el-Vesîle*, s.120; *Tuhfe*, vr. 13b.

⁵⁵⁰ Kudsî, *Şifâü'l-müteellim fi âdâbi'l-mu'allim ve'l-müte'allim*, İnebey, Genel, nr. 1479/3, s.139-140.

Ayrıca öğretmen unsurunun öğretimdeki önemini vurgulayan Kudsî, öğretmende bulunması gerekli olan vasıflarla ilgili görüşlerinde ise, iyi bir öğretmenin hem konu alanının uzmanı, hem de bilgi ve becerilerini öğrencilerine aktarmasında yardımcı olacak öğretmenlik bilgisine sahip olmasına dikkat çeker. Bu açıdan onun görüşleri günümüz eğitim anlayışına yakın bir yaklaşımdır. Bununla birlikte Kudsî'nin iyi bir eğitimci ve öğrencinin edinmesi gerektiğini söylediği özellikleri, onun yaşadığı dönemi göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekir.⁵⁵¹

Sonuç

Abdüllatîf Kudsî'nin Osmanlı tasavvuf tarihi açısından önemi, kaleme aldığı eserlerinin yanı sıra Zeyniyye kültürünü Anadolu-Bursa'ya getirmesi ve bu kültürün yetiştirdiği halifeler vasıtasıyla XV. yüzyıldan itibaren hem halk arasında hem de ilmiye ve idareciler nezdinde etkili olmasıdır.

Şeyhi Zeynüddin Hâfî'den icazet aldıktan sonra ömrünün büyük bir kısmını seyahatlerle geçiren Kudsî, kimi zaman aradığı irşat ortamını bulamaması, bazen de ulema sınıfı veya mülhitlerle yaşadığı problem ve mücadeleler nedeniyle gittiği şehirlerin hiç birinde uzun süre kalamamıştır. Mürşidinin işaretiyle irşat faaliyeti için önce memleketine dönen, Kahire, Şam gibi şehirlerde bulunan Kudsî, daha sonra Anadolu'ya yönelmiş ve önce Konya ardından Bursa'ya yerleşmiştir. Bu dönem zarfında eser telifinin yanı sıra Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gelen müritlerini yetiştirmekle de meşgul olmuştur.

Abdüllatîf Kudsî eserlerini, müritlerine tasavvuf ve tarikat bilgisini anlatmak, gördüğü problemlere kendi döneminden örnekler göstererek dikkat çekmek ve bunlara karşı ihvanını ve halkı uyarmak maksadıyla kaleme almış, metot olarak görüşlerini, çoğunlukla âyet ve hadisler çerçevesinde açıklamaya çalışmış ve ayrıca fikirlerini desteklemek amacıyla kendisinden önce yaşayan mutasavvıfların sözlerine de başvurmuştur. Yazım dili olarak ana dili Arapçayı tercih ederek yazdığı kitaplarının muhtevası tasavvufidir. Her ne kadar kelâm, fıkıh, mantık, ilimler tarihi, eğitim ve öğretim gibi konulara yer vermiş ve söz konusu ilimlerden faydalanmışsa da sûfî olması hasebiyle asıl amacı, hakikî tasavvufun, irfanî bilginin, marifetullâhın doğru anlaşılması ve ulaşılması gereken hedef kabul edilmesini sağlamaktır.

İyi bir medrese eğitimi gördüğü kaleme aldığı eserlerden anlaşılan Kudsî'nin tasavvuf anlayışı, çoğunlukla mürşidi Hâfî'nin sözleri ve kitapları ile mensup olduğu tarikatın piri tarafından kaleme alınan *Avârifü'l-Ma'ârif*'e dayanmaktadır. Kudsî başta *Tuhfetü'l-Vâhibi'l-Mevâhib* olmak üzere eserlerinin tümüne yayarak işlediği tasavvufî görüşlerinde iki önemli konu üzerinde durmuştur: Birincisi, şeriat-hakikat birlikteliğini korumak. Ona göre şeriatla

⁵⁵¹ Tek, *Abdüllatîf Kudsî*, s.261-291.

hakikat birbirlerinin zıddı değil tamamlayıcısıdır. Biri Allah'a giden yolun zâhiri, diğeri ise bâtını niteliğindedir. Dolayısıyla tarikata girenlerin yol alabilmeleri için öncelikle şeriat kurallarına uymaları, davranışlarında Resûlullâh'ı örnek almaları, inanç ve amel noktasında Ehl-i Sünnet çizgisinden sapmamaları, bidatçilere ve haktan sapanlara karşı koymak ve kalplerini şüphelerden arındırmak için inançla ilgili hususları öğrenmeleri gerekmektedir. İtikadî görüşlerinde büyük ölçüde Gazzâlî'den etkilenen Kudsî'nin akâid konularını daha çok Eş'arî-Şafiî ekolu çerçevesinde ele aldığı görülmektedir. Bununla birlikte Eş'ariyye'ye katılmadığı, meselelerde kendi görüşünü de açıkça ifade etmekten çekinmemiştir.

İkincisi; tasavvuftaki tartışmalı hususlara ihtiyatla yaklaşmak. Kudsî, tasavvufun tartışmalı konularına genelde değinmemeye ve ilgili tartışmalara girmemeye çalışmıştır. Bununla birlikte söz konusu meselelere yer vermişse, konulara şeriata ve Ehl-i Sünnet inancına muhalif bir açıdan bakmamaya çalışmıştır. Örneğin velâyet meselesini işlerken velî mi yoksa nebî mi daha üstündür tartışmasına girmemiş, Hak'tan bahsetme ve O'nun yüceliğini ifade etme amacını taşımayan şathiyelerin, Hallâc veya Bistâmî de söylese, reddedilmesi gerektiğini belirtmiştir. Yine İbnü'l-Arabî'nin cehennemle ilgili görüşüyle, Firavun'un imanlı öldüğüne dair düşüncesine katılmamıştır.

AHMED FAKİH'İN KUDÜS'Ü

Bilal KEMİKLİ*

“‘Acâyib yir imiş Kuds-i mübârek

Yaratmış anı sun ‘ından Tebârek”

Ahmed Fakih

Giriş

İnsanlık tarihinin en kadim şehirlerinden birisi ve medeniyetlerin beşiği olan Kudüs, “adalet şehri” olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlamada, Hz. Davud’un burayı “krallık ve ibadet” merkezi haline getirmesi, hukuk çerçevesinde dirlik ve düzene sahip bir şehir haline getirmesinin tesiri vardır. Daha sonra Hz. Süleyman’ın mabedi inşası, Kudüs’e “kutsallar kutsalı” ve “Rabbin tahtı” gibi ifadelerle tanımlanan kutsal bir şehir imajı kazandıracaktır. Bu imaj, Hz. İsa’nın geldiği şehir olarak yenilenmiştir. Hristiyan inancına göre, Hz. İsa, şehre girmiş, mabedi temizlemiş, halka ilahi vahyi tebliğ etmiş ve yine burada çarmıha gerilmiştir.

Dinî tarih açısından önemli bir merkez olan Kudüs, Kur’an’da el-Mescidü’l-Aksâ’nın mübarek kılınan çevresi şeklinde bahse konu edilerek, “mukaddes toprak” ve “iyi, güzel bir yer” olarak nitelendirilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber’in, Mescid-i Harâm’dan çevresi mübarek kılınan Mescid-i Aksâ’ya gece götürülmesi şeklinde gerçekleştirilen İsrâ ve ardından mi’rac mucizelerinde Mescid-i Aksâ’ya gitmiş olması Müslümanlar için bu şehrin önemini arttırmıştır. Keza İslam’ın ilk kiblesi olan Kudüs, Mescid-i Aksâ’nın, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Resûlullah ile beraber ziyaret amacıyla seyahat edilebilecek üç mescidden biri olarak nitelendirilmesi buraya olan ilgiyi artırmıştır. Böylece semâvî dinleri buluşturan bir “hakikat şehri” olan Kudüs, taşıdığı manaya rağmen farklı dönemlerde istilâların ve karmaşanın şehri olmuştur. Bilhassa içinde yaşadığımız çağda, çatışma, kargaşa ve terörden beslenen İsrail politikalarının hamleleriyle “adalet şehri” ve “yükseliş şehri” olma vasıfları unutulmuştur.

Şair, Eser ve Kudüs

Türk şiirinde Kudüs’e ilişkin ilk tafsilatlı bilgiyi, *Kitâbü Evsâfi Mesâcidi’ş-Şerîfe*’de Ahmed Fakih vermiştir⁵⁵²: Şehir edebiyatının da ilk ürünlerinden biri

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı

olarak kabul edilen bu eser, arkadaşları ile hacca giden şairin bu seyahatini camidir. Elbette ayrıntılı bir seyahatname değildir; ancak gezisi esnasında görülen Şam, Kudüs, Mekke, Medine şehirleri ile orada ziyaret edilen mukaddes yerler anlatılmaktadır. Şair gezdiği yerlere ilişkin aldığı notları manzum bir şekilde muhtasar olarak nakletmiştir. Bilhassa mekânları ve mabetleri dikkatle seyretmiş, buradaki yapıların kaç kapısı olduğunu, kubbelerini, sütunlarını, merdiven basamaklarını saymış, enlerini boylarını adımlayarak ölçmüştür. Böylece hacca gidemeyen arkadaşları için kutsal şehir ve mabetlere dair bir bilgi sunmak istemiştir. Maksudı, hem kutsal şehirlere ve mabetlere karşı bir ilgi oluşturmak, hem de böylece hac yolculuğunu teşvik etmektir.

Eser, ilk defa Hasibe Mazıoğlu tarafından bulunarak X. Türk Dil Kurultayında sunulan tebliğle ilim âlemine duyurulmuştur⁵⁵². Bilahare çalışmalarını sürdüren Mazıoğlu, eseri *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe* adıyla neşretmiştir⁵⁵⁴. Böylece ilim dünyasının dikkatlerine sunulan bu güzide eserin şairi kimdir? Hasibe Mazıoğlu, yayımladığı kitabın başında, daha evvel şairin *Çarhnâme'sini* neşreden Fuat Köprülü'nün verdiği bilgilerden de hareketle, başta Eflâkî'nin *Menâkıbü'l-ârifin*'i olmak üzere Muhyiddin Tolu'nun *Hızırnâme'si* ve *Bektaşî Velâyetnâme'si* gibi eserlerden yola çıkarak kısa bir biyografi denemesi yazmıştır. Fakat son dönemlerde yapılan çalışmalarla onun verdiği bilgiler büyük oranda tashih edilmiştir. Buna göre beş ayrı Ahmed Fakih'ten söz edilir. Bunlardan hangisi *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe*'yi yazmıştır? Bu konuda net bir bilğimiz bulunmamakla birlikte, müteşerrî-âlim bir zat olarak takdim edilen ve XIV. yüzyılın ikinci yarısında, hatta XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olduğu farzedilen Ahmed Fakih'in, bu eseri yazdığı sanılmaktadır. Gurbette fazla kalmak istemeyen, bir an önce evine dönüp ailesine kavuşmak isteyen bir Ahmed Fakih portresi çizilmektedir⁵⁵⁵. Kudüs'te iki ay kadar kalan şair, eserin sonuna koyduğu Kudüs methiyelerini burada yazmış olmalıdır.

Eserde Kudüs'e ilişkin iki bölüm vardır⁵⁵⁶. İlki, "*Fî zikri vasfı Mescidi'l-Kudsi's-Şerîf ve mâ fihâ*" başlığını taşımaktadır. Bu bölüm, eserin Mekke, Medine, Şam ve diğer bölümlerinde olduğu gibi, adeta gezi rehberi niteliğinde Kudüs camilerini tasvir etmektedir. İkinci kısımda ise, *Medh-i Kuds* başlığı ile Kudüs'e ilişkin üç methiye bulunmaktadır. Bu methiyeler, kitabın sonundadır.

⁵⁵² Bu konuda ayrıntılı bir okuma için bkz. Mehmet Altınova, "Klasik Türk Şairlerinin Dilinden Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, II, 2, Yaz 2018, s.138-158.

⁵⁵³ Hasibe Mazıoğlu, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Ürünlerinden Yeni Bir Eser", *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler-1963*, Ankara, 1964, s.75-79

⁵⁵⁴ Hasibe Mazıoğlu, *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe*, Ankara, 1974.

⁵⁵⁵ Son dönemlerde Ahmed Fakih'e ilişkin yapılan genel değerlendirmeler için bkz. Osman Fikri Sertkaya, "Ahmed Fakih", *DİA*, c.2, s.65-67.

⁵⁵⁶ Ahmed Fakih'in Kudüs tasvirleri hakkında ayrıntılı bir okuma için bkz. Adnan Oktay, "Kudüs Tasvirleri: Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe ve Tuhfetü'l-Hameyn Örnekleri", *Mukaddime*, 2018, IX, sy.1, s.111-132.

Burada o methiyelerden birkaç beyti okuyarak, şairin Kudüs sevgisine dair bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. İlk methiyede şair şunları söylüyor:

Var bu cihân içinde hazret-i sayvân-ı Kuds
Allah'ın nazargâhı mühr-i Süleymân'ı Kuds

Kudsdür miskinler hâcî Mustafâ'nun mi'râcî
Ümmet-i Muhammede eyledi erzâni Kuds

...

Allah'ın nazargâhı derleyüb sular akar
Dört yanı çayır çemen misâl-i cennet Kuds

Dünyânın âhîrinde Hak Kudsını gizleye
Halâyıklar söyleşüp eydeler kim kanı Kuds

Miskinlik ile gelün Hakk'un Kudsini görün
Ne makam durur bilün hazret-i sayvân-ı Kuds

Şair, Kudüs'ü kutsal bir şehir olarak ele alıyor. Bilhassa Hz. Süleyman ile irtibatlandırarak zahîrî ve bâtînî ilimleri, görünen ve görünmeyen iktidar alanlarına sahip olmayı, dış ve iç âlemde muktedir olmayı, şehâdet ve mîsâl âlemine hükmetmeyi temsil eden *Müher-i Süleymân*'ın bulunduğu şehir olarak tavsif etmektedir. Bu sebeptendir ki, miskin hacılar ve Hz. Muhammed'in mi'râcî için yurt olmuştur. Allah'ın nazargâhı olarak tavsif ettiği bu şehri, yeşillikli, etrafında suların aktığı ve adeta bir cennet bahçesini andıran hoş bir şehir olarak anlatır. Buraya okuyucularının gelmesini arzu eder; ama varlık iddiası ve benlikli ruh haliyle değil, "miskinlikle gelin" der. Nitekim Kudüs tevazu şehridir. İlim de irfan da tevazu ile tahsil edilecektir. *Kuds-i mübârek* başlıklı diğer iki medhiyede de matla' beyitleri sâkıt olmuştur. İlkinde şöyle sesleniyor:

Kudse gelen âdemî câna değer bir demi
Peygamberin kademi Kuds-i mübârekdedür

...

Sahre taşı pâresi Süleymân'ın kubbesi
Canların mağarası Kuds-i mübârekdedür

...

Mûsâ çün Tûr'a çıkar bakar Kudsî'ni görür
Asâsınun nişânı Kuds-i mübârekdedür

Beytü'l-lahim kenîse ki anda doğdı 'Îsâ
Irak değül el-kıssa Kuds-i mübârekdedür

...

İmdi Fakîh sen bunu medh idesin dün günü
Yarın ki mahşer günü Kuds-i mübârekdedür

Kudüs'ün kutsal şehir olarak taşıdığı anlamı tahlil eden bu methiyede, Hz. Süleyman, Hz. Muhammed, Hz. Musa ve Hz. İsa etrafından şehre kutsallık katan hususlara dikkat çekiyor. Böylece semâvî dinlerin ve tevhit eksenli medeniyetin merkez şehri olarak Kudüs'ü anlatır. Bu meyanda methini daha da ileri götürerek şunu söyler: “Ey Fakîh, gece gündüz bu şehri medhet. Zira mahşer günü de Kudüs'te olacaktır.” Onun bu iddiasının temelleri nelerdir? Daha doğrusu bu inanca nereden ulaşmaktadır? Bu soruları bazı rivayetler ve İsrailiyat kabilinden nakillerden hareketle cevaplamak lazımdır. Ancak başlı başına müstakil bir çalışma gerektiren bu konuya ilişkin sorularımızı bu methiyedeki zeyl sadedinde inşa edilen şu son beyti zikretmek isterim:

Söz uzanur uzatma Kudsı koyuban gitme

Muhyiddîni unutma Kuds-i mübârekdedür

Onun burada, “Muhyiddîn”den kastettiği, hac yolculuğunda Mısır üzerinden Kudüs'e uğrayan İbnü'l-Arabî olmalıdır. İbnü'l-Arabî burada bulunduğu süre içerisinde hangi kitapları yazdı? Neler yaptı? Doğrusu bunu bilemiyoruz. Ancak Kudüs'ün onun düşüncesini şekillendiren önemli merkezlerden biri olduğu aşîkârdır. Son methiyede hacılarla birlikte yağmurlu bir günde Kudüs'e geldiğini söylemektedir.

Hacılar ile koşanduk toprak oluban döşendük

Sanma ki yolda üşendük i cânum Kuds-i mübârek

...

Hayâlümden geçer idün gönlüme nur saçar idün

Sendireyrek uçar idüm i cânum Kuds-i mübârek

Sağ yanı uçmak deresi bağlar bahçalar arası

Gözler gerek ki göresi i cânum Kuds-i mübârek

Sol yanı tamu deresi gönlüm yok ana varası

İllâ Haremde durası i cânum Kuds-i mübârek

...

Rahmet yağmurları yağar nasîb olanlara değer

Münâcâtlar göğe ağar i cânum Kuds-i mübârek

Sonuç

XIV-XV. asırda yaşamış olduğu farzedilen Ahmed Fakîh'in, hem Harem, hem de Kudüs şehrine dair yaptığı tasvir ve inşa ettiği tasavvur fevkalade önemlidir. Şairin ilmî şahsiyetini ve kemâlini de ele veren bu methiyelerde ortaya çıkan tasvir ve tasavvur, uzunca bir dönem Türk insanının Kudüs'e ilişkin bilgi ve ilgisini beslemiştir. Kudüs, Mescîd-i Aksa, İslam'ın ilk kiblesi ve Mirâc'a ilişkin yönleriyle daha sonraki dönemlerde de şairlerimizi etkileyen bir şehir olmuştur. Bu meyanda tasvirler, Siyer, Mevlid ve Mirâciye gibi dînî edebiyatın temel konularında görüldüğü gibi, bazı na't ve hatta gazellerde de karşımıza farklı veçheleriyle çıkmıştır. Fakat modern şiire gelindiğinde, orada konu İsrail'in hak ve adalet ölçülerine sığmayan politikaları çerçevesinde “esir, mahkûm ve mazlûm şehir” imajıyla ele alınır olmuştur. Artık “adalet şehri” nitelemesinin yerini “esir, mahkûm ve mazlum şehir” nitelemeleri almıştır. Evet, Kudüs artık “garip şehir”dir. Onun gurbetinin bitmesi, yeniden Dâru's-selâm, yani “barış yurdu” olmasını dilerim.

DÖRT ŞAİRİN MISRALARINDA KUDÜS

Murat YURTSEVER*

Kur'ân-ı Kerim, Mirac mucizesinden söz ederken, onun Mescid-i Aksa'da yani Kudüs şehri sınırları içerisinde gerçekleştiğini, dolayısıyla bütün bu bölgenin mukaddes kılındığını belirtir⁵⁵⁷. Ayrıca hadisler de Mescid-i Aksa'nın diğer iki mescid kadar faziletli olduğundan ve üç mescidin de aynı ölçüde ziyareti hak ettiğinden söz eder⁵⁵⁸. Birçok ayet ve hadisle övgüye mazhar olması yanında Kudüs, Mirac hadisesinin en yakın şahidi ve İslam dininin ilk kıblesi olarak Müslüman toplumlar nezdinde kutsal sayılmış, ilgi görmüştür. Hz. Davud (as), Hz. Süleyman (as), Hz. Lut (as), Hz. Zekeriya (as), Hz. Yahya (as) ve Hz. İsa (as) gibi çok sayıda peygamberin tevhid mücadelesine sahne olması İslam toplumlarında Kudüs'e dair hassasiyetin oluşmasında, hürmet ve muhabbetin güçlenmesinde etkili olmuştur.

Uzun yıllar Osmanlı toprakları içinde kalan Kudüs, klasik Türk edebiyatına ait manzum ve mensur eserlerimizde nadiren yer bulmuş, İsfahan, Kandehar, Şam ve Halep gibi Şarkın masalsı illeri kadar sık zikredilmemiş, mazmun olamamışsa da daha çok mensur olarak kaleme alınan fetihnameler ve seyahatnamelerde kimi mensur, kimi manzum miraciyelerde kısmen yer bulmuştur.

Kudüs'ün, bilhassa şiirimizde sık rastlanan konulardan oluşu, 1967'deki Arap-İsrail savaşı ve ardından gelen işgal yıllarına rastlar. Ne var ki divan edebiyatına ait örneklerde Kudüs'ün fazilet ve kudsiyetine, bereketli topraklarına, ferahfezâ iklimine ve hatırşinas halkının övgüsüne yer veren şiirler, işgalden sonra yerini Yahudi zulmüne karşı duyulan öfkeye, İslam dünyasının yaşadığı hüzn ve Kudüs'ün istilâdan kurtulmasına dair duyulan özleme bırakmıştır.

Cumhuriyet'ten sonra neşredilen antolojilerde Kudüs'le ilgili kaleme alınmış altmış kadar şairin şiirine rastlıyoruz. Bunlar arasında Sezai Karakoç, Nuri Pakdil, Cahit Zarifoğlu, M. Akif İnan, Arif Ay, Adem Turan, Rıdvan Canım ve Şakir Kurtulmuş'un şiirlerinin öne çıktığını söyleyebiliriz. Kudüs'ün İslam'ın ilk kıblesi ve Mirac'ın ilk merhalesi olduğu, Mescid-i Aksa ve çevresinin sıradan bir meskûn mahal değil, bütün semavî dinler için mukaddes mekân sayıldığı ve işgal altındaki topraklarda Filistin halkının yaşadığı zulmün her birinin ortak teması olduğunu söylemek mümkündür.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı

⁵⁵⁷ "Bir gece kendisine ayetlerimizi göstermemiz için kulumu (Muhammed'i) Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir." İsrâ, 17/1.

⁵⁵⁸ "Yolculuk şu üç mescitten birine yapılır: Benim mescidime (Mescid-i Nebevi), Mescid-i Haram'a ve Mescid-i Aksa'ya." Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.2, s.234.

1960'dan sonra art arda neşredilen edebiyat dergileri, yayınladığı şiir ve makalelerle, Kudüs meselesi temelinde yakın tarih bilgisi ve kadim İslam medeniyeti telakkisinin canlanmasına imkân sağlamıştır. Bunlar, Necip Fazıl Kısakürek'in neşrettiği *Büyük Doğu*, Sezai Karakoç'un neşrettiği *Diriliş*, Nuri Pakdil'in neşrettiği *Edebiyat* ve "Yedi Güzel Adam" olarak ünlenen Rasim Özdenören, Cahit Zarifoğlu, Erdem Beyazıt, M. Akif İnan, Bahri Zengin, Nazif Gürdoğan ve Hasan Seyithanoğlu'nun birlikte neşrettiği *Mavera* dergileridir. Bu dergilerin çeşitli sayılarında çıkan Kudüs temalı şiirler, altmış sekiz ve yetmiş sekiz kuşağının "İslamcı Gençlik" kadroları arasında Kudüs'e olan ilgiyi artırmış, "Filistin Davası"na dair ortak hassasiyeti güçlendirmiştir. Bunu Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatının günümüz edebiyatına yakın döneminden seçilmiş dört şiir ve çağdaş Arap edebiyatından Türkçeye tercüme edilmiş bir şiirle örneklendirebiliriz.

SEZAI KARAKOÇ

Sezai Karakoç'un 1969'da Edebiyat dergisinin ilk sayısında, Mescid-i Aksa'nın yakılmasından dolayı duyduğu elem ve güçlü reaksiyonla kaleme aldığı ilk şiiridir.

Karakoç, şiirinin ilk dizesinden itibaren İsrail'e ve Siyonizm'in hain emellerine karşı duyduğu öfkeyle seslenir. Mescid-i Aksa'yı kundaklayışının onun son ihaneti olduğunu, vaktiyle Hz. Musa'ya ihanet ettiği gibi şimdi de Hz. Peygamber'e (as)ve onun ayak bastığı yere ihanet ettiğini söyler. Ancak yakılan ve yıkılanın taş ve toprak gibi değersiz olduğunu, Mescid-i Aksa'nın ruhunu asla yok edemeyeceğini belirtir. Peygamberlere ve onlara inen kitaplara ihanetin karşılıksız kalmayacağını, hak ettiği cezayı çekeceğini, bunu da Allah Rasülü'nün hadislerinde belirttiğini ifade eder.

Kudüs'te yaşananların aynı zamanda İslam toplumlarının zulme karşı duyarsızlığının bir sonucu ve bir cezası olduğunu söyler, yanan mescidin ateşinden kalplere düşecek közlerin uyanışa vesile olmasını temenni eder.

"Ey Yahudi" şiiri, Karakoç'un 1980'de kaleme aldığı "Ve Kudüs. Gökte yapıлып yere indirilen şehir" dizesiyle başlayan "Alın Yazısı Saati" şiirinden daha önce kaleme alınmıştır. Şairin diğer şiirlerinden farklı olarak, genç veya yaşlı, şehirli veya taşralı her kesimden insanımızın rahatlıkla anlayabileceği yalın bir dille yazılmış Kudüs sevgisi sade bir üslupla ifade edilmiştir.

Ey Yahudi

Nihayet Mescid-i Aksa'yı da yaktın ey Yahudi

Asırlardır insanlığın ruhunu yaktığın gibi ey Yahudi

Aya çıkarak göğe çıktığını sandın ey Yahudi

Göğe çıktığına inanır inanmaz

Büyük Peygamber'in göğe çıktığı yeri yaktın ey Yahudi

Mescid-i Aksa'yı yaktın ey Yahudi
Senin yaktığın gökteki Mescid-i Aksa'nın ancak gölgesidir ey Yahudi
Senin yaktığın Mescid-i Aksa'nın ruhu değil
Taş, toprak ve ağaçtan işaretidir ey Yahudi
Ölüler gibi donmuş bizlere de
Belki Mescid'in ateşinden bir köz düşer de
Buzlarımız çözülür ey Yahudi
Sen vaktiyle peygamberlere ihanet ettiğin gibi
Şimdi de
Onların en büyüğünün miraca çıkış noktasına
Göğe yükseliş noktasına ihanet ettin
Sen asıl kendi kurtuluşuna ihanet ettin
Mescid-i Aksa'nın ruhu yakılmaz
Yakılan ancak taş ve topraktır
Sen asıl kendini yaktın ey Yahudi

Sen ancak kendi ruhunu ateşe attın
Cehennemleştirdin kendini ey Yahudi

Kudüs'ü aldıktan sonra
Gazze'de yapmadığın işkence kalmadıktan sonra
Demek Mescid-i Aksa'yı da yaktın ey Yahudi
Utanmazlığını en son uca çıkardın
Tanrıdan çekinmediğini
İnançsızlığını
Kara yürekliliğini
Zulüm aşkını
Bir kere daha ilan ettin

Hak ettiğin cezayı en şiddetli bir şekilde çekeceksin ey Yahudi
Sen kutsal Kudüs'ün ruhuna ihanet ettin
Peygamberlerin dediği bir kere daha olacaktır
Sana haber verilen cezalar bir kere daha gelecektir başına

Sen Süleyman Peygamber'in ruhunu incittin ey Yahudi
Davut Peygamber'in ruhunu sarstın ey Yahudi
Zebur'a ihanet ettin ey Yahudi
Tevrat'ın ve Zebur'un
Musa'nın Davut'un Süleyman'ın
Ve bütün kitapların ve bütün peygamberlerin
Gelmesini bekledikleri
Geleceğini haber verdikleri
Ve bütün kitapların ve bütün peygamberlerin
Evrene insana yere göğe ışık saçan
Büyük Peygamber'in ayak bastığı yere
İmam olup bütün peygamberlere
Namaza kıldırıldığı yere
İhanet ettin aklınca hareket ettin ey Yahudi
Hak ettiğin cezayı en şiddetli bir şekilde çekeceksin ey Yahudi
Büyük Peygamber'in haber verdiği gibi
Sen cezayı çekerken
En vahşi taşların arkasına saklansan bile
Taşlar olduğu yeri haber verecek
Çünkü sen taşı bile yakacak kadar kinlisin ey Yahudi
Sana hiç bir zarar vermemiş bir ümmet için
Sıkıştığın her sefer seni kurtaran
Seni koruyan
Acımasından dolayı senin kendisine sığınmanı kabul eden
Kerim cömert mert bir ümmet için
İnsanlığın son ümidi bir ümmet için
En büyük kini duymaktasın
O fakir de olsa uludur
O mazlumdur
Sen onun ululuğunu ve mazlumluluğunu hakikat taşıyıcılığını kıskanıyorsun ey
Yahudi
Bir gün gelecek azgınlığın sona erecektir
Kutsal Kudüs kurtulacak
Mescid-i Aksa'yı bu ümmet altından ve zebercetten ve yakuttan

Yeniden yapabilecek bir kudrete erecektir
O gün Tanrı'nın azabı senin için şiddetli olacaktır
Biz istesek bile seni ondan kurtaramayacağız ey Yahudi
Bize bu yapıları yapan sen değilsin
Biz kendi cezamızı çekiyoruz
Sen de bir gün kendi cezanı çekeceksin ey Yahudi
Sana yeryüzü lânet edecektir
Sana gökyüzü lânet edecektir ey Yahudi
En kısa zamanda tövbe yolunu tutmazsan ey Yahudi⁵⁵⁹

NURİ PAKDİL

Nuri Pakdil, Kudüs'e dair duygularından söz ederken "Kudüs'ü savunmak insanlık borcudur. Yüreğimin yarısı Mekke, geri kalanı Medine'dir. Üstünde bir tül gibi Kudüs vardır. Kudüs'ü savunmak gerçek bağımsızlığı savunmaktır. Kudüs sevilmeden insanlık kapısından girilmez. Tutsak Kudüs'e borcumuz Kudüs'ü savunmak ve özgürlüğüne kavuşturmaktır." der. Onun sanata ve düşünceye dair tüm yazılarında Kudüs'e ve Orta Doğu coğrafyasına duyduğu hayranlık vardır. Çünkü Orta Doğu en köklü medeniyetlerin doğum yeri ve ana yurdudur.

Bu nedenle "Anneler ve Kudüsler" şiirinde anneye ve çocuğa vurgu yapılmış bu iki istiare ile evrensel insanî yükselişin yine bu coğrafyada doğacağı ve burada serpilip büyüyeceği belirtilmek istenmiştir.

Şair, Tur dağında olup bitenler öncelikle bilinmeden, Hz. Musa'nın Yahudi kavmi ile mücadelesi bilinmeden ve bir dağın yamacında Cenâb-ı Hak'la muhaveresi anlaşılmadan Miraç hadisesinin anlaşılamayacağını, peygamberler tarihi bilinmeden Kudüs'ün öneminin kavranamayacağını ifade eder. Bu nedenle, bütün ömrünün ve ömrü içinde akıp giden zamanın Kudüs'e kurulmuş bir saate ayarlı olduğunu, bu saatin sürekli Kudüs'ü çalıp Kudüs'ü hatırlattığını ve Kudüs'ü anmadan geçirdiği bir vakti hatırlamadığını belirtir. Daha sonraki beyitlerde de Kudüs'ü andıkça gözlerinin önünde beliren Filistinli çocuklarla umutlandığını Kudüs'ün özgürlüğünün Kudüslü annelerin doğurduğu dizleri Kudüs gücü ile güçlenen evlatlar sayesinde kazanılacağını belirtir.

Anneler ve Kudüsler

Tur dağını yaşa
ki bilesin nerede Kudüs

⁵⁵⁹ Sezai Karakoç, "Ey Yahudi", *Diriliş Dergisi*, c.3, sy.1, 1969, s.49.

ben Kudüsü kol saati gibi taşıyorum

Ayarlanmadan Kudüse
boşuna vakit geçirirsin
buz tutar
gözün görmez olur

Gel
anne ol
çünkü anne
bir çocuktan bir Kudüs yapar

Adam baba olunca
içinde bir Kudüs canlanır

Yürü kardeşim
ayaklarına bir Kudüs gücü gelsin

Tapınakla yürek arasında en canlı ilişki
yüreğimiz sıkışınca
anladık
el-Aksadan bir taş düşürülmüştür

İnsan
soyaçekim
göğе yansır umudu
baktıkça aynada

Ve çocuk gülünce
ışır el-Aksa
el-Aksa bilir ki
çocuk koyacak o taşı

Ki biraz kirazdır ki biraz silahtır
çocukların
gözleri
parmakları

Getirince baba
Kudüsü özümleyen ekmeği
yeniler anne andını
kirazın ve silahın üstüne

Deniz kabartısıyla
aynı andadır anne andı ve çocuk solunumu
bilir baba
toprağı süren makinanın hüznle Kudüsü söylediğini

Ağıt yakışmaz
şiire ve çocuk yüzlerine
ki çocuk yüzleridir getirir bizlere
gereğini bağımsızlığının

İlerler zaman
Kudüs koşusunda
ancak anlar
çocukların daim önde olduklarını (1972)⁵⁶⁰

CAHİT ZARİFOĞLU

Yedi Güzel Adam'ın en zarif olanı. Sessizliğini ve yalnızlığını mısralarıyla paylaşan gerçek bir şiir emekçisi. Yazar dostları arasında “Güzel bir insan, iyi bir şair ve müslüman” olarak anılanı.

Zarifoğlu “Önce yüreklerimizdeki Kudüs’ü işgal ettiler. Biz savaşı önce kendimizde kaybettik.” derken, bir zamanlar Kudüs kadar kutsal yüreklerimizle

⁵⁶⁰ Nuri Pakdil, *Anneler ve Kudüsler*, İstanbul: Edebiyat Dergisi Yay., 2. bs., 2014,s.98.

günde beş vakit semaya yükselip Hak katına çıkıyorduk. Oysa şimdi “Villalarda tok karınlar, hissiz dudaklar ve gayretsiz kalplerle başka dünyaların insanı olduk.” diyor ve bu halimizle savaşı çoktan kaybettiğimize işaret ediyor.

“Daralan Vakitler” şiirinin ilk dizelerinde Kudüs’ü Beyrut’la birlikte anan şair, her iki yakada da yaşanan zulümden, ama önce İslam dünyasının kayıtsızlığından söz ediyor ve hissettiği acıyı okuyucusuyla paylaşmaya çalışıyor. İsrail askerlerinin Filistinli Müslümanların evlerini başlarına yıkarken çocuklar paletlerin ve betonların altında can verirken Müslüman toplumların sanki başka bir dünyada yaşıyorlarmış gibi olup biteni çeşitli ülke ajanslarının haber fotoğraflarında izlediklerini ya da kadın gibi ağlamakla yetindiklerini belirtiyor.

Oysaki vakit harekete geçme vaktidir. İslam dünyası her şeyi tam olarak göremese de el ele tutuşup bir araya gelebilir. Kör bile olsa Filistinli çocuklar gibi yerden bir taş alıp atabilir. O taş gidip hedefi vurabilir. Hatta beraberinde zaferi getirebilir.

Daralan Vakitler

Yanakları saçları gözleri yanmış
Zehirli gaz bombaları
Yılan gibi sokmuş yalamış gövdelerini
Ağızları, küçücük dilleri yanmış
Bütün Beyrut sapsarı kalmış
Sanki ağlamak imkansız
Başları
Paletlerle ezilmiş babaları
Yahudi doğramış analarını
Binlerce çocuk topların betonların altında

Beyrut’un gözyaşları şimdi
Kudüs’ün yanı başında
Müslümanlara uzakta
Sanki başka
Gelinmez bir dünyada

Acın bir vadi
Zehirli çiçekler bir ova gibi karşımda
Gözüm baksın sadece

Ayrıntıları

Kıvrılıp kırılmış bilekleri

Kemikten yakılmış etleri

Kuma serilmiş cesetleri

Büyük ajansların yaydığı resimleri

Bir seyirci gibi görsün dursun

Bir kadın gibi ağlasın...

Beyrut yengeç kısı kacında

Çoğu Müslüman kâfir yanında

Yaslanmış yastıklara sonunu bekler filmin

Sen Filistin hokkaları doldur kanla

Şairler eğer ahın varken

Uzanırlarsa tomurcuklara güllere

Her biri kanlı bir ateş gibi korku

Bir azar bir şamar olsun

Filistin sen işine bak kar toprağını

Yoğur gazabını Yaradan'ın

Bu ateş bulutu hangi kavmin üzerinde

Çam ormanlarının salınışında

Kuşların cıvıldaşında

Otların serin tenlerinde

Eğer varsan bakıp görmeye

Şeffaf perdenin az ötesini

Bir ateş bulutu var en bildik yerde

En emin yerde

Ve bak asıl ölen yaylalar villalar tok karınlar

Hissiz dudaklar gayretsiz kalpler

Asla değil kavruk çölde yatan kadavralar

Farz et körsün olabilir

Elele tut

Taş al ve at

Kâfiri bulur

Hani ceylanların

Hani cihat marşın

Bir yumruk harbinden nasıl kaçtın

En arka safta bile kalmadın

Cengi attın dünyaya daldın

Tezeğe konan sinekler gibi

Dönüyor burgaç

Dünya üstten yanlardan daralıyor

Ovalardan

Dar geçitlere sürülen sığırlar gibi

Bir gün ister istemez

Karşısında olacaksın kaçtıklarının

Dua et

O gün henüz mahşer olmasın⁵⁶¹

M. AKİF İNAN

M. Akif İnan, klasik şiirimizin esintisini modern şiirimize taşıyan, yakın dönem şiirimize yeni bir üslup kazandıran, bu suretle de millî ve geleneksel olanı yakalayabilen ender şairlerimizden. Hem divan edebiyatı hem de halk edebiyatı tarzında kaleme aldığı şiirleriyle klasik şiirin ifade gücünü günümüz şiirine aktarma başarısı gösterdi. Toplumcu şiirin revaçta olduğu yıllarda hem toplumun heyecanına hem de bireysel duygulara hitap eden şiirler yazdı.

⁵⁶¹ Cahit Zarifoğlu, “Daralan Vakitler”, *Hece Dergisi*, sy.126-127-128, 2007, s.102-105.

İnan, Mescid-i Aksa şiiirinde, Kudüs'ü kimsesiz ve çaresiz, mahzun, küçük bir çocuğa benzetir. Ağladığını, ilgi ve şefkat beklediğinden söz eder. Kudüs'ün toprağına alnını koyduğunda yer altının kaynadığını eski medeniyetlerin coşkuu sesini duyduğunu söyler.

Kudüs isminin bu beldenin kutsallığını remzettğini, ancak bugün ilgisizlikten çöllerde kaybolmuş bir vâha gibi tek ve تنها kaldığını belirtir.

Mescid-i Aksa

Mescid-i Aksa'yı gördüm düşümde
Bir çocuk gibiydi ve ağlıyordu
Varıp eşiğine alnımı koydum
Sanki bir yer altı nehri çağlıyordu

Gözlerim yollarda bekler dururum
Nerde kardeşlerim diyordu bir ses
İlk kıblesi benim ulu nebimin
Unuttu mu bunu acaba herkes

Burak dolanırdı yörelerimde
Mirac'a yol veren hız üssü idim
Bellidir kutsallığım şehir ismimden
Her yana nur saçan bir kürsü idim

Hani o günler ki binlerce mü'min
Tek yürek halinde bana koşardı
Hemşehrim nebiler yüzü hürmetine
Cevaba erişen dualar vardı

Şimdi kimsecikler varmaz yanıma
Mü'minden yoksunum tek ve tenhayım
Rüzgarlar silemez göz yaşlarımı
Çöllerde kayıp bir yetim vâhayım

Mescid-i Aksa'yı gördüm düşümde
Götür Müslüman'a selam diyordu

Dayanamıyorum bu ayrılığa
Kucaklasın beni İslam diyordu (1979)⁵⁶²

NİZAR KABBANÎ

Suriyeli şair, yazar ve diplomat. Çağdaş Arap edebiyatının en ünlü şairleri arasında yer alıyor. 1923’de Şam’da Suriyeli bir baba ve Türk asıllı bir annenin evladı olarak dünyaya geldi. Hukuk öğrenimi gördü. İstanbul da dahil pek çok Doğu ve Batı ülkesinde diplomatlık görevlerinde bulundu.⁵⁶³

Önceleri bireysel duygularla aşk ve sevdâ şiirleri kaleme alan şair, 1967 Arap-İsrail savaşından sonra savaş karşıtı şiirler yazdı. Toplumcu şiirleriyle çağdaş Arap şiirine öncülük etti. 1998’de vefat etti.

Şair 1969’da kaleme aldığı Kudüs şiirinde birçok dinin doğduğu ve yayıldığı şehir olan Kudüs’ü şeriatlerin aydınlatan feneri olarak tasvir eder. Türlü medeniyetlere ev sahipliği yapan bu beldenin şimdi karalara büründüğünü, minarelerinden yükselen ezan seslerinde hüznü, evlatlarının gözlerinde dinmeyen gözyaşları olduğunu belirtir.

Şiirin son dizeleri, şairin umut dolu olduğu dizelerdir. Sevgilim dediği bu kutlu şehrin bir gün tekrar eski güzel günlerine döneceğini limon ağaçlarının yeniden çiçek açacağını, göçen güvercinlerin Kudüs’e döneceklerini ve Kudüs’ün tekrar barış şehri olacağına dair duygularını paylaşır.

Kudüs

Ağladım tükeninceye kadar gözyaşlarım
Namaz kıldım sönünceye kadar kandiller
Usanuncaya kadar rükû ettim
Sende kaybolan Muhammed’i sordum
Ey Kudüs ey nebilerin çıktığı şehir

Ey Kudüs ey şeriatler feneri
Ey parmakları yanan güzel çocuk
Hüzün var gözlerinde ey iffet şehri
Ey Rasûl’ün uğradığı bahçe
Kaldırımlarında hüznü var
Minarelerinde hüznü var

⁵⁶² M. Akif İnan, “Mescid-i Aksa”, *Akıncılar Dergisi*, sy.5, Ekim 1979, s.16.

⁵⁶³ Süleyman Tülüccü, “Nizar Kabbani ve Eserleri Üzerine Notlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.35, 2011, s.25.

Ey Kudüs ey karalara bürünen şehir
Kim çalacak çanlarını kıyamet kilisesinin
Pazar sabahları
Kim taşıyacak çocuklara oyuncakları
Yılbaşı gecesinde

Ey Kudüs ey hüznler şehri
Ey gözlerinden kocaman yaşlar akan
Kim durduracak düşmanları
Üzerine çullanan, ey dinlerin incisi
Kim silecek kanları duvarlarından
İncil'i kim kurtaracak
Kim kurtaracak Kuran'ı
Kim kurtaracak Mesih'i kendisini öldürenlerden
İnsanlığı kim kurtaracak

Ey Kudüs ey şehrim
Ey Kudüs ey sevgilim
Yarın, yarın çiçek açacak limon
Sevinecek yeşil sümbüller ve zeytin
Gözler gülecek
Geri dönecek göçmen güvercinler
Tertemiz yuvasına
Ve geri dönecek çocuklar oynamaya
Buluşacak babalar oğullar
Ey memleketim
Ey barış ve bereket şehri (1969) (Çeviren: İlyas ALTUNER)⁵⁶⁴

⁵⁶⁴ Nizar Kabbani, *Gazaba Uğramış Şiirler*, İstanbul: İz Yay., 2011, s.102.

MÜELLİFİ MEÇHUL BİR SEYAHATNAMEYE GÖRE KUDÜS

*Nurettin GEMİCİ**

İslam Tarihi açısından şehirler incelenerek kategorize edildiğinde Mekke, Medine ve Kudüs ilk anda akla gelen öncü şehirlerdir. Hac ibadetiyle özdeşleşen Mekke ve Medine hakkında göreceli olarak bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. O şehirlere ait sadece Müslümanların hac ziyaretlerini değil, gayrimüslimlerin gizlice veya kimliklerini gizleyerek yapageldikleri Mekke ve Medine ziyaretinden bahseden çalışmalar elde mevcuttur. Kudüs’e ziyaret konusunda yasak ve sınırlandırmalar olmadığından İslam devletlerinin ve özelde Osmanlı Cihan Devleti’nin hâkimiyetinde olduğu senelere dair oldukça zengin malzeme bulunmaktadır.

Adı zikredilen iki kutsal şehir daha çok Müslümanları ilgilendirirken Kudüs şehri üç ilahi din için de önem arz etmektedir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet’i Kudüs’e bağlayan bağlar vardır. Kudüs şehrinin Hz. Peygamber’in Mîraç yolculuğunun başlama noktası oluşu kadar Hz. Ömer tarafından Müslümanlar tarafından zaptı (638), arkasından Haçlı seferleri esnasında elde tutulamayarak 90 küsur yıl süren ayrılık (1099) ve SelâhaddinEyyübî tarafından yeniden fethi (1187) ve neredeyse inkıtalar sayılmazsa 638 yılından 1917 yılına kadar yaklaşık 1200 yıl boyunca İslam şehri olarak ayakta kalmış bir önemli merkezdir.⁵⁶⁵ 1917 yılından 1948’e kadar İngiliz yönetimi ve 1948 yılında İsrail tarafından önce Batı Kudüs, arkasından 1967 sonrası Doğu Kudüs’ün işgali yaşanmıştır. 1980 yılında ortak başşehir, 2017 yılında da doğrudan başkent olmuştur.

Kudüs, tarih boyunca pek çok seyyahın uğrak yeri olmuştur. Bunlardan birisi de meşhur gezgin Evliya Çelebi’dir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinin ilgili bölümünde, ekte hakkında bilgi vereceğimiz meçhul müellifimize göre oldukça fazla malumat aktarmıştır. Müellifimiz Kudüs’ü klasik anlamda bir kutsal merkez olarak kabul ederek ziyaret yerlerine ait bazı dualar ve ritüeller önermiştir.

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde şehirleri tanıtırken oluşturduğu şablonun bir benzerini Kudüs şehri için de uygulamıştır. Öncelikle şehrin isminden başlayarak bazı etimolojik bilgiler vermektedir. Kudüs şehrinin tarih boyunca tevhidi esasa alan dinlerin kiblegâhı olduğuna dair bilgileri serdettikten sonra bu

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı

⁵⁶⁵ Muammer Gül, “Müslümanların Kudüs’ü Fethi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2001, sy.2, s.47-58, Abdurrahim Abu Husayn, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Kudüs”, *Evliya Çelebi’nin Şehirleri*, İstanbul, 2013, s.147-151.

durumun hicretin ikinci senesinde gelen bir vahiyle kiblenin değiştirilerek Mekke’de Mescid-i Haram, yani Kâbe olması kararlaştırılmıştır.⁵⁶⁶

Evliya Çelebi, Kudüs anlatısında malumatı veya elinin altında olan tarihî kaynakların verilerini peş peşe sıralar. Öncelikle Kudüs şehrinin Hristiyanlar açısından önemine, Hz. İsa’nın burada Betlehem/Beytullahim’de dünyaya geldiğine dikkat çeker. Arkasından Davud (as)’un Talut’un ordusuyla birlikte Calut’u mağlup etmesini, sonra da Buhtunnasr’ın Hz. Yahya’nın intikamını almak için Kudüs’e gelerek Yahudileri katletmesini anlatır.

Hz. Ömer tarafından 638 yılında fethedilen Kudüs şehri, 1098 yılındaki Haçlı saldırısı sonucunda Müslümanların elinden çıkmıştı. Şehri ele geçiren Haçlıların yaptıkları melanetler tarih kitaplarında genişçe ele alındığından burada tekrarlanmayacaktır.⁵⁶⁷

Evliya Çelebi, Kudüs’ü anlatımdaki üslubu zaman zaman sıradan bir seyyahın aktarımından ziyade bir devlet görevlisinin üst amirlerine oradaki durumu anlatan rapora benzemektedir. Seyahatnamenin satır aralarında devlet idarecilerine bazı mesajlar verildiği de düşünülebilir.

Aşağıya alıntıladığımız satırlardaki bilgilerin o günün sıradan bir okuyucusuna vereceği fazla bir şey yoktur:

Hâlâ eyâleti ber-vech-i arpalık vezâret olmuştur. Taraf-ı pâdişâhîden hâss-ı hümayûnu 257.485 akçedir. Ve ze’âmet 9 ve tîmâr 106. Paşası hâlâ beş yüz asker ile Şâm emîrû’l-haccı olup huccâc-ı Şâm’a pîşvâ olup götürüp getirmeğe me’mûrdur.

Ve senevî paşasına kırk bin gurus hâsıl olur ma’mûr vilâyetdir. Ammâ eyâletinde olan erbâb-ı tîmâr bir sefere me’mûr değillerdir. Ancak gelen züvvârı bayrakları ile ziyâretlere götürmeğe me’mûr cümle altı yüz âdemdir.

Ve mollâsına dahi paşası kadar mâl hâsıl olur, zîrâ nâhiye ve bin altmış pâre kurâlardır. Cümlesine kul nâ’ibleri gider şerîf mevleviyyetdir. Zîrâ ba’zı zamân bîtrîk ve kıssîs ve çelipa ve ruhbân ve papasların mâddeleri zuhûra gelir. Monlâ ve paşa ol mâddelerden kırk elli bin gurus alırlar.

Husûsâ küffârın Beyz-ı Ahmer ya’nî Kızıl yumurta bednâmları günü Kumâme önüne paşa ve monlâ varmayınca bâb-ı Kumâme küşâde olmaz. Ve beş on bin nasârâdan onar on beşer gurusunu papaslar alup ôşrûn paşa ve monlâya verirler, hayli mâddedir.

Ve paşasının eyâletinde olan Selîm Hân tahrîri üzre sancaklar bunlardır. Evvelâ izzetü’l-hâşim sancağı ve Cebel-i Aclûn sancağı ve Leccûn sancağı ve Nâbulus sancağı. Kudüs-i şerîf sancağı paşa tahtıdır.

⁵⁶⁶ Şeyda Ersöz, “İki Çağdaş Seyyah: Evliya Çelebi ve Nablusi’nin XVII Yüzyılda Kudüs’e Dair Anlatımlarının Karşılaştırılması”, *Kudüs: Dini Tarihi ve Edebi Açından*, İstanbul, 2018, s.300-317.

⁵⁶⁷ Ömer Faruk Harman, “Kudüs”, *DİA*, c.26, s.334-338.

Ve beş sancak dahi çöl beğleri vardır. Anlar vilâyetlerin mülkiyyet üzre mutasarrıf ederler. Lâkin hîn-i mahalde hidmet-i pâdişâhîde bulunurlar. Ve eyâletinde evkâf kurâları vardır. Ammâ çoğu eşkinci tîmâr ve ze'âmet sâhibi kurâlarıdır.

Sancağının alaybeğisi ve çeribaşısı vardır. Ve erbâb-ı tîmârı huccâc-ı müslimîni Hazret-i ibrahîm Halîl'e ve Hazret-i Îsâ'nın doğduğu Beytül-lahm'a ve Hazret-i Mûsâ'ya götürürler, zîrâ yolları Arab aşkıyâsından muhâlifdir.

Ve bu Kudüs'ün sipâh kethudâyeri ve dergâh-ı âlî yeniçeri serdârı ve şâm yeniçerisi serdârı vardır. Ve mezâhib-i erba'anın şeyhülislâmları ve nakîbüleşrâfî ve a'yân [u] eşrâfî ve ulemâ ve sulehâsı gâyet çokdur. Ve kal'a dizdârı ve iki yüz merdüm-i hisârı vardır.

Mollâsı kal'a neferâtların ba'zı müşkil nâhiyelere ve dest-i hükmünde olan kazâlara gönderir ki kazâları bunlardır: Evvelâ kazâ-i Kudüs-i şerîf ve kazâ-i Halîlül-r-rahmân ve kazâ-i Nâbulus ve kazâ-i Remle ve kazâ-i Kerek ve kazâ-i Leccûn ve kazâ-i Cinîn. Bu kazâlar cümle ilhâk olunup mevleviyyet olmuştur. Ammâ ba'zı zamân mollânın isti'dâdına göre kazâ ilhâk ederler. Ammâ ba'zısına yalnız Kudüs ihsân olunur. Hulâsa-i kelâm ber-vech-i adâlet kırk bin guruş hâsıl olur şerîf mevleviyyettir.

Ve dahi mollânın taht-ı destinde mahkeme hidmetine me'mûr berât-ı pâdişâhî ile yigirmi ağalık vardır. Evvelâ muhızırbaşı rikâb-ı hümayûn tarafından keçeli kapucudur. Rü'ûs-ı hümayûn ile zabt eder. ikinci Ağa Kudüs-i şerife gelen su nâzırı mükellef ağalıktır. Üçüncü Ağa mi'mârbaşı ve dördüncü mühendisbaşı beşinci mu'temedbaşı ve altıncı sarrâfbaşı, cemî'i ulemâyâ surre-i pâdişâhî geldikde bunun elinden çıkar. Ve yedinci ağa veznedârbaşı ve sekizinci subaşı ve tokuzuncu bâzârbaşı ve onuncu şehir kethudâsı ve on birinci bedasten kethudâsı.

Hulâsa-i kelâm cemî'i esnâfın şeyhleri her gün mahkemede hâzır olup hidmet ederler. Ve Kudüs-i şerîfde yedi yüz evkâf vardır. Cümlesinin mütevellîleri birer hedâyâ ile mollâyâ gelüp mahkeme dîvânında mevcûd bulunurlar. Azîm hükûmet ve mevleviyyettir.⁵⁶⁸

Evliya Çelebi, anlatısına daha sonra, kalenin tavsifini yaptığı bölümlerle devam eder. Burada ele alınacak seyahatname veya Kudüs ziyareti bağlamında bir tür menâsik kitabı diyebileceğimiz çalışmanın konu çeşitliliği ve anlatım olarak benzerliği yoktur.

Bu uzun girişten sonra Mescid-i Aksa'nın anlatılmasına başlanmaktadır. İnşasından itibaren tamiratları ve yaşadığı yüzyıla kadar olanları aktarır. Caminin içi ve müştemilatlarından uzun uzadıya söz eder.⁵⁶⁹

⁵⁶⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, YKY, s.230-232.

⁵⁶⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, YKY, s.233-258.

Öte taraftan makalenin konusu olan Seyahatname’de konuların ele alınışı klasik hac menâsikini konu alan eserleri andırmaktadır. Metinde öncelik ziyaretlere ve oralarda okunması gereken ayetler, dualar ve konuyla ilgili rivayetlere yer verilmiştir. Bu Seyahatname’de, bir Kudüs şehri anlatısından ziyade mümin bir kişinin kutsal yerleri ziyareti sırasında okuması gerekenler öncelikli olarak zikredilmiştir.

Kudüs Seyahatnamesi kısmı hazırlanırken 19 Arapça kaynak eserden yararlandığı ifade edilmektedir. Bunu şu cümlelerle anlatır:

Bu evvelki fasıl Kuds-i şerîfin ziyareti süneni ve müstehabbını ve edebünü ve nereden girmek gerek ve nereden hâcet dilemek gerek ve nerede hâcet makbûldür ve nerede sadaka makbûldür ânı beyan eder her kim bu kitâbı eline girmedin ziyaret etse bu kitâb eline girüp bulacak bu kitâb hükmüyle ziyaret etmek efdaldür belki müstehabdür ve bâzıları sünnetdür demişler. Rasûl Hazreti Mîrac gecesi tekrar ziyaret edip huşûile yürüdü ve yine ziyaret etdi dediğümüz budur ki peygamber hazreti aleyhi’s-salâtu ve’s-selâm buyurdu kim “الغريب كالأعمى ولو كان بصيرا” **Garip (yabancı) gözleri görse bile ama hükmündedir.** Dedi hadîs-i şerîfinde ve bâzılar zahmet çeküp irak yerlerden gelürler, bu şerîf yeri ziyaret ederler, nice ziyaret etmek gerek bilmezler. (150a) ve mağfîret nice istemek gerek ve huşû nedir ve sadaka ve sevab nedir bilmezler, hemân taşın nakşına bakarlar, zahmetleri kendülere kalır imdi bu kitab **on dokuz arabî kitablardan** cem’ olunup türkî dile döndürülmüşdür amma biz fâidelerin ve erkanların derc etdük ve her kim ki bunu hor görse kendi cehline delâlet eder ve her kim ki bu kitâb ile ziyaret etmek dilese mağfîrete tâlib idüğüne delildür.⁵⁷⁰

Seyahatnâme’de Kudüs’teki Mescid-i Aksa’nın faziletine dair meşhur hadisi burada kendi tercümesiyle şöyle nakletmektedir.

“...Kişi bel bağlayıp ziyarete gitmek dilese üç mescidi ziyaret etmek gerek, birisi Mekke-i Şerîfe’dir şerrafeha’llâhu Teâlâ ve birisi Medîne-i Münevveredir ki Hazret-i Rasûlu’llâh’ın ravza-i mukaddesi ve türbe-i mutahharası andadır. Ve birisi Kuds-i Şerîf’de Mescid-i Aksâ’dır ki Hak Teâlâ Hazretlerinin yeryüzünde azîz ve şerîf tuttuğu yerler bunlardır.⁵⁷¹

Müellif Mescid-i Aksa ziyaretinin Bab-ı Hıttâ’dan⁵⁷² yapılmasını önermektedir.

⁵⁷⁰ Lala İsmail, Yazma eser, 149b-150a.

⁵⁷¹ Adı geçen yazma, vr.150a-150b. Ayrıca hadis hakkında bkz. Buhârî, Mescidü Mekke 1, 6; Savm 67; Sayd 26; Müslim, Hac 415, 511, 512; Ebû Davud, Menâsik 94; Tirmizî, Salât 126; Nesâî, Mesâcid 10; Dârimî, Salât 132; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 234, 238, 278, 501; III, 7, 34, 45, 51, 53, 64, 71, 75, 78, 93, VI, 7.

⁵⁷² Mescid-i Aksâ’nın kuzey revaklarının bulunduğu taraftadır. Mücahidîn Sokağı’na açılmaktadır. Sâdiyye Mahallesi’nde ikamet edenlerin ve Sâhira Kapısı’ndan Aksâ’ya gelen Müslümanların kullandığı kapıdır.

Burada önce Süleyman Peygamberin yaptırmış olduğu kubbeyi ziyaret ederek orayla ilgili bazı tarihî rivayetleri aktarmaktadır. O kubbe içinde iki rekât namaz kılınmasının ve ardından dua okunmasının yerinde olacağını belirtir.

Ekteki metinde ziyaret edilen yerlerde okunacak ayet, hadis ve me'sûr (tesirli) dualar ardı arkasına sıralanmakta ve yer yer bazı hikâyelerle metin zenginleştirilmektedir.

Seyahatname metninin Edirneli Abdurrahman el-Hibrî'ye ait olduğuna dair kanaatimizi pekiştirecek başka bir olguya rastlamadığımızı belirterek bu görüşümüzden feragat etmiştik.⁵⁷³

Eser hakkında şunlar söylenebilir:

Tek nüsha olarak tespit edebildiğimiz eser İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail Efendi kitaplığı 104 numaraya kayıtlı olan bir mecmuanın üçüncü kısmında yer almaktadır. Nesih hattıyla kaleme alınmış olup kelimeler harekelenmiştir. Metin anlaşılır olmakla beraber metin içinde geçen Arapça ibare ve cümleler Arapça bilgisine muhtaçtır. Yazma eser 149b ile 161a arasında bulunmaktadır.

Metnin çeviri yazısı ve Arapça duaların anlamı tarafımızca verilmiştir.

(149 b) el-Faslu'l-evvel.

Bu evvelki fasıl Kuds-i şerîfin ziyareti süneni ve müstehabbını ve edebünü ve nereden girmek gerek ve nereden hâcet dilemek gerek ve nerede hâcet makbûldür ve nerede sadaka makbûldür ânı beyan eder her kim bu kitâbı eline girmedin ziyaret etse bu kitâb eline girüp bulıcak bu kitâb hükmüyle ziyaret etmek efdaldür belki müstehabdür ve bâzıları sünnetdür demişler. Rasûl Hazreti Mîrac gecesi tekrar ziyaret edip huşû ile yürüdü ve yine ziyaret etdi dediğümüz budur ki peygamber hazreti aleyhi's-salâtü ve's-selâm buyurdu kim “الغريب كالأعمى ولو كان بصيرا” **Garip (yabancı) gözleri görse bile ama hükmündedir.** Dedi hadîs-i şerîfinde ve bâzılar zahmet çeküp irak yerlerden gelürler bu şerîf yeri ziyaret ederler nice ziyaret etmek gerek bilmezler. (150a) ve mağfîret nice istemek gerek ve huşû nedir ve sadaka ve sevab nedir bilmezler hemân taşın

⁵⁷³Abdurrahman Hibrî Efendi (1012-1069/1604-1659), 1604 yılında Edirne'de doğmuştur. Babası müderris Hasan Efendi'nin yanında eğitimini tamamladıktan sonra, tahsil için İstanbul'a gelerek Medrese eğitimini tamamlamıştır. Medrese eğitiminin ardından Hibrî, Edirne'de, Emir Kadı medresesi müderrisi olarak görev yapmıştır. Meşhur eserini kaleme aldığı Hac seyahatini 1041(1632) yılında gerçekleştirmiştir. Eserleri: *Enisü'l-müsâmirîn*, Edirne tarihini ele alır. *Hadâiku'l-cenân* adlı eserini 1040 (1630/1631) yılında yazmıştır. *Tarih-i Feth-i Revan* ile *Tarih-i Feth-i Bağdad*, IV. Murad devri Revan ve Bağdad'a yapılan seferleri anlatır. *Riyazü'l-ârifîn fi'l-ahâdisi'l-erbain* ise İranlı şair Hüseyin Vâiz'in eserinin çevirisidir. Bkz. Sevim İlğürel, “Hibrî”, *DİA*, c.17, s.426-428.

nakşına bakarlar zahmetleri kendülere kalır imdi bu kitab on dokuz arabî kitablardan cem' olunup türkî dile döndürülmüştür amma biz fâidelerin ve erkanların derc etdik ve her kim ki bunu hor görse kendi cehline delâlet eder ve her kim ki bu kitâb ile ziyaret etmek dilese mağfirete tâlib idüğüne delildür. İ'tikâd ile ve ağlamağıle ide inşâa'llâhü Teâlâ celle ve âlâ kemâl-i rahmetinden mahrûm etmeye zîrâ ki Rasûl aleyhi's-selâm hazreti buyurmuşdur ki kişi bel bağlayıp ziyarete gitmek dilese üç mescidi ziyaret etmek gerek birisi Mekke-i Şerîfe'dir şerrafeha'llâhü Teâlâ ve birisi Medîne-i Münnevveredir ki Hazreti Rasûlu'llâh'ın ravza-i mukaddesi ve türbe-i mutahharası andadır. Ve birisi Kuds-i şerîfde Mescid-i Aksâ'dır ki Hak Teâlâ Hazretlerinin (150b) yeryüzünde azîz ve şerîf tuttuğu yerler bunlardur dahî azîz dahî şerîf olsunlar. Faslı. Her kim Kuds-i mübâreki yani Hak Teâlâ hazreti medh etdiği mescidi ki Mescid-i Aksâ'dır ziyaret etmek dilese evvel Bâb-ı Hittâ'ya gitmek gerekdür giderken bunu deye. “بسم الله توكلت على الله” **Allah'ın adıyla başlarım. Allah'a tevekkül ettim.** Zîrâ amelde niyyet ve ihlâs farzdur, nitekim Hak Teâlâ kelâm-ı kadîminde buyurup “وما امرؤ الا ليعبدوا الله مخلصين له الدين” **Hâlbuki onlara sadece dini Allaha has kılarak ibadet etmeleri emredilmişti** (Beyyine, 5/98), dedi ve iki cihân fahri aleyhi's-selâm hadîs-i şerîfinde “انما الاعمال بالنيات” **Ameller niyetlere göredir,** dedi. Bâb-ı Hittâ'ya varıcak kapudan girmedin iki elin boğazına beraber kaldırıp bu âyeti ve bu duâyı ve bu esmâ-i sıfatı okuya her kişi ki bunu bile okumak efdaldür

“اعوذ بالله من الشيطان الرجيم

بسم الله الرحمن الرحيم وقولوا حطة نغفرلكم خطاياكم وسنزيد المحسنين اللهم بنورك (151a) اهتديت وبفضلك استتعت وبك اصبحت وامسيت ذنوبي بين يديك استغفرک واتوب اليك يا حنان يا منان يا غفران برحمتك يا ارحم الراحمين”

Kovulmuş şeytanın şerrinden Allah'a sığınırım. Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Senin fazlın ve keremin sayesinde hidayete ulaştım. “Hitta” Ya Rab bizi affet deyin ki, sizin hatalarınızı bağışlayalım. Zira biz, iyi davrananlara (karşılığını) fazlasıyla vereceğiz, demiştik. (Bakara, 2/58) Allah'ım! Senin nurunla sabaha ve akşama gidim. Merhametlilerin en merhametlisi olan Gufran, Mennan, Hannan! Sana tövbe ediyorum. Günahlarımın bağışlanmasını senden istiyorum.

Andan sonra sağ ayağın ilerü basa zîrâ kim sünnetdur “بسم الله” Allah'ın adıyla diye gire.

“لانه سنة لقوله عليه السلام كل امر ذي بال يبدأ فيه باسم الله فهو ابتر واجدع”

Çünkü O “Hz. Peygamberin akıllı kimse (işine) Allah'ın adıyla başlamazsa o ebterdir, kötürümdür” sözü gereği sünnettir.

Andan saff-ı enbiyâya çıkup iki rek'at tahiyyetü'l-mescid kıla dahî Hak Teâlâ Hazretine çok çok şükürler edüp duâ ede ki bunun gibi şerîf mübârek evi

lutfundan ve kereminden görüp ziyaret etmek nasib etdi, anda elin kaldırıp üç kerre “استغفر الله” **Bağışlanmamı istiyorum**, diye ve bu âyeti okuya!

“ربنا واعف عنا واغفر لنا وارحمنا استغفر الله من كل ذنب اذنبته عمدا او خطاء او سرا او علانية واتوب اليك اللهم اغفر لنا ولوالدينا ولاساتيننا ولمشايقنا ولمن وصينا بالدعاء الخير وللمسلمين والمسلمات والمؤمنين (151b)

"والمؤمنات الاحياء منهم والاموات برحمتك يا ارحم الراحمين

Allah'ım! Bizi affeyle. Bizi bağışla. Bize merhamet eyle. (Bakara, 2/286)
Allah'ım! Açık kapalı, bilerek bilmeyerek işlediğim günahlardan sana tövbe ediyor ve bağışlanmamı istiyorum. Merhametlilerin en merhametlisi Allah'ım! Bizi, ana babamızı, hocalarımızı, meşayihimizi bizden hayır dua isteyenleri, mümin erkekleri ve mümin kadınları, Müslüman erkekleri ve Müslüman kadınları, onlardan ölü ve diri olanları bağışla.

Andan her kişinin Allâhü Teâlâ katında ne hâceti var ise dileyeye ve duâ itmâm olıcak söylemedin az eğer çok sadaka vire andan kalkup Süleymân peygamberün aleyhi's-selâm kubbesine vara anın içindeki taş hakkında iki rivâyet vardır bazıları eydür kubbe tamâm olıcak Hazret-i Süleymân aleyhi's-selâm diledi kim sahra-i mübârekeyi ziyaret ede, ayağı üzerine yürümedi dizi üzerine yürüdü. Hak Teâlâ Süleymân'a izzet edüp ol sahra-i şerîfe emr etmiş kim dur yâ Süleymân'a karşı var seni ziyaret eylesün dizleri anı yerde kaldı demiş ol sahra-i mübârekenün bir pâresi kopup Süleyman'a karşı varmış, Süleymân aleyhi's-selâm anda ziyaret dönmüş derler. Ve bir rivâyet dahî budur ki Buhtu'n-Nasr dedikleri zâlim pâdişah iken Süleymân peygamber (152a) aleyhi's-selâmun binasın yıkdıktan sonra bu şerîf taşdan kesmiş ki ilede, kendinün daru'l-küfrinde koya, kâfirler gelüp anda ziyaret ede cem'iyet ve kalabalık anda ola ol fıkı-i fâsid ile ol araya değin iletmiş Allâhü Tebâreke ve Teâlâ'nun emriyle ol aradan kaldıramamış koyup gitmiş derler ol kubbeye girecek iki rek'at nâfile namaz kıla bâ'dehû bu duâyı okuya!

“اللهم اجعلني نورا في قلبي ونورا في قبوري ونورا في سمعي ونورا في بصري ونورا في شعري ونورا في لحمي ونورا في دمي ونورا في عظامي ونورا بين يدي ونورا في خلقي ونورا عن يميني ونورا عن شمالي ونورا من فوقني ونورا من تحتي اللهم زدني نورا واعطني نورا واجعلني نورا برحمتك يا ارحم الراحمين.”

Allah'ım! Kalbimi, kabrimi, kulağımı, gözümü, saçımı, etimi, kanımı, kemiğimi, önümü, arkamı, sağımı solumu, üstümü ve bastığım yeri nurlandır. Allah'ım! Nurumu artır. Bana nur ver, beni nurlandır ey merhametlilerin en merhametlisi!

Andan çıka mağâratü'l-ervâha vara anın dahî hakkında üç rivâyet vardır birisi budur ki, üç yüz bâkire kız oğlan bir defa yâ Allah deyu can teslim kılmışlar ve bir rivâyet dahî budur ki (152b) bir hâturn kişinin oğlancığı fevt olmuş, zârî

kılup ağlarımı, eyitmişler senün oğlun cennet kuşudur şimdi anın rûhu Mescid-i Aksâ'da mağâratü'l-ervahdadur demişler, gelmiş yâ oğul deyu çağırımı cevap verup eyitmiş ki yâ ümmî ne dersin deyu vaktâ ki bu hâtun oğlunun avazın işitmiş ol saat can teslîm etmiş ve bir rivâyet dahî budur ki peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm Hazreti Mirac gecesi anda namaz kıldığı vaktin ervâh-ı enbiyâ ve evliyâ anda Habîbu'llâh'a iktidâ etmişlerdür derler, bu sahîhdur hadîsile ma'lûm olmuştur cennete lâîk olan ervâh anda gelürlerimiş bu duâyı anda okuyup geçe

“اللهم احيني ما كانت الحياة خيرا لي وتوفني ما ما كانت الوفاة خيرا لي اللهم اجعل روحي كروح اوليائك اللهم ارفع روحي الى مقام روح انبيائك بفضلك وكرمك يا ارحم الراحمين”

Allah'ım! Hayat benim için hayırlı ise beni yaşat. Ölüm benim için hayırlı ise canımı al. Allah'ım! Ruhumu evliyaların ruhu gibi kıl. Ey merhametlilerin en merhametlisi fazlınla ve kereminle ruhumu nebilerin ruhunun makamına yükselt.

Üç kerre (153a) salavât getürüp ümmü'l-mesânî yani fâtiha-i kerîme okuya ol salavâtun sevâbını cemî-i ehl-i îmâna ihdâ kıla. andan kubbe-i mîraca vara Rasûl hazreti gökden inicek anda indi derler. ve bir rivâyetde kızıl mihrâba indi derler yani anların yerlerine andı derler içine girüp iki rek'at namaz kıla andan ne hâceti var ise dileye kubbenun ortasında bir murabba' taş vardur a venin dâiresine oturup peygamber hazretine yüz kerre salavât getürüp sevâbını peygamber hazretine bağışlaya andan bu duâyı okuya “اللهم اجعل نفسي مطمئنة تؤمن بقلائك وترضى بعطائك وبخني من عذابك برحمتك”

Allah'ım! Nefsimi seninle buluşmaya iman hususunda mutmain, vereceklerine razı kıl. Azabından beni kurtar merhametlilerin merhametlisi, deyu eğer hayr-ı sadakadan nesnesi var ise vere andan çıka kızıl mihrâba vara andan bu duâyı okuya namazı halvetce kıla “اللهم اجعلك”

Ey merhametlilerin en merhametlisi! Bizi senin dışındakilerden sana karşı en çok korkan, senin dışındakilerden daha çok seni sevenlerden eyle.

Andan cennet kapısı derler ol kapudan (153b) sahra-i mübâreke gire sağ ayağın ilerü basa yeşil mermere vara üzerinde iki rek'at namaz kıla nâfileten andan hâcet dileye makbûl ola inşâllâhu Teâlâ cemî' günahlarına tevbe ede tevbe ve duâ yeridür Hak Teâlâ kabûl kıla ve bu duâyı okuya! “اللهم يا سابق الفور ويا سامع الصوة اسئلك الفوز عند القضاء ومنازل الشهداء وعيش السعداء برحمتك”

Sesi hemen duyan ve kulunun (imdadına) hemen yetişen Allah'ım! Hesap günü imtihanı kazanmayı, şehitlerin mertebesini ve mutlu yaşamayı istiyorum. Ey

Merhametlilerin En Merhametlisi! Cebrail, İsrail, Azrail, Mikail, Muhammed ve Ehl-i Beyt hürmetine bunları senden istiyorum.

Andan sağ tarafından Cebrâil bucağına vara ve bu duâyı okuya! “اللهم يحرمة جبرائيل واسرافيل وعزرائيل وميكائيل وبحرمة محمد واله اجمعين اللهم هون علي يحرمة جبرائيل واسرافيل وعزرائيل وميكائيل وبحرمة محمد واله اجمعين اللهم هون علي يحرمة جبرائيل واسرافيل وعزرائيل وميكائيل وبحرمة محمد واله اجمعين اللهم هون علي يحرمة جبرائيل واسرافيل وعزرائيل وميكائيل وبحرمة محمد واله اجمعين”**Merhametlilerin En Merhametlisi! Lûtfun ve kereminle sekerat-ı mevt-i bana kolaylaştır.** andan peygamber hazretinin mübârek kademi yer itdüğü taşa vara öpmeye yüzün koyup ağlayup kadem sahibinden şefâat taleb ide ve bu duâyı okuya!

“اللهم نور قلبي بنورك وبنور معرفتك واشرح صدري بنور هدايتك ويسرلي امري”
”بشفاعة حبيبك برحمتك (154a) يا ارحم الراحمين

Allah’ım! Nurunla marifetinle kalbimi nurlandır. Hidayetinin nuruyla kalbimi aç. Rahmetinle ve Habibinin şefaatiyle işlerimi kolaylaştır Ey Merhametlilerin En Merhametlisi.

Andan Hamza-i behlüvân kalkanı dedikleri ki yedi maden cevherinden düzülmüştür ki duvara dayanup durur ana varup katında durup bu duâyı okuya!

”ياحي ياقيوم اللهم اجعل خير عملي خواتمه يا قاضي الحاجات“

Hayat sahibi olan Allah’ım! En iyi amelimi ölümünden önce (yapma imkânı) bana ver.

Andan mübârek sahra taşının üzerinde demürden nar ağacı vardır varup anı görüp temâşâ ede andan taşı dolaşa İdris peygamber aleyhisselâm kademi yerine vara elin üzerine koya dahî bu duâyı okuya!

”اللهم اغفر ذنوبي واستر عيوبتي واحفض ديني برحمتك يا ارحم الراحمين“

Allah’ım! Günahlarımı bağışla, kusurlarımı ört ve dinimi koru.

Andan mağara kapusına vara durup bu duâyı okuya!

”اللهم يا عالم السر والنجوى ويا كاشف الضر والبلوى اجعل لي من امري فرجا“
”ومخرجا برحمتك يا ارحم الراحمين“

Ey Merhametlilerin En Merhametlisi! Açığı gizliyi bilen, zarar ve belayı kaldıran Allah’ım! Amelimi benim için kurtuluş ve çıkış yeri eyle.

Andan sağ ayağın ilerü basup arkun arkun aşağı ine mübârek sahradan dil çıkup peygamber hazretine söylemiştir (154b) andan durup bu duâyı okuya!

”اللهم طهر قلبي من النفاق وحرم جسدي على النار وادخلني في جنتك الفردوس برحمتك يا ارحم الراحمين“

Allah’ım! Kalbimi nifaktan temizle. Bedenimi ateşe haram kıl. Beni Firdevs cennetine koy Ey Merhametlilerin En Merhametlisi.

Andan aşağı inüp sağdan mihrabda nâfile namaz kıla duâlar müstecâb olacak yerdür hâcetler dileye! andan Rasûl hazretinün mübârek imâmesi dendüğü yeri ziyaret edüp altında iki rek’at nâfile namaz kıla dahî elin mübârek yere koyup Kur’an’dan ne müyesser olursa okuya ve durup bu duâyı okuya!

“اللهم اجعل شافعي نبيك محمدا عليه السلام اللهم ارني وجهه واسقنا حوضه برحمتك يا ارحم الراحمين”

Allah’ım! Nebin Muhammed’i bana şefaatçı kıl. Yüzünü bana göster. Havuzundan beni sula Ey Merhametlilerin En Merhametlisi.

Andan çıkup mihrâba vara ol mihrab ki haneî kılur anda iki rek’at nâfile namaz kıla dahî hâcet dileye ve bu duâyı okuya!

“اللهم بانور النور يامدبر الامور يا عالم ما في الصدور انت تعلم حالي وتقبل زيارتي”
“يرحمتك يا ارحم الراحمين”

(155a)Kalplerde olanı bilen, işleri planlayan ve nur olan Allah’ım! Sen halimi biliyorsun ziyaretimi kabul eyle Ey Merhametlilerin En Merhametlisi.

Kubbe-i sahranın şarkî tarafında iki kapu arasında Ali makâmı derler sâhib-i vilâyet imiş anda ibâdet edermiş duvarda bir kara taş vardır anın üzerine elin koyup bu duâyı okuya!

“اللهم اجعل هادين مهدين غير ضالين ولا مضلين برحمتك يا ارحم الراحمين”

Allah’ım! Bizi hidayete ulaşan ve ulaştıranlardan eyle. Sapıtan ve saptıranlardan eyleme Ey Merhametlilerin En Merhametlisi.

Andan kubbe-i silsileye çıka iki rek’at nâfile namaz kıla ve her ne hâceti var ise dileye eğer şehidler mertebesin dahî dilerse Allâh-u Teâlâ mahrûm etmeyüp vere inşâa’llâhü her kim anda bir akçe sadaka verse cemî’ tâati ve ziyareti yıldırım gibi Allâhü Teâlâ hazretine erişe anın orta yerinde otura bu duâyı okuya!

“اللهم انك عفو كريم تحب العفو فاعف عنا واغفر لنا وارحمنا برحمتك يا ارحم الراحمين”

Allah’ım! Sen affedicisin, affetmeyi seversin bizi affeyle, bağışla, bize merhamet eyle Ey Merhametlilerin En Merhametlisi.

Andan mîzan yerine vara bu duâyı okuya!

“اللهم ثقل ميزاني ويسر سؤالي وارزقني حب طاعتك برحمتك يا ارحم الراحمين”

Allah’ım! Mizanda sevaplarımı ağır kıl, .sualimi koylaştır. Beni sana itaat etmenin sevgisiyle rızıklandır Ey Merhametlilerin En Merhametlisi.

ve dahî ol kemerin orta yerinde dura bu duâyı okuya sevabın cemî’(155b)peygamberlere ihdâ ide cümlesine kıyâmet gününde rızâ ve şefâat hâsıl ola inşâa’llâhü Teâlâ.

“السلام على ادم صفي الله وخليله السلام على شيت ولي الله وخيرته السلام على ادريس القائم لله حجته السلام على نوح المجاب في دعوته السلام على هود المؤيد من الله تعالى بمنوعته السلام على صالح الذي توجه الله تعالى بكرامته السلام على ابراهيم الذي حبه بخلته السلام على اسمعيل الذي فداه الله بذبح عظيم من جنته السلام على اسحق الذي جعل النبوة من ذريته السلام على يعقوب الذي رد عليه بصره برحمته السلام على يوسف الذي نجاه من الجب بعظمته السلام على موسى الذي فلق الله له البحر بقدرته السلام على هرون الذي خصه بنبوته السلام على شعيب الذي نصره الله على امته السلام على داود الذي تاب الله عليه خطيئته السلام على سليمان الذي اذل الله الجن بعزته السلام(156a)

على ايوب الذي شفاه الله من علته السلام على ذالكفل السلام على ذاليسع السلام على الحضر العبد الصالح السلام على ابن امين السلام على يونس الذي انجاه الله من بطن الحوت السلام على زكريا الصابر في محبته السلام على العزيز الذي احياه الله بعد موته السلام على يحيى الذي اذنوا الله بشهادته السلام على موسى كليمه السلام على عيسى الذي روح الله وكلمته السلام على محمد عليه الصلوة والسلام حبيب الله وصفيه السلام عليك يا صفي الله السلام عليك يا صديق الله السلام عليك يا نبي الله السلام عليك يا خيرة الله تعالى السلام عليك يا من اختره الله السلام عليك يا من احبه الله السلام عليك يا من صدقه الله السلام عليك يا نسل يعقوب ورحمته الله وبركاته السلام على قلبك الصفي السلام على جسدك الطاهر السلام على روحك الزكية السلام عليك (156b)

بعدد من صلى عليك السلام عليك صلى الله عليك من بقى الليل والنهار اشهد انك امننت بالله طفلا وجاهدت فب سبيل الله كهلا حتى اتاك اليقين اشهد انك امرت بالمعروف ونهيت عن المنكر واقتمت الصلوة واتيت الوكوة وجاهدت في سبيل الله حق جهاده حتى اتاك اليقين انا اتينا بزيارة بيت المقدس قاصدا ومقرا بوحدا نبيتك ونبوة رسولك اللهم تقبل زيارتي بمحمد واله ولا تردنا خائبين يا رب العالمين اللهم صل على محمد وعلى آل محمد وصحبه اجمعين اللهم اغفر دنوبنا واستر عيوبنا وطهر قلوبنا وبلغنا من الخيرات "والعافات واغفر لجميع اهل الايمان اجمعين والحمد لله رب العالمين

Fasl

Eğer aşağı mescidi ziyaret etmek ister ise,

Allah'ın dostu Âdem Safiyullah'a selam olsun. Allah'ın velisi ve hayırlı kulu Şit'e selam olsun. Şeriatını uygulayan İdris'e selam olsun. Allah'ın duasına karşılık verdiği Nuh'a selam olsun. Kurumasıyla desteklediği Huda selam olsun. Allah'ın konumundan dolayı yöneldiği Salih'e selam olsun. Dostluğuna hak kıldığı İbrahim'e selam olsun. Allah'ın cennetinden bir kurban feda ettiği İsmail'e selam olsun. Nübüvveti zürriyetinden kıldığı İshak'a selam olsun. Rahmetiyle görme özelliğini kendisine iade ettiği Yakup'a selam olsun. Azameti ile kuyudan kurtardığı Yusuf'a selam olsun. Kudretiyle denizi kendisiyle yardığı Musa'ya selam olsun. Nebilik verdiği Harun'a selam olsun. Ümmetine karşı kendisine yardım ettiği Şuayb'a selam olsun. Hatalarını affettiği Davud'a selam olsun. Gücüyle cinleri

hizmetine soktuğu Süleyman'a selam olsun. Hastalığına şifa verdiği Eyyub'e selam olsun, Zülküf'e selam olsun, Ze'l-yesa'ya selam olsun. Salih bir kul olan Hızır'a selam olsun. İbn Emin'e selam olsun, Balığın karnından kurtardığı Yunus'a selam olsun. Muhabbetinde daim olan Zekeriyya'ya selam olsun. Ölümünden sonra diriltilen Üzeyr'e selam olsun. Şehadet makamı verilen Yahya'ya selam olsun. Musa Kelimullah'a selam olsun. Allah'ın kelimesi olan İsa'ya selam olsun. Sevgilisi Hz. Muhammed (s.a.s.)'e selam olsun. Selam sana Safiyyullah, selam sana Allah'ın doğru sözlüsü. Selam sana Allah'ın nebisi. Selam sana Allah'ın en seçkin kulu. Allah'ın seçtiği selam sana. Allah'ın sevdiği selam sana. Allah'ın doğruladığı selam sana. Yakup'un nesli selam sana. Temiz kalbine selam olsun. Temiz ruhuna selam olsun. Sana salâvat getirenler adedince sana selam olsun. Gece ve gündüz var olduğu sürece sana selam olsun. Senin çocukken Allaha inandığına, gençliğinde Allah yolunda mücadele ettiğine ölüm gelene kadar (ibadet ettiğine) şehadet ederim. Sana ölüm gelinceye kadar Allah yolunda hakkıyla cihat ettiğine, zekât verdiğine, namaz kıldığına, iyiliği emredip kötülükten sakındırdığına şahitlik ederim. Resûlünün nübüvvetini, nebinin teklifini, kast ve ikrar ederek Beyt-i Makdis'ini ziyarette geldik. Ziyaretimi kabul eyle. İsteği kabul edilmeden bizi geri çevirme. Allah'ım! Muhammed'e, ehline, ashabına selam eyle. Allah'ım! Günahlarımızı bağışla. Kusurlarımızı ört. Kalbimizi temizle. Bizi hayırlı emellerimize ulaştır.

Yani örfen Mescid-i Aksâ derler şer'an cemî' surun içi Mescid-i Aksâ derler inüp ulu kapuda duasın bu ayeti ve bu duâyı okuyasın!

“اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم, (157a)

“سبحان الذي اسرى بعبدہ ليلا من المسجد الحرام الى المسجد الاقصى الذي باركنا حوله لنريه من اياتنا انه هو السميع البصير

Bir gece, kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir, o gerçekten işitendir, görendir. (İsra, 1/17). Fadlı sürekli, iyiliği çok, yaratması eşsiz ve celali büyük olan Allah'ım! Rahmetinle bütün günahlarımı affetmeni istiyorum.

Evvel sağ ayağın ilerü basa içerü giricek soldan yana bi'r-i ravka vardır anın üzerine vara anın suyundan sebil itdüre ve üzerine durup bu duâyı okuya!

“اللهم ارزقنا مياه جنابك واجعل هذا الماء شفاء وعافية في بدني وانت على كل شيء قدير ”

Allah'ım bu temiz su ile bizi rızıklandır. Bu suyu bedenime şifa ve afiyet kıl. Sen her şeye kadirsin.

Andan doğru büyük mihrâba vara iki rek'at nâfile namaz kıla ve hâcet dileyüp bu duâyı okuya!

اللهم متعنا بسمعنا وابصارنا وقوة ابدننا ما بقيتنا ولا تجعل الدنيا اكبر همنا ولا تزيد
”عمنا ولا الى النار مصيرنا برحمتك يا ارحم الراحمين“

Allah’ım! Bizi yaşattığın sürece beden, görme, duyma, nimetlerinden bizi mahrum eyleme. Dünyayı en büyük tasamız eyleme. Üzüntümüzü artırma. Son durağımızı cehennem eyleme Ey Merhametlilerin En Merhametlisi.

Mihrâbın sağ tarafında bir direk vardır Rasûl Hazreti Mîrac gecesi ol direk dibinde namaz kılmış varup (157b) anın dibinde tatavvu’ iki rek’at namaz kıla ve bu duâyı okuya!

اللهم اني اسئلك يا مونس كل وحيد وصاحب كل فريد ويا قريبا غير بعيد اقض
”حاجتي برحمتك يا ارحم الراحمين“

Uzak olmayan, her yalnızın dostu ve her çaresizin sırdaşı Allah’ım! Rahmetinle ihtiyacımı gidermeni istiyorum.

Andan Amr mihrâbına vara (radıyallâhu anh) nâfile namaz kılup bu duâyı okuya!

“اللهم انفعنا بكتابك واجرنا من عذابك ولذنا بلذة خطابك برحمتك يا ارحم الراحمين ”

Allah’ım! Bizi kitabından faydalananlardan eyle. Azabından koru. Senin hitabının lezzeti ile bizi lezzetlendir.

Andan Zekerıyya mihrâbına vara iki rek’at nâfile namaz kıla ve bu duâyı okuya!

“اللهم اهدنا من عندك وافض علينا من رحمتك وانزل عينا من بركاتك والبسنا ثوب عافيتك فب الدنيا والاخرة برحمتك يا ارحم الراحمين . ”

Allah’ım! Bize hidayet ver rahmetinle bizi kuşat. Bereketini üzerimize indir. Afiyet elbiseni dünya ve ahirette bize giydir.

Andan taşra Davud Peygamber mihrâbına vara anın yerinde kırk gün yüzün yere urup ağlamış oraya hatun hikâyeti için Cebrâil aleyhi’s-selâm gelüp bildirdiğiçün âh deyüp yere vurup ağlamış gözü yaşından otlar bitüp başına beraber olmuş kırk günden sonra Cebrâil gelmiş

”ارفع رأسك يا داود“

Başını kaldır ey Davud, demiş (158a) ol dahî başın kaldırmış Cebrâil eyitmiş dur evine var hilâfetin it demiş Dâvud aleyhi’s-selâm eyitmiş yâ Cebrâil ben sandum ki Hak Teâlâ senün günahını bağışladı sen bana müjdeci geldün âh beni demiş ağzından bir pâre od çıkup bu yeşil otları kapkara yakmış Cebrâil yine urûc idüp yine gelmiş eyitmiş ki yâ Dâvud aleyhi’s-selâm secde-i şükür idüp andan gitmiş anda iki rek’at nâfile namaz kıla ve bu duâyı okuya!

“اللهم بجاه محمد عبدك اقبل توبتي كما قبلت داود عليه السلام اللهم ارزقني توبة نصوح بفضلك وكرمك يا ارحم الراحمين ”

Allah'ım! Davud'dan kabul ettiğin gibi kulun Muhammed sebebiyle tevbe kabul et. Ey Merhametlilerin En Merhametlisilütfun ve kereminle tövbe-i nasuhla beni rızıklandır.

Andan İsâ peygamber aleyhi's-selâmın mağara içinde ak taşdan beşiği vardır ana vara yani Meryem Ana doğuracak kâfirlerden korkup mağara içinde ol taşun üstünde komuş gitmiş Cebrâil aleyhi's-selâm İsâ peygambere (158b) evvel anda inmiş içine girmeyüp otura içine girmek mekruhdur heman ziyaret idüp el-Kehf sûresin okuya! Anı bilmezse on kez İhlâs ve on kez İnnâ enzelnâhu okuya ve bu duâyı okuya!

اللهم اعطني ايمانا صادقا و يقينا خاشعا وصبرا ايوبا وتوبة نصوحا وقلبا ساكنا
”بحرمة عيسى نبيك عليه السلام برحمتك يا ارحم الراحمين“

Allah'ım! Nebin İsa hürmetine bana sadık iman, yakin, Eyyüb'un sabrını, nasuh tövbe ve sakın bir kalp ver, Ey Merhametlilerin En Merhametlisi.

Sevâbın İsâ peygamber ruhuna ve cemî' ehl-i îmâna ihdâ ide andan Cebrâil makâmına varup iki rek'at nâfile namaz kılup hâcet dileye andan sırat nişanına vara ziyaret eyleye nâfile namaz kıla dahî sur üzerinde durup bu duâyı okuya! Hak Teâlâ tarafından ümiddir ki kullarını mahrûm koymayup duâsın kabul idüp kıyâmet gününde sırat köprüsün tîz geçüp gidere inşâllâhu Teâlâ

”اللهم تجاوز عنا كالبرق الخاطف وعن ابنائنا وامهاتنا واهل بيتنا واولادنا وجميع من سلف منهم برحمتك يا ارحم الراحمين“

Allah'ım! Bizi, evlatlarımızı, annelerimizi, hane halkımızı, çocuklarımızı ve geçenlerin hepsini rahmetinle (sırat köprüsünü) şimşek gibi geçenlerden eyle, Ey Merhametlilerin En Merhametlisi.

(159a) andan makâm-ı erbaî'ne vara iki rek'at nâfile namaz kıla andan dokuz kez sûre-i ihlâs okuyup hâcet dileye andan sur üstüne çıkup tebârake okuyup sevâbın anda yatan emvâtın ve cemî' ehl-i îmânun ervâhına ihdâ ide ve eyide ki

”السلام عليك يا اهل قبور“

Ey kabir halkı size selam olsun.

Veda ide andan Hızır makâmı derler tevbe kapısı altında bir dikilü mermer vardır ol arada duâ idüp gide andan tevbe kapusına vara cemî' günahlarına tevbe ide makbûl ola inşâllâh dahî bu duâyı okuya!

”اللهم اني اسئلك التوبة والمغفرة واسئلك الغنا عن الناس اللهم تقبل توبتي ودعائي وزيارتي وصدقني بمنك وكرمك بحرمة نبيك برحمتك يا ارحم الراحمين“

Allah'ım! Tövbe bağışlanmamı istiyorum. İnsanlara beni muhtaç eyleme. Allah'ım tövbemi, duamı, ziyaretimi, sadakamı lutfunla ve nebin hürmetine kabul eyle, Ey Merhametlilerin En Merhametlisi.

Andan rahmet kapusına vara bu duâyı okuya

“اللهم اني اسئلك رحمة من عندك تهدي بها قلبي واسئلك الفوز عند القضاء ومنازل الشهداء وعيش السعداء برحمتك يا ارحم الراحمين”

Ey Merhametlilerin En Merhametlisi! Kalbimin kendisiyle hidayete ulaşacağı rahmeti senden istiyorum. Hesapların görüldüğü gün başarılı kılmanı, şehitlein makamın ve mutlu yaşamayı senden istiyorum.

Andan Hızır makâmına vara çıkup (159b)Bir direkdür yere gömülüdür kapunun karşısına durup bu duâyı okuya!

“اللهم اعتق رقبتى من النار وتجاوز عن خطيئتي واستر قبيح عملي برحمتك يا ارحم الراحمين”

Allah’ım beni ateşten koru, hatalarımı affet, amellerimin kusurlarını ört.

Süleymân peygamber ibadet itdüğü makâma vara yani Kuds-i Şer’if ve Mescid-i Aksâ ve Sahra-i Mübareki imâret idüp devlere ve ins ü cinne binâ itdürürken anda ibadet edermiş anda o virdi dururken bu duâyı okuya

“بسم الله العزيز المعز في علوه العزة اعز عزيزا برحمتك يا ارحم الراحمين”

Güçlülerin en güçlüsü, yüceliğinde izzet olan, aziz kılan, aziz olan Allah’ın adıyla!

Bu arada hatme ecl içün kâriye allâh yoluna sadaka iderse ide andan bâb-ı sibattan kışın kışın edebile ve Hak Teâlâ hazretine çok çok şükürler idüp peygamber hazretinin ruh-i şerîfine salavât getüre getüre kendüye ve cemî’ ehl-i îmâna Hak Teâlâ’dan hâtıme hayr yönüne duâ taleb ide.

Fasl

Eğer taşra dağı ziyaretleri iderse evvel Meryem Ana’ya (radiya’llâhü anhâ) vara ve inicek mihrabda iki rek’at nâfile namaz kıla tamam olıcak (160a)dura kabre karşı otura İnnâ fetahnâ sûresin okuya eğer bilmezse üç ayete’l-kürsî ve yedi İhlâs okuya sevâbın Meryem Ana ruhına ve cemî’ ehl-i îmâna ihdâ ide andan durup yanına girüp gerilikden edebile durup bu duâyı okuya!

“اللهم اجعل ثواب ذلك واصلا اليها ونازلا عليها زنورا يسعى بين يديها برحمتك يا ارحم الراحمين”

Allah’ım! Rahmetinle bu ziyaretin sevabını ona ulaştır. Nurunu üzerine indir ve bunu önünde koşan bir ışık eyle.

Andan durup cebel-i zeytine çıka doğru Îsâ peygamberin aleyhi’s-selâm kademi yerine vara ki göğe andan girmişdür iki rek’at nâfile kıla namazdan fâriğ olıcak elin kademi yerine koya bu duâyı okuya

“اللهم طهر قلبي من النفاق واعمالنا من الرياء ولساننا من الكذب والبهتان والغيبة وبطوننا من الحرام والشبهة واجسادنا من لبس الحرام واعيننا من الخيانة في الدنيا والاخرة رب اغفر وارحم وانت خير الراحمين”

Allah'ım! Kalbimi nifaktan, amellerimi gösteriştin, dilimizi gıybet, iftira, yalandan, midemizi haramdan ve şüpheli şeylerden, haram giymekten, gözümüzü ihanetten dünyada ve ahirette koru. Bağışla, merhamet eyle sen rahmet edenlerin en hayırlısısın.

Andan Râbiatü Adeviyye kabrine vara kabrun üzerinden geçmek bid'atdür gerilikden otura Hel etâ sûresin okuya sevabın Râbia Ana'ya ve cemî' ehl-i îmâna ihdâ ide hâcet(160b)dileyüp edebile çıkup gide andan Şeyh Selmân-ı Fârisî'ye vara iki rek'at nâfile namaz kıla ve'l-fecr sûresin okuyup hâcet dileye andan taşra şehidler kabri vardur anda varup Tebâreke sûresin okuyup sevabın cemî' enbiyâya ve siddıklara ve şehidlere ve gazilere ve cemî' ehl-i îmâna ihdâ ide eğer mescid ziyaretinde hatme okutmadıysa bu ziyaretün hatminde okuta ziyaret makbûl ola inşâllâhü Teâlâ andan Ayn-i Selvâ'ya vara çimmeye eğer eğer çimmezse içe cemî' vece'ine şifâ ola inşâllâhü Teâlâ andan Rasûl hazretinin iki ashâbın ziyaret ide evvel Ubbâde bin Sâmî't'e vara Kur'ân'dan ne müyesser ise okuya andan Seddâd bin Evs'e vara anda dahî Kur'ân'dan ne müyesser ise okuyup ziyareti sahâbe ziyareti ile tamam ide kaç gün Kuds-i Şerîf'de dursa her gün yetmiş melek tesbîh okuyup sevabın ana bağışlarlar ve dahî Kuds-i Şerîf'den hacca ve Hicaz'a varmağın sevabı elli binden yüz bine varıncadur Şam'dan(161a)hacca ve Hicaz'a varmağın sevabı biren ona varıncadur. İmdi bu kitabun ba'zını kenzü'l-meârifden nakl idüp bu muhtasar sevab edüben yazup durun. Ve dahî bu kitabı cem' idene ve nakl idüp yazana ve sıdk ile amel idenlere Hak Teâlâ rahmet eyleye. Âmin.

Sevvedehü el-Hakîr az'afünâ'l-ibâd Muhammed bin Abdü'l-bâkî gufira zünübî, Hâmiden Li'llâhi Teâlâ ve musalliye alâ Muhammedin ebîhî ve âlihi ve sahbihi, ve sellim teslîmen kesîran,

Kesîran , temme, Bismi'llâhi lâ Îlâhe.

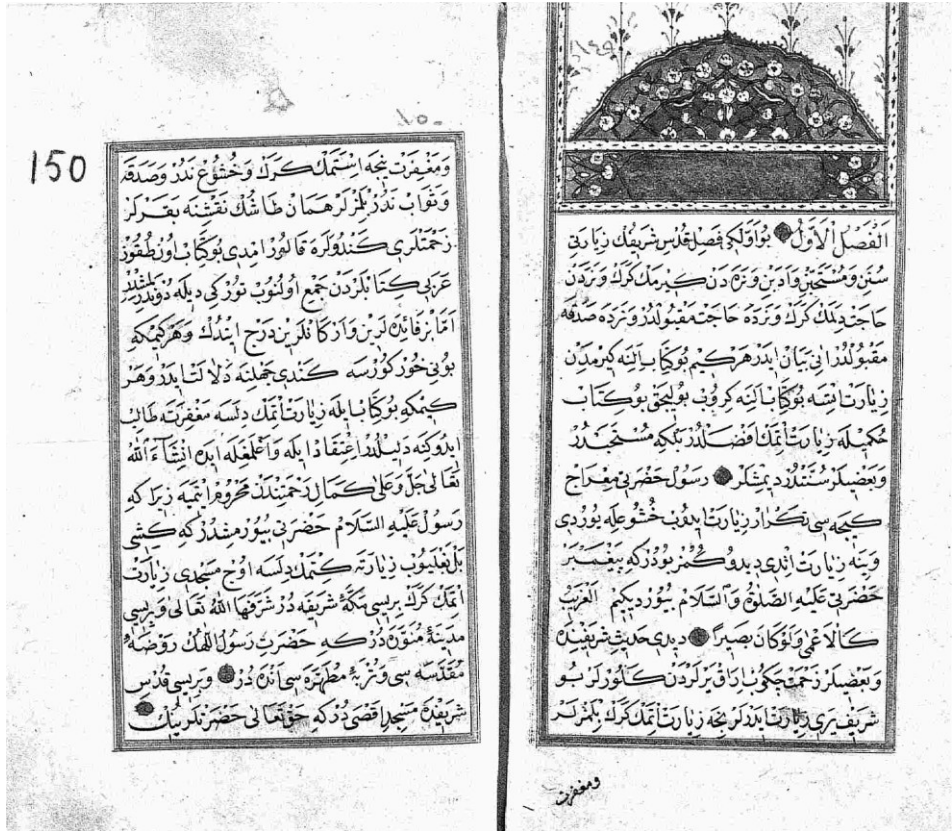
Biz kulları içinden Hakîr Muhammed bin Abdülbâkî (Allah günahımı affede) bu yazıyı temize çekti. Hamd, övgü Allah içindir, sayısız salât ü selam Hz. Muhammed (sav) ve babası, soyundan gelenler ve ashabına olsun. (Yazı burada) tamamlandı. Allah'ın ismiyle, Allah'tan başka ilah yoktur.

سوده الحقير اضعفنا لعباد دمحهم بن عبد الباقي غفر ذنوبي. حامدا لله تعالى ومصليا على محمد وآله وصحبه وسلم تسليما كثيرا.

كثيرا. تم. بسم الله لا اله الا الله

EK:

Kudüs Seyahatnamesinin ilk sayfaları

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bir şehir olarak kuruluş tarihi milâttan önce dört binlere kadar giden, tarihte kırktan fazla kez el değiştiren, elliden fazla işgale uğrayan Kudüs'ün destansı serüveni Gihon Pınarı etrafında bir avuç insanla başlamış; bugün OrtaDoğu'nun incisi sayılarak dünya üzerinde paylaşılması en zor şehir haline gelmiştir.Hz. İbrahim (as), oğlu İsmail (as) ve İshak (as), Hz. Yakup (as), Hz. Davud (as), Hz. Süleyman (as), Hz. Zekeriyya (as), Hz. Yahya (as), Hz. İsa (as) gibi peygamberlerle hatırası bulunan; en son bizim peygamberimiz Hz. Muhammed'in (as) miracına sahne olan ve eski dünyanın nabzının attığı Orta Doğu'da insanlığa asırlarca hizmet etmiş olan Kudüs, peygamberler diyarı, peygamberlerin uğrak yeri ve peygamber kokulumübarek bir şehirdir.

Özellikle peygamberlerin iskânı ile kutsallaşan bu belde, ilk defa Davud (as) zamanında fethedilmiş ve başkent olmuştur. Ayrıca tarih boyunca kurulan diğer üç Yahudi devleti döneminde de başkent sayılmıştır. Asur, Babil, Pers, Helen, Roma ve Bizans gibi büyük imparatorluklar döneminde ise Kudüs eyalet statüsünde sayılmış; valiler veya din adamları tarafından yönetilmiştir. Bu dönemlerde valiler, sadakat ve itaat potansiyeline bağlı olarak özerk yönetime sahip olmuştur. Ancak, Asur döneminde Kudüs'ün başkent olduğu bölge bölünmüş; Babil istilasası ile şehir, tarihindeki ilk büyük yıkıma şahit olmuştur. Yerle bir edilen Kudüs sokakları kan ile dolmuş, yarım asır kadar harabe olarak kalmıştır. Doğu'da yıldızı parlayan Perslerin dini, idari ve kültürel özerklik tanınması Kudüs'e yeniden hayat vermiştir. İskender döneminde ise doğu ve batının, paganizm ile monoteizmin buluştuğu kozmopolit bir şehir haline gelmiştir. Helenist Ptolemy, Selevki hanedanlıkları ve Yahudi Haşmonaylar ile Kudüs uyum sürecini kaybetmiş; isyan ve direniş merkezli bir şehir haline gelmiştir. Asrın dev gücü Roma hâkimiyetinde ise, uzun soluklu ve inişli-çıkışlı günlere şahit olmuştur. Roma Valisi Herod döneminde özerk ve refah bir süreç yaşayan şehir, Hz. İsa'nın doğması ve Yahudilerin Bar-Kohba ayaklanması ile büyük bir karışıklığa uğramıştır. Mabel ikinci defa yıkılmış; üstelik İslâmî döneme kadar Yahudilerin şehre adım atması dahi yasaklanmıştır. Roma'nın doğu-batı olarak ikiye ayrılmasıyla birlikte artık Bizans toprakları sayılan şehre Hristiyanî bir imaj kazandırılmaya çalışılmıştır. İslâmiyet'in doğuşu ve Hz. Ömer dönemi fetihleri ile birlikte ise Kudüs'te İslâmî dönem başlamıştır.

Dolayısıyla Kudüs, üç ilahi din mensuplarına da ev sahipliği yapan ve üç ilahi dinin kutsallarının iç içe girdiği bir beldedir. Aynı zamanda Kudüs, üç ilahi din mensuplarının da kiblesi olmuş ve her üç dinin mensuplarının sevgisini ve sempatisini kazanmış bir şehirdir.

Kudüs, Hz. Peygamber'in ifadesiyle, yeryüzünde -Kâbe'den sonra- inşa edilmiş ikinci mescid olan ve yapımında iki peygamberin -Hz. Davud ve Hz. Süleyman- emeği bulunan Beyt-i Makdis'e (Mescid-i Aksa) ev sahipliği yapan, kutsallığını isminde de taşıyan (Kuds) ve kutsallığı Kur'ân tarafından da tescil edilmiş bulunan mübarek bir şehirdir. Ayrıca Kudüs,kutsallığını Sevgili

Peygamberimizin, “*Ancak şu üç mescide ibadet ve ziyaret amacıyla gidilir...*” diye işaret buyurduğu üç mescidden biri olan Mescid-i Aksa’dan alan bereketli bir şehirdir.

Daha önce de ifade edildiği üzere Kudüs, tarihte en çok işgale uğramış; kendisine hâkim olanları da, hâdim olanları da kabullenmiş; tıpkı “şehirlerin anası olan” Mekke gibi, tıpkı bir öz ana gibi hayırlı evlatlarını da, hayırsızları da bağrına basan ana gibi bir şehirdir. Tarihte ve günümüzde maruz kalmış olduğu bütün olumsuzluklara rağmen, bereketini, kutsallığını ve “barış yurdu” olma özelliğini koruyan gönlü yaralı şehirdir. Hz. İbrahim’den itibaren Kudüs ile irtibatı olan pek çok peygamber orada barışı sağlamak için çaba sarfetmiştir. Kudüs’ün 638’de Müslümanlar tarafından fethedilişinden itibaren Osmanlı’nın son dönemine kadar, peygamberlerin bu barış çabasını devam ettirmeye çalışanlar hep Müslümanlar olmuştur.

Öteyandan Müslümanların dışında, Kudüs’e hâkim olan veya olmaya çalışan milletler bu şehre barış getirmek için çalışmamışlar; aksine hep yakmışlar, yıkmışlar ve yağmalamışlardır. Müslümanlar ise Kudüs’e hep sahip çıkmış, hizmet etmiş ve orayı “barış yurdu” haline getirmişlerdir. Çünkü İslamî anlayışa göre kutsal mekânların hâkimi olmaz, sadece hâdimi (hizmetkârı) olur. İşte bundan dolayı Kudüs’e hâkim olmak isteyenler hep yakıp-yıkmış, yağmalamışlar; hâdim olmak isteyenler ise hizmet etmişlerdir.

Netice itibariyle belirtmek gerekirse, millet diye, ümmet diye bir derdi, bir sıkıntısı, bir ıstırabı olan herkesin mutlaka Kudüs ve Filistin için yapması gereken çok şey olduğu kanaatini taşımaktayız. Dolayısıyla, Kudüs’e sahip çıkmak sadece Filistinlilerin görevi veya davası gibi düşünülmemelidir; her Müslüman Kudüs’ü kendisine dert edinmelidir. Şu halde, Kudüs’e ve Filistin davasına sahip çıkmak bir Müslüman açısından namus meselesi kadar önemli görülmelidir. Çünkü kutsalına ve kutsal değerlerine sahip çıkmayanlar -Allah korusun- bir gün gelir namuslarına da sahip çıkamaz duruma düşebilirler. Kudüs’e sahip çıkmak demek, aynı zamanda Mekke’ye, Medine’ye de sahip çıkmak demektir. Kanaatimizce bu ümmetin sınavı Kudüs’le olacaktır. İşte bundan dolayı Kudüs, ümmetin ve hatta insanlığın “kırmızı çizgisi”dir.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye Müessesetü İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Filistin.

Kudüs Şer'iyce Sicilleri (KŞS): 201, 213, 230, 233, 238, 248, 266.

B.O.A. D. BSM. BNE. d. 15920/01.

B.O.A. D. BSM. BNE. d. 15920/01-3

B.O.A. EV. d. 13329/03-4-5-6

B.O.A. EV. D. 13329/6-7.

B.O.A. BEO. 1170/87696/1

B.O.A.DH. MUI. 01/01/014/01

Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.): 28, 31, 34, 55, 69

Kamil Kepeci Defterleri (KK.d.): 79, 86, 88, 90, 96, 132, 234, 238, 5157

Tahrir Defterleri:

a) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): 258, 265, 266, 289, 300, 304, 427, 559, 686, 970, 1015, 1038

b) Kuyud-ı Kadime Arşivi (KKTD): 72, 100/549, 112, 178, 181, 185, 192

c) Maliyeden Müdevver (MAD): 17738

Kaynaklar

ABDÜLBÂKÎ, M. Fuad, *el-Mucemu'l-Müfehres*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

ABU HÜSEYİN, Abdurrahim, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Kudüs", *Evliya Çelebi'nin Şehirleri*, Proje: Bekir Karlığa-Özkul Eren, (ed. Z. Kurşun-C.Yılmaz), İstanbul: MEDAM, 2013.

ADAM, Baki, "Yahudilik", *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ed. Baki Adam), Ankara: Grafiker Yay., 2017,

AFYONCU, Erhan, "Kudüs ve Filistin uğruna binlerce şehit verdik", <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2017/12/10/kudus-ve-filistin-ugruna-binlerce-sehid-verdik> (erişim tarihi: 31.01.2019)

AHMED b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsne'd*, Ürdün: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, 2005.

el-ALEMÎ, Ahmed, *Vakfiyyetu'l-Meğâribe*, Dâiretu'l-Evkâfi'l-Âmme, basım yeri yok, 1981.

ALGÜL, Hüseyin, *İslâm Tarihi - Hulefâ-i Râşidîn*, Bursa: Emin Yay., 2018.

ALTINOVA, Mehmet, "Klasik Türk Şairlerinin Dilinden Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c.2, sy.2, Yaz 2018.

ALTUN, İsmail, "Hz. Peygamber Döneminde Kudüs'te Mescid-i Aksa Var mıydı?", *Turkish Studies*, 2017, c.12, sy.2.

ALTUNTAŞ, Halil-ŞAHİN, M., *Kur'an-ı Kerim Meâli*, DİB Yay., Ankara, 2006.

- ANSARİ, Fahmi, “Kudüs’te Kanuni Devrinden Bazı Eserler”, [http://www.sabahulkesi.com/2017/06/30/kudueste-kanuni-devrinden-bazi-eserler-fahmi-ansari/\(erişim tarihi: 31.01.2019\)](http://www.sabahulkesi.com/2017/06/30/kudueste-kanuni-devrinden-bazi-eserler-fahmi-ansari/(erişim tarihi: 31.01.2019)).
- ARMAOĞLU, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları* (1948-1988), Ankara, 1988.
- ARSLANTAŞ, Nuh-ÇEBİ, Nurgül, “Pagan Roma’dan Hristiyan Bizans’a Kudüs’ün Zulümle İmtihani”, *Derin Tarih Kudüs Özel Sayısı*, 10, İstanbul, 2017.
- ASELİ, Kâmil Cemil, *el-Buhûs ve ’d-Dirâsât ve ’l-Makâlât, el-A ’mâlû’l-Makdesiyyeti’l-Kâmile*, 4/1, Amman: Vezâretü’s-Sekâfe, 2009.
- ASELİ, Kâmil Cemil, *Min Âsârinâ fî Beyti’l-Makdis, el-A ’mâlû’l-Makdesiyyeti’l-Kâmile*, 2, Amman: Vezâretü’s-Sekâfe, 2009.
- el-ASELİ, Kâmil Cemil, “Kudüs: Osmanlı Dönemi ve Sonrası”, *DİA*, c.26, Ankara: TDV Yay., 2002.
- ASLAN, Halide-ALAMLEH, Mohanad, “Osmanlı Döneminde Kudüs’teki İlmi Hayat”, *İslâmî Araştırmalar*, 2015, c.26, sy.3.
- ASLANAPA, Oktay, “Kubbet El-Sahra’da Osmanlı Devri Tamirleri”, *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yüce Anısına Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1989.
- ASSETTO Anthony-HOBBS, Cassidy-LESSARD, Joshua-BING, Judith, *Al-Quds/Jerusalem 2015 Project, Ottoman Sabils of Jerusalem*, March 2010.
- AŞIKPAŞAZÂDE Derviş Ahmed, *Âşıkpaşazâde Târihi* (nşr., Âli Bey), İstanbul, 1332.
- AVCI, Câsim, “Kudüs: Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar”, *DİA*, c.26, Ankara: TDV Yay., 2002.
- AVCI, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs 1890-1914*, Ankara: Phoenix Yay., 2004.
- AVI-YONAH, Michael-STERN, M.-GIBSON, Shimon, “Jerusalem: Second Temple Period”, *EJd*², c.11.
- AVI-YONAH, Michael-GIBSON, Shimon, “Jerusalem: Roman and Byzantine”, *EJd*², c.11.
- AVI-YONAH, Michael-GIBSON, Shimon, “Jerusalem: History”, *EJd*², c.11.
- AYDIN, Mahmut, “Zekeriyya”, *DİA*, c.44, Ankara: TDV Yay., 2014.
- AYDIN, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya, 2005.
- AYTAÇ, Kemal, *Avrupa’da Eğitim Tarihi*, Ankara, 1972.
- BALTACI, Cahit, “Hurrem Sultan”, *DİA*, c.18, İstanbul: TDV Yay., 1998.
- BARDAKÇI, Murat, “Kudüs’ü İngilizler’e neden terk ettik bilir misiniz? Zarar görmesin diye”, [https://www.haberturk.com/gundem/haber/1580589-kudusu-ingilizlere-neden-terkettik-bilir-misiniz-zarar-gormesin-diye\(erişim tarihi: 31.01.2019\)](https://www.haberturk.com/gundem/haber/1580589-kudusu-ingilizlere-neden-terkettik-bilir-misiniz-zarar-gormesin-diye(erişim tarihi: 31.01.2019)).
- BAUER, Johannes B., *Encyclopedia of Biblical Theology* (EBT), London, 1976.
- BELÂZURÎ, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbü’l-Eşraf*, c.1, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963.
- BELÂZURÎ, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Futûhu’l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut: Dâru Metkebeti’l-Hilâl, 1988.
- BESALEL, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, c.1-3, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- BIYIK, Mustafa, *Armagedon ve Tanrı Krallığı*, Ankara: Aziz Andaç Yay., 2008.

- BIYIKLI, M., *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları Atatürk Dönemi*, İstanbul: Gökkuşbu Yay., 2006.
- BOSCAWEN, Chad, *Religious Systems of the World*, New York: Mac Millan, 1982.
- BOSTANCI, Işıl Işık, *XIX. Yüzyılda Filistin (İdari ve Sosyal-Ekonomik Vaziyet)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2006.
- BOZKURT, Nebi, “Kadem-i Şerif”, *DİA*, c.24, İstanbul: TDV Yay., 2001.
- BOZKURT, Nebi, “Kandil” *DİA*, c.24, İstanbul: TDV Yay., 2001.
- BOZKURT, Nebi, “Kubbetü's-Sahre”, *DİA*, c.26, Ankara: TDV Yay., 2002.
- BOZKURT, Nebi, “Mescid-i Aksâ”, *DİA*, c.29, Ankara: TDV Yay., 2004.
- BRANDON, S.G. F., *A Dictionary of Comparative Religion* (DCR), London, 1970.
- BRENNER, Michael, *Kısa Yahudi Tarihi* (çev. Sevinç Altınçekiç), İstanbul, 2011.
- BROWN, David A., *A Guide to Religions*, London, 1975.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhârî (el-Câmiu's-Sahih)*, s.1-631, (*el-Kütübü's-Sitte*, Mevsuatü'l-Hadisi's-Şerif içinde, haz. Salih b. Abdülaziz), Arabistan: Dârü's-Selâm, 2000.
- BUHL, F., “Kudüs”, *İslâm Ansiklopedisi*, c.6, Eskişehir: MEB Yay., 2001.
- CANTAY, Tanju, “Asma Kandil”, *DİA*, c.3, İstanbul: TDV Yay., 1991.
- CEBE, Arzu, “Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs ve Kutsallık”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.4, sy.2017.
- COHEN, Amnon, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- COHEN, Amnon, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, (çev. Nurettin el-Hüseynî), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2003.
- ÇEKEN, Muhittin, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2015.
- ÇELEBİ, Ahmet, *Mukayeseli Dinler Tarihi Açısından Yahudilik* (çev. Ahmet M. Büyükcınar, Ömer F. Harman), İstanbul, 1978.
- ÇİFT, Pelin-HARMAN, Ö. Faruk, *Kudüs'ün Gizemli Tarihi*, İstanbul, 2017.
- DE VAUX, Roland, *Ancient Israel, Its Life and Institutions* (trans.by John Mc Hugh), London, 1988.
- DEFTER-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif, (haz. Sevgi Işık-Fatma Ayan), Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yay., 2015.
- DEMİRKENT, Işın, “Kudüs: Haçlılar Dönemi”, *DİA*, c.16, İstanbul: TDV Yay., 1996.
- DEVECİ, Can, “General Allenby Döneminde Filistin'de Askeri Yönetim ve Nebi Musa Olayları (1917-1920)”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, c.8, sy.1, Ocak 2018.
- DICTIONARY of The Bible*, (ed. James Hastings), Edinburg, 1963.
- DOLU, Alaattin, “Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.25, sy.1, 2016.
- DOLU, Alaattin, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset (1703-1789)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.
- DOUGLAS, J. D., *The New Bible Dictionary* (NBD), London, 1962.

- EBÛ DÂVÛD es-Sicistânî, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, s.1223-1608 (*el-Kütübü's-Sitte*, Mevsuatü'l-Hadisi'sh-Şerif içinde, haz. Salih b. Abdülaziz), Arabistan: Dârü's-Selâm, 2000.
- EBU'L-HUSEYN Müslim b. el-Haccac, *Sahîh-i Müslim*, Kahire, 1955.
- EISL, Gisela Prochazka - Tezcan, Nuran (haz.), “Evliya Çelebi ve Kudüs'teki Kutsal Yerler”, *Çağının Sıra Dışı Yazarı Evliya Çelebi*, İstanbul: YKY, 2009.
- EMECEN, Feridun, “Canbirdi Gazâlî”, *DİA*, c.7, İstanbul: TDV Yay., 1993.
- EMECEN, Feridun, “Mercidâbık Muharebesi”, *DİA*, c.29, Ankara: TDV Yay., 2004.
- EMECEN, Feridun, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Yitik Hazine Yay., 2010.
- ENCYCLOPEDIA Judaica, c.12, Jerusalem, 1972-1978.
- ENCYCLOPEDIA of Britannica, c.21, USA, 1970.
- ENCYCLOPEDIA of Religion and Religions, (ed. E. Royston Pike), London, 1951.
- EPSTEIN, Isidore, *Judaism (A Historical Presentation)*, Great Britain, 1977.
- ERCAN, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: TTK Yay., 1988.
- ERSÖZ, Şeyda, “İki Çağdaş Seyyah: Evliya Çelebi ve Nablusî'nin XVII Yüzyılda Kudüs'e Dair Anlatımlarının Karşılaştırılması”, *Kudüs: Dini Tarihi ve Edebi Açıdan*, İstanbul, 2018.
- EVLİYA Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (haz. R. Dankoff - S.A Kahraman-Dağlı), İstanbul: YKY, 2005.
- FAYDA, Mustafa “Bedevisi”, *DİA*, c.5, İstanbul: TDV Yay., 1992.
- FAYDA, Mustafa, “Câbiye”, *DİA*, c.6, İstanbul: TDV Yay., 1992.
- FAYDA, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri, Dört Halife Dönemi*, İstanbul: Kubbealtı Yay., 2014.
- FAYDA, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yay., 1989.
- FOSTER, Zachary J., *The Invention of Palestine*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 2017.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Minhâcü'l-'âbidin ilâ cenneti rabbi'l-âlemîn*, (thk. Mahmûd Mustafa el-Halâvî), Beyrut, 1422.
- GEMİCİ, Nurettin, *Evliya Çelebi*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018.
- GIBB, Sir Hamilton Alexander Rosskeen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the near East*, 2, Oxford University, 1957.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Hâne”, *DİA*, c.15, İstanbul: TDV Yay., 1997.
- GRABAR, Oleg, “Islamic Jerusalem or Jerusalem under Muslim Rule”, *The City in the Islamic World*, (ed. R. Holod, S.K. Jayyusi, A. Petruccioli, A. Raymond), Brill, 2008.
- GROLIER Universal Encyclopedia, c.19, New York, 1965.
- GROLLENBERG, Luc.H., *The Penguin Shorter Atlas of the Bible* (trans.by Mary K. Hedlund), USA, 1959.
- GÜÇ, Ahmet, “Kible”, *DİA*, c.25, Ankara: TDV Yay., 2002.
- GÜÇ, Ahmet, “Mâbed”, *DİA*, c.27, Ankara: TDV Yay., 2003.
- GÜÇ, Ahmet, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2003.
- GÜÇ, Ahmet, *Dinlerde Mâbed ve İbadet*, İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2011.
- GÜL, Muammer, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 2001.

- GÜL, Muammer, “Müslümanların Kudüs’ü Fethi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2001, sy.2.
- GÜL, Muammer, *XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniv. SBE, Elazığ 1997.
- GÜLER, Mustafa, “XVIII. Asrın Sonunda Beytülmakdis’teki Osmanlı Vakıfları”, *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi*, 18 (1), 2018.
- GÜLER, Mustafa, “XVI. Asrın Sonunda Kudüs Surresine Tahsis Yapan Vakıflar”, *Vakıf ve Toplum*, Diyanetsen, sy.5, Mayıs 2017.
- GÜNALTAŞ, Şemsettin, *Suriye ve Filistin / Yakın Şark III*, Ankara, 1987.
- GÜNAY, Hacı Mehmet, “Su”, *DİA*, c.37, İstanbul: TDV Yay., 2009.
- GÜNDÜZ, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yay., 1998.
- GÜNEŞ, Hasan Hüseyin, “Kudüs’te Bir Vakıf Mahalle: Sekiz Yüz Yıllık Meğâribe Mahallesi ve Serencamı”, *Vakıflar Dergisi*, Aralık 2015, sy.44.
- GÜNEŞ, Hasan Hüseyin, *Kudüs Meğâribe Mahallesi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 2017.
- GÜNEŞ, Hasan Hüseyin, *Kudüs’ü Yeniden Düşünmek*, İstanbul: Önsöz Yay., 2017.
- GÜRER, Dilaver, *Abdülkâdir Geylânî*, İstanbul, 2003.
- ĞUŞE, Muhammed Hâşim, *el-Evkâfû'l-İslâmiyye fi'l-Kudsi's-Şerif*, c.2, İstanbul: IRCICA, 2009.
- HÂFÎ, Zeynüddin, *el-Vasâya'l-kudsiyye*, Süleymaniye Ktp., Murad Buhârî, nr. 210.
- HALÎFE b. Hayyât, Ebû Ömer el-Leysî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, (thk. Ekrem Ziya Umerî), Şam: Dâru'l-Kalem-Müessesetü'r-Risâle, 1397.
- el-HALÎLÎ, Şemseddin Muhammed bin Muhammed bin Şerafeddin, *Târîhu'l-Kuds ve'l-Halîl*, (ed. M.Adnan N.Raja el Savariah), London: Al Furqân Islamic Heritage Foundation, 2004.
- HALUK, Oğuz, *Musevilik*, İstanbul, 1971.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *Mecmûatu'l-Vesâiku's-Siyâsiyyeti li Ahdi'n-Nebiyyi ve'l-Hilâfeti'r-Râşidetî*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1407.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *Aziz Kur'ân*, (çev. ve ed. Ahmet Baydar), İstanbul: Beyan Yay., 2008.
- el-HANBELÎ, Mucireddin, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, c.2, Amman: Mektebetü'l-Muhtesib, 1973.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Dâvûd”, *DİA*, c.9, İstanbul: TDV Yay., 1994.
- HARMAN, Ömer Faruk, “İsa”, *DİA*, c.22, İstanbul: TDV Yay, 2000.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Kudüs”, *DİA*, c.26, İstanbul: TDV Yay., 2002.
- HINNELLS, John R., *Dictionary of Religions* (DR), Great Britain, 1988.
- HITTI, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), c.2, İstanbul, 1980.
- HIZLI, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul: İz Yayınları, 1998.
- el-ISFAHÂNÎ, Râğıb, *el-Müfredât*, İstanbul, 1986.
- İBN A'SEM, Ahmed b. Muhammed, *Futûh*, c.1-9, (thk. Ali Şîrî), Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1411/1991.
- İBN HİŞÂM, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfiz Şelebî), c.1-4, Beyrut, ts.
- İBN KEŞİR, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureyşî, *el-Bidâye ve'n- Nihâye*, c.1-14, (thk. Ali Şîrî), Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1408/1988.

- İBN MANZÛR, *Lisânü'l-Arab*, c.1-15, Beyrut: Dârus-Sadr, ts.
- İBN SA'D, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, c.1-8, Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- İBNU'L-CEVZÎ, Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, c.1-19, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî't-Târih*, c.1-10, (thk. Halil Me'mûn Şiha), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2011.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed *Üsdü'l-Ğâbe*, (thk. Muhammed İbrahim-Muhammed Ahmed Aşûr), c.1-7, 1970.
- İDRÎS-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, (haz. M. Karataş, S.Kaya, Y. Baş), c.1, Ankara: Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yay., ts.
- İLGÜREL, Mücteba, "Evliya Çelebi", *DİA*, c.11, İstanbul: TDV Yay., 1995.
- İLGÜREL, Sevim, "Hibrî", *DİA*, c.17, İstanbul: TDV Yay., 1998.
- İNAN, M. Akif, "Mescid-i Aksa", *Akıncılar Dergisi*, sy.5, Ekim 1979.
- İSLAM Konferansı Teşkilâtı, *Kudüs (Tarihî Belge)*, (çev. Acar Tanlak), Suudi Arabistan, 1988.
- KABBANÎ, Nizar, *Gazaba Uğramış Şiirler*, İstanbul: İz Yay., 2011.
- KANAD, Halil Fikret, *Pedagoji Tarihi*, İstanbul, 1948.
- KANAT, Elif, *Kudüs'teki İslami Vakıf ve Eserlerle İlgili Şam Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Hükümler (1742-1830)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- KARA, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa, 2001.
- KARA, Mustafa, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları-Tarikatlar, Tekkeler, Şeyhler*, İstanbul, 2005.
- KARABASAN, Celal Tefvik *Filistin ve Şarkü'l-Ürdün*, c.1, İstanbul, 1942.
- KARAKOÇ, Sezai, "Ey Yahudi", *Diriliş Dergisi*, c.3, sy.1, 1969.
- KARAMAN, H.-ÇAĞRICI, M.-DÖNMEZ, İ. K.,-GÜMÜŞ, S., *Kur'an Yolu Meâli*, Ankara, 2014.
- KARAMAN, H.-ÇAĞRICI, M.-DÖNMEZ, İ. K.,-GÜMÜŞ, S., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, c.1-5, Ankara: DİB Yay., 2006.
- KARAMAN, M. Lutfullah, "Filistin", *DİA*, c.13, İstanbul: TDV Yay., 1996.
- KARTAL, Şehri, *Haseki Hürrem Sultan Yapıları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ FBE, İstanbul, 2002.
- KAUFMAN, Yehezkel, *The Religion of Israel* (trans.by Moshe Greenberg), Great Britain, 1961.
- KELPETİN, Mahmut, *Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE, İstanbul 2008.
- KEMÂL, Ahmed Âdil, *et-Tariku ilâ Dimeşk - Fethu Bilâdi's-Şâm-*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1990.
- KHALILIA, Ahmad Zaki, "Osmanlı Döneminde Filistin Mimarisi", *III.TürkiyeLisansüstüÇalışmalarıKongresi*, 15-18 Mayıs 2014, Sakarya, *BildirilerKitabıIV* (Edebiyat - Şehircilik & Mimarlık), İstanbul, 2014.
- KOLLEK, Teddy-PEARLMAN, Moshe, *Jerusalem, Sacred of Mankind: a History of Centuries*, Jerusalem, Tel Aviv, Haifa, 1967.
- KÖLE, Bekir, *Zeynüddin Hâfî ve Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul, 2011.
- KÖSE, Feyza Betül, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı", *BELGÜArdahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, yıl:1, sy.1, Ankara, 2015.

- KÖSE, Feyza Betül, “Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde Mimari Çalışmaları”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.29, 2017.
- KUBAN, Doğan, “Aydınlatma”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., 1994.
- KUDSÎ, Abdüllatif, *el-Vesîle li'l-galat müzîlet*, İnebey, Genel, nr. 1479/2.
- KUDSÎ, Abdüllatif, *Hâdi'l-kulûb ile'l-likâi'l-mahbûb*, İnebey, Orhan, nr. 650; Genel 1479/1.
- KUDSÎ, Abdüllatif, *Keşfü'l-İ'tikâd*, İnebey, Genel, nr. 1479/5
- KUDSÎ, Abdüllatif, *Muktasaru'l-muhtâc 'alâ muhtasari'l-minhâc*, İnebey, Orhan, nr. 651/1.
- KUDSÎ, Abdüllatif, *Şifâü'l-Müteellim fî Âdâbi'l-Mu'allim ve'l-Müte'allim*, İnebey, Genel, nr. 1479/3.
- KUDSÎ, Abdüllatif, *Tuhfetü'l-vâhibi'l-mevâhib*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4495; İnebey, Orhan, nr. 651/2.
- KURŞUN, Zekeriya, “Kudüs’ün Statüsünü Kim Belirleyebilir?”, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/zekeriya-kursun/kudusun-statusunu-kim-belirleyebilir-2041492> (erişim tarihi: 31.01.2019).
- KURT, Ali Osman, *Erken Dönem Yahudi Tarihi Yahudiliğin Mimarı Ezra*, İstanbul, 2007.
- KUTSAL Kitap (Tevrat, Zebur, İncil), İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yay., 2009.
- KÜNÜZÜ'L-Kuds, Tensik/Koordinatör, Râif Yusuf Necm, 1983.
- LÂMÎÎ Çelebi, *Nefehâtü'l-Üns Tercümesi*, İstanbul, 1289/1872.
- el-LUKEYMÎ, Mustafa Esad, *Letâifü Ünsi'l-Celil fî Tehâifi'l-Kuds ve'l-Halil*, Akka: Müessesetü'l-Esvâr, 2001.
- el-LUKEYMÎ, Mustafa Esad, *Mevânihü'l-Üns bi-Rihleti ilâ Vâdiyi'l-Kuds*, Kahire: Daru'r-Risâle, 2012.
- el-MAĞRİBÎ, Abdurrahman Muhammed Hamid, *Tâifetu'l-Meğâribe 492-922/1099-1516*, CâmîatuAynu Şems, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mısır 1421/2000.
- MAZAK, Ali, *Emevilerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. SBE, İstanbul 1989.
- MAZAT, Mehmet, “Osmanlı Üsküdar’ında Aydınlatma”, *Üsküdar Sempozyumu I*, 23-25 Mayıs 2003, *Bildiriler*, c.1, İstanbul, 2004.
- MAZIOĞLU, Hasibe, “Anadolu’da XIII. Yüzyıl Ürünlerinden Yeni Bir Eser”, *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler-1963*, Ankara, 1964.
- MAZIOĞLU, Hasibe, *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi’ş-Şerîfe*, Ankara, 1974.
- el-MEDENÎ, Ziyad Abdül Aziz Muhammed, “-١٧٠٠ في القدس في القرن الثامن عشر الميلادي ١٧٩٩ Proceedings of the International Congress on Al Quds During The Ottoman Era (Damascus 22-25 June 2009)”, İstanbul: IRCICA, 2012.
- el-MEDENÎ, Ziyâd Abdülaziz, *Evkâfü'l-Kuds fî-Karni's-Sâmin Aşar el-Milâdi (1700-1799)*, Amman: Vezâretü's-Sekâfe, 2011.
- MEHMED Şemseddîn, *Yâdigâr-ı Şemsî:Bursa Dergâhları*, (nşr. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy), Bursa, 1997.
- MEMİŞ, Şerife Eroğlu, *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniv. SBE, Ankara, 2016.
- el-MEVDÜDÎ, Ebül'alâ, *Tefhîmü'l-Kur'ân Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, c.5, 2. bs., İstanbul: İnsan Yay.,1996.
- MUHAMMED Esed, *Kur'ân Mesajı: Meal-Tefsir*, c.3, İstanbul: İşaret Yay., 1999.

- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbüri Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, s.673-1202 (*el-Kütübü's-Sitte*, Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf içinde, haz. Salih b. Abdülaziz), Arabistan: Dârü's-Selâm, 2000.
- en-NABLUSÎ, Abdülganî bin İsmail, *el-Hadaratü'l-Ünsiyye fî Rihleti'l-Kudsiyye*, (ed. Ekrem Hasan Ulebî), Beyrut: el-Mesâdir, 1990.
- en-NABLUSÎ, Abdülganî bin İsmâil, *el-Hakikatü ve'l-Mecâz fî Rihleti'lâ Bilâdi's-Şâm ve Mısır ve'l-Hicâz (Tıpkı Basım)*, (haz. Ahmed Abdül Mecid Herîdî), Kahire: Merkezü Tahkîki't-Türâs-El-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986; Daru'l Ma'rife, 1998.
- NATSHEH, Yusuf, "Architectural Survey, Catalogue of Buildings", *Ottoman Jerusalem The Living City 1517-1917*, (ed. Slvia Auld and Robert Hillenbrand), London: Altajir World of Islam Trust, 2000.
- OKTAY, Adnan, "Kudüs Tasvirleri: Kitâbu Evsâfı Mesâcidi's-Şerife ve Tuhfetü'l-Harameyn Örneklere", *Mukaddime*, c.9, sy.1, 2018.
- ÖKSÜZ, Mustafa, "Filistin'in On Altıncı Yüzyıldaki Nüfusuna Dair Kaynaklar: Mufassal Tahrir Defterleri", *SBARD*, yıl:14, sy.27 (Bahar 2016/1).
- ÖKSÜZ, Mustafa, "Osmanlı İdaresi'nin İlk Yüzyılında Kudüs-i Şerif Sancağı'nda Yahudi Nüfusu", *Journal of IslamicJerusalem Studies (winter 2016)*, 16.
- ÖKSÜZ, Mustafa, "Osmanlı Kudüs'ünde Katolik-Yahudi Münasebetlerine Bir Bakış (XVI. Yüzyıl)", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no. 4 (2018).
- ÖKSÜZ, Mustafa, *Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. Yy.*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.
- ÖNER, Ali, *Dünden Bugüne Filistin*, İstanbul, 2006.
- ÖNGÖREN, Reşat, "Muslihuddin Mustafa" *DİA*, c.31, İstanbul: TDV Yay., 2006.
- ÖNGÖREN, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul, 2000.
- ÖNGÖREN, Reşat, *Tarihte Bir Aydın TarikatıZeyniler*, İstanbul, 2003.
- ÖNKAL, Ahmet, "Dört Halife Dönemi", *İslâm'a Giriş - Evrensel Mesajlar*, (ed. Mehmet Paçacı), Ankara: DİB Yay., 2008.
- ÖZ, Mehmet "Tahrir", *DİA*, c.39, Ankara: TDV Yay., 2010.
- ÖZDEMİR, Hüseyin, *Abdülhamid'in Filistin Çılgılığı*, İstanbul: Yitik Hazine Yay., 2010.
- ÖZEL, Ahmet, "Nablusi", *DİA*, c.32, İstanbul: TDV Yay., 2006.
- PAKDİL, Nuri, *Anneler ve Kudüsler*, İstanbul: Edebiyat Dergisi Yay., 2. bs., 2014.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2012.
- PEIRCE, Leslie P., *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, (çev. Ayşe Berktaş Mirzaoglu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.
- PERI, Oded, "Waqf and Ottoman Welfare Policy, The Poor Kitchen of Hasseki Sultan in Eighteenth-Century Jerusalem", *Journal of the Economic and Social History of the Orient/Journal de l'histoire economique et sociale de l'Orient*, 35/2, 1992.
- PIKE, E. Royston, *Encyclopedia of Religion and Religions (ERR)*, London, 1951.
- POLONYALI Simeon'un *Seyahatnâmesi (1608-1619)*, (çev. H.D. Andreasyan), İstanbul, 1964.
- PURGSTALL, Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, (çev. Mehmed Atabey), c.3, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1989.

- RAYMOND, Andre, “Osmanlı Devri Arap Kentlerinde Kamu Hizmetleri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, (ed. Vecdi Akyüz), c.2, İstanbul: İlke Yay., 2005.
- RINGGREN, Helmer-STRÖM, Ake V., *Religions of Mankind, Today-Yesterday* (ed. J. C.Greig, trans.by Niels L. Jensen), USA, 1967.
- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c.1-3, (çev. Fikret Işıltan), Ankara: TTK Yay., 1989.
- SEHAVÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, c.1-9, Beyrut, ts.,
- SERTKAYA, Osman Fikri, “Ahmed Fakih”, *DİA*, c.2, İstanbul: TDV Yay., 1989.
- SERTOĞLU, Midhat, “II. Murâd'ın Vasiyetnâmesi”, *Vakıflar Dergisi*, sy.8, Ankara, 1961.
- SEVİNÇ, Tahir, “Mescidü'l-Aksa ve Kubbetü's-Sahre Camilerinde İmar ve Tamir Faaliyetleri (1720 ve 1742)”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, c.6, sy.1, 2016.
- SHARON, Moshe-Sevilla, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruslayim, 1981.
- SINGER, Amy, *İyilik Yap Denize At, Müslüman Toplumlarda Hayırseverlik*, (çev. Ali Özdamar), İstanbul: Kitap Yay., 2012.
- SINGER, Amy, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, (çev. Sema Bulutsuz), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.
- SINGER, Amy, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Haseki Sultan İmareti*, (çev. Dilek Şendil), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2004.
- SMART, Ninian, *The Religious Experience of Mankind*, New York, 1969.
- SMART, Ninian, *The World's Religions*, Great Britain, 1989.
- SUYÛTÎ, Muhammed b. Şihâbiddîn Ahmed, *Ithâfu'l-Ahıssa bi Fezâili'l-Mescidi'l-Aksâ*, c.1-2, (thk. Ahmed Ramazan Ahmed), Mısır: Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, 1982.
- SÜHREVERDÎ, Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer, *Avârifu'l-ma'ârif*, Beyrut, 1966.
- ŞARRÂB, Muhammed Hasan, *Mu'cem Buldân-i Filistîn*, Lübnan: Mektebetü'l-Ehliyye, 2000.
- ŞEHRİSTÂNÎ, *Milel ve Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi)*, (çev. Mustafa Öz), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- ŞENER, A.,-Sofuoğlu, M. Cemal-Yıldırım, M., *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli*, İzmir, 2014.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübîler'in Siyasî İlişkileri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti - Selçuklular*, İstanbul: Siyer Yay., 2018.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), c.1-11, Beyrut: Dâru's-Süveydân, ts.;Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1429/2008.
- TANMAN, Baha, “Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları”, *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (25-27 Ekim 2000, Hatay)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları 2001.
- TANSEL, Selâhattin, “Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab”, *Tarih Vesikaları Dergisi*, sy.17, İstanbul, 1958.
- TANSEL, Selâhattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara: MEB Yay., 1969.
- TANYU, Hikmet, “Ağlama Duvarı”, *DİA*, c.1, İstanbul: TDV Yay., 1988.
- TAŞKÖPRİZÂDE, İsmâüddin Ahmed, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, (nşr. Ahmed Suphi Furat), İstanbul, 1985.

- TAŞPINAR, İsmail, “Hz. İsa’nın Kudüs’e Düşen Gölgesi”, *Derin Tarih Kudüs Özel Sayısı*, 10, İstanbul, 2017.
- TEK, Abdurrezzak, *Abdüllatif Kudsi: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, Bursa, 2007.
- TEK, Abdurrezzak, *Nakşîliğın Osmanlı Topraklarına Gelişi: Molla Abdullah İlâhî*, Bursa, 2013.
- TEZCAN, Nuran, “Seyahatnâme”, *DİA*, c.37, İstanbul: TDV Yay., 2009.
- THE JEWISH Encyclopedia*, c.12, USA, 1905.
- THE NEW Bible Dictionary*, (ed. J.D. Douglas), London, 1962.
- THE PENGUIN Dictionary of Religions*, (ed. John R. Hinnells), London, 1988.
- et-TİBAVÎ, Abdüllatif, *el-Kudsü’ş-Şerîf fî Târîhi’l-Arabi ve’l-İslâm*, Ürdün: Vezâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûn ve’l-Mukaddesâtî’l-İslâmiyye, 1401/1981.
- TOSUN, Necdet, *Bahâeddin Nakşibend, Hayatı-Görüşleri-Tarikatı*, İstanbul, 2002.
- TÜLÜCÜ, Süleyman, “Nizar Kabbani ve Eserleri Üzerine Notlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.35, 2011.
- TÜMER, Günay, “Meryem”, *DİA*, c.29, Ankara: TDV Yay., 2004.
- TÜMER, Günay, *Hristiyanlıkta ve İslam’da Hz. Meryem*, Ankara: TDV Yay., 1996.
- TÜRK Ansiklopedisi*, c.22, Ankara: MEB Yay., 1975.
- TÜRKANTOZ, Kayahan, TANMAN, M. Baha, ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa, ARLI, Belgin Demirsar, ARLI, Hakan, “Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları”, *Ortadoğu’da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, (23-27 Ekim 2000 Hatay, 28 Ekim İskenderun), Ankara, 2001.
- TÜTÜNCÜ, Mehmet, “Kudüs Mevlevihânesi Tarihi ve Mimarisi”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyum Bildirileri (Çanakkale, 25-28 Mayıs 2006)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- TÜTÜNCÜ, Mehmet, “Kudüs Tekke ve Zaviyeleri ve Sancakbeyi Mehmed Paşa”, *Uluslararası Türk Sanat Tarihi ve Arkeolojisi Sempozyumu - Prof.Dr. Rüçhan Arık- Prof.Dr. Mehmet Oluş Arık Armağanı (Konya, 25-27 Nisan 2006)*.
- TÜTÜNCÜ, Mehmet, “Kudüs ve Sultan I. Süleyman”, *Düşünce ve Tarih*, Ağustos 2016.
- TÜTÜNCÜ, Mehmet, *Turkish Jerusalem (1516-1917), Ottoman Incriptions from Jerusalem and Other Palestinian Cities*, Haarlem: Turkestan and Azerbaijan Research Centre, 2006.
- ULEYMÎ, Ebû’l-Yünn Mücîruddîn Abdurrahman, *el-Ünsü’l-Celîl bi-Târîhi’l-Kuds ve’l-Halîl*, c.1-2, (thk. Adnan Yûnûs Abdulmecîd Ebû Tabâne), Amman: Mektebetu Dendis, 1420/1999.
- ULUSKAN, Murat- ÇELİK, Yüksel, HUT, Davut, TOMAR, Cengiz (haz.) *Mühimme Defterlerinde Kudüs, (1545-1594) I*, İstanbul: IRCICA, 2016.
- UYSAL, Zekiye, “Edirne Müzesinde Bulunan Gaz Lambaları”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 4/10, 2017.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c.2, Ankara: TTK Yay., 1995.
- ÜNALAN, Levent-Gökdemir, Ahmet Ali, *Jerusalem*, İstanbul, 2012.
- ÜZEN, İsmet, “İngilizlerin Kudüs’ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby’nin Kudüs’e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.19, sy.2. Elazığ, 2009.
- WATSON, C.M., *The Story of Jerusalem*, London and New York, 1918.
- WEISS, Trude-Rosmarin, *Jerusalem*, New York, 1950.

- WELLS, H.G. *Kısa Dünya Tarihi* (çev. Z. İhsan), İstanbul, 1972.
- YA'KÛBÎ, Ahmet b. Ebi'l-Yakûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdîh, *Târîhu'l-Yakûbî*, c.1-2, (thk. Abdülemîr Mühennâ), Beyrut: Şirketu'l-Âlemi'l-Matbûat, 2010.
- YAŞAR, Şükran, “Kudüs’ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim’in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.1, sy.2, 2003.
- YAVUZ, Yıldırım, “Mescid-i Aksa ve Mimar Kemalettin”, *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, 1995.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.1-10, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, (sad. L. Cebeci-S.Kılıç), İstanbul, 2011.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara: TTK Yay.,2003.
- YILMAZ, Kübra, Türk İslam Edebiyatında Faziletnâmeler ve Mekke, Medine, Kudüs, Şam Üzerine Yazılmış Manzum Bir Faziletnâme”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.2, sy.2 Aralık 2017.
- YILMAZ, Ömer Faruk (ed.), *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs,1-2*, İstanbul: Çamlıca Yay., 2009.
- YİĞİTOĞLU, Mustafa, “Hz. Ömer’in Kudüs’ü Fethinden Sonra İzlediği Tapınak Dağı Politikası”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017, c.1, sy.2.
- YİTİK, Ali İhsan, *Hz. Meryem ve Efes - Dinler Tarihi Yazıları*, İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2001.
- ZARİFOĞLU, Cahit, “Daralan Vakitler”, *Hece Dergisi*, sy.126-127-128, 2007.
- ez-ZEBÎDÎ, Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîfi, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978.

